

A 528098

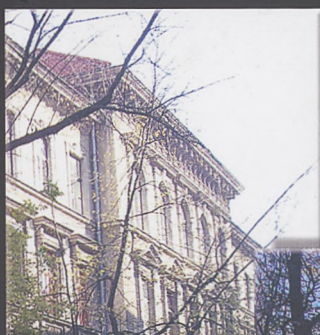
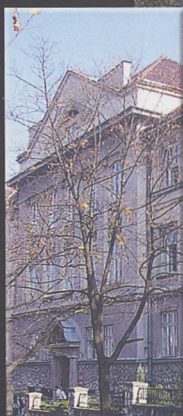
BIBLIOTHECA
UNIVERSITATIS
CRACOVENSIS

Maria Stinia

Państwowe szkolnictwo gimnazjalne w Krakowie

w okresie
autonomii galicyjskiej

A

528098

II

**Państwowe
szkolnictwo
gimnazjalne
w Krakowie**

w okresie
autonomii galicyjskiej

Pamięci Rodziców

Maria Stinia

Państwowe szkolnictwo gimnazjalne w Krakowie

w okresie
autonomii galicyjskiej

Kraków 2004

Pracę recenzowali: prof. dr hab. Julian Dybiec
prof. dr hab. Henryk W. Żaliński

Redacja: Anna Gabryś

Korekta: Adriana Herman

© Copyright by Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”

Na okładce: Budynek Gimnazjum św. Anny, obecnie I Liceum Ogólnokształcącego im. Bartłomieja Nowodworskiego; III Gimnazjum im. Króla Jana III Sobieskiego, obecnie II Liceum Ogólnokształcącego; Gimnazjum Podgórskiego, obecnie IV Liceum Ogólnokształcącego im. Tadeusza Kościuszki. Stan obecny. (fot. autorka)

Publikacja zrealizowana przy udziale finansowym Uniwersytetu Jagiellońskiego i Miasta Krakowa

ISBN 83-88737-12-0

Skład i łamanie: Studio Poligraficzne AiD s.c.
Kraków, tel. (012) 294-64-21

Druk i oprawa: Poligrafia Inspektoratu Towarzystwa Salezjańskiego
ul. Konfederacka 6, 30-306 Kraków; tel. (012) 266-40-00

Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”
z siedzibą w Instytucie Historii UJ
ul. Gołębia 13
31-007 Kraków
www.iagellonica.com.pl

Wstęp

W okresie autonomii galicyjskiej gimnazja stanowiły podstawowy typ szkoły średniej. Wypracowany i udoskonalany w ciągu wielu lat model szkoły przygotowującej do studiów odegrał ważną rolę w kształtowaniu kolejnych pokoleń inteligencji polskiej. Kraków w drugiej połowie XIX wieku, przeżywający jako ośrodek uniwersytecki okres świetności, był również dobrze rozwijającym się centrum szkolnictwa średniego.

Gimnazja były szczególnie widoczne na mapie oświatowego Krakowa. Kwestia ich funkcjonowania w okresie autonomii nie została jednak do tej pory w całości opracowana. Dotychczasowe prace, poruszające sprawy szkół średnich, dotyczą przede wszystkim pierwszej połowy XIX wieku lub skupiają się wokół wybranych zagadnień. Do najważniejszych należy praca Renaty Dutkovej¹ poświęcona szkolnictwu średniemu w latach 1801–1846, która przedstawia funkcjonowanie systemu szkolnictwa średniego w Krakowie w wielu aspektach i równocześnie charakteryzuje poziom intelektualny uczniów, będący efektem oddziaływania szkoły. Wśród opracowań zajmujących się szkolnictwem średnim w Krakowie drugiej połowy XIX wieku, znajdują się takie, które obejmują określone typy szkół średnich, przedstawiają dzieje poszczególnych placówek lub koncentrują się na wybranych problemach, występujących w ówczesnym systemie szkolnym. Na przykład żeńskie gimnazja w Krakowie w latach 1896–1918 były przedmiotem badań R. Dutkovej², przy czym założeniem autorki było przeprowadzenie analizy funkcji społecznej tych szkół. Istniejące monografie krakowskich gimnazjów rzadko poświęcają więcej uwagi okresowi autonomii.

¹ R. Dutkova, *Szkolnictwo średnie Krakowa w pierwszej połowie XIX w. (1801–1846)*, [w:] *Monografie z dziejów oświaty*, pod red. J. Miąso, T. XIX, Wrocław 1976.

² R. Dutkova, *Żeńskie gimnazja Krakowa w procesie emancypacji kobiet 1896–1918*, Kraków 1995.

Najwięcej publikacji dotyczy Gimnazjum św. Anny, ale w znacznej mierze odnoszą się one do wcześniejszego okresu, jak np. opracowanie Henryka Barycza³. Jubileuszowe wydawnictwo Jana Leńka⁴ z 1888 r., chociaż nie dostarcza istotnych informacji dotyczących okresu autonomicznego, porusza wiele kwestii przydatnych do powstania wizji, zrozumienia, jak szczególne miejsce zajmowało to gimnazjum w Krakowie. Zamieszczono tam między innymi wykaz nauczycieli, przedstawiono dzieje budynków mieszczących szkołę, stan zasobów bibliotecznych. Popularnonaukowe opracowanie Józefa Bąka⁵ obejmuje prawie czterechsetletnie dzieje Gimnazjum św. Anny, lecz zawiera szereg istotnych merytorycznych niedomówień⁶, a przy tym interesujący mnie okres nie został systematycznie i gruntownie przebadany. Spośród innych gimnazjów krakowskich monograficznego ujęcia doczekało się Gimnazjum św. Jacka, którego dzieje opracował Feliks Woźniak⁷ oraz Gimnazjum Podgórskie — autorstwa Mieczysława Zająca. W pracach tych problematyka związana z okresem drugiej połowy XIX wieku została poruszona ogólnikowo, w kontekście powstania i rozwoju szkół jako jednego z etapów w jej dziejach.

Księgi pamiątkowe, jakie zostały wydane dla poszczególnych szkół, mają bardzo różnorodny charakter i dla omawianego okresu mogą być wykorzystywane w niewielkim stopniu. Najbardziej przydatna okazała się *Księga Pamiątkowa III Gimnazjum z roku 1958*⁸. Jest cenną pozycją ze względu na szereg wspomnień o pracujących w tej szkole nauczycielach oraz życiu uczniów. W wydawnictwie jubileuszowym VI Liceum Ogólnokształcącego znajduje się krótki rys dziejów szkoły w okresie autonomicznym, będącej wówczas filią Gimnazjum św. Jacka⁹. Pozostałe mają charakter broszur, w których sprawy związane z interesującym okresem podawane są w formie wzmianek lub kalendarium¹⁰.

Istnieje natomiast szereg opracowań dotyczących wybranych problemów związanych z funkcjonowaniem szkolnictwa średniego w okresie autonomii. Większość z nich

³ H. Barycz, *Historia szkół nowodworskich od założenia do reformy H. Kollątaja (1588–1777)*, Kraków 1939–47.

⁴ J. Leniek, *Książka pamiątkowa ku uczczeniu jubileuszu trzechsetnej rocznicy założenia gimnazjum Św. Anny w Krakowie*, Kraków 1888.

⁵ J. Bąk, *Semper in altum. Z dziejów szkół nowodworskich*, Kraków 1976.

⁶ Zob. rec.: R. Dutkova, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, R. XX: 1977, nr 4, s. 497–506.

⁷ F. Woźniak, *Z dziejów II państwowego Gimnazjum i Liceum im. św. Jacka w Krakowie (1857–1950)*, Kraków 1967; M. Zajac, *Zarys Dziejów Podgórskiego Gimnazjum i Liceum im. Tadeusza Kościuszki w Krakowie*, Kraków 1998.

⁸ *Księga Pamiątkowa III Gimnazjum obecnie II Liceum im. Króla Jana Sobieskiego w Krakowie 1883–1953*, Kraków 1958; zob. też: *Księga Pamiątkowa III Gimnazjum obecnie Liceum im. Jana III Sobieskiego 1883–1983*, Kraków 1984; *Księga pamiątkowa III Gimnazjum a obecnie II Liceum im. Króla Jana Sobieskiego: 120 lat*, pod red. B. Kaczkowskiej, Kraków 2003.

⁹ W. Rak, *Z dziejów VI LO, [w:] Między dawnymi i młodszymi laty. 100-lecie VI Liceum Ogólnokształcącego im. Adama Mickiewicza w Krakowie*, Kraków 2002.

¹⁰ *80 lat V Gimnazjum i III Liceum im. Jana Kochanowskiego w Krakowie 1906–1986*, Kraków 1987; *100 lat Podgórskiego Gimnazjum i Liceum im. T. Kościuszki w Krakowie. Kalendarium*, Kraków 1992.

odnosi się do całej Galicji. Do najważniejszych należą prace Stefana I. Możdżenia¹¹ o organizacji szkolnictwa średniego w Galicji oraz cała seria wydawnicza *Galicja i jej dziedzictwo*, która poświęca szczególnie dużo miejsca problematyce oświaty¹². Całość problematyki dotyczącej nauczania historii, programów, podręczników i metod nauczania przedstawił Czesław Majorek¹³, zagadnieniom tym poświęciła uwagę również Wanda Zwolska¹⁴. Analizę podręczników używanych do 1885 r. przeprowadził Stefan I. Możdżeń¹⁵.

Sprawy nauczycieli szkół średnich w Galicji przebadła Henryka Kramarz¹⁶, która w swym historyczno-socjologicznym studium przedstawiła cechy charakterystyczne tej grupy zawodowej w okresie autonomii galicyjskiej. Charakterystyki galicyjskich nauczycieli historii i geografii dokonała Alicja Puszka¹⁷, tematyka finansowania szkolnictwa średniego, mecenatu oświatowego i wkładu nauczycieli krakowskich szkół średnich do rozwoju kultury i nauki znalazła swoje miejsce w licznych pracach Juliana Dybca¹⁸. Ważne miejsce zajmuje również praca Jana Hulewicza¹⁹ dotycząca walki o narodowy charakter galicyjskiej szkoły średniej, w której przedstawiono inicjatywy śro-

¹¹ S. I. Możdżeń, *Reformy szkoły średniej w Galicji w latach 1884–1914*, Kielce 1989; Idem, *Ustrój szkoły średniej w Galicji i próby jego modernizacji w latach 1848–1884*, Wrocław 1974.

¹² Szczególnie przydatne okazały się tomy 1–9, *Galicja i jej dziedzictwo*: T. 1, *Historia i polityka*, red. W. Bonusiak, J. Buszko, Rzeszów 1994; T. 2, *Spółeczeństwo i gospodarka*, red. J. Chłopecki, H. Madurowicz-Urbańska, Rzeszów 1995; T. 3, *Nauka i oświata*, red. A. Meissner, J. Wyrozumski, Rzeszów 1995; T. 4, *Literatura – język – kultura*, red. Cz. Kłak, M. Wyka, Rzeszów 1995; T. 5, Cz. Kłak, *Pisarze galicyjscy*, Rzeszów 1995, T. 6, *Nauczyciele galicyjscy*, red. A. Meissner, Rzeszów 1996, T. 7, W. Szulakiewicz, *Władysław Seredyński. Studium z dziejów pedagogiki galicyjskiej*, Rzeszów 1995; T. 8, *Mysł edukacyjna w Galicji 1772–1918, ciągłość i zmiana*, red. Cz. Majorek, A. Meissner, Rzeszów 1996, T. 9, *Biografie pedagogiczne: szkic do portretu galicyjskiej pedagogiki*, red. Cz. Majorek, J. Potoczny, Rzeszów 1997.

¹³ Cz. Majorek, *Historia utylitarna i erudycyjna. Szkolna edukacja historyczna w Galicji (1772–1918)*, Warszawa 1990.

¹⁴ W. Zwolska, *Nauczyciele historii w gimnazjach galicyjskich w dobie autonomicznej 1867–1914*, „Rocznik Łódzki”, T. 15, Łódź 1971.

¹⁵ S. I. Możdżeń, *Podręczniki w galicyjskich szkołach średnich (1860–1885)*, Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 248, Prace Pedagogiczne VII, Wrocław 1975, s. 33–60.

¹⁶ H. Kramarz, *Nauczyciele gimnazjalni w Galicji 1867–1914. Studium historyczno-socjologiczne*, Kraków 1987.

¹⁷ A. Puszka, *Nauczyciele historii i geografii państwowych szkół średnich w Galicji w okresie autonomii 1868–1914*, Lublin 1999.

¹⁸ J. Dybiec, *Finansowanie nauki i oświaty w Galicji (1860–1911)*, Kraków 1979; Idem, *Mecenat naukowy i oświatowy w Galicji 1860–1918*, Wrocław 1981; Idem, *Nauczanie historii nauki i techniki w szkolnictwie na ziemiach polskich w latach 1864–1918*, [w:] *Dzieje nauczania historii nauki i historii techniki w Polsce*, pod red. I. Stasiewicz-Jasiukowej, Wrocław–Warszawa–Kraków 1982, s. 133–176; Idem, *Nauczyciele krakowskich szkół średnich i ich wkład do rozwoju kultury i nauki (1860–1918)*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, T. 6, *Nauczyciele galicyjscy*, pod. red. A. Meissnera, Rzeszów 1996, s. 73–93; Idem, *Rola Biblioteki Jagiellońskiej w rozwoju nauczycielskiego ruchu naukowego w Galicji w latach 1867–1914*, [w:] *Kultura książki w Krakowie doby autonomii galicyjskiej*, pod red. M. Kocójowej, Wrocław 1991, s. 29–46; Idem, *Życie naukowe w Galicji doby autonomicznej*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, T. 3, *Nauka i Oświata*, pod red. A. Meissnera, J. Wyrozumskiego, Rzeszów 1995, s. 35–49.

¹⁹ J. Hulewicz, *Udział Galicji w walce o szkołę polską 1899–1914*, Warszawa 1934.

dowiska krakowskiego, organizacje uczniowskie i działania nauczycieli. Problematykę związaną z sytuacją krakowskich nauczycieli szkół średnich poruszyła w swoich pracach Irena Homola²⁰, określając ich rolę, pozycję i znaczenie w grupie całej inteligencji krakowskiej.

Istnieje również szereg opracowań o charakterze przyczynkarskim, które obejmują różne aspekty funkcjonowania szkolnictwa średniego omawianego okresu. Pomimo tych publikacji problematyka gimnazjów w Krakowie w drugiej połowie XIX wieku, będących najbardziej rozpowszechnionym typem szkoły średniej w tym czasie, wymagała szerszego i bardziej systematycznego opracowania. Istniejąca literatura tego tematu posiada szereg luk, brakuje prac omawiających kwestie dotyczące uczniów klasycznych gimnazjów krakowskich, ich pochodzenia społecznego i terytorialnego, wyznania, funkcjonowania w zbiurokratyzowanej strukturze ówczesnej szkoły, zainteresowań, zajęć pozalekcyjnych, czy w końcu określenia, jaki wpływ miało gimnazjum na wychowanie i ukształtowanie postaw uczniów. Nie scharakteryzowano również podręczników używanych w gimnazjach krakowskich oraz ich zmian, które następowały w ciągu całego okresu autonomii. Opracowania wymagała również problematyka związana ze stroną materialną funkcjonowania szkół, ich zapleczem, wyposażeniem, stanem budynków, warunkami, w jakich przebywali uczniowie i nauczyciele. Dlatego też starałam się w niniejszej pracy przedstawić pełny obraz przemian, jakie dokonywały się w Krakowie w tym typie szkół.

Przedmiotem badań była zarówno organizacja systemu nauczania, wszelkie zmiany programowe, metodyka poszczególnych przedmiotów, podręczniki używane przez uczniów i nauczycieli, wyposażenie szkół w środki i pomoce dydaktyczne, jak i analiza społeczności nauczycieli gimnazjalnych, jej wkładu w przemiany, jakie zachodziły w procesie tworzenia polskiej szkoły średniej w Galicji. Poniższe opracowanie skupia się na tzw. uczniach publicznych. Tym samym zrezygnowałam z poruszenia kwestii udziału kobiet w egzaminie maturalnym, zdawanym eksternistycznie, ponieważ znacznie wykraczałoby to poza przyjętą przeze mnie konstrukcję pracy. Problem ten jest w dodatku na tyle istotny, że wymaga osobnego opracowania, które prezentowałoby w całości zachodzące w świadomości społeczeństwa przemiany i proces emancypacji kobiet.

Terytorialnie analizie poddałam gimnazja znajdujące się na terenie Krakowa oraz gimnazjum w Podgórzu. Pomimo że dopiero w 1915 Podgórze stało się częścią Krakowa, to placówka „podgórska” od początku powstania powiązana była przez społeczność uczniów i nauczycieli z pozostałymi szkołami. Zastosowany schemat badawczy miał na celu oddanie całości życia szkolnego i przedstawienie go w całej złożoności.

²⁰ I. Homola, *Struktura zawodowa inteligencji krakowskiej z końcem XIX stulecia*, „Studia Historyczne”, R. XXI: 1978, z. 3 (82), s. 389–410; Eadem, *Wykształcenie i uposażenie nauczycieli krakowskich w okresie autonomii galicyjskiej*, „Studia Historyczne” R. XXII: 1979, z. 2 (85), s. 199–220; Eadem, *Nauczycielstwo krakowskie w okresie autonomii (1867–1914)*, [w:] *Inteligencja polska XIX i XX wieku*. Studia pod red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1981; Eadem, „Kwiat społeczeństwa”. *Struktura społeczna i zarys położenia inteligencji krakowskiej w latach 1860–1914*, Kraków–Wrocław 1984.

Realizacja tego zadania była możliwa tylko przy wykorzystaniu różnorodnych źródeł rękopiśmiennych i drukowanych. Jedynym źródłem o charakterze ciągłym dla tego okresu są sprawozdania szkolne²¹, które zachowały się w całości dla wszystkich szkół oraz sprawozdania Rady Szkolnej Krajowej. Zawierają bogaty materiał statystyczny i umożliwiły opracowanie nie zbadanych do tej pory aspektów funkcjonowania szkół. Zostały one uzupełnione kwerendą materiałów archiwalnych w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie, gdzie w Zespole Akt c.k. Ministerstwa Wyznań i Oświaty znajdują się teki poświęcone szkołom krakowskim. Zachowane materiały obejmują dokumenty dotyczące organizacji szkół, personaliów nauczycieli, programów nauczania, pomocy naukowych i odpisy protokołów powizytacyjnych. Źródła te mają charakter fragmentaryczny. Podobnie jak archiwalia zachowane w Centralnym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie, zawierające Akta Rady Szkolnej Krajowej (fond 178). W części poświęconej państwowym szkołom średnim zawierają korespondencję poszczególnych szkół z RSK, sprawozdania inspektorów szkolnych z przeprowadzonych wizytacji, protokoły rad pedagogicznych. Materiały zachowane w Archiwum Państwowym w Krakowie dotyczą przede wszystkim dziejów Gimnazjum św. Anny. Wśród zachowanych częściowo źródeł znajdują się protokoły konferencji nauczycielskich, akta administracyjne, księgi obrotów kasowych, księgi wpisów uczniów. Wiele cennych informacji zawierają książki ogłoszeń, protokoły egzaminów dojrzałości oraz katalogi klasyfikacyjne tej szkoły. W przypadku Gimnazjum św. Jacka oraz Gimnazjum IV i w archiwum krakowskim zachowały się katalogi klasyfikacyjne uczniów i protokoły egzaminów dojrzałości. W archiwum szkolnym Gimnazjum III znajdują się również katalogi klasowe. Wykorzystałam również zbiory Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie w postaci teczek osobowych katechetów, ale ich szablonowość i schematyczność spowodowała, że mogły być wykorzystane jedynie w niewielkim stopniu. Dla scharakteryzowania społeczności nauczycielskiej przydatne są również akta Państwowej Komisji Egzaminów Nauczycielskich.

Niekompletność szkolnych źródeł archiwalnych przyczyniła się do wykorzystania przeze mnie w większym stopniu źródeł drukowanych: Szematyzmów²², czasopism, zwłaszcza lwowskiego czasopisma „Muzeum”, oraz obowiązujących w tym czasie

²¹ *Sprawozdanie c.k. Dyrekcji Gimnazjalnej przy św. Annie w Krakowie z roku szkolnego 1869–1873; Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum Nowodworskiego czyli św. Anny w Krakowie za rok 1874–1918; Sprawozdanie c.k. Dyrekcji Gimnazjalnej św. Jacka w Krakowie z roku szkolnego 1869–1971; Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok 1872–1876; Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok 1877–1918; Sprawozdanie Dyrektora Filii c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok 1912–1918; Sprawozdanie Dyrekcji c.k. III Gimnazjum za rok szkolny 1884–1918; Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum IV w Krakowie za rok szkolny 1902–1910; Sprawozdanie c.k. Dyrekcji Gimnazjum IV (Realnego) za rok szkolny 1910/11–1917/18; Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum V za rok szkolny 1906/7–1916/17; Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum w Podgórzu za rok szkolny 1899–1915; Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum VI w Krakowie (na Podgórzu) za rok 1916–1918.*

²² *Szematyzm Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim na rok 1870 i kolejne do 1914 r.*

podręczników. Wykorzystałam również szereg wspomnień uczniów i nauczycieli, w tym nie publikowane ze zbiorów Ossolineum²³.

Wyodrębniłam pięć zasadniczych części pracy. Pierwsza poświęcona jest powstawaniu i rozwojowi poszczególnych szkół na terenie Krakowa i Podgórze. W kolejnych poddałam analizie w sposób dynamiczny dwie główne zbiorowości: nauczycieli i uczniów. W rozdziale dotyczącym nauczycieli zawarłam ich charakterystykę pod względem liczebności, pochodzenia społecznego i terytorialnego, dorobku naukowego, udziału w pracach towarzystw naukowych i zawodowych oraz przedstawiłam ich obraz pozostawiony we wspomnieniach. Charakterystykę uczniów rozpoczęłam od przedstawienia obowiązujących ich przepisów szkolnych, następnie dokonałam analizy grupy pod względem cech demograficznych. Ponadto poruszyłam takie kwestie, jak system stypendialny, bursy i stancje, zajęcia pozaszkolne, problemy wychowawcze i organizacje młodzieżowe. W czwartym rozdziale przedstawiłam system nauczania w gimnazjach, ewolucję programów, nauczanie poszczególnych przedmiotów i charakterystykę podręczników oraz inne formy działalności szkoły, takie jak organizowanie i prowadzenie kół zainteresowań, wycieczek szkolnych czy szkolenia wojskowego. Ostatni rozdział dotyczy szeroko rozumianej bazy materialnej szkół krakowskich, przedstawia sposób finansowania gimnazjów, stan techniczny budynków, wyposażenie szkół w pomoce naukowe i charakteryzuje zasoby biblioteczne.

Praca powstała przy wsparciu i pod opieką naukową Pana prof. dr hab. Juliana Dybca, któremu pragnę w tym miejscu serdecznie podziękować. Za cenne uwagi dziękuję Panu prof. dr hab. Janowi M. Małeckiemu, Panu prof. dr hab. Andrzejowi Meisnerowi oraz Panu prof. dr hab. Andrzejowi Pilchowi. Szczególne podziękowanie składam władzom Instytutu Historii i Wydziału Historycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego za pomoc w opublikowaniu tej książki. Za szczególne wsparcie udzielone mi w czasie pracy nad książką dziękuję również Nataszy Kucharskiej.

²³ Rkps 12730 II [Mf 12730] J. Rączkowski, *Wspomnienia*, cz. I i II, maszynopis, Poznań 1951; Rkps 13074 II [Mf 2710] Jan Bartosiński, *Okruchy wspomnień* [rękopis, częściowo maszynopis]; Rkps 14691 II, t. 1 Stanisław Marcei Nałęcz-Dobrowolski [Marcei Dobrowolski], *Wiosna Młodej Polski. Wspomnienia*. Drukowane: F. Bielak, *Z odległości lat. Wspomnienia i sylwetki*, Kraków 1979; *Boy o Krakowie*, pod red. H. Markiewiczza, Kraków 1968; K. Chłędowski, *Pamiętniki*, T. 1, *Galicja 1843–1880*, Kraków 1957; *Galicyjskie wspomnienia szkolne*, pod red. A. Knota, Kraków 1955; *Kopiec wspomnień*, Kraków 1964; K. Korta, *Gimnazjum św. Anny w Krakowie. Wspomnienia ucznia*, z. L, 1888–1896, Biblioteka Krakowska nr 97, Kraków 1938; *Księga Pamiątkowa III Gimnazjum obecnie II Liceum im. Króla Jana Sobieskiego w Krakowie 1883–1953*, Kraków 1958; *Pół wieku wspomnień uczniów gimnazjum B. Nowodworskiego (św. Anny) w Krakowie*, Kraków 1938.

I Rozwój szkolnictwa średniego w dobie autonomicznej

Przemiany polityczne monarchii habsburskiej, w wyniku których przywrócono samorząd miejski, oznaczały dla Krakowa wkroczenie w okres rozwoju¹. Tendencje liberalne wykorzystano do przekształcania miasta w ośrodek życia narodowego, kulturalnego i naukowego. Ważną rolę w tym procesie odegrały instytucje naukowe — Uniwersytet i Akademia Umiejętności. Przeobrażanie prowincjonalnego miasta w atrakcyjny ośrodek naukowy i kulturalny postępowało wolno, lecz w sposób ciągły. Wzrost liczby ludności z 49,8 tys. mieszkańców w 1869 roku do 151,9 tys. w 1910 r. (z dzielnicami przyłączonymi formalnie w 1911 roku) pokazuje, jak dynamiczne było to zjawisko. Doprowadziło ono w konsekwencji do terytorialnego powiększenia miasta.

Najszybciej liczba ludności narastała pomiędzy rokiem 1890 a 1905, co związane było z postępującym rozwojem gospodarczym². Cechą charakterystyczną przemian demograficznych był coraz większy napływ ludności z terenu Galicji. Polonizacja administracji, sądownictwa i szkolnictwa spowodowała, że miasto nabrało charakteru urzędniczo-naukowego, co wyraziło się w zwiększeniu grona krakowskiej inteligencji, wśród której największą grupę stanowili urzędnicy³. Pod względem zawodowym dominował w Krakowie typ drobnego kupca wspomaganego przez rodzinę, służbę domową i niewykwalifikowanych wyrobników⁴. Cechą wyróżniającą miasto w tym

¹ J. Purchla, *Pozaekonomiczne czynniki rozwoju Krakowa w okresie autonomii galicyjskiej*, Kraków 1990, s. 218; Idem, *Liberalizm i symbolika, a powstanie nowoczesnego Krakowa*, [w:] *Kraków na przełomie XIX i XX wieku*. Materiały sesji naukowej z okazji dni Krakowa 1981, Kraków 1983, s. 118.

² J. Demel, *Kraków na przełomie wieku XIX i XX na tle wzrostu i wcielenia przedmieść i gmin podmiejskich (1867–1945)*, [w:] *Kraków. Studia nad rozwojem miasta*, pod red. J. Dąbrowskiego, Kraków 1957, s. 307–309.

³ I. Homola, *Struktura zawodowa inteligencji krakowskiej z końcem XIX stulecia*, „*Studia Historyczne*”, R. XXI: 1978, z. 3 (82), s. 391, 395.

⁴ K. Karolczak, *Struktura społeczna Krakowa na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, T. 2, *Spółczesność i gospodarka*, pod. red. J. Chłopeckiego i H. Madurowicz-Urbańskiej, Rzeszów 1995, s. 212.

okresie była obecność przez cały wiek XIX dużej grupy ziemiaństwa. Rezydowali w Krakowie Lubomirscy, Czartoryscy, Jabłonowscy, Potoccy, Tarnowscy i Wodzicy. Ponadto, w drugiej połowie wieku dodatkowo ściągnęły tu szlacheckie rodziny z Galicji i Królestwa Polskiego. Przyczyniło się to do wytworzenia specyficznego klimatu społecznego i politycznego⁵.

Pod względem narodowościowym w 1910 roku Polacy stanowili 94% ludności miasta, 3,41% Niemcy, 1,75% Czesi, 0,43% Ukraińcy i 0,41% inne narodowości⁶. Struktura wyznaniowa miasta wykazywała w roku 1880 — 65% rzymsko-katolików, 33% żydów i 2% osób innych wyznań. W kolejnych latach ludność żydowska nadal rosła w liczbach bezwzględnych, ale jej udział procentowy zmniejszył się tak, że w 1900 roku spadł do 28%, a po powstaniu tzw. wielkiego Krakowa do 22,5%⁷.

Według Stanisława Estreichera, Kraków w drugiej połowie XIX wieku był „najwybitniejszym w Polsce ogniskiem życia religijnego”. Wpłynęło na to wiele czynników: obecność wybitnych osobowości pośród najwyższych dostojników kościelnych, którzy potrafili zorganizować życie religijne Krakowa (kardynałowie Dunajewski i Puzyna); praca ludzi świeckich aktywnie działających na rzecz katolicyzmu (m.in. Walerj Wielogłowski, Zygmunt Helcl, Paweł Popiel); ponowne osiedlenie się wielu zakonów (m. in. Jezuici, Pijarzy, Felicjanki, Urszulanki); odrodzenie się instytucji dobroczynnych (Towarzystwo Dobroczynności, Arcybractwo Miłosierdzia)⁸. Atmosfera religijności przenikała miasto, stanowiąc dla mieszkańców źródło sił moralnych, kształtując pobożność uczniów i podtrzymując ducha religijnego.

Kraków w tym czasie nie był siedzibą urzędów władz krajowych (poza delegatem namiestnika), pozostając więc nieco na uboczu, cieszył się względną swobodą polityczną. Dzięki temu mogła rozwijać się nauka, szkolnictwo, sztuka, a także miały szansę kształtować się nowe idee polityczne. Miasto, stając się ważnym ośrodkiem życia naukowego, przyciągało do szkół średnich dużą ilość uczniów zamiejscowych pochodzących z całej Galicji zachodniej. Gimnazja krakowskie, gwarantując dzięki swoim kadrom wysoki poziom nauczania, były konkurencyjne dla szkół w mniejszych ośrodkach, takich jak: Nowy Sącz, Jasło, Przemyśl czy Bochnia, będących również siedzibą szkół średnich.

Dla szkolnictwa w Krakowie wiek XIX był niezwykle różnorodny i złożony, co było efektem burzliwych dziejów politycznych, przez które miasto przechodziło. Przejście po trzecim rozbiore pod rządy austriackie zapoczątkowało okres germanizacyjny. Doświadczyła tego również jedyna szkoła średnia o charakterze humanistycznym, przygotowująca do studiów uniwersyteckich — Gimnazjum Nowodworskiego.

⁵ Ibidem, s. 214.

⁶ K. Kumaniecki, *Tymczasowe wyniki spisu ludności w Krakowie z 31 grudnia 1910 roku*, Kraków 1912, s. 51.

⁷ A. Żbikowski, *Żydzi krakowscy i ich gmina w latach 1869–1919*, Warszawa 1995, s. 41.

⁸ S. Estreicher, *Znaczenie Krakowa dla życia narodowego polskiego w ciągu wieku XIX*, Biblioteka Krakowska nr 72, *Kraków w XIX wieku*, T. 1, Kraków 1932, s. 25–27.

Powstała ona w czerwcu 1588 roku na podstawie decyzji profesorów Akademii Krakowskiej, chcących stworzyć przy Akademii ośrodek, w którym prowadzone byłyby studia *humaniora*, będące wstępem do dalszych studiów. Powstały trzy klasy akademickie: klasa gramatyki, logiki, czyli dialektyki, oraz retoryki. Do szkoły zapisało się 530 uczniów. Początkowo mieściła się w Bursie Jerusalem, następnie przeniesiono ją do Bursy Nowej. W roku 1603, w wyniku przeprowadzonej reformy Akademii i szkoły, liczbę klas zwiększono do czterech (dodano klasę poetyki), a każdą z nich miało zajmować się po dwóch profesorów z Collegium Minus. Dzięki fundacji Bartłomieja Nowodworskiego z roku 1617, szkoła uzyskała mocne podstawy materialne, co było tym istotniejsze, że wzrastająca liczba uczniów wymagała nowej siedziby. W 1633 roku otrzymano dotację Gabriela Perevencego zwanego Władysławskim, nauczyciela domowego króla Władysława IV, oraz sumy wydatkowane przez samego króla i kanonika katedralnego Stanisława Garwaskiego. Ten ostatni był zapisem dla bractwa akademickiego Sodalistów, przeznaczonym na budowę oratorium w szkole Nowodworskiego na I piętrze od frontu. Te trzy zastrzyki finansowe umożliwiły wybudowanie w latach 1638–1643 nowego gmachu przy ulicy św. Anny i, po zakończeniu prac, przeniesienie tam siedziby. Rozkwit szkoły w XVII wieku został zahamowany przez najazd szwedzki.

Kolejnym etapem w dziejach placówki była reforma przeprowadzona przez Hugo Kołłątaja na polecenie Komisji Edukacji Narodowej w 1777 roku. Na jej podstawie kolegium uzyskało status siedmioklasowej szkoły wojewódzkiej. W 1783 roku przekształcono ją w sześcioklasową szkołę wydziałową. Ten stan rzeczy trwał do początku XIX wieku. Zajęcie Krakowa przez Austriaków spowodowało szereg zmian w funkcjonowaniu szkoły, którą w 1801 roku przekształcono w c.k. Gimnazjum Akademickie, dostosowując programowo i organizacyjnie do podobnych ośrodków austriackich. Językiem nauczania stał się niemiecki, łacinę utrzymano tylko dla kilku przedmiotów, a używania języka polskiego — zabroniono. Towarzyszyła temu również wymiana niektórych polskich nauczycieli na austriackich. Zmiany te doprowadziły do kryzysu w tej szkole, drastycznie spadła frekwencja, liczba uczniów około roku 1806 w porównaniu z rokiem 1795 zmniejszyła się o połowę.

Sytuacja zaczęła się zmieniać przy okazji wojny Napoleona z Austrią w 1809 roku, której efektem było między innymi włączenie miasta do Księstwa Warszawskiego (na podstawie pokoju w Schönbrunn z 14 X 1809 r.). Przywracając polski charakter miastu, zajęto się też szkolnictwem średnim. Gimnazjum Nowodworskiego jako polskie rozpoczęło działalność już w listopadzie 1809 roku. W 1811 r. zaś otrzymało nazwę Szkoły Departamentalnej Krakowskiej oraz nowy program nauczania obowiązujący we wszystkich szkołach Księstwa Warszawskiego.

Upadek Napoleona oznaczał kolejne zmiany dla miasta i okolicy. W 1815 roku, podczas kongresu wiedeńskiego w wyniku kompromisu pomiędzy państwami zaborczymi Kraków uzyskał status Wolnego Miasta. Jego obszar tworzyło samo miasto i najbliższa okolica na lewym brzegu Wisły. Wolne Miasto Kraków pozostawało pod kura-

telą dworów austriackiego, pruskiego i rosyjskiego. Nowy twór polityczny przetrwał 30 lat. W tym czasie w Krakowie działały dwie szkoły średnie; istniejące dotychczas sześcioklasowe Liceum Nowodworskiego, czyli św. Anny (zmiana nazwy na liceum nastąpiła w 1818 r.), oraz przekształcone z tzw. szkoły normalnej w 1817 r. Liceum św. Barbary (początkowo trzyletnie niższe, a od 1826 sześcioklasowe). Celem nauczania w tych szkołach było przygotowanie do studiów uniwersyteckich. Statutem organicznym dla Liceum i szkoły św. Barbary wprowadzono nowy *Plan nauk*, który przewidywał nauczanie takich przedmiotów, jak: religia, język polski, łaciński, grecki, francuski, niemiecki, tzw. umiejętności fizyczne, czyli fizyka, chemia i historia naturalna, matematyka, geografia i historia, kaligrafia i rysunki (w dwóch ostatnich przypadkach przedmioty nauczane były wspólnie). Zwrócić uwagę trzeba na to, że języki nowożytne i rysunki były nadobowiązkowe⁹. W roku 1833 Komisja Reorganizacyjna wprowadziła zmiany w programie nauczania, usuwając z listy przedmiotów nauki przyrodnicze oraz język francuski. Historię Polski połączono z nauczaniem historii powszechnej i wprowadzono język rosyjski jako język jednego z państw „opiekuńczych”. W 1837 r. przywrócono nauki przyrodnicze, a także oddzielono nauczanie łaciny od języka polskiego. Poszczególnymi przedmiotami mieli zajmować się wyspecjalizowani nauczyciele.

Licea krakowskie przyjmowały młodzież nie tylko z Krakowa i okolic, ale również z Królestwa Polskiego. U schyłku drugiej dekady XIX wieku liczba uczniów w obu liceach przekroczyła 1200¹⁰. Proces rozwoju szkół został zahamowany w pierwszej połowie lat trzydziestych. Postępujący spadek liczby uczniów oraz zmiany w organizacji szkolnictwa, w wyniku których powołano do życia Instytut Techniczny, doprowadziły do likwidacji Liceum św. Barbary (1834). Po 1834 roku Liceum św. Anny było jedyną szkołą średnią w Krakowie przygotowującą do studiów uniwersyteckich. Mimo to uczniów ubywało. W schyłkowych latach istnienia Rzeczypospolitej Krakowskiej (1843–44) ich liczba spadła do najniższego dotychczas poziomu — liczyła 180 chłopców¹¹. Trwałą zmianą — pozytywną trzeba dodać — wywodzącą się z tego okresu było wprowadzenie egzaminu dojrzałości, bez złożenia którego nie miało się możliwości ubiegania się o przyjęcie na studia uniwersyteckie.

W wyniku wydarzeń z roku 1846 nastąpiło ponowne wcielenie Krakowa (wraz z okręgiem) do Austrii, tym razem pod nazwą Wielkiego Księstwa Krakowskiego. Wracał okres germanizacji, która dotknęła również szkolnictwo. Dla Liceum św. Anny oznaczało to wprowadzenie nauki języka niemieckiego jako przedmiotu obowiązkowego. W okresie Wiosny Ludów chwilowo spolonizowano szkolnictwo, wprowadza-

⁹ R. Dutkova, *Szkolnictwo średnie Krakowa w I połowie XIX wieku (1801–1846)*, [w:] *Monografie z dziejów oświaty*, pod red. J. Miąso, T. XIX, Wrocław 1976, s. 61. J. Bieniarzówna, *Krakowskie szkolnictwo*, [w:] *Dzieje Krakowa*, T. III, *Kraków w latach 1796–1918*, pod red. J. Bieniarzówny, J. M. Małeckiego, Kraków 1979, s. 141.

¹⁰ J. Bieniarzówna, *Krakowskie szkolnictwo*, [w:] *Dzieje Krakowa*, T. III, *Kraków w latach 1796–1918*, pod red. J. Bieniarzówny, J. M. Małeckiego, Kraków 1979, s. 142.

¹¹ *Ibidem*, s. 142.

jąc język polski jako wykładowy we wszystkich typach szkół galicyjskich. Zmiany okazały się jednak krótkotrwałe i ponownie w 1852 r. wprowadzono język niemiecki jako wykładowy w c.k. Gimnazjum św. Anny (bo taką nazwę szkoła otrzymała w 1850 roku). W 1849 roku Zarząd Organizacyjny, regulujący system szkolnictwa w całej monarchii, wprowadził ośmioklasowe gimnazjum klasyczne jako jeden z typów szkół średnich. Spowodowało to, że w latach 1849/50 i 1850/51 tworzono kolejno VII i VIII klasę. Doprowadziło to przy okazji do rozszerzenia szkoły, tak pod względem liczebności uczniów, jak i zajmowanych pomieszczeń. W 1855 r. do istniejącego barokowego budynku od strony Plant dobudowano prawe skrzydło, mieszczące po pięć sal na dole i na górze.

Po okresie zastoju, jaki był widoczny jeszcze w połowie wieku XIX, nastąpiło ożywienie gospodarcze. Jego źródłem było między innymi uruchomienie nowych linii kolejowych, w wyniku czego miasto stało się istotnym punktem tranzytowym¹². Wzrost liczby ludności i napływ młodzieży spowodował potrzebę otwarcia nowej szkoły.

W 1857 roku założono drugie gimnazjum w Krakowie — Gimnazjum św. Jacka. Powstało ono jako szkoła czteroklasowa, a więc tzw. gimnazjum niższe typu klasycznego, z niemieckim językiem wykładowym. Mieściło się do roku 1866 przy ulicy Kanoniczej¹³; następnie szkołę przeniesiono do odbudowanych budynków przy kościele oo. Dominikanów (ulica Sienna 13). W 1866 r. zatwierdzono istnienie klas równorzędnych, co pozwoliło na przejście VII klasy równorzędnej z Gimnazjum św. Anny. W roku szkolnym 1867/1868 otwarto VIII klasę. Wiosną 1868 roku (9 V) postanowienie cesarskie podniosło oficjalnie istniejące Gimnazjum św. Jacka w Krakowie do grupy ośmioklasowych gimnazjów pierwszej rangi, którym miało być od roku szkolnego 1868/1869. W 1870 roku RSK zezwoliła na używanie nazwy „c.k. Gimnazjum św. Jacka”.

W czasie gdy przekształcano Gimnazjum św. Jacka w pełną szkołę, liczba klas równoległych w nim oraz w Gimnazjum św. Anny wynosiła 11, co wskazywało na konieczność otwarcia kolejnej szkoły. Jednak dopiero dramatyczna sytuacja z początku lat osiemdziesiątych, wymusiła na władzach zgodę na otwarcie kolejnego gimnazjum. Liczba klas równoległych w Gimnazjum św. Anny wahała się od 11 do 14, a u św. Jacka między 8 a 9 (Tab.1.), co dawało w latach 1880–1883 19 do 22 klas równoległych rocznie. Tak więc kosztem dwóch gimnazjów kształcono uczniów, którzy powinni byli uczęszczać do czterech pełnych gimnazjów. Była to typowa praktyka oszczędzania na oświacie, jaką stosował rząd austriacki. Okólnikiem z 9 lutego 1883 roku RSK zawiadomiła, że decyzją z 9 listopada 1882 roku cesarz zezwolił na utworzenie w Krakowie trzeciego gimnazjum państwowego, które otrzymało nazwę „c.k. Gimnazjum Państwowe im. Króla Jana Sobieskiego”. Wpisy uczniów rozpoczęły się 29 VIII 1883 roku. Zapisano wówczas 544 uczniów, a w ciągu roku przybyło

¹² J. Demel, *Stosunki gospodarcze i społeczne Krakowa w latach 1846–1853*, Kraków 1952, s. 9, 92.

¹³ A. Bielak, *Państwowe Gimnazjum i Liceum Św. Jacka w Krakowie 1857–1950*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, R. XXIII: 1980, nr 4, s. 566.

jeszcze 22. Oprócz nowoprzyjętych do pierwszej klasy na podstawie egzaminu wstępnego oraz grupy repetentów, do III Gimnazjum doszli uczniowie klas równoległych z gimnazjum św. Anny i św. Jacka. Byli to uczniowie z klas: I c, d, e, f, II c, III c, V b, VI b, VII b z Gimnazjum św. Anny i klas II c, III b i IV b z Gimnazjum św. Jacka. Szkołą umieszczono na pierwszym i drugim piętrze domu Goetza, na rogu ulic Krupniczej i Podwale. Uroczyste poświęcenie budynku szkolnego z udziałem biskupa Albina Dunajewskiego, delegata namiestnictwa Kazimierza Badeniego, prezydenta Krakowa dra Ferdynanda Weigla i reprezentantów szkół krakowskich odbyło się 4 września 1883. Uroczyste nabożeństwo odprawiono w kościele ojców Kapucynów¹⁴.

Powstanie nowego gimnazjum nie na długo rozwiązało problem przeludnienia w krakowskich szkołach tego typu. W latach dziewięćdziesiątych nadal wzrastała liczba uczniów, a więc rosła i liczba klas równoległych oraz liczba uczniów w poszczególnych klasach. Analiza statystyki szkół średnich w Galicji opracowanej i opublikowanej przez redakcję „Muzeum” na podstawie danych RSK za rok szkolny 1896/7 wykazuje, że w Krakowie, w trzech istniejących gimnazjach, znajdowało się aż 19 klas równoległych, co wskazywało na potrzebę otwarcia co najmniej dwóch nowych szkół¹⁵. Najgorsza sytuacja była w Gimnazjum św. Anny, gdzie znajdowało się 8 klas równoległych, co dawało mu 3 miejsce w całej Galicji, po IV Gimnazjum we Lwowie (10 klas równoległych) i gimnazjum w Kołomyi (9 klas równoległych). W tej szkole były również najbardziej przeludnione klasy — na 16 klas istniejących, w czterech liczba uczniów mieściła się w przedziale od 51 do 60 uczniów. W najliczniejszej klasie było 56 uczniów, kolejne sześć klas liczyło od 41 do 50 uczniów, a pozostałe sześć od 31 do 40. Najmniejsza klasa liczyła 34 uczniów. W Gimnazjum św. Jacka nie było klasy przekraczającej 50 uczniów (największa miała 49, a najmniejsza 24), przy pięciu klasach równoległych. Natomiast w III Gimnazjum sytuacja była lepsza — na 14 klas istniejących, cztery liczyły od 21 do 30 uczniów, osiem od 31 do 40 i tylko dwie od 41 do 50. Największa klasa liczyła 42 osoby, a najmniejsza 24¹⁶. Mimo to, nie uznano tej sytuacji za wystarczającą do podjęcia decyzji o powstaniu nowej szkoły.

W tym czasie istniało już gimnazjum w Podgórzu. O jego powstanie długo starały się podgórskie władze miejskie. Po 12 latach próśb, w kwietniu 1892 roku, RSK wydała zgodę na otwarcie od roku szkolnego 1892/1893 nowego, ośmioklasowego gimnazjum z polskim językiem wykładowym. Szkoła rozpoczęła działalność z dwiema klasami, pierwszą i drugą, zaś co roku stopniowo otwierano kolejne klasy tak, że w roku 1898/1899 miał miejsce pierwszy egzamin dojrzałości. Według wspomnianej statystyki, sytuacja w Podgórskim Gimnazjum w roku 1896/97 była w porównaniu z krakowskimi gimnazjami bardzo dobra: niewielka liczba uczniów — 215 (w tym samym

¹⁴ *Sprawozdanie Dyrekcji c.k. III Gimnazjum w Krakowie za rok szkolny 1884*, Kraków 1884, s. 24–25, (dalej: *Sprawozdanie [...] III Gimnazjum w Krakowie za rok szkolny...*).

¹⁵ *Statystyka szkół średnich w Galicji*, „Muzeum”, R. XIV: 1898, s. 3.

¹⁶ *Ibidem*.

czasie w Gimnazjum św. Anny zapisanych było 787, w Gimnazjum św. Jacka — 530, a w Gimnazjum Sobieskiego — 554), a w związku z tym mniej liczne klasy — nie było klas powyżej 40 osób. Najmniejsza liczyła 18, największa zaś 39 uczniów¹⁷. Należy jednak pamiętać, że nie było to jeszcze pełne, ośmioklasowe gimnazjum. Kierownictwo zakładu powierzono prof. Janowi Pawlicy. Szkołę umieszczono przy ulicy A. Mickiewicza (obecnie J. Zamojskiego). Zaletą jej położenia było miejsce, spokojne i zaciszne. Budynek szkoły łączył się szerokimi schodami z parkiem miejskim, a właściwie z tą jego częścią, którą na szkolny dziedziniec przeznaczono. Pozostałą część parku odgrodzono i zamknięto w obawie o jego stan. Było to doskonałe miejsce do spędzania przerw między lekcjami wiosną i latem. Pozostałe warunki (wewnątrz budynku) były już o wiele gorsze¹⁸, tym bardziej, że w ciągu kolejnych lat istnienia gimnazjum liczba uczniów ciągle rosła, i na początku wieku przekroczyła pół tysiąca.

Sytuacja z połowy lat dziewięćdziesiątych nie uległa poprawie, a raczej znacznie się pogorszyła. W latach 1898–1901 przepełnienie w gimnazjach Krakowa osiągnęło niespotykane rozmiary (23–29 klas równoległych). Szczególnie dotknięte tym zjawiskiem zostało Gimnazjum św. Anny, w którym liczba klas równoległych wzrosła we wspomnianych latach z 12 do 17. Zmusiło to władze oświatowe do podjęcia działań. Początkowo, w roku szkolnym 1898/9, z ośmiu klas tego gimnazjum utworzono filię i umieszczono ją w budynku Goetza przy ul. Podwałe (w tym samym, w którym mieściło się wcześniej III Gimnazjum, a które tymczasem uzyskało nową siedzibę przy ulicy Sobieskiego, i w 1897 roku opuściło budynek). Kierownikiem filii został profesor Gimnazjum św. Anny Antoni Pazdrowski. Filia działała przez trzy lata, do roku szkolnego 1900/01. W dwóch pierwszych latach składała się z 8 równorzędnych oddziałów klas I–IV, w ostatnim roku przybyła V klasa¹⁹.

W grudniu 1900 roku cesarz zezwolił na otwarcie w roku szkolnym 1901/1902 nowego, IV Państwowego Gimnazjum w Krakowie. MWiO zarządziło, by nowe gimnazjum powstało z klas równoległych Gimnazjum św. Anny, mieszczących się w siedzibie filii. W pierwszym roku funkcjonowania szkoły istniały klasy I–VI, a uzupełnienie do pełnego gimnazjum nastąpiło w roku szkolnym 1903/1904. Dyrektorem nowej szkoły został dotychczasowy kierownik filii Antoni Pazdrowski. Podstawę grona pedagogicznego tworzyli nauczyciele Gimnazjum św. Anny uczący do tej pory w filii. Uroczyste otwarcie nastąpiło 3 września 1901 roku po nabożeństwie w kościele św. Anny. Uroczystość zgromadziła reprezentantów władz państwowych, krajowych z inspektorem szkolnym dr. Ludomiłem Germanem oraz miejskich z prezydentem Krakowa Józefem Friedleinem; obecni byli również dyrektorzy szkół średnich krakowskich i młodzież. Ponieważ wynajmowany przez IV Gimnazjum budynek już wówczas nie spełniał podstawowych wymogów stawianych pomieszczeniom szkolnym, wkrótce

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ R. Kiełkowski, *Historie spod kopca Krakusa*, Kraków 1972, s. 255–256.

¹⁹ *Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum IV w Krakowie za rok szkolny 1901/2*, Kraków 1902, s. 74 (dalej: *Sprawozdanie [...] Gimnazjum IV w Krakowie za rok szkolny...*).

po otwarciu rozpoczęto rozmowy z Towarzystwem Strzeleckim na temat zakupu gruntu pod budowę nowego gmachu, w ogrodzie strzeleckim²⁰.

Powstanie kolejnego gimnazjum nie oznaczało jednak zaspokojenia potrzeb Krakowa, a jedynie łądziło nieco sytuację w Gimnazjum Nowodworskiego. W tym czasie RSK opracowała memoriał o potrzebie tworzenia nowych i podziale przepełnionych szkół i przesała go do Ministerstwa Oświaty²¹. Efektem była zgoda na wynajęcie dodatkowych pomieszczeń dla Gimnazjum św. Jacka oraz otwarcie (na podstawie reskryptu MWiO z 5 VIII 1902 roku) osobnego oddziału klas równoległych, czyli filii, i umieszczenie tegoż oddziału w osobnym budynku. Na potrzeby filii wynajęto budynek przy ulicy Sebastiana 10. Ponieważ nie zdążono na czas zaadaptować pomieszczeń, uczniowie przydzieleni do niej mieli jeszcze we wrześniu zajęcia w budynku głównym w godzinach od 13 do 17–18. Na początku października 1902 roku filia została przeniesiona do nowowyremontowanych sal. Kierownikiem mianowano Józefa Kurowskiego. Ten oddział do końca okresu zaborowego nie uzyskał samodzielności.

Otwieranie filii w osobnych budynkach było działaniem doraźnym; likwidowało uciążliwość przepełnienia, ale nie zmieniało ogólnej sytuacji. Nadal ilość klas równoległych wskazywała na konieczność powstawania kolejnych szkół. W roku 1905 liczba paralelek (nie licząc Podgórze) przekroczyła liczbę 30. W roku szkolnym 1906/1907 rozpoczęło działalność Gimnazjum V. Zgodę najwyższych władz uzyskano wiosną — 27 III 1906. Zaczątkiem szkoły były cztery równorzędne oddziały klas pierwszych i drugich tworzących filię IV Gimnazjum. Oprócz uczniów uczęszczających do filii i tych, którzy zostali przyjęci na podstawie egzaminu wstępnego, do szkoły wcielono po jednym oddziale z klas I i II Gimnazjum Sobieskiego, jeden oddział klasy VI ze św. Anny oraz pewną ilość uczniów z Gimnazjum św. Jacka²². Dyrektorem nowej szkoły został Józef Winkowski. Szkołę umieszczono w domu Stanisława Stachowskiego przy ulicy jego imienia, obecnie J. Kochanowskiego. Uroczyste otwarcie odbyło się 4 września, po nabożeństwie odprawionym przez szkolnego katechetę — księdza Antoniego Bystrzonowskiego.

Wszystkie gimnazja krakowskie zarówno te istniejące, jak i powstające miały charakter klasyczny, ale w lipcu w 1910 roku MWiO zezwoliło na stopniowe przekształcanie IV Gimnazjum klasycznego w gimnazjum realne, począwszy od roku szkolnego

²⁰ Ibidem, s. 67.

²¹ *Sprawozdanie c.k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1901/1902*, Lwów 1902, s. 5 (dalej: *Sprawozdanie c.k. RSK...*).

²² *Sprawozdanie Dyrektora c.k. Gimnazjum V w Krakowie za rok szkolny 1906/7*, Kraków 1907, s. 1 (dalej: *Sprawozdanie [...] Gimnazjum V w Krakowie za rok szkolny...*).

Tabela 1. Liczba klas równoległych w gimnazjach krakowskich i Gimnazjum Podgórskim w latach 1867/68–1912/13

Rok	Gimnazjum					
	św. Anny	św. Jacka	III	IV	V	w Podgórzu
1867	5	2	x	x	x	x
1868	6	3	x	x	x	x
1869	7	4	x	x	x	x
1870	7	4	x	x	x	x
1871	7	5	x	x	x	x
1872	7	5	x	x	x	x
1873	7	5	x	x	x	x
1874	6	3	x	x	x	x
1875	6	1	x	x	x	x
1876	7	2	x	x	x	x
1877	7	3	x	x	x	x
1878	9	6	x	x	x	x
1879	10	8	x	x	x	x
1880	11	8	x	x	x	x
1881	12	9	x	x	x	x
1882	13	9	x	x	x	x
1883	14	8	x	x	x	x
1884	6	6	5	x	x	x
1885	8	7	5	x	x	x
1886	8	5	7	x	x	x
1887	7	5	7	x	x	x
1888	6	4	7	x	x	x
1889	6	4	7	x	x	x
1890	7	4	7	x	x	x
1891	7	4	7	x	x	x
1892	6	4	7	x	x	–
1893	6	4	6	x	x	1
1894	6	4	6	x	x	1
1895	6	4	6	x	x	–
1896	7	4	6	x	x	–
1897	8	5	6	x	x	1
1898	12	4	7	x	x	2
1899	15	4	6	x	x	2
1900	15	4	6	x	x	3
1901	17	5	7	x	x	5

1902	7	5	8	4	x	5
1903	7	4+4	8	3	x	5
1904	8	5+4	8	5	x	5
1905	8	5+4	9	2+4	x	6
1906	8	5+4	9	2+4	x	6
1907	7	4+4	8	2	7	9
1908	7	4+4	8	2	7	8
1909	8	4+4	9	2	5	7
1910	8	4+4	8	8	7	7
1911	7	4+7	9	2	3	7
1912	7	4+9	9	4	2	7

Źródło: Opracowano na podstawie Katalogów Klasyfikacyjnych Gimnazjum św. Anny, Archiwum Państwowe w Krakowie (dalej: APK) GLN 127–178; Katalogów Głównych Klasowych Gimnazjum św. Jacka, APK, GLJ 6–58; Katalogów Głównych Klasowych za lata 1883–1912, Archiwum byłego III Gimnazjum im. króla Jana Sobieskiego, obecnie II Liceum; Katalogów Głównych Ocen, APK, Archiwum byłego VI Gimnazjum i Liceum im. Tadeusza Kościuszki, Teczki nr 68–91; Katalogów Klasyfikacyjnych IV Gimnazjum i Liceum im. Henryka Sienkiewicza, APK, Teczki GS1–GS12; *Sprawozdań dyrektorów... poszczególnych gimnazjów krakowskich i Gimnazjum Podgórskiego za lata 1867–1912 oraz Sprawozdań c.k. RSK o stanie szkół za lata szkolne 1872–1912.*

1910/11²³. Zmiana ta była efektem dyskusji, jaka przetoczyła się przez całą Przedlitawię, na temat konieczności zmian w systemie nauczania, zwłaszcza w gimnazjach klasycznych. Minister Gustaw Marchet w 1908 roku podjął decyzję o wprowadzeniu dwóch nowych typów szkół średnich ośmioklasowych: gimnazjum realnego i gimnazjum realnego zreformowanego. Plan nauki dla nowych gimnazjów realnych ministerstwo wydało 8 VIII 1908 roku, a RSK przystosowała go do warunków galicyjskich rozporządzeniem z 20 VII i 2 VIII 1909 r.²⁴ W Krakowie w IV Gimnazjum otwarto w roku szkolnym 1910/1911 klasy I i II realną, w następnych latach przyrastało po jednej klasie nowego typu²⁵. Różnice programowe między klasami realnymi a klasycznymi były stosunkowo małe, większość przedmiotów i zakres materiału na nich realizowany były tożsame. Podobieństwa dotyczyły religii (taka sama ilość godzin i taki sam program nauczania), języka łacińskiego (w klasach VI i VII gimnazjum realnego było o jedną godzinę mniej), języka polskiego, niemieckiego, historii, matematyki, fizyki, propedeutyki filozofii, kaligrafii i gimnastyki, których programy dokładnie się pokrywały. Dodano natomiast w klasie VII 1 godzinę geografii i przyrody — w klasach VI, VII i VIII. Zwiększono także liczbę lekcji nauki rysunków w klasie II i III o godzinę. Większe różnice dotyczyły nauki języka francuskiego, którego uczono od klasy IV do VIII po trzy godziny tygodniowo w miejsce języka greckiego nauczanego w gimnazjum klasycznym. Wprowadzono także geometrię wykreślną w klasie V i VI (po 2 godziny) oraz dodano chemię w klasie VI i VII (również po dwie godziny). Praktycznie pierwsza i druga klasa gimnazjum klasycznego i realnego niczym się nie różniły i nie było przeszkód w przejściu z gimnazjum klasycznego do realnego.

Uczniowie, którzy skończyli gimnazjum realne i złożyli pomyślnie egzamin dojrzałości, mogli zostać słuchaczami zwyczajnymi na wszystkich świeckich wydziałach uniwersyteckich, na uczelniach technicznych, w szkole rolniczo-leśnej Bodenkultur w Wiedniu, w Akademii Weterynaryjnej, i już po ukończeniu VI klasy mogli udać się na studia farmaceutyczne. Słuchacze wydziału filozoficznego — absolwenci gimnazjum realnego, którzy chcieli zdawać egzamin nauczycielski z filozofii, filologii klasycznej, z języka francuskiego lub z historii, mogli być dopuszczeni do tych egzami-

²³ Powoływane w myśl przepisów z 1908 roku gimnazja realne, występowały już wcześniej w Galicji, jako pierwsze powstały gimnazja: w Brodach, Drohobyczu (1866), Wadowicach (1870) i Kołomyi (1871). Były to niższe gimnazja realne będące kombinacją szkół realnych i gimnazjów klasycznych. Miały stanowić podbudowę dla wyższych szkół realnych i wyższych gimnazjów klasycznych. Istotnym sensem istnienia takich szkół była możliwość przesunięcia wyboru kierunku kształcenia do 13 roku życia. W 1868 roku przeprowadzono tymczasową reformę szkół realnych, w wyniku której tak znacznie rozszerzono program w zakresie rysunków i geometrii, że niemożliwa była korelacja nauczania na poziomie klas 1–4. Gimnazja realne przestały być atrakcyjne dla uczniów, którzy w większości kontynuowali naukę w gimnazjach klasycznych. W związku z tym zostały w Galicji w 1878 roku zlikwidowane i przekształcone w gimnazja klasyczne. (S. I. Możdżeń: *Ustrój szkoły średniej w Galicji i próby jego modernizacji w latach 1848–1884*, Wrocław 1974).

²⁴ *Plan nauki dla gimnazjów galicyjskich*, Lwów 1909.

²⁵ *Sprawozdanie [...] Gimnazjum IV w Krakowie za rok szkolny 1909/10*, Kraków 1910 i następne.

nów pod warunkiem uzupełnienia dwa lata wcześniej egzaminu dojrzałości z języka greckiego w zakresie gimnazjum klasycznego.

Powstanie tego typu szkół miało być wyjściem naprzeciw głosom krytykującym anachronizm gimnazjum klasycznego, ale połowiczność zmian i ograniczenia dla absolwentów powodowały, że ten typ szkoły nie cieszył się specjalnym powodzeniem, i nie stał się alternatywą ani dla gimnazjum klasycznego, ani dla szkół realnych. Przed wybuchem wojny IV Gimnazjum Realne w Krakowie nie miało jeszcze abiturientów, szkoła była w trakcie przekształcania. Pierwsza matura w gimnazjum realnym była maturą wojenną i odbyła się w roku szkolnym 1915/1916. Warunki dopuszczenia oraz przebieg egzaminu były podobne do matury w gimnazjum klasycznym. Różnice dotyczyły przede wszystkim rodzaju przedmiotów objętych egzaminem, np. język grecki nie był przedmiotem egzaminu.

W okresie lat od 1867 do 1918 znacznie wzrosła liczba gimnazjów w Krakowie, z jednego pełnego Gimnazjum Nowodworskiego i jednego gimnazjum niższego czteroletniego do sześciu pełnych gimnazjów i filii. Jak wskazuje Tabela nr 1, wzrost ten nie zaspokoił społecznych potrzeb oświatowych w zakresie szkoły średniej, które pojawiły się (i rosły!) w drugiej połowie XIX wieku. Gimnazja klasyczne były najbardziej popularnym i najszybciej rozwijającym się typem szkoły średniej. Stanowiły one naturalne zaplecze do rozwoju najwyższych instytucji naukowych, jakimi były uniwersytety, dostarczając coraz większą liczbę zainteresowanej dalszymi studiami młodzieży²⁶. Kraków w drugiej połowie XIX wieku stał się ważnym ośrodkiem oświatowym w Galicji. Oprócz klasycznych gimnazjów istniała od 1871 roku Szkoła Realna (od roku 1872/1873 siedmioklasowa Wyższa Szkoła Realna). Na początku XX wieku z powołanej przy niej filii powstała druga. Spośród innych typów szkół średnich działały w Krakowie jeszcze Państwowa Szkoła Przemysłowa założona w 1876 roku, kontynuująca prace istniejącej od 1855 roku Akademii Przemysłowo-Technicznej, Szkoła Handlowa, powstała w 1882 r., seminaria nauczycielskie męskie i żeńskie oraz dwa męskie gimnazja prywatne.

Od końca lat 90. XIX wieku rozwijały się także szkoły żeńskie kształcące według programu gimnazjum męskiego, co związane było z dopuszczeniem kobiet do studiów uniwersyteckich. W 1896 roku w Krakowie powstała prywatna średnia szkoła żeńska z programem gimnazjalnym, której dyrektorem został Bronisław Trzaskowski. W roku szkolnym 1912/1913 szkoła osiągnęła pełne osiem klas²⁷. Kolejną prywatną szkołę żeńską uruchomiono w 1905 roku pod nazwą Szkoła im. Królowej Jadwigi. Do organizacji i prowadzenia jej włączyli się uczący w gimnazjach państwowych, między innymi profesorowie Jan Czubek, Wiktor Szmidt, Roman Gutwiński, Stanisław Parzyk, Karol Stach²⁸. W roku szkolnym 1905/6 do grupy szkół mających prawa pu-

²⁶ J. Dybiec, *Życie naukowe w Galicji doby autonomicznej*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, T. 3, *Nauka i Oświata*, pod red. A. Meissnera, J. Wyrozumskiego, Rzeszów 1995, s. 41.

²⁷ R. Dutkova, *Żeńskie gimnazja w procesie emancypacji kobiet 1896–1918*, Kraków 1995, s. 28.

²⁸ *Ibidem*, s. 32.

bliczne dołączyła szkoła Heleny Strażyńskiej, w której już w roku 1907/1908 prowadzono pełne osiem klas. Również w funkcjonowanie tej szkoły włączyli się nauczyciele gimnazjalni. Pierwszym dyrektorem był Mikołaj Mazanowski (profesor Gimnazjum św. Jacka), a następnie w latach 1905/6–1913/14 Antoni Mazanowski z III Gimnazjum. W 1910 r. powstała ostatnia przed wybuchem wojny średnia szkoła żeńska. Było to Gimnazjum Realne ss. Urszulanek²⁹. W formie liceum działała szkoła Heleny Kaplińskiej. W ciągu niespełna 15 lat średnie szkolnictwo żeńskie przeżywało prawdziwy rozkwit, te wszystkie szkoły pozostały jednak instytucjami prywatnymi. Gimnazja państwowe, które stanowią przedmiot tych rozważań, były najbardziej pożądanym typem szkoły średniej w drugiej połowie XIX wieku w Galicji, dającym możliwości dalszych studiów, awansu społecznego i zawodowego.

²⁹ Ibidem, s. 35.

II Nauczyciele

Liczebność

W Krakowie wraz z Podgórzem w okresie autonomicznym działało 6 państwowych gimnazjów. Liczba nauczycieli w tym czasie wzrosła z 47 — w roku 1867/68 do 230 — w roku 1913/14, a więc prawie pięciokrotnie, jednak połowę kadry w gimnazjach stanowiły siły nie w pełni wykwalifikowane, a w związku z tym — niskopłatne. Największy wzrost liczby nauczycieli widoczny był na początku XX wieku. O ile jeszcze w roku szkolnym 1896/97 liczba nauczycieli przedmiotów obowiązkowych w Krakowie wynosiła 89 osób, to w dziesięć lat później już 175, czyli wzrosła prawie dwukrotnie. W okresie od 1867/68 do 1917/18 przez gimnazja krakowskie przewinęło się ok. 1000 nauczycieli, w tym prawie 900 uczących przedmiotów obowiązkowych. Liczba nauczycieli w poszczególnych szkołach w Krakowie kształtowała się różnie. Przepisy szkolne mówiły — w przypadku ośmioklasowego gimnazjum — o 1 posadzie dyrektorskiej i 10 nauczycielskich¹.

Wśród nauczycieli gimnazjalnych wyróżnić można kilka grup. Pierwszą z nich stanowili nauczyciele przedmiotów obowiązkowych, do których zaliczano język polski, języki klasyczne (łacinę, grekę), język niemiecki, geografę, historię powszechną, matematykę, fizykę, historię naturalną i propedeutykę filozofii. Do drugiej grupy należeli uczący przedmiotów nadobowiązkowych, czyli tzw. nauczyciele poboczni (historia Polski zwana historią kraju rodzinnego, kaligrafia, rysunki, gimnastyka, śpiew, stenografia, języki nowożytne)², których nie dotyczyły przepisy o egzaminie nauczycielskim. Ponadto w skład grona nauczycielskiego wchodziłi katecheci różnych wyznań. Religia była przedmiotem obowiązkowym, jeżeli znalazło się przynajmniej 20 uczniów danego wyznania. Kandydaci na katechetów podlegali przepisom ogólnym, ale musieli być także zaakceptowani przez odpowiednie władze duchowne³. W Krakowie byli

¹ *Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych*, opracował J. Piwocki, T. 3, *Administracja stosunków życia duchowego*, Lwów 1901, s. 687–688.

² Historia Polski, gimnastyka, kaligrafia i rysunki zostały po roku 1909 przedmiotami obowiązkowymi.

³ *Zbiór ustaw...*, s. 687.

zatrudnieni księża katoliccy — w ciągu całego omawianego okresu było to ok. 65 osób. Zajęcia prowadzili również nauczyciele wyznania mojżeszowego (bez stałych etatów — 11 osób). Sprawozdania dyrektorów wspominają także o dwóch nauczycielach religii ewangelickiej. W wypadku pełnego ośmioklasowego gimnazjum z klasami równoległymi, tzw. paralelkami, zatrudnionych było zazwyczaj dwóch katechetów — jeden do klas I–IV, drugi do klas V–VIII. Uczniowie innych wyznań pobierali naukę swojej religii prywatnie.

Przepisowe jedenastoosobowe grono nauczycielskie w gimnazjach krakowskich było niewystarczające. Szczególnie po 1905 r. liczebność zespołów nauczycielskich sięgała 30 i więcej osób (Gimnazja św. Anny, św. Jacka, Sobieskiego i gimnazjum w Podgórzu), przy czym RSK rzadko wyrażała zgodę na utworzenie nowego etatu, a potrzeby w tym zakresie uzupełniano nauczycielami o niepełnych kwalifikacjach (suplentami). Średnia liczebność zespołów wynosiła w Krakowie: w roku 1867/68 — 23,5 osoby, w 1897/98 — 28 osób, a w roku 1913/14 — 38 osób. Średnia dla Galicji w tym samym roku wynosiła 36 osób⁴. Największy wzrost liczby nauczycieli w Krakowie nastąpił w drugiej połowie lat 90. i odąd stale utrzymywała się tendencja zwykła, aż do wybuchu I wojny światowej. Najwięcej nauczycieli pracowało w Gimnazjum św. Anny oraz św. Jacka, Sobieskiego i w Gimnazjum Podgórskim; mniej w V Gimnazjum, gdzie liczba nauczycieli przedmiotów obowiązkowych sięgała od 18 do 26 osób. Najliczniejszym, pod względem ilości osób zatrudnionych, był rok 1913/14, w którym w Gimnazjum św. Jacka pracowało 51 nauczycieli przedmiotów obowiązkowych, w tym: 24 profesorów, 3 nauczycieli rzeczywistych i 24 suplentów oraz 7 nauczycieli przedmiotów nadobowiązkowych wraz z religią mojżeszową.

Nauczycieli przedmiotów obowiązkowych mianowało Ministerstwo Wyznań i Oświecenia na wniosek RSK, natomiast nauczycieli pobocznych zatrudniano na wniosek dyrekcji szkoły, przy aprobachie RSK⁵. Nauczyciele, którzy uzyskali kwalifikację, tzn. złożyli pomyślnie egzamin nauczycielski i chcieli podjąć pracę w szkole, powinni byli zgłosić się z podaniem do RSK, która wykazy chętnych przekazywała dyrektorom szkół. RSK po przyjęciu wniosków rozpiszywała konkursy na posady i ogłaszała je w prasie⁶. Rada była samodzielna w przypadku suplentów, czyli zastępców nauczycieli, którymi dysponowała i których finansowała. Sytuacja nauczycieli i wzrost ich liczby były wypadkową polityki Wiednia, która, oscylując między centralizmem a liberalizmem, regulowała w sposób niezwykle szczegółowy położenie pedagogów. Pobudzająco wpłynęła także na rozwój szkolnictwa średniego polonizacja instytucji samorządowych. Duży wpływ miał również rozwój Krakowa, a zwłaszcza wzrost liczby ludności. Specyficzna struktura społeczno-gospodarcza miasta wpływała na zwiększenie liczby gimnazjów klasycznych, które dominowały wśród nowo powstających szkół, co pociągało za sobą wzrost zapotrzebowania na kadry nauczycielskie.

⁴ H. Kramarz, *Nauczyciele gimnazjalni w Galicji 1867–1914*, Kraków 1987, s. 28.

⁵ *Zbiór ustaw...*, s. 698.

⁶ H. Kramarz, op. cit., s. 30.

Podgórze	l. profesorów	x	x	x	x	x	6	10	7	15
	%	x	x	x	x	x	40	50	23	42
	l. nauczycieli	x	x	x	x	x	4	2	6	1
	%	x	x	x	x	x	27	10	19	3
	l. suplentów	x	x	x	x	x	5	8	18	20
	%	x	x	x	x	x	33	40	58	55
	ogółem	x	x	x	x	x	15	20	31	36
Ogółem	l. profesorów	20	18	28	36	42	49	66	70	88
	%	40	41	44	44	54	55	49	40	43
	l. nauczycieli	3	9	1	3	3	7	5	11	19
	%	6	20	2	4	4	8	4	6	9
	l. suplentów	27	17	35	42	32	33	63	94	97
	%	54	39	54	52	42	37	47	54	48
	ogółem	50	44	64	81	77	89	134	175	204

Tabela uwzględnia wyłącznie nauczycieli przedmiotów obowiązkowych.

Źródło: Opracowano na podstawie *Sprawozdań dyrektorów...* poszczególnych gimnazjów krakowskich i Gimnazjum Podgórskiego za lata 1871–1912.

Intensywny wzrost liczby uczniów, szczególnie widoczny na początku XX wieku, spowodował, że wszystkie szkoły były przepełnione. Na przykład w Gimnazjum św. Anny w roku szkolnym 1900/01 zapisano ponad 1000 uczniów. Dlatego też ogólna kondycja szkół nie ulegała zmianie, pomimo wzrostu liczby nauczycieli. W dalszym ciągu tworzone klasy równoległe oraz zatrudniano suplentów⁷, co było celową polityką rządu austriackiego, gdyż ci ostatni obciążali budżet krajowy. Liczba suplentów uczących w gimnazjach krakowskich wahała się od 39% w roku 1876/77 do 54% w latach 1871/72, 1881/2, 1906/07. Zatrudnianie suplenta teoretycznie ograniczone było przepisami. Można było przyjąć go do pracy tylko na 2 lata, a dalsza praca wymagała zgody MWiO⁸. W myśl przepisów po upływie tego okresu nie powinien być przyjęty do innej szkoły, tego prawa jednak nie respektowano. Krytyczne uwagi inspektorów szkolnych najczęściej skierowane były właśnie do suplentów; zarzucano im najczęściej niedostatki w przygotowaniu metodycznym⁹.

⁷ R. Dutkova, *Blaski i cienie galicyjskiego gimnazjum klasycznego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Prace Historyczne, z. 89: 1989, s. 193.

⁸ Rozporządzenie MWiO z dnia 7 XI 1873 r. L13604. Suplent miał być początkowo tylko zastępcą nauczyciela w wyjątkowych przypadkach. Rozporządzenia cesarskie z 16 IX 1849 r., *Ustawy i rozporządzenia obowiązujące w galicyjskich szkołach średnich*. Zestawił H. Kopia, Lwów 1900, s. 101.

⁹ CAHU, Zespół Akt RSK, Fond 178, Syg. Akt f.178 op. 3 sg. 206 Akta Lustracji Gimnazjum św. Jacka.

Struktura społeczna

Pochodzenie społeczne nauczycieli pracujących w Krakowie w latach 1867–1918 było, podobnie jak w przypadku ogółu nauczycieli galicyjskich, wypadkową całego procesu tworzenia się warstwy inteligencji w tym zaborze. Stąd też widoczne są pewne zmiany w strukturze społecznej pedagogów galicyjskich, tzn. zwiększający się udział nauczycieli pochodzenia chłopskiego, szczególnie urodzonych w latach 70. i 80. XIX w. Opinie o tym, kto zostaje nauczycielem były wśród samych nauczycieli bardzo krytyczne; mimo to, że ciągle dążono do podniesienia poziomu kadr, narzekano równocześnie, że tę drogę wybierają osoby, dla których stanowi ona ostateczność, a nie wcześniejszy obrany cel¹⁰.

Nauczyciele wywodzili się przede wszystkim z grona studentów Wydziałów Filozoficznych Uniwersytetu Jagiellońskiego i Uniwersytetu Lwowskiego, a jak zauważa Henryk Kramarz, na tych wydziałach studiowała młodzież mniej zamożna¹¹. Badania nad strukturą socjalną wykazały pochodzenie studentów WF UJ jako inteligencko-chłopskie. Oznaczało to, że analogicznie nauczyciele gimnazjalni wywodzili się z tych samych grup społecznych¹².

Odsetek nauczycieli pochodzenia chłopskiego wynosił około 21%¹³. W całej Galicji H. Kramarz określa ich na ok. 25% populacji nauczycieli¹⁴. Spośród wszystkich nauczycieli w gimnazjach krakowskich wywodzących się z tej grupy społecznej, 60% urodziło się w latach 70. i 80. ubiegłego wieku (dokładnie lata 70. — 29,56%, lata 80. — 31,2%), natomiast w latach 60. urodziło się 10,2% nauczycieli pochodzenia chłopskiego. Większość z nich wywodziła się z Galicji Zachodniej, a zwłaszcza z powiatów położonych blisko Krakowa — bocheńskiego, brzeskiego, tarnowskiego, chrzanowskiego, wielickiego, myślenickiego, limanowskiego, nowotarskiego. Z dalszych powiatów najczęściej pojawiają się: jasielski, krośnieński, gorlicki, jarosławski, żywiecki. Natomiast bardzo nieliczne grono stanowili w tej grupie nauczyciele wywodzący się ze Śląska Cieszyńskiego.

Niektórzy nauczyciele próbowali nieraz zatrzeć swój chłopski rodowód, zmieniając nazwiska, np. Stanisław Bednarski — dawniej Bednarz, Józef Bilczewski — Biba,

¹⁰ VII walne zgromadzenie TNSW, „Muzeum”, R. VI: 1890, s. 385.

¹¹ Badania nad strukturą socjalną studentów UJ przeprowadził Z. Tabaka w pracy: *Analiza zbiorowości studenckiej w latach 1850–1918. Studium statystyczne*, [w:] *Studia z dziejów młodzieży Uniwersytetu Krakowskiego od Oświecenia do połowy XX wieku*, pod red. C. Bobińskiej, Kraków 1980, T. II, cz. I. Problematyce studentów poświęcona jest również praca A. K. Banacha, *Młodzież chłopska na Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1860/61–1917/18*, Kraków 1997.

¹² Potwierdzają to w swych pracach H. Kramarz, *Nauczyciele gimnazjalni Galicji 1867–1914*, Kraków 1987, oraz I. Homola, „Kwiat społeczeństwa...”. *Struktura społeczna i zarys położenia inteligencji krakowskiej w latach 1860–1914*, Kraków 1984.

¹³ W wykazie alfabetycznym studentów pochodzenia chłopskiego na UJ, umieszczonym w pracy A. K. Banacha, *Młodzież chłopska...*, znajduje się wielu późniejszych nauczycieli gimnazjów krakowskich.

¹⁴ H. Kramarz, op. cit., s. 46.

Jan Krzemieniecki — Kucia, Teofil Młoszowski — Patała, Piotr Mirtyński — Mazgaj, Michał Pęcowski — Pęcak, Stanisław Smreczyński — Szmciarz, wreszcie Teofil Ziembicki — Ziemba¹⁵. Widoczne było więc duże poczucie odrębności, a u niektórych nauczycieli chęć odizolowania się od stanu urodzenia¹⁶. Nie była to jednak sytuacja powszechna, inni pedagodzy pochodzenia chłopskiego (Jan Czubek, Wojciech Rypel) nie tylko nie wstydzi się tego, ale także wielokrotnie pomagali uczniom — podobnie jak i oni — synom chłopskim.

Dla nich wizja awansu społecznego oraz pewnej stabilizacji finansowej i zawodowej, nawet kosztem wielu wyrzeczeń, była atrakcyjna. W Krakowie zdecydowanie więcej było jednak nauczycieli pochodzenia inteligenckiego, w większości synów urzędników (Korneli Heck, Michał Janik, Eugeniusz Janota) czy nauczycieli (Kazimierz Krotoski, Józef Maurer, Leon Orzechowski, Czesław Rosmuski, Antoni Wierzejski), przedstawicieli wolnych zawodów (Kazimierz Nitsch) oraz dzieci duchownych grekokatolickich (Bohdan Nestor Łepkij, Mikołaj i Antoni Mazanowscy).

Z innych grup społecznych wśród nauczycieli krakowskich znajdujemy synów woźnych kolei (Juliusz Ippoldt), drukarzy (Bolesław Buszczyński), zarządców dóbr ziemskich (Hugo Zathay), szlachty i ziemiaństwa (odpowiednio Juliusz Miklaszewski herbu Ostoja i Franciszek Bylicki). Pod względem pochodzenia terytorialnego ta część nauczycielstwa krakowskiego była w zdecydowanej większości związana z Galicją Zachodnią¹⁷. W gimnazjach pracowały ponadto osoby pochodzące z zaboru pruskiego (Antoni Danysz, Eugeniusz Janota, Kazimierz Krotoski), rosyjskiego (Antoni i Mikołaj Mazanowscy) oraz z samego Krakowa (Juliusz Ippoldt, Leon i Władysław Kulczyńscy, Kazimierz Nitsch). Pod względem wyznaniowym nauczyciele stanowili niemal jednolitą grupę katolicką; przedstawiciele innych wyznań stanowili niewielki odsetek (ok. 1%). Jeśli chodzi o stan cywilny nauczycieli, to wskaźnik przez cały okres oscylował wokół proporcji ok. 60% żonaty i 40% niezżonaty nauczycieli¹⁸.

Na społeczną, terytorialną i wyznaniową strukturę nauczycieli gimnazjalnych wpływały w znacznym stopniu procesy społeczno-gospodarcze zachodzące w Galicji w drugiej połowie XIX w. Epoka powłaszczeniowa pozwoliła na awans chłopstwa, a polonizacja samorządów i szkół uaktywniła grupy inteligenckie, dla których wykształcenie było jedynym kapitałem w życiu.

Pragmatyka zawodowa, obowiązki, awans zawodowy, wynagrodzenia

Grona nauczycielskie w Galicji były wewnątrznie ściśle zhierarchizowane (podobnie jak i inne grupy urzędnicze), co było wynikiem wyjątkowo szczegółowych przepisów ich dotyczących oraz zróżnicowania rang płatniczych i obowiązków. Uwidacz-

¹⁵ A. K. Banach, *Młodzież chłopska...*, s. 170–338.

¹⁶ H. Kramarz, op. cit., s. 47.

¹⁷ I. Homola, „*Kwiat społeczeństwa...*”, s. 115.

¹⁸ Ibidem, s. 116.

niało się to w *Sprawozdaniach dyrektorów szkół*, szematyzmach i innych publikacjach przedstawiających skład gron nauczycielskich¹⁹.

Na czele gimnazjum stał dyrektor, do którego należało „bezpośrednie kierownictwo”, i „którego wspiera konferencja nauczycielska, częściowa doradcza, częściowo decydująca”²⁰. Mianowanie dyrektorów należało do uprawnień cesarza, wniosek do nadania stanowiska — RSK²¹, która mogła też uciec się do rozpisania konkursu, zaś droga urzędowa odbywała się za pośrednictwem MWiO²². Dyrektorem mógł zostać stabilizowany nauczyciel uczący w szkole lub spoza niej. Uwzględniano przy tym czynniki dydaktyczne i zdolności kandydata, a czasem mianowanie było formą nagrody „za zasługi”, jako zwieńczenie długiej drogi nauczycielskiej. Na terenie Krakowa znaleźć można różne przypadki. Wśród 17 dyrektorów w okresie autonomicznym wyróżnia się przykład błyskotliwej kariery Leona Kulczyńskiego. Urodzony w 1847 r., ukończył Wydział Filozoficzny Uniwersytetu Jagiellońskiego w 1872 r., egzamin nauczycielski złożył w 1873 r., zatwierdzenie w zawodzie uzyskał w 1876 r., w 1877 r. obronił doktorat, w 1880 r. uzyskał habilitację, a w 1887 r. został dyrektorem Gimnazjum św. Anny (w wieku 40 lat), gdzie pracował do lat 20. XX wieku. Do jego osoby szczególnie pasuje opis cech najlepszego kandydata na dyrektora, jaki pozostawił w swym sprawozdaniu Stanisław Tarnowski, przedstawiając nowych dyrektorów gimnazjów krakowskich: „w dojrzałych, ale nie późnych latach, w pełni sił, obdarzony właściwym taktem i wyższym obywatelskim zrozumieniem swego powołania”²³. Innym przykładem jest Ignacy Kranz, matematyk, dla którego godność dyrektora gimnazjum w Podgórzu była nagrodą za niewątpliwe zasługi (uczył od 1879 r., dyrektorem został w 1905 r. po 26 latach pracy). Dyrektorzy krakowskich gimnazjów w większości wywodzili się spośród miejscowych nauczycieli. Dwóch z nich, Stanisław Bednarski i Tomasz Sołtyśik, dwukrotnie w różnych szkołach pełnili tę funkcję. Wśród dyrektorów krakowskich tylko dwaj posiadali tytuł doktorski i tylko samo prowadziło wykłady na UJ jako prywatni docenci. Natomiast pięciu posiadało tytuły Rady Szkolnego lub Rady Rządu. Wśród krakowskich dyrektorów 60% to filologowie, 23,5% to historycy, pozostali — matematycy i fizycy. Przeciętny wiek, w którym w Krakowie osiągnano stanowisko, to 48–52 lata.

Funkcja dyrektora oprócz prestiżu niosła ze sobą również szereg obowiązków. Należały do nich kierowanie szkołą i reprezentowanie jej, koordynowanie procesu dy-

¹⁹ *Galizisches Provinzial Handbuch für das Jahr 1868*, Lwów 1869. Dalsze roczniki: *Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim za lata 1870–1914. Kalendarz Józefa Czecha na rok...*, Kraków 1888–1917.

²⁰ Rozporządzenie cesarskie z dn. 16 IX 1849 r., *Ustawy i rozporządzenia...*, s. 112. Rozporządzenie MWiO z 25 X 1875 w sprawie mianowania i załatwiania spraw służbowych dyrektorów i nauczycieli przy państwowych szkołach średnich w Galicji.

²¹ *Zbiór ustaw...*, s. 694.

²² H. Kramarz, op. cit., s. 104.

²³ S. Tarnowski, *Sprawozdanie Delegata Rady miasta Krakowa do Rady Szkolnej Krajowej za czas, od sierpnia 1887 do stycznia 1889 roku*, Kraków 1889, s. 3.

daktyczno-wychowawczego i sprawdzanie jakości prowadzonych lekcji poprzez hospitacje nauczycieli, przewodniczenie konferencjom nauczycieli, opieka nad aplikantami, prowadzenie statystyki szkolnej, tzn. sporządzenie wykazu nauczycieli pracujących w szkole dla RSK, wreszcie opracowanie sprawozdania szkolnego, w którym oprócz przydziału służbowego i obowiązków każdego członka grona znajdowała się statystyka uczniów, program nauczania dla każdej klasy i przedmiotu oraz wykaz książek obowiązujących na kolejny rok nauczania, nowe przepisy dotyczące nauczycieli i uczniów a także zasady rekrutacji do szkoły, ponadto wykaz personelu pomocniczego. W sprawozdaniu znajdował się również wykaz zakupionych książek oraz wydatków pomocy koleżeńskiej uczniów. Odpowiedzialność finansowa dyrektora dotyczyła tzw. ryczałtu, czyli wydatków na koszty utrzymania szkoły — tzn. „małe” sprawy remontowe, sprzętanie, kancelaria²⁴. Wykaz wydatków przedstawiano do informacji nauczycieli w końcu roku szkolnego. Dyrektor prowadził również kronikę najważniejszych wydarzeń szkoły. Mógł ponadto uczyć; najczęściej jego pensum ograniczało się do 5–8 godzin tygodniowo, przeładowanie obowiązkami administracyjnymi utrudniało bowiem pracę pedagogiczną²⁵.

Zarobki dyrektorów odpowiadały zarobkom VII i VIII rangi urzędników państwowych. Oprócz zasadniczej płacy do pensji wliczano dodatki: pięcioletni, aktywalny i funkcyjny²⁶. Dodatki pięcioletnie wynosiły odpowiednio 400 koron (K) po pierwszym i drugim pięcioleciu, 600 K po trzecim i następnych. Po 1907 r. świadczenia wzrosły odpowiednio o 100 i 200 K. Dodatek aktywalny zależał od rodzaju miasta, w którym znajdowało się gimnazjum. W myśl ustawy z 19 IX 1848 r. Kraków należał do II grupy miast, tzn. miast powyżej 50 tys. mieszkańców (w pierwszej grupie był tylko Wiedeń), dodatek wynosił więc ustawowo 1200 K. Natomiast ustawa z 19 II 1907 r. wprowadzała dodatkowe kategorie miast — powyżej 80 tys. i od 40 do 80 tys. mieszkańców. Dodatek wynosił wtedy odpowiednio 1760 i 1540 koron; Kraków mieścił się w tej pierwszej kategorii. Poza tym dyrektor otrzymywał dodatek funkcyjny w wysokości 1000 K, jeżeli pełnił funkcję tymczasowo. Z innych dodatków można wspomnieć o możliwości zakwaterowania w budynku szkolnym lub prawie do ewentualnego dodatku mieszkaniowego uzależnionego od stosunków miejscowych²⁷. Miesięczne pobory wynosiły przy VI randze płatniczej ok. 600 K²⁸. W celu przybliżenia wartości poborów podaję przykładowe ceny w Krakowie w 1906 r.: 1 kg wołowiny — 1–1,44 K, 1 kg wieprzowiny — 1–1,70 K, kurczę — 1 szt. — 0,70–1,20 K, masło za 1 kg — 1,80–2,40 K²⁹. Natomiast cena 1 kg chleba żytniego w 1904 r. wynosiła 0,25 K³⁰.

²⁴ *Zbiór ustaw...*, s. 705.

²⁵ J. Hulewicz, *Walka o szkołę polską w Galicji*, Warszawa 1934, s. 78.

²⁶ Ustawa z dn. 19 IX 1898 r. O urządzeniu plac dla grona nauczycielskiego w szkołach średnich przez państwo utrzymywanych, *Ustawy i rozporządzenia...*, s. 189.

²⁷ *Ibidem*, s. 110.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Statystyka Miasta Krakowa za rok 1906/07*, Kraków 1909, s. 135.

³⁰ *Ibidem*.

Wynagrodzenie dyrektora gimnazjum stanowiło więc znaczną sumę, pozwalającą na wysoki standard życia.

Rada pedagogiczna, która ustawowo współdecydowała o sprawach szkoły, składała się ze wszystkich nauczycieli z wyjątkiem nauczycieli przedmiotów nadobowiązkowych³¹. Treść obrad określał okólnik RSK z dnia 18 X 1889 r.³², który przewidywał: przedstawianie rozporządzeń władz, sprawozdań o stanie nauki i uczniów, przedstawianie tematów prac pisemnych na najbliższy miesiąc, uwagi dyrektora o hospitaacjach, wnioski metodyczne³³. Takie konferencje odbywały się co miesiąc. Ponadto na początku i końcu każdego półrocza zwoływano konferencje, które miały charakter organizacyjny lub klasyfikacyjny. Przepisy przewidywały cotygodniowe spotkania nauczycieli uczących w danych klasach. O zwołaniu rady decydował dyrektor, wnioskować mogli również nauczyciele (przynajmniej dwóch nauczycieli rzeczywistych)³⁴. Obrady protokołowano, a następnie odsyłało do RSK w celu zatwierdzenia.

Nauczyciele rzeczywiści i stabilizowani w zawodzie profesorowie również posiadali szereg przypisanych prawem obowiązków. Ich pensum wahało się od 17 do 20 godzin tygodniowo, w zależności od przedmiotu. Dla nauczycieli języków było to 17 godzin, z wyjątkiem języka niemieckiego — 16 godzin³⁵, dla nauczycieli innych przedmiotów 20 godzin. W przypadku rysunków, jeżeli były przedmiotem obowiązkowym pensum wynosiło 24 godziny³⁶. Inne obowiązki to wychowawstwo w klasie (tzw. gospodarz klasy) opieka nad pracownikami przedmiotowymi, opieka nad biblioteką i czytelnią dla nauczycieli, opieka nad biblioteką dla uczniów oraz biblioteką dla ubogich uczniów, kuratela nad kołami zainteresowań, organizowanie i przeprowadzanie wycieczek, w latach 1912–1914 nadzór nad nauką strzelania, udział w uroczystościach państwowych, kościelnych i narodowych, opieka nad organizacjami młodzieżowymi, kontrola wydatków kasy Pomocy Koleżeńskiej Uczniów. Pomimo tych wielu obowiązków nauczyciele podejmowali się dodatkowych zajęć np. pracowali w prywatnych szkołach. Jednak liczba godzin była ograniczona wtedy do 8. W wyjątkowych przypadkach po uzyskaniu zgody MWiO można było pracować 9–12 godzin³⁷.

W ośmioklasowym gimnazjum bez klas równoległych wykładało 8 nauczycieli specjalistów (łacina, greka, język niemiecki, język polski, historia, geografia, historia kraju rodzinnego) oraz 2 nauczycieli fachowych (matematyka, fizyka i historia naturalna). Pensja etatowa wynosiła 2800 K rocznie, podwyższanie jej następowało w postaci tzw. dodatku kwinkwenalnego (pięcioletniego), aż do 25 roku pracy włącznie, przy czym I i II dodatek wynosił 400 K, a następne — 600 K. W wypadku nagany lub

³¹ *Zbiór ustaw...*, s. 709.

³² *Ibidem*, s. 708.

³³ APK, Protokoły Konferencji Nauczycielskich gimnazjum św. Anny za lata 1873–1898, GLN 4–13.

³⁴ Przepisy szkolne dla szkół średnich w Galicji, wydane na mocy rozporządzenia MWiO z 9 XII 1897 r., przez RSK z dn. 3 I 1898 r. *Ustawy i rozporządzenia...*, s. 199.

³⁵ *Ibidem*, s. 684.

³⁶ Dotyczy gimnazjum realnego.

³⁷ *Zbiór ustaw...*, s. 698.

pisemnego ostrzeżenia MWiO mogło wstrzymać przyznanie dodatku na 3 lata. Nauczyciele rzeczywiście należeli do IX, VIII lub, wyjątkowo, VII rangi płatniczej. Przesunięcie do VIII rangi następowało po uzyskaniu II dodatku pięcioletniego, a do VII — po uzyskaniu IV dodatku. Za szczególne osiągnięcia nauczyciel mógł być przesunięty szybciej. Nauczyciele religii należeli do IX grupy, a gimnastyki do X grupy płatniczej³⁸. Ponadto nauczycielom przysługiwał również dodatek aktywalny, przypisany do określonej rangi płatniczej, wynoszący 60% dodatku ustalonego dla Wiednia. Podatek był pobierany wyłącznie od pensji i wynosił przy X randze 240 K, przy VIII — 360 K, a przy VII — 420 K³⁹. Tymczasowi nauczyciele pobierali pensję 2400 K rocznie oraz dodatek aktywalny, taki jak przy IX randze, czyli 300 K. Zastępstwa płatne były w zależności od przedmiotu od 80 do 120 K w skali rocznej i wypłacane były po upływie dwóch miesięcy. Niektórzy nauczyciele pobierali dodatki sustentacyjne, czyli żywnościowe, w wysokości 50 K za kwartał. Tak więc roczne zarobki na początku XX w. wahały się od 5 tys. K w wypadku VII rangi do 3,2 tys. K przy IX randze. Na rentę inwalidzką mógł przejść nauczyciel po 10 latach pracy, a jej wysokość wynosiła 40% zarobków; za każdy rok dodawano po 2%, po 30 latach dawało to 100% poborów. W wypadku emerytury — po ukończeniu 70 roku życia — 100% poborów (nie wliczano jednak do niej dodatków aktywalnych)⁴⁰. Wdowie po emerycie przysługiwała renta i dodatek na dziecko. Wysokość renty wdowiej uzależniona była od rangi płatniczej. W wypadkach najczęściej występujących, tzn. IX i VIII rangi, wynosiła ona odpowiednio 1200 i 1400 K rocznie, co nie wystarczało na w pełni dostatnie życie, pomimo dodatków na dzieci. Jeżeli nauczyciel zmarł przed przejściem na emeryturę, wdowa nie otrzymywała renty, lecz tylko odprawę w wysokości 1/4 rocznej płacy. Najniższym szczeblem kariery nauczycielskiej była suplentura, stanowiąca konieczny etap na drodze awansu⁴¹. Suplenci, którzy odbyli egzamin nauczycielski, czyli tzw. egzaminowani, w przeciągu kilku lat uzyskiwali stabilizację w zawodzie. Pozostali, bez szans na awans i z najniższymi poborami, znajdowali się w bardzo trudnej sytuacji materialnej.

Nauczyciele poddani byli stałemu nadzorowi ze strony władz szkolnych. Coroczne wizytacje inspektorów szkolnych były bardzo szczegółowe. Inspektor oceniał warunki nauczania, atmosferę w szkole, poprawność metodyczną i merytoryczną hospitowanych lekcji, sprawność zarządzania. Przedstawiał swoje wnioski na konferencji pohospitacyjnej i jako protokół przekazywał je RSK, która z kolei informowała MWiO, w już znacznie skróconej formie wypisu. Ponadto nauczyciele składali coroczne sprawozdania z wyników nauczania własnego przedmiotu.

³⁸ Ibidem, s. 772.

³⁹ Ibidem, s. 778.

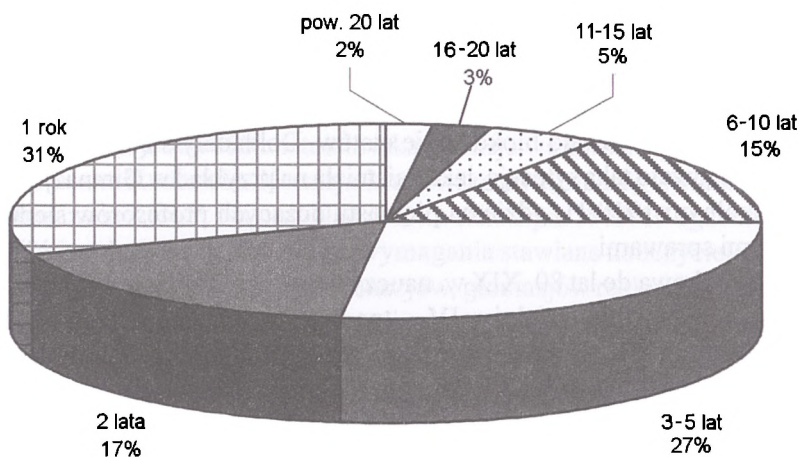
⁴⁰ Ustawa z dn. 9 IV 1870 r., *Ustawy i rozporządzenia...*, s. 193.

⁴¹ Dokładnie problem suplentów omawia H. Kramarz w pracy *Nauczyciele gimnazjalni w Galicji 1867–1914*.

Opinie Ludomiła Germana, wieloletniego wizytatora szkół średnich w Krakowie, w kilku słowach potrafiły określić zalety i wady nauczycieli. Krótkie charakterystyki zawierały informację o wiedzy i umiejętnościach, określały cechy charakteru nauczyciela, a nawet stan jego zdrowia⁴². Obok pochwał typu: „znakomity”, „wybitnie uzdolniony”, „osiągający znakomite wyniki” (charakterystyka Michała Boguckiego), znajdujemy określenia: „gorliwy, ale osiagający umiarkowane rezultaty”, „wykształcony, ale złośliwy”, „chorowity”. Uwagi dotyczyły również spraw bardziej ogólnych, przypominały o konieczności podchodzenia z większą życzliwością do uczniów i rodziców, o sprawiedliwym ocenianiu, o zdobywaniu zaufania uczniów⁴³. Zdarzało się, że inspektor wręcz nakazywał poprawę w traktowaniu uczniów, ulepszeniu metodyki nauczania, wyrównaniu różnic w wynikach nauczania wśród uczniów⁴⁴.

Ponieważ nie było żadnych przepisów dotyczących miejsca zatrudnienia, widoczne są, szczególnie podczas analizowania czasu pracy (Wykres nr 1), ruchliwość i cią-

Wykres nr 1. Czas pracy nauczycieli w gimnazjach krakowskich oraz Gimnazjum w Podgórzu w okresie autonomii galicyjskiej*

*Wykres uwzględnia wyłącznie nauczycieli przedmiotów obowiązkowych

Źródło: Sporządzono na podstawie sprawozdań dyrekcji poszczególnych gimnazjów krakowskich oraz Gimnazjum w Podgórzu

⁴² Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Zespół Akt K.K. Ministerium für Kultus und Unterricht, 174 u, Wizytacje. Opinia L. Germana z hospitacji IV Gimnazjum przeprowadzonej w dn. 7–13 II 1907 r.

⁴³ AGAD, Zespół Akt K. K. Ministerium für Cultus und Unterricht, 174 u. Wizytacja w gimnazjum św. Anny, styczeń 1906 (Dotyczy charakterystyki J. Kreinera, S. Wilkosza).

⁴⁴ Ibidem, Wizytacja w V gimnazjum, marzec 1906.

głe przenoszenie się nauczycieli: 75% nauczycieli krakowskich pracowało 5 lat i mniej w danej szkole. Średni czas pracy wynosił dla poszczególnych gimnazjów: św. Anny — 4,88, św. Jacka — 4,51, III — 4,67, IV — 3,5, V — 3,25, w Podgórzu — 3,63 roku. Poszukiwania nauczycieli związanych ze swoją szkołą powyżej 20 lat wykazały niezwykle mały odsetek takich osób w Krakowie — zaledwie 2,76% oraz dla grupy pracującej od 16–20 lat — 3,5%. Z tego wynika, że niewiele osób, nawet po otrzymaniu stanowiska profesora gimnazjalnego, spokojnie dożywało emerytury w jednym miejscu. Tak więc w tym przypadku Kraków odbiegał od sytuacji w całej Galicji.

Wynikało to ze specyfiki Krakowa jako miasta akademickiego, w którym roczna suplentura była rodzajem próby i praktyki zawodowej przed wysłaniem na prowincję. Niedotrzymanie terminu przystąpienia do egzaminu nauczycielskiego mogło również w konsekwencji doprowadzić do przeniesienia poza Kraków, o czym wspomina w protokole powizytacyjnym L. German⁴⁵. Drugim czynnikiem był awans, np. na stanowisko kierownicze. Wpływ na tę sytuację miała także ruchliwość w obrębie samego Krakowa. Zmiana przynajmniej trzech gimnazjów nie była zjawiskiem jednostkowym, ponieważ dotyczyła 8% populacji nauczycieli gimnazjów krakowskich. Wśród uczących, np. Stanisław Kannenberg w ciągu 10 lat pracy zmieniał szkoły w obrębie Krakowa sześciokrotnie, ucząc maksymalnie dwa lata w jednym gimnazjum. Ruchliwość najczęściej dotyczyła suplentów. Pozostawał jeszcze problem efektywności wykorzystania kadr. Zjawisko oddelegowywania profesorów do pełnienia tymczasowych funkcji kierowniczych na prowincji, lub wprost urlopowanie ich do prowadzenia np. prywatnych gimnazjów, powodowało blokowanie etatów. Dokładały się do tego urlopy naukowe, co powodowało taką sytuację, jaka zaistniała na przykład w Gimnazjum św. Anny w roku szkolnym 1910/11, gdzie na piętnastu uczących profesorów siedmiu było zajętych innymi sprawami.

Na terenie Krakowa do lat 80. XIX w. nauczyciele mieszkali najczęściej w Dzielnicy I — Śródmieściu oraz w Dzielnicy IV — na Piasku, który na początku XX w. stał się dzielnicą nauczycieli. Mieszkało tam 28% ogółu pedagogów krakowskich, pozostali mieszkali w Dzielnicach V i VI, czyli na Kleparzu i Wesołej⁴⁶.

Wykształcenie

Przyszłym nauczycielom stawiano wysokie wymagania. Musieli ukończyć czteroletnie studia uniwersyteckie, w tym pięć semestrów na wydziale filozoficznym, bez względu na rodzaj specjalizacji. Oznaczało to, że przyszłym nauczycielom matematyki, geometrii czy fizyki uznawano dwuletnie studia politechniczne, a chemikom — trzyletnie, musieli jednak uzupełnić wykształcenie na wydziale filozoficznym — dwa

⁴⁵ AGAD, Zespół Akt K. K. Ministerium für Cultus und Unterricht, 174 u, Wizytacja w IV Gimnazjum 12–19 I 1905 r.

⁴⁶ I. Homola, „Kwiat społeczeństwa...”, s. 96.

lata, zaś chemicy — rok. Filologom wliczano w tok studiów półroczny pobyt za granicą — dwa semestry ćwiczeń. Ponadto od kandydatów wymagano, aby w programie studiów uwzględnili: wykłady z filozofii (głównie z antropologii filozoficznej i psychologii), pedagogiki oraz nieobowiązkowe, ale mile widziane przez c.k. Państwową Komisję Egzaminacyjną dla kandydatów na nauczycieli szkół średnich (dalej: PKEN), posiadanie zaświadczenia o uczęszczaniu na metodykę nauczania własnego przedmiotu, higieny szkolnej, języka wykładowego oraz wychowania fizycznego. W ramach tak wysokiego wykształcenia ogólnego, studenci określonych specjalizacji poznawali zagadnienia z pokrewnych dziedzin wiedzy, na przykład studenci filologii klasycznej mieli dwa semestry wykładów z archeologii. Matematycy musieli zaś uzupełnić wiedzę w zakresie geometrii wykreślnej na politechnice lub na specjalnie przygotowywanych kursach. Mówiło o tym Rozporządzenie MWiO z dn. 15 VI 1911 r. w sprawie uzyskiwania kwalifikacji nauczycielskiej dla szkół średnich.

Po ukończeniu studiów, aby uzyskać pełną kwalifikację zawodową należało stanąć przed PKEN. Pierwsze przepisy o charakterze prowizorycznym dotyczące egzaminów kandydatów na nauczycieli opublikowano już w 1849 r., następnie wydawano je w 1853 i 1870 roku (dla szkół realnych). Dopiero w 1884 r. w przepisach określono osobne wymagania dla szkół realnych i gimnazjów klasycznych. Wprowadzono jednolite komisje kwalifikacyjne dla kandydatów na nauczycieli do obu typów tych szkół. Kolejne zmiany przepisów nastąpiły w 1897, 1900 i 1911 roku i dotyczyły również kandydatek na nauczycielki⁴⁷.

Na terenie Galicji od 1850 r. istniała taka komisja we Lwowie, zaś od roku szkolnego 1868/69 — w Krakowie. Komisja krakowska była według świadectw i w opinii badaczy bardzo surowa⁴⁸. Na przykład w roku szkolnym 1909/10 egzamin zdało zaledwie 52,5% kandydatów⁴⁹. Od 1911 r. wymagania stawiane nauczycielom były jednakowe dla wszystkich typów szkół i gimnazjów, gimnazjów realnych, zreformowanych gimnazjów realnych, szkół realnych oraz liceów żeńskich. Egzamin z przedmiotu głównego kwalifikował do nauczania tego przedmiotu we wszystkich klasach, natomiast z przedmiotu pobocznego — w klasach niższych. Przepisy w sposób niezwykle szczegółowy określały przebieg i wymagania egzaminacyjne.

Członkami komisji byli powoływani przez ministra profesorowie uniwersyteccy oraz odznaczający się pośród pedagogów szkół średnich. Udział przedstawicieli uniwersytetu w pracach komisji był ogniwem wiążącym szkoły średnie z uczelnią wy-

⁴⁷ *Nowe przepisy egzaminacyjne dla kandydatów na nauczycieli szkół średnich*, Rozporządzenie MWiO z 15.06.1911 r. L. 24113, „Muzeum”, R. XXVII: 1911, t. 2, z. 3, s. 217.

⁴⁸ I. Homola, *Nauczycielstwo krakowskie (1867–1914)*, [w:] *Inteligencja polska XIX i XX wieku*. Studia pod red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1981, s. 102.

⁴⁹ I. Homola, *Wykształcenie i uposażenie nauczycieli krakowskich w okresie autonomii galicyjskiej*, „Studia Historyczne”, R. XXII: 1979, z. 2 (85), s. 207.

ższą⁵⁰. Kalendarz Józefa Czecha na rok 1911 podaje skład komisji: dyrektor — prof. dr Franciszek Szwarzenberg-Czerny, zastępca — prof. dr Leon Sternbach, członkowie — prof. dr Wiktor Czermak, prof. dr Wilhelm Creizenach, prof. dr Tadeusz Garbowski, prof. dr Henryk Mayer, prof. dr Edward Janczewski, prof. dr Stanisław Krzyżanowski, prof. dr Leon Kulczyński, prof. dr Jan Łoś, prof. dr Adam Miodoński, prof. dr Kazimierz Morawski, prof. dr Józef Marian Morozewicz, prof. dr Władysław Natanson, prof. dr Karol Olszewski, prof. dr ks. Stefan Pawlicki, prof. dr Józef Rostafiński, prof. dr Julian Schramm, prof. dr Maurycy Straszewski, prof. dr Antoni Wierzejski, prof. dr Józef Tretiak, prof. dr August Witkowski, prof. dr Stanisław Zaremba, prof. dr Paulin Żórawski⁵¹. Komisje podlegały bezpośrednio MWiO. W podaniu do komisji egzaminacyjnej kandydat musiał wskazać grupę przedmiotów, do nauczania których chciał uzyskać uprawnienia oraz język, w którym będzie nauczał. Innymi wymaganymi dokumentami były świadectwo dojrzałości, indeks świadczący o odbyciu ośmiu semestrów studiów uniwersyteckich, w czym przynajmniej pięciu na wydziale filozoficznym. Studia na innym wydziale uznawano w wymiarze co najwyżej dwóch semestrów, a na to komisja mogła wyrazić zgodę lub nie. Oczywiście tematycznie te dwa semestry musiały wiązać się z wybranym zakresem przedmiotów. Filologom nowożytnym mógł być wliczony w okres studiów półroczny albo całoroczny pobyt za granicą spędzany „celem wyuczenia się języka”. Brano tu pod uwagę takie języki, jak: język francuski, angielski, niemiecki, włoski oraz inne języki krajowe, uwzględnione w planach naukowych szkół średnich. Wymagane było również poprawne zachowanie kandydata w czasie studiów; jeżeli minął co najmniej rok od ukończenia studiów, wymagano wydanego przez władze świadectwa moralności. Pośród innych dokumentów przedstawiano komisji curriculum vitae z dokładnym kierunkiem i tokiem studiów, ewentualne uzyskane już wcześniej świadectwa komisji egzaminacyjnych oraz świadectwo zdanego egzaminu z filozofii i pedagogiki⁵². Należało również posiadać obywatelstwo austriackie i wiek poniżej 40 lat⁵³.

Regulamin PKEN określał także wymagania co do odbytych studiów uniwersyteckich. Każdy kandydat był zobowiązany do uczestniczenia w wykładach z filozofii (w jej ramach z psychologii) i pedagogiki, zaś nieobowiązkowo z metodyki danego przedmiotu, z higieny szkolnej i wychowania fizycznego oraz języka wykładowego. Ponadto kandydaci zdający egzamin z języków klasycznych musieli wylegitymować się zaświadczeniami, że brali udział w zajęciach proseminaryjnych ze stylistyki greckiej i łacińskiej, a także, że słuchali wykładów (dwa semestry) oraz brali udział w ćwiczeniach archeologicznych (jeden semestr). Natomiast kandydaci zdający egzamin z je-

⁵⁰ R. Dutkova, *Uniwersytet Jagielloński, a szkolnictwo średnie w XIX wieku (1801–1914)*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. XXVII: 1981, s. 10.

⁵¹ Archiwum UJ, Akta PKEN 12, Nominacje prezesów i członków Komisji Egzaminacyjnych.

⁵² Archiwum UJ, Akta PKEN 10 (Organizacja państwowych egzaminów nauczycielskich, Zarządzenia ogólnie 1868–1918).

⁵³ *Zbiór ustaw...*, s. 694.

zyków nowożytnych, o ile ten język nie był ich językiem ojczystym lub wykładowym w szkole średniej, przedstawiali zaświadczenie o czterech semestrach ćwiczeń praktycznych lub przynajmniej półrocznym pobycie za granicą, ewentualnie zaświadczenie o dostatecznej biegłości w mowie i piśmie. Wszystkim kandydatom przedmiotów językowych zalecano odbycie w programie studiów zajęć z fonetyki i wykładów z językoznawstwa. Od tych, którzy ubiegali się o kwalifikacje z historii wymagano uczęszczania na wykłady z historii sztuki i historii Austro-Węgier. Zdający egzamin z geografii winni byli przedstawić dowody o uczestnictwie w seminarium geograficznym lub w ćwiczeniach geograficznych. Szeroko zakreślone były również wymagania od kandydatów na nauczycieli matematyki jako głównego przedmiotu. Mieli oni udowodnić, że brali „skuteczny” udział w ćwiczeniach praktycznych (dwa semestry) lub ćwiczeniach proseminaryjnych albo seminaryjnych (trzy semestry) oraz, że ukończyli kurs geometrii wykreślnej na uniwersytecie lub politechnice. Przyszli fizycy powinni byli w czasie studiów zaliczyć jeden semestr wykładów z astronomii i geografii matematycznej, trzy semestry zajęć w pracowni fizycznej oraz jeden semestr w pracowni chemicznej z oceną co najmniej dostateczną. W celu uzyskania aprobaty z geometrii wykreślnej, wymagano od kandydata rocznych studiów politechnicznych z wykładami z geometrii wykreślnej i ćwiczeniami konstrukcyjnymi zaliczonymi na ocenę co najmniej dobrą. Dla kandydatów zdających egzamin z historii naturalnej konieczne było natomiast uczestniczenie przez co najmniej semestr w ćwiczeniach praktycznych z zoologii, botaniki, mineralogii; niezbędną była też znajomość geologii i paleontologii, a także umiejętność posługiwania się mikroskopem, sporządzania preparatów, oznaczania roślin, oprowadzania wycieczek szkolnych. Jeśli chcieli oni ponadto połączyć historię naturalną z gimnastyką, musieli wykazać się również uczęszczaniem na wykłady z fizyki i chemii. Udział w sześciu semestrach zajęć praktycznych w laboratorium był warunkiem stawianym przed przyszłymi nauczycielami chemii.

Sam egzamin składał się z kilku części. Część ogólna, obejmująca filozofię i pedagogikę, uznawana była za wstępną i trwała około pół godziny oraz język wykładowy, przy okazji którego sprawdzano biegłość posługiwania się nim, znajomość najważniejszych dzieł literatury pięknej oraz gramatyki. Ten egzamin składał się z części pisemnej (dwie godziny) i części ustnej. Zwolnienie z niego można było uzyskać wówczas, gdy kandydat ukończył szkołę średnią z takim językiem wykładowym, a pozostały przebieg egzaminu wskazywał na doskonałą jego znajomość.

Główną część egzaminu stanowiły przedmioty wybrane przez kandydata. Składał się on z części pisemnej — wypracowania domowego i wypracowania klauzurowego oraz z części ustnej. Przedmioty połączono w określone grupy i kandydat nie mógł dowolnie wybrać kierunków nauczania, można było ewentualnie rozszerzyć je o dodatkową grupę przedmiotów, poddając się kolejnym egzaminom.

Podstawowe grupy przedmiotów prezentowały się w następujący sposób:

- łacina i greka jako przedmioty główne;
- łacina oraz jeden język nowożytny jako przedmioty główne;
- język wykładowy jako przedmiot główny i inny język jako przedmiot poboczny;

- historia i geografia jako przedmioty główne;
- historia oraz język wykładowy jako przedmioty główne i geografia jako przedmiot poboczny;
- matematyka i fizyka jako przedmioty główne;
- geometria wykreślna i matematyka jako przedmioty główne;
- historia naturalna i geografia jako przedmioty główne;
- historia naturalna jako przedmiot główny oraz geografia i fizyka jako przedmioty poboczne;
- historia naturalna jako przedmiot główny oraz matematyka i fizyka jako przedmioty poboczne;
- historia naturalna jako przedmiot główny oraz matematyka i rysunek geometryczny jako przedmioty poboczne;
- chemia i historia naturalna jako przedmioty główne;
- chemia jako przedmiot główny oraz matematyka i fizyka jako przedmioty poboczne;
- filozofia i język klasyczny jako przedmioty główne oraz drugi język klasyczny jako przedmiot poboczny;
- filozofia i język nowożytny jako przedmioty główne oraz inny, różny od języka wykładowego, język nowożytny jako przedmiot poboczny;
- filozofia i historia jako przedmioty główne oraz geografia jako przedmiot poboczny;
- filozofia i historia naturalna jako przedmioty główne oraz geografia jako przedmiot poboczny;
- filozofia i matematyka jako przedmioty główne oraz fizyka jako przedmiot poboczny⁵⁴.

Generalnie wymagano nie tylko gruntownej znajomości przedmiotu, ale także szerokiego odczytania, po to, by kandydat jako nauczyciel mógł przedstawiać uczniom nie tylko szczegóły i fakty, lecz także ogólną wizję przedmiotu oraz jego miejsce pośród innych. Konieczna była również znajomość poszczególnych metodyk przedmiotowych. Nie uległa zatem zmianie ogólna koncepcja wykształcenia nauczyciela gimnazjalnego, którą w przepisach z 1897 r. wyrażono: „Ogólne wykształcenie będące celem gimnazjum mogą nadać tylko nauczyciele, którzy je sami posiadają”⁵⁵.

Po wypełnieniu wyżej opisanych wstępnych warunków, komisja egzaminacyjna dostarczała egzaminowanemu tematy, które zobowiązany był opracować w domu. W przypadku starania się o kwalifikację z któregoś z języków, wypracowanie musiało być napisane w tym właśnie języku. Ilość wypracowań uzależniona była natomiast od wyboru grupy fachowej, tzn. jedno wypracowanie przypadało na każdy przedmiot główny. Jeżeli przedmiot poboczny tworzył z głównymi jedną grupę, kandydat nie musiał pisać drugiej pracy, jeżeli natomiast dwa przedmioty poboczne tworzyły grupę z głów-

⁵⁴ *Nowe przepisy egzaminacyjne dla kandydatów na nauczycieli szkół średnich...*, s. 234.

⁵⁵ Podstawy prawne ustroju szkół średnich, Ustawa nr 1 z Ustawy zasadniczej z dn. 21 XII 1867 r. Dz. U. P. nr 142, cz. IV poz. 92, *Zbiór ustaw i rozporządzeń odnoszących się do szkół średnich w Galicji*, oprac. M. Janelli i K. Missona, T. I, z. I, Lwów 1914, s. 48; także: *Zbiór ustaw...*, s. 683.

nym, kandydat mógł wybrać jeden z nich. Na przykład wybrał grupę „historia naturalna jako przedmiot główny oraz matematyka i fizyka jako przedmioty poboczne”, kandydat pisał dwa wypracowania — jedno z historii naturalnej i jedno z matematyki lub fizyki do wyboru. Termin składania wszystkich prac wynosił trzy miesiące. Na wniosek kandydata termin mógł zostać przedłużony o następne trzy miesiące, a w wyjątkowych sytuacjach o pół roku. Przepisy komisji kładły nacisk na dokładność bibliografii i samodzielność pracy — w tej ostatniej kwestii wymagano nawet pisemnego oświadczenia. W przypadku udowodnienia niesamodzielności pracy, komisja odraczała egzamin o pół roku, w razie powtórzenia się sytuacji — o rok, a następnie — dożywotnio. Kandydat mógł przedstawić własny dorobek naukowy jako jedno z wymaganych wypracowań, np. pracę doktorską, jednakże komisja pozostawiała sobie decyzję co do zaliczenia jej jako zadania egzaminacyjnego. Wszystkie prace należało oddać równocześnie. W wypadku uzyskania oceny niedostatecznej, komisja zawiadomiła kandydata na piśmie. W takim wypadku mógł on ubiegać się o powtórne wyznaczenie tematów egzaminu. Ważność egzaminów pisemnych wynosiła dwa lata.

Po ustaleniu terminu kandydat stawał przed tzw. egzaminem klauzurowym. Były to samodzielne wypracowania pisane w obecności członków komisji; czas przeznaczony na pracę wynosił z przedmiotu głównego osiem godzin, zaś z przedmiotu pobocznego cztery godziny. Przepisy komisji tak formułowały sens tego egzaminu:

„Nie chodzi przy tym tak dalece o drobiazgową wiedzę co do szczegółów, ile raczej o znajomość ogólną przedmiotu i o zdolność czynienia z nabytej wiedzy fachowej także użytku praktycznego”.

W wypadku przedmiotów przyrodniczych w miejsce pisemnego egzaminu klauzurowego komisja mogła wyznaczyć zadanie praktyczne w pracowni (laboratorium). Pomyślny wynik pisemnego egzaminu klauzurowego prowadził kandydata do ostatecznego egzaminu ustnego. Obejmował on wszystkie przedmioty, z których chciano uzyskać kwalifikacje oraz język wykładowy. Ponadto w przypadku kandydatów zdających egzamin z łaciny i greki wymagano znajomości historii Grecji i Rzymu; od zdających historię — znajomości łaciny i greki lub łaciny i języka nowożytnego. Czas trwania egzaminu wyznaczano odpowiednio na jedną godzinę dla przedmiotu głównego i pół godziny dla przedmiotu pobocznego. Egzaminowi ustnemu mogli przysłuchiwać się studenci wydziału filozoficznego lub inni kandydaci do zawodu, po uzyskaniu imiennego biletu wstępu. Egzamin ustny, w razie jakiegokolwiek niepowodzenia, można było powtórzyć dwukrotnie.

Świadectwo uzyskane przez kandydata upoważniało do rozpoczęcia praktyki próbnej — jeżeli kandydat nie pracował wcześniej w szkole — a po jej odbyciu, do objęcia posady nauczyciela. Ważność świadectwa upływała po pięciu latach, jeżeli kandydat nie odbył praktyki lub nie objął posady. Szkolne seminaria, które doskonaliły umiejętności praktyczne absolwentów, istniały głównie w miastach uniwersyteckich.

Egzamin był nie tylko dużym wysiłkiem intelektualnym, lecz także finansowym. Za samo złożenie wniosku o egzamin należało wpłacić 40 K. Podstawowa taksa egzaminacyjna wynosiła 90 K, za wstępny egzamin z filozofii i pedagogiki dodatkowo

10 K, za każdy egzamin rozszerzający 40 K, każde powtórzenie egzaminu klauzurowego kosztowało 40 K, a ustnego — 50 K, zaś wydawanie duplikatów świadectw — 12 K.

Kandydat nie posiadający wcześniejszej praktyki szkolnej powinien był starać się o przyjęcie do szkolnego seminarium pedagogicznego, czyli zaliczyć tzw. rozszerzony rok próbny. Odbywało się to w wytypowanych szkołach średnich (w Krakowie między innymi Gimnazjum św. Anny, Gimnazjum Sobieskiego), pod kierunkiem wyznaczonej osoby, tzw. profesora fachowego, mianowanego na wniosek dyrektora szkoły — kierownika seminarium z ramienia RSK. Liczba przydzielonych do jednej szkoły osób wahała się od czterech do ośmiu, jeden profesor fachowy miał pod opieką dwóch kandydatów. W czasie rozszerzonego roku próbnego egzaminowany kandydat musiał hospitować lekcje, podejmować próby nauczania w obecności i pod nadzorem opiekuna, według przygotowanego konspektu odbywać tzw. występy nauczycielskie (współcześnie nazwalibyśmy to lekcjami pokazowymi) w obecności wszystkich kandydatów, profesorów fachowców oraz kierownika seminarium, czyli dyrektora szkoły. Owe występy miały odbywać się przynajmniej raz w miesiącu. Od drugiego półrocza kandydat mógł samodzielnie uczyć. Wszyscy kandydaci mieli oczywiście uczestniczyć w konferencjach, czyli w radach pedagogicznych. Co tydzień miały odbywać się spotkania kierownika, opiekunów i praktykantów, na których dyskutowano o wszystkich problemach szkolnych, począwszy od dyscypliny i higieny szkolnej, a skończywszy na najnowszych wydawnictwach pedagogicznych. Kandydaci całkowicie podlegali ustawodawstwu szkolnemu i zarządzeniom dyrektora. Praktykantów często wykorzystywano do doraźnych zastępstw, a tym samym byli „puszczeni samopas”, co stwierdził w uwagach po hospitacji odbytej w X 1896 r. w Gimnazjum św. Anny Inspektor Szkół Ludomił German⁵⁶.

W przypadku, gdy kandydat nie mógł odbyć rozszerzonego roku próbnego, mógł zaliczyć w poczet praktyki tzw. prosty rok próbny. Tu niemal całkowity ciężar wprowadzenia kandydata w praktykę szkolną spadał na nauczyciela fachowego. Dyrektor pełnił już tylko funkcję nadzorującą. Duży nacisk kładziono zwłaszcza na liczbę lekcji hospitowanych u nauczyciela-opiekuna i nauczycieli z innych grup przedmiotowych. Liczba hospitacji tygodniowych wynosiła od 12 do 16. Praktyka kończyła się wydaniem świadectwa z opisanym jej przebiegiem i oceną końcową. To ostatnie świadectwo uzupełniało wymagania, jakie obowiązywały kandydatów na nauczycieli. Jeżeli kandydat uczył samodzielnie więcej niż sześć godzin tygodniowo, mógł otrzymywać pensję. W pozostałych wypadkach, na przykład w razie ubóstwa, na wniosek kandydata można było udzielić mu zapomogi. W przypadku konieczności, tzn. braku nauczycieli, zatrudniano w charakterze suplentów egzaminowanych kandydatów. Pozwalało na to rozporządzenie Ministra z dnia 1 listopada 1893 r. Obowiązywały wówczas zasady prostego roku próbnego, dostosowanego do sytuacji w szkole. Również i w tym

⁵⁶ Protokoły konferencji nauczycieli Gimnazjum św. Anny za rok 1896, APK, sygn. GLN 12.

wypadku dyrektor wydawał na prośbę suplenta świadectwo zdatności do zawodu. Zastwierdzenie w zawodzie następowało po trzech latach, przy czym konieczna była opinia o poglądach politycznych kandydata⁵⁷. Po przejściu tego niezwykle wysokiego progu (często jego osiągnięcie obejmowało kilka lub kilkanaście lat) następowała większa stabilizacja, głównie materialna, a także rósł prestiż społeczny.

Przedstawione powyżej przepisy dotyczące egzaminu nauczycielskiego nie obejmowały religii, rysunków odręcznych, gimnastyki i śpiewu. W przypadku rysunków komisja egzaminacyjna powstała dopiero w roku 1905 na mocy okólnika RSK z 12 września⁵⁸. Było to efektem zmian w traktowaniu tego przedmiotu. We wrześniu tego roku RSK poleciła, by lekcje rysunków były rozszerzone o rysunek z natury, z pamięci i z przypomnienia, a nauczycielom zapewniono swobodę działania na swoich lekcjach⁵⁹.

Kształcenie nauczycieli gimnastyki dla szkół przebiegało natomiast dwutorowo⁶⁰. Jedną z możliwości było korzystanie z zajęć prowadzonych przez Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, które kształciło nauczycieli gimnastyki dla swoich potrzeb, czyli do prowadzenia ćwiczeń z członkami Towarzystwa i uczniami korzystającymi z jego usług w tym zakresie oraz dla nauczycieli gimnastyki szkół średnich i seminariów nauczycielskich. Uzyskiwali oni często świadectwo „Kierownika nauki w Towarzystwach Sokolich”⁶¹, a następnie, chcąc zdobyć uprawnienia do pracy w szkole, poddawali się wspomnianemu już wcześniej egzaminowi przed komisją egzaminacyjną. Kursy dla nauczycieli gimnastyki prowadzone przez TG Sokół trwały od trzech do sześciu tygodni w czasie wakacji⁶². Kursy odbywały się we Lwowie, w Krakowie i od 1910 roku w Skolem. Oprócz tych kursów, pełniących praktycznie rolę przygotowującą do egzaminu państwowego, „Sokół” prowadził również kursy gier i zabaw dla nauczycieli szkół ludowych i średnich, które zapoczątkowane w roku 1892 trwały do wybuchu I wojny światowej⁶³. Drugim torem kształcenia były dwuletnie kursy dla nauczycieli organizowane przy Uniwersytecie Jagiellońskim. Dzięki ich powstaniu w 1895 roku Kraków stał się pierwszym ośrodkiem na ziemiach polskich kształcącym nauczycieli

⁵⁷ *Zbiór ustaw...*, s. 694–695.

⁵⁸ *Sprawozdanie c.k. RSK o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1904/05*, Lwów 1905, s. 36.

⁵⁹ W. Kubiczek, *Rola szkolnictwa ogólnokształcącego w rozwijaniu kultury plastycznej młodzieży w Polsce (do I wojny światowej)*, Kraków 1979, s. 184; Rozporządzenie RSK, „Muzeum”, R. XXVI: 1910, T. I, s. 302.

⁶⁰ A. Orchowski, *Kształcenie nauczycieli wychowania fizycznego w Krakowie w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, „Rocznik Naukowy Wyższej Szkoły Wychowania Fizycznego w Krakowie”, 1962, T. II, Prace Humanistyczne, s. 27.

⁶¹ „Przewodnik Gimnastyczny Sokół”, R. XIV: 1894, nr 10, s. 100.

⁶² *Ibidem*; „Przewodnik Gimnastyczny Sokół”, R. XV: 1895, nr 6, s. 65; „Przewodnik Gimnastyczny Sokół”, R. XVIII: 1898, nr 10, s. 107.

⁶³ „Przewodnik Gimnastyczny Sokół”, R. XXX: 1910, nr 9, s. 77–79.

gimnastyki na poziomie akademickim. Kursami kierowali Henryk Jordan, Odo Bujwid oraz Emil Godlewski⁶⁴.

Egzamin przed komisją egzaminacyjną obejmował egzaminy pisemny klauzurowy, ustny i pisemny. Zakres egzaminu klauzurowego był szeroki; zawierał zarówno tematykę związaną z historią wychowania fizycznego, jak i metodykę nauczania gimnastyki, gier, zabaw, różnych dyscyplin sportowych, budowy i urządzania obiektów do ćwiczeń oraz zagadnienia z anatomii, fizjologii i higieny. Egzamin ustny obejmował takie przedmioty, jak anatomia z fizjologią, dietetyka i higiena oraz teoria i metodyka ćwiczeń gimnastycznych. Pytania teoretyczne ściśle powiązane były z praktyką szkolną, wymagano wielu umiejętności, w tym np. sposobów udzielania pierwszej pomocy. Zwracano również uwagę na kwestię osobowości kandydata, rozumianej jako zespół pożądaných cech, jakie powinny charakteryzować nauczyciela tego przedmiotu. Ostatnim egzaminem był egzamin praktyczny z gimnastyki, sprawdzający umiejętność prowadzenia lekcji (przeprowadzano ją na grupie innych kandydatów) i sprawność osobistą kandydata, ocenianą na podstawie demonstrowanych ćwiczeń⁶⁵. Zakres wymagań, jakie stawiano kandydatom, odpowiadał programowi kursu naukowego dla kandydatów na nauczycieli gimnastyki w szkołach średnich prowadzonego przy UJ⁶⁶. Wśród egzaminatorów krakowskiej komisji byli nauczyciele gimnastyki ze szkół średnich, tacy jak Teofil Tyszowski, Stanisław Marian Tokarski oraz znani profesorowie UJ, którzy gwarantowali bardzo wysoki poziom egzaminów⁶⁷. Ciągłe kontakty i wzajemne przenikanie działań nauczycieli, TG „Sokół” i Uniwersytetu Jagiellońskiego powodowały, że osoby prowadzące lekcje gimnastyki w gimnazjach krakowskich należały do aktywnych propagatorów teorii i praktyki wychowania fizycznego.

Dorobek naukowy nauczycieli gimnazjalnych w Krakowie

W okresie autonomii galicyjskiej zaistniało charakterystyczne zjawisko nauczycielskich karier naukowych, które występowało ze szczególnym nasileniem w Krakowie. Wpływ na to miały wysokie wymagania co do wykształcenia przyszłych nauczycieli, rozkwit i oddziaływanie ośrodka naukowego, jakim był Kraków z Uniwersyteciem Jagiellońskim, Akademią Umiejętności i wieloma towarzystwami naukowymi, dostępność materiału badawczego, przepisy szkolne umożliwiające i zachęcające do

⁶⁴ H. Smarzyński, *Dr Henryk Jordan pionier nowoczesnego wychowania fizycznego w Polsce*, Kraków 1958, s. 200.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Kurs trwał dwa lata, pierwszy rozpoczął się w roku szkolnym 1895/6, ostatni w 1913/14 i ze względu na wojnę trwał tylko rok. Program i charakterystykę omawia Aleksander Orchowski (*Kształcenie nauczycieli wychowania fizycznego w Krakowie w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, „Rocznik Naukowy Wyższej Szkoły Wychowania Fizycznego w Krakowie”, 1962, t. II, Prace Humanistyczne, s. 47–65).

⁶⁷ Egzaminatorami z UJ uchodzącymi za szczególnie wymagających byli między innymi prof. Kazimierz Kostanecki (anatomia z fizjologią), prof. Odo Bujwid (dietetyka i higiena).

samodzielnej pracy oraz presja społeczna, propagująca typ nauczyciela-naukowca. Pragmatyka nauczycielska w tym okresie sankcjonowała rozwój intelektualny nauczycieli ze względu na konieczność wypełnienia formalności nierozłącznie związanych z otrzymaniem uprawnień pedagogicznych. Dlatego też nauczyciele szkół średnich nie tylko nieustannie doksztalcali się, lecz także rozwijali własną twórczość naukową. Współcześnie uważano ponadto, że praca naukowa jest przejawem postawy patriotycznej⁶⁸. Nieodzowną pomocą w pracy nauczycieli była biblioteka naukowa, a takim zapleczem była w Krakowie np. Biblioteka Jagiellońska⁶⁹.

Rozporządzeniem MWiO z 1875 r. wprowadzono nakaz umieszczania co najmniej jednej rozprawy naukowej w corocznych *Sprawozdaniach Dyrektorów Szkół*, rozsyłanych do innych bibliotek szkolnych oraz akademickich⁷⁰. Od 1891 r. MWiO przyznawało najlepszej z nich nagrodę pieniężną. W myśl przepisów szkolnych nauczyciele mieli możliwość starania się o stypendia na podróże naukowe w celu pogłębiania wykształcenia. Nauczyciele filologii klasycznej, historii i geografii mogli uzyskać stypendium w kwocie 1600–2000 K na podróż do Włoch i Grecji w czasie wakacji lub ferii, z urlopem i zatrzymaniem dotychczasowych uposażeń. Wymagano planu podróży, który zatwierdzało ministerstwo oraz przesłania sprawozdania po jej zakończeniu (Rozp. MWiO z dnia 1 III 1892 r.)⁷¹. Uczący języka niemieckiego mogli otrzymać 1200 K na pobyt w Grazu, Wiedniu, Innsbrucku lub Berlinie (Rozp. MWiO z 1887 r.)⁷². Natomiast nauczyciele nauk przyrodniczych lub geografii mieli możliwość wyjazdu na 3–4 tygodnie, w czasie wakacji, za sumę 600 K w podróż naukową celem zwiedzania muzeów, wykopalisk, instytucji naukowych lub uczestniczenia w ekspedycji naukowej (Rozp. MWiO z 20 III 1896 r.)⁷³.

W twórczym dorobku naukowym mieli swój udział nauczyciele krakowscy pochodzący nie tylko z Galicji, ale i z pozostałych zaborów (A. Danysz, A. i M. Mazanowscy), którzy włączyli się w proces budowy polskiej teorii dydaktycznej i pedagogicznej, np. A. Danysz habilitował się w 1895 r. z pedagogiki i dydaktyki nauczania⁷⁴. Prace naukowe prowadzone były wielokierunkowo. Dotyczyły poszczególnych przedmiotów rozumianych jako dyscypliny naukowe, metodyki tych przedmiotów oraz pe-

⁶⁸ A. Karbowski, *Ruch naukowo-literacki nauczycieli szkół wyższych galicyjskich w ostatnich 25 latach*, „Przegląd Powszechny”, R. IX: 1892, T. XXXIV, s. 415.

⁶⁹ J. Dybiec, *Rola Biblioteki Jagiellońskiej w rozwoju nauczycielskiego ruchu naukowego w Galicji w latach 1867–1914*, [w:] *Kultura książki w Krakowie doby autonomii galicyjskiej*, pod red. M. Kocójowej, Wrocław 1991, s. 30.

⁷⁰ J. Potoczny, *Dorobek naukowy nauczycieli gimnazjów klasycznych w Galicji autonomicznej*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, T. 8, *Mysł edukacyjna w Galicji 1772–1919*, pod red. Cz. Majorka i A. Meissnera, Rzeszów 1996, s. 60.

⁷¹ *Zbiór ustaw...*, s. 683.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ *Ibidem*, s. 684.

⁷⁴ D. Mycielska, *Drugi życiowe profesorów*, [w:] *Inteligencja polska XIX i XX wieku*. Studia pod red. R. Czepulis-Rastenisa, Warszawa 1981, s. 266.

dagogiki, psychologii i filozofii. Okres autonomii Galicji to czas tworzenia i walki o narodowy charakter szkoły. Reakcją na okres germanizacji było poszukiwanie nowych teorii pedagogicznych w dorobku myśli europejskiej — szczególnie angielskiej, francuskiej i szwedzkiej (wychowanie fizyczne), a z pozaeuropejskiej np. z amerykańskiej⁷⁵.

Aktywność nauczycieli szczególnie była widoczna na łamach czasopisma „Muzeum” wydawanego od 1885 r., które było organem założonego rok wcześniej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych. „Muzeum” stało się forum wymiany poglądów, rozwiązań metodycznych, przedstawiania nowych podręczników, często autorstwa samych nauczycieli, nowości wydawniczych, ogólnościatowych tendencji pedagogicznych, spośród których najwięcej zwolenników zdobyły sobie w latach 80. poglądy Jana Fryderyka Herbarta. Przedstawiano również nowe kierunki psychologii rozwojowej i wychowawczej oraz eksperymentalnej⁷⁶. Korzystano przy tym wielokrotnie z piśmiennictwa niemieckiego i austriackiego, m. in. W. Wundta, R. Lehmana⁷⁷. W czasopiśmie tym często pojawiał się problem konieczności przeprowadzenia reformy szkolnictwa średniego, podnoszono kwestię poprawy sytuacji nauczycieli, szczególnie suplentów oraz szeroko komentowano działania RSK i Sejmu Krajowego w zakresie szkolnictwa. Innym forum wypowiedzi nauczycieli były rozprawy zamieszczane w *Sprawozdaniach Dyrektorów Szkół*. Ich różnorodna problematyka w większości miała charakter informacyjny lub sprawozdawczy, bez próby oceny lub propozycji szerszego wykorzystania⁷⁸.

Wielu nauczycieli gimnazjów krakowskich było aktywnie działającymi współpracownikami Towarzystwa Naukowego Krakowskiego (TNK), które istniało w latach 1815–1872⁷⁹. Jego współtwórcami w 1865 r. byli np. ks. Antoni Bielikowicz czy Karol Klęsk. W 1873 r. TNK przekształcone zostało w Akademię Umiejętności (AU), wśród której współpracowników również można odnaleźć wielu nauczycieli. Instytucja ta, z założenia elitarna, dostępna była także dla nauczycieli gimnazjalnych, głów-

⁷⁵ Na łamach „Muzeum” publikowano artykuły dotyczące szkół angielskich i amerykańskich np. artykuły M. Janik, *Szkoły średnie w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej*, „Muzeum”, R. XXI: 1905, s. 895–907, 1015–1026.

⁷⁶ K. Szmyd, *Recepcja piśmiennictwa pedagogicznego Austrii i Niemiec w polskim czasopiśmiennictwie pedagogicznym Galicji (1885–1910)*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, T. 8, *Myśl edukacyjna w Galicji 1772–1919*, pod red. Cz. Majorka i A. Meissnera, Rzeszów 1996, s. 190.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 192.

⁷⁸ A. Horbowski, *Problematyka pedagogiczna na łamach sprawozdań szkolnych gimnazjów galicyjskich*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, T. 8, *Myśl edukacyjna w Galicji 1772–1919*, pod red. Cz. Majorka i A. Meissnera, Rzeszów 1996, s. 73.

⁷⁹ Z. Jabłoński, *Zarys dziejów Towarzystwa Naukowego Krakowskiego (1815–1872)*, Kraków 1967; J. Starnawski, *Towarzystwa Naukowe w zakresie humanistyki na terenie Galicji*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, T. 3, *Nauka i Oświata*, pod red. A. Meissnera, J. Wyrozumskiego, Rzeszów 1995, s. 55; D. Roderowa, *Z dziejów Towarzystwa Naukowego Krakowskiego 1815–1872*, Kraków 1998, s. 200–201.

nie poprzez członkostwo w komisjach, które stanowiły swoisty „przedsionek” Akademii. Udział w pracach komisji ułatwiał rozwój zawodowy nauczycieli⁸⁰. Wśród członków i współpracowników byli np.: Antoni Bielikowicz, Franciszek Bieniasz, Kazimierz Bobek, Ludwik Boratyński, Julian Bukowski, Franciszek Bylicki, Jan Bystron, Dymitr Czechowski, Jan Czubek, Wiktoryn Doleżan, Stanisław Dobrzycki, Jan Fijałek, Roman Gutwiński, Bronisław Gustawicz, Korneli Heck, Walerian Heck, Michał Janik, Eugeniusz Janota, Piotr Jaworek, Stanisław Kot, Władysław Kosiński, Żegota Ignacy Król, Leon Kulczyński, Władysław Kulczyński, Antoni Kurpiel, Jan Leniek, Antoni Mazanowski, Mikołaj Mazanowski, Andrzej May, Juliusz Miklaszewski, Kazimierz Nitsch, Zygmunt Paulisch, Karol Petelenz, Gustaw Przychocki, Tadeusz Sinco, Ludwik Sitowski, August Sokołowski, Jan Stach, Karol Stach, Ignacy Stein, Alojzy Szarłowski, Jan Śnieżek, Stanisław Turowski, Józef Ujejski, Stanisław Wędkiewicz, Antoni Wierzejski, Stanisław Zaręczny, Roman Zawiliński, Stanisław Ziemba.

Cechą charakterystyczną kadry uczącej w gimnazjach Krakowa były jej ścisłe związki z Uniwersytetem. Widać to szczególnie w Gimnazjum św. Anny, gdzie wielu nauczycieli pracowało przed objęciem katedr uniwersyteckich. Przykładem może być osoba profesora Kazimierza Nitscha, prowadzącego wieloletnie aktywne życie naukowe i pedagogiczne (ogłosił około 700 prac)⁸¹. Ten wybitny językoznawca nie tracił z oczu problemów szkoły, był współautorem krytycznej rozprawy ogłoszonej w „Muzeum”: *Nasza szkoła średnia krytyka jej podstaw i konieczność reformy* („Muzeum” 1906). Wśród pozostałych można wymienić, między innymi: Jana Bystronia, ks. Antoniego Bystrzonowskiego, Leona Chwistka, Jana Dąbrowskiego, ks. Jana Fijałka, Tadeusza Lehr-Spławińskiego, Bohdana Nestora Łepkiego, Antoniego Małeckiego, Tadeusza Sinkę, Stanisława Skimine, Antoniego Wierzejskiego. Inne związki z Uniwersytetem to docentury prywatne, które z racji nieotrzymywania wynagrodzenia musiano łączyć z pracą zarobkową. W związku z tym docenci prywatni UJ najczęściej pracowali w szkolnictwie średnim, sądownictwie, muzealnictwie czy bibliotekarstwie⁸². Wieloletnimi nauczycielami i docentami prywatnymi byli Leon Kulczyński, Karol Petelenz, Teofil Ziemba (Ziembicki). Lektorami przy UJ byli Tadeusz Stanisław Grabowski, Juliusz Ippoldt.

Należy wspomnieć również o udziale pracowników naukowych UJ w ówczesnym systemie nauczania. Przejawiało się to w różnych formach pozainstytucjonalnych. Profesorowie UJ byli nie tylko recenzentami, lecz także autorami podręczników szkolnych, zastępowali też inspektorów szkolnych w prowadzeniu egzaminów dojrzałości w gimnazjach krakowskich⁸³.

⁸⁰ J. Hulewicz, *Akademia Umiejętności w Krakowie 1873–1918. Zarys dziejów*, Wrocław 1958; J. Staronawski, op. cit., s. 56.

⁸¹ S. Urbańczyk, *Kazimierz Nitsch, Polski Słownik Biograficzny*, T. XXIII, Kraków 1978, s. 145–150.

⁸² I. Homola: *Wychowanie i uposażenie nauczycieli krakowskich...*, s. 202.

⁸³ R. Dutkova, *Uniwersytet Jagielloński...*, s. 15–16.

Działalność naukowa nauczycieli krakowskich gimnazjów klasycznych i realnych rozwijała się od pierwszych lat autonomii, a jej rozkwit przypada na połowę lat osiemdziesiątych, lata dziewięćdziesiąte i początek XX stulecia. Spośród wszystkich pracujących w gimnazjach galicyjskich publikowało 27% nauczycieli⁸⁴. W wypadku Krakowa wskaźnik ten waha się od 62% publikujących członków grona pedagogicznego w Gimnazjum św. Jacka, przez 36% w Gimnazjum św. Anny, 20–21% w III, IV i Gimnazjum Podgórskim, do 16% w V Gimnazjum. Natomiast w Galicji prym wiedzie Gimnazjum św. Anny, gdzie powstało 21% wszystkich prac opublikowanych w ogóle przez nauczycieli tego kraju koronnego. Najwięcej wydano opracowań z zakresu języka polskiego, pedagogiki i historii⁸⁵.

Filologowie stanowili największą grupę wśród nauczycieli-naukowców. W gronie filologów klasycznych należy wspomnieć o Janie Czubku — długoletnim nauczycielu w Gimnazjum św. Anny (1877–1905), który m.in. dokonał wielu przekładów z języka łacińskiego i greckiego oraz przygotował rozprawy dotyczące życia i twórczości Jana Chryzostoma Paska, Wespazjana Kochowskiego, Wacława Potockiego⁸⁶. Popularnością cieszył się też Michał Bogucki, doskonały znawcy kultury helleńskiej i tłumacz Lukiana⁸⁷.

Wśród polonistów wyróżniał się Korneli Juliusz Heck, uczący w gimnazjum św. Jacka. Był on pasjonatem historii literatury polskiej XVII w., szczególnie interesował się Szymonem Szymonowiczem⁸⁸. Był także bibliografem, jako nauczyciel redagował *Przewodnik Bibliograficzny*⁸⁹. Był jednym z wielu zwolenników przekształcenia części gimnazjów klasycznych w realne, o bardziej praktycznym programie nauki. Dał temu wyraz w rozprawie *O konieczności utworzenia nowego typu szkoły średniej* zawartej w Sprawozdaniu Dyrektora c. k. Gimnazjum św. Jacka za rok 1907. Ponadto wybitnym filologiem i językoznawcą był Jan Bystroń, wieloletni nauczyciel w Gimnazjum króla Jana Sobieskiego. Jego prace dotyczyły opracowań języka staropolskiego. Interesował się składnią języka polskiego, np. *Drobne przyczynki do składni polskiej z uwzględnieniem składni języków klasycznych*⁹⁰. Mikołaja Mazanowskiego, polonistę, historyka literatury, wieloletniego nauczyciela Gimnazjum św. Jacka oraz kierownika filii tegoż gimnazjum interesowały zagadnienia biograficzne i genetyczne w historii literatury. W 1890 r. wydał pracę *Żywoć i utwory Antoniego Malczewskiego*. Zajmował się również twórczością S. Goszczyńskiego i A. Mickiewicza. Pomimo sukcesów badawczych poświęcił się działalności popularyzatorskiej. Wspólnie z bratem Antonim napisał *Podręcznik do dziejów literatury polskiej*. Wielokrotnie zabierał głos w sprawach dotyczących młodzieży i nauczycieli gimnazjalnych, np. na łamach „Muzeum”: *W spra-*

⁸⁴ J. Potoczny, op. cit., s. 61.

⁸⁵ Ibidem, Tab. nr 1, s. 70–71.

⁸⁶ J. Bąk, *Semper in altum. Z dziejów szkół nowodorskich*, Kraków 1976, s. 235.

⁸⁷ Ibidem, s. 236.

⁸⁸ Był autorem pracy *Szymon Szymonowicz, jego żywot i dzieła*, Kraków 1901, 1903.

⁸⁹ A. Knot, *Korneli Juliusz Heck*, PSB, T. IX, Kraków 1960–61, s. 329–330.

⁹⁰ *Sprawozdanie [...] III Gimnazjum w Krakowie za rok szkolny 1893*, Kraków 1893, s. 16–51.

wie biednej młodzieży szkół średnich (1894), *O godności i moralnej powadze stanu nauczycielskiego w nowej szkole średniej* (1904). Był autorem *Szkiców pedagogicznych* wydanych w Krakowie w 1912 r. i 1917 r., a powstałych na bazie własnych doświadczeń⁹¹. Zresztą, jak pisze Franciszek Bielak we wspomnieniach: „Zagadnienia wychowawcze interesowały go więcej niż przeciętnego nauczyciela”⁹². Jego brat, Antoni Mazanowski, również filolog, uczył w Gimnazjach Podgórkim oraz Sobieskiego w Krakowie, będąc równocześnie dyrektorem Prywatnego Gimnazjum Heleny Strażyńskiej oraz wykładając na kursach Baranieckiego. Organizował kółka literackie, był kuratorem wydawanego przez uczniów miesięcznika „Znicz”. Wielokrotnie brał udział w dyskusjach w sprawie dydaktyki języka polskiego i reformy szkolnictwa. Był autorem wypisów polskich dla klas VII i VIII wydanych w Krakowie w 1914 r., opracowań przybliżających młodzieży w przystępnej formie twórczość J. Kochanowskiego, K. Ujejskiego, był też współautorem *Podręcznika do dziejów literatury polskiej* wydanego w Krakowie w 1901 r. Badał także historię literatury słowackiej. Współredagował wydawany przez jezuitów „Przegląd Powszechny”⁹³. Badaczem twórczości Juliusza Słowackiego był natomiast Józef Maurer, historyk literatury. W latach 1902–1905 uczył jako suplent w Gimnazjum św. Anny, od 1906 r. zaś w gimnazjum w Podgórzu już jako nauczyciel kwalifikowany. Swoje badania skupiał na ideowej zawartości utworów poety, co uwidoczniło się w rozprawie *Książd Marek jako całej ojczyzny krzyk*.

Germanistów-naukowców reprezentował Juliusz Ippoldt, pedagog i dydaktyk (uczył w św. Annie, Gimnazjum III w Krakowie oraz w gimnazjum w Podgórzu). Był autorem kilku tomów podręczników do nauki języka niemieckiego, wydawał broszury i pisał artykuły dotyczące nauczania tego języka oraz opracowywał lektury szkolne. Jako lektor języka niemieckiego pracował przy Katedrze Germanistyki UJ oraz, już w niepodległej Polsce, jako wykładowca dydaktyki języka niemieckiego w Studium Pedagogicznym przy UJ. W kręgu jego zainteresowań pedagogicznych znajdziemy przede wszystkim Herbart (*Stopnie formalne Herbarta*, Przemyśl 1898). Przez długie lata opracowywał wydany w okresie międzywojennym *Słownik Niemiecko-Polski i Polsko-Niemiecki*, który ponownie wydany wspólnie z Janem Piprkiem jest do tej pory najlepszym tego typu słownikiem⁹⁴. W tej samej dziedzinie wyróżnić należy ponadto ks. Eugeniusza Janotę, jednego z niewielu duchownych z uprawnieniami do nauki przedmiotów świeckich, który w Gimnazjum św. Anny poza religią uczył języka niemieckiego, polskiego, historii i geografii. Jego wielostronne zainteresowania ogniskowały się wokół kilku dziedzin — dydaktyki i gramatyki języka niemieckiego; był autorem podręcznika *Gramatyka języka niemieckiego* (pierwsze wydanie w 1865 r.) oraz *Wypisów niemieckich dla klasy I–IV gimnazjum*. Jako jedyny Polak, drogą konkursu

⁹¹ R. Skrzęt, *Mikołaj Mazanowski*, PSB, T. XX, Kraków 1975, s. 291.

⁹² F. Bielak, *Z odległości lat. Wspomnienia i sylwetki*, Kraków 1979, s. 131.

⁹³ R. Skrzęt, *Antoni Mazanowski*, PSB, T. XX, Kraków 1975, s. 289–290.

⁹⁴ J. Dybiec, *Nauczyciele krakowskich szkół średnich i ich wkład do rozwoju kultury i nauki*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, T. 6, *Nauczyciele galicyjscy*, pod. red. A. Meissnera, Rzeszów 1996, s. 90.

osiągnął katedrę języka i literatury niemieckiej we Lwowie (przeniósł się tam, gdy został wybrany delegatem do RSK w 1871 r.). Będąc członkiem TNK, a następnie AU, pracował w sekcjach: orograficzno-geologicznej, meteorologicznej, botanicznej i zoologicznej. Jako wielki miłośnik Tatr badał ich faunę i florę, finansował straż chroniącą zwierzęta wysokogórskie i był jednym z pierwszych taterników⁹⁵. Swoją pasją potrafił zarazić uczniów, do których należał między innymi późniejszy nauczyciel Bronisław Gustawicz.

Jednym z nauczycieli języka ukraińskiego, który zasługuje na uwagę, był Bohdan Nestor Łepkij, związany z Gimnazjami św. Anny, św. Jacka i Sobieskiego; poeta, powieściopisarz, lektor języka ukraińskiego, wreszcie profesor UJ. Będąc zwolennikiem zbliżenia kulturalnego i współpracy polsko-ukraińskiej, w dziedzinie literatury odznaczył się jako znawca literatury polskiej i ukraińskiej oraz autor wielu przekładów, np. przełożył na polski *Słowo o pułku Igora*. Tłumaczył też na ukraiński utwory Tetmajera, Mickiewicza, Konopnickiej⁹⁶.

Historycy to kolejna grupa, w której odnajdujemy nauczycieli łączących pracę dydaktyczną z nauką. Przede wszystkim znaleźli się wśród nich wybitni naukowcy, którzy osiągnęli stopnie profesorskie i godność członka AU lub PAU: Jan Dąbrowski, Stanisław Kot⁹⁷, Jan Ptaśnik oraz Antoni Karbowski — współtwórca polskiej historii wychowania i oświaty. Pracę nauczycielską zaczynał on jako suplent w Gimnazjum św. Jacka (1888–1891). Przez wiele lat uczył w Wyższej Szkole Przemysłowej w Krakowie. Był niezwykle aktywny naukowo, jego artykuły dotyczące historii wychowania na ziemiach polskich gościły na łamach prawie każdego numeru „Muzeum”. Z pomocą syna Michała, również nauczyciela gimnazjalnego, przygotowywał bibliografię pedagogiczną. Był autorem około 80 prac monograficznych i rozpraw⁹⁸, wśród których wspomnieć trzeba *Zasady nauczania i wychowania* oraz *Dzieje wychowania i szkół w Polsce*. Wymienić można również Franciszka Bylickiego, który przez ponad dwadzieścia lat uczył początkowo w Gimnazjum św. Jacka, potem w III Gimnazjum. Powstaniec i sybirak, cieszył się szacunkiem wśród uczniów. Ucząc historii i geografii, wydał w 1877 r. w Krakowie pracę *Charakter i rządy Marka Aureliusza*. Jego prawdziwą pasją była jednak muzyka. Był sprawozdawcą muzycznym krakowskiego „Czasu”, o polskiej muzyce pisał do wydawnictwa „Österreich-Ungarn in Wort und Bild”, był również autorem szeregu prac poświęconych wybitnym kompozytorom⁹⁹. Innym zasługującym na wspomnienie był Jan Leniek, historyk i pedagog, prekursor regionalnych badań historycznych, autor wielu prac i przyczynków źródłowych, który w czasie pracy w gimnazjum Nowodworskim przygotował *Książkę pamiątkową ku uczcze-*

⁹⁵ Cz. Lechicki, *Eugeniusz Janota*, PSB, T. X, Kraków 1962, s. 552–553.

⁹⁶ M. Jakóbiec, *Łepkij (Łepki) Bohdan Nestor*, PSB, T. XVIII, Kraków 1973, s. 345–347.

⁹⁷ S. Możdżeń, *Udział polskich nauczycieli średnich szkół galicyjskich w rozwoju historii wychowania*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, T. 6, *Nauczyciele galicyjscy*, pod. red. A. Meissnera, Rzeszów 1996, s. 56.

⁹⁸ H. Barycz, *Karbowski Antoni*, PSB, T. XII, Kraków 1966/67, s. 20–22.

⁹⁹ J. Sokulski, *Bylicki Franciszek*, PSB, T. III, Kraków 1937, s. 169–170.

niu jubileuszu trzechsetnej rocznicy założenia Gimnazjum św. Anny w Krakowie¹⁰⁰. Ludwik Boratyński natomiast — historyk, stypendysta AU, badacz wieku XVI oraz znawca dziejów Stefana Batorego, stosunków Polski z Kurią rzymską i Turcją¹⁰¹, pracował także w rzymskich archiwach, gdzie przygotował do wydania nuncjaturę Caligarięgo. Wymienić tu można również Kazimierza Krotoskiego, asystenta na UJ (1886 r.), suplenta w Podgórzu i w III Gimnazjum. Badał on dzieje Polski w okresie od XI do XIII w., a wyniki swoich rozważań ogłaszał w „Kwartalniku Historycznym” i „Przeglądzie Powszechnym”. Krytykował przeładowanie podręczników faktografią („Muzeum” 1895)¹⁰². Badaczem historii i jednocześnie posłem do Rady Państwa z Krakowa był August Sokołowski, uczący w Gimnazjum św. Anny w latach 1874–1902. Publikował liczne prace z historii Polski, np. pisał w *Sprawozdaniach... W Sprawozdaniu c.k. Dyrektora Gimnazjum św. Anny z 1876 r.* umieścił rozprawę *Św. Brunon z Kwerfurtu, apostoł Prusaków*. Na zlecenie RSK opracował podręczniki do historii powszechnej dla wyższych klas gimnazjalnych¹⁰³. Historykami wychowania byli między innymi Jan Magiera, który opublikował 55 prac z historii wychowania, teorii wychowania i metodyki nauczania języka polskiego¹⁰⁴, a także Michał Janik, nauczyciel w Gimnazjum Podgórskim. Zajmował się on dziejami wychowania w Polsce w XVII i XVIII wieku. Najważniejszą jego pracą jest monografia *Hugo Kollątaj* (1913), oparta na szerokiej bazie źródłowej, do dziś wysoko oceniana¹⁰⁵.

Geografów godnie reprezentował Bronisław Gustawicz (uczzył w św. Annie i III Gimnazjum), który, uzyskawszy kwalifikację z tegoż przedmiotu oraz z matematyki i fizyki, połączył obowiązki nauczycielskie z pasją badawczą, naukową i społecznikowską. Zapalony badacz Pienin i ich fauny, wiele swego czasu poświęcił ochronie zwierząt. Jego artykuły ukazywały się w czasopiśmie „Opiekun zwierząt domowych i pożytecznych”; był też współautorem *Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego i innych Krajów Słowiańskich*. Od 1880 r. badał orografię i hydroografię Małopolski i Śląska. Zajmował się również kartografią szkolną; spolszczył wiele map i atlasów niemieckich. W sprawozdaniach szkolnych publikował również prace popularyzujące historię nauki, na przykład *Zarys historyczny sposobów kreślenia kart geograficznych* (Kraków 1882, Gimnazjum św. Anny), *Przyczynek do historii globusu ziemskiego i niebieskiego* (Kraków 1902, Gimnazjum św. Jacka)¹⁰⁶. Był członkiem wielu towarzystw na-

¹⁰⁰ A. Kunisz, *Leniek Jan*, PSB, T. XVII, Kraków 1972, s. 52.

¹⁰¹ A. Puszka, *Nauczyciele historii i geografii państwowych szkół średnich w Galicji w okresie autonomii 1868–1914*, Lublin 1999, s. 225–226.

¹⁰² M. Tyrowicz, *Krotoski Kazimierz Michał*, PSB, T. XV, Kraków 1970, s. 346–348.

¹⁰³ J. Potoczny, op. cit., s. 62.

¹⁰⁴ Ibidem, s. 63.

¹⁰⁵ S. Możdżeń, op. cit., s. 56.

¹⁰⁶ J. Dybiec, *Nauczanie historii nauki i techniki w szkolnictwie na ziemiach polskich w latach 1864–1918*, [w:] *Dzieje nauczania historii nauki i historii techniki w Polsce*, pod. red. I. Stasiewicz-Jasiukowej, Wrocław–Warszawa–Kraków 1982, s. 163–164.

ukowych¹⁰⁷. Nauczyciele historii i geografii należeli do grupy osób bardzo dobrze wykształconych i przygotowanych do zawodu. Przykładowo w roku 1911/12 stanowili oni najliczniejszą grupę wśród pracujących nauczycieli egzaminowanych¹⁰⁸. Większość z nich awansowała, dochodząc do stanowiska profesora.

Badaniami nad historią naturalną zajmował się między innymi Władysław Kulczyński — zoolog. Ogłosił on 54 rozprawy o pająkach, szczególnie dużo uwagi poświęcił pająkom Tatr, Karpat, Małopolski, Wołynia, Litwy, Inflant. Był współzałożycielem i sekretarzem komisji fizjograficznej AU oraz przewodniczącym Sekcji Zoologicznej. Pracował w Gimnazjum św. Anny w latach 1877–1883 i św. Jacka od 1883 do emerytury w 1912 r.¹⁰⁹ Mineralogią zajmował się Karol Klęsk — profesor gimnazjalny, autor *Podręcznika do mineralogii do szkół gimnazjalnych i realnych*, wydanego po raz pierwszy w 1864 r. i wielokrotnie wznawianego do lat 80. XIX wieku; był również członkiem komisji fizjograficznej TNK¹¹⁰. Franciszek Bieniasz — geolog, asystent przy katedrze mineralogii UJ. Uczył w Gimnazjum św. Anny i Sobieskiego, zaś jako członek komisji fizjograficznej AU pracował nad *Atlasem Geologicznym Galicji*, wykonywał zdjęcia geologiczne na mapach podolskich, przeprowadzał prace badawcze nad Dniestrem nad skamielinami do pracy *Wapień niżniowski i jego skamieliny*. Zwrócił uwagę na znaczenie fosforytów podolskich¹¹¹.

Prace naukowe w zakresie astronomii i meteorologii prowadził Bolesław Buszczyński, asystent przy obserwatorium astronomicznym UJ w latach 1886–1894 oraz nauczyciel w III Gimnazjum w latach 1896–1898 i w Gimnazjum św. Anny w latach 1898–1902. Pisał liczne artykuły poświęcone zjawiskom astronomicznym i meteorologicznym, które zaobserwował w Krakowie. W 1902 r. opuścił Kraków i udał się do Drezna, a następnie do Poznania, gdzie kontynuował swoją pracę¹¹².

Odrębną grupę stanowili nauczyciele piszący prace z zakresu psychologii i pedagogiki. Jedną z najbardziej zasługujących na uwagę postaci był Leon Kulczyński, nauczyciel w III Gimnazjum oraz Gimnazjum św. Anny, a następnie wieloletni dyrektor tejże szkoły. Z wykształcenia filolog klasyczny, z zamiłowania i pasji pedagog. Po habilitacji w 1880 roku, której tematem było *Wykształcenie nauczyciela gimnazjalnego*, rozpoczął wykłady z pedagogiki na UJ jako pierwszy docent prywatny. Jego współpraca z Uniwersytetem trwała do 1930 roku. Był członkiem Komisji Egzaminacyjnej dla Kandydatów na Nauczycieli. Stworzył i kierował stałym kursem pedagogicznym przy Gimnazjum św. Anny dla przyszłych nauczycieli, do zawodu przygotował około 100 osób. W 1911 roku wydał *Ogólne zasady pedagogiki*, był też autorem wielu artykułów ukazujących się w „Muzeum”, „Przeglądzie Krytycznym”, w „Przewodniku

¹⁰⁷ Z. Szromba, *Gustawicz Bronisław*, PSB, T. IX, Kraków 1960/61, s. 174–175.

¹⁰⁸ A. Puszka, op. cit., s. 141.

¹⁰⁹ B. Ferens, *Kulczyński Władysław*, PSB, T. XVI, Kraków 1971, s. 141–142.

¹¹⁰ S. Czarniecki, *Klęsk Karol*, PSB, T. XII, Kraków 1966/67, s. 611–612.

¹¹¹ J. Nowak, *Bieniasz Franciszek*, PSB, T. II, Kraków 1936, s. 69–70.

¹¹² W. Łęga, *Buszczyński Bolesław*, PSB, T. III, Kraków 1937, s. 145.

Naukowym i Literackim”, pisał również do *Encyklopedii Wychowania*¹¹³. Był pierwszym teoretykiem pedagogiki w krakowskim ośrodku akademickim. Łączył własne poglądy z praktycznym działaniem przygotowującym nauczycieli do pracy zawodowej. Jego prace stanowiły próbę dokonania syntezy pedagogiki Herbart’a i dostosowania jej do ówczesnego szkolnictwa. Przyczyniło się to do rozpowszechnienia i utrwalenia herbartyzmu w systemie kształcenia i wychowania galicyjskiej szkoły średniej¹¹⁴. Pedagogiką zajmowali się również: Aleksander Pechnik, autor 14 prac z tego zakresu¹¹⁵, a także wspomniani już Juliusz Ippold, Mikołaj Mazanowski.

Podsumowując twórczość naukową nauczycieli krakowskich gimnazjów w dobie autonomii, możemy stwierdzić, że działalność ta była zjawiskiem często występującym i nie ograniczała się wyłącznie do jednostek wybitnych, traktujących swoją pracę w szkole jako epizod przejściowy. Zagadnienia poruszane przez nauczycieli dotyczyły różnorodnych problemów systemu szkolnego panującego w Galicji, począwszy od programów przez zagadnienia dotyczące uczniów, nauczycieli, podręczniki, po kwestie związane z higieną szkolną. Treść prac wielokrotnie miała charakter zarówno krytyczny, jak i twórczy, podobnie jak prace związane z konkretnymi dziedzinami wiedzy. W nich szczególnie widać, że nauczyciele w gimnazjach nie tylko powielali zdobytą na studiach wiedzę, ale byli jej kreatorami, zdobywając sobie w ten sposób szacunek społeczności krakowskiej.

Nauczyciele gimnazjów krakowskich w towarzystwach zawodowych i naukowych

Nauczyciele krakowskich szkół średnich stanowili grupę bardzo aktywną zawodowo. Ich działalność ściśle profesjonalna, tzn. związana z zawodem nauczyciela gimnazjalnego, była widoczna w pracach Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych (TNSW). W związku z panującym powszechnie przekonaniem, że niezwykle korzystne dla szkoły jest, aby nauczyciel prowadził również pracę naukową, wielu nauczycieli krakowskich działało w różnorodnych towarzystwach naukowych lub naukowo-oświatowych.

Polonizacja szkolnictwa postawiła przed nimi wiele problemów do rozwiązania: przede wszystkim konieczność opracowania nowych podręczników, odpowiedniego przygotowania zawodowego, lepszej organizacji pracy szkół. Tymi sprawami nauczyciele postanowili się zająć sami, uważając, że Towarzystwo Pedagogiczne nie repre-

¹¹³ K. Olszewski, *Kulczyński Leon*, PSB, T. XVI, Kraków 1971, s. 140–141; M. Skowron, *Życie i działalność pedagogiczna Leona Kulczyńskiego*, [w:] *Galicja i jej Dziedzictwo*, T. 9, *Biografie pedagogiczne. Szkice do portretu galicyjskiej pedagogii*, pod red. Cz. Majora i J. Potoczno, Rzeszów 1997, s. 93–101.

¹¹⁴ A. Meissner, *Wkład Galicji w rozwój nauk pedagogicznych*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, T. 8, *Myśl edukacyjna w Galicji 1772–1919*, pod red. Cz. Majora i A. Meissnera, Rzeszów 1996, s. 88.

¹¹⁵ J. Potoczny, op. cit., s. 62.

zentuje odpowiednio ich interesów¹¹⁶. Dlatego też we Lwowie w 1884 roku utworzono Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych. Krakowscy nauczyciele przystąpili do niego jako Koło, zapewniając sobie duży wpływ na jego prace¹¹⁷. Cele Towarzystwa określone zostały w statucie i pozostały niezmiennie pomimo korekt oraz zmian wewnątrz Towarzystwa (1903, 1908). Skupiały się na:

„popieraniu wszelkich spraw, mających na względzie rozwój szkół wyższych lub dobro ich nauczycieli; wzajemnym udzielaniu sobie najnowszych zdobyczy naukowych, tudzież spostrzeżeń i doświadczeń w praktyce nauczycielskiej”.

Koło Krakowskie (KK) jako pierwsze opracowało własny program działania i natychmiast przystąpiło do pracy¹¹⁸. Postanowiono przede wszystkim podjąć prace nad nowymi polskimi podręcznikami, wyraźnie określić też ich funkcje i sposób wykorzystania przez uczniów. Planowano zająć się programami nauczania, poznawaniem osiągnięć różnych typów szkół. Członkowie Koła Krakowskiego zajmowali się również problemem reformy szkół średnich, działalnością wydawniczą, sprawami nauczania poszczególnych przedmiotów, wychowaniem młodzieży czy w końcu sprawami samych nauczycieli, przede wszystkim kwestią podnoszenia poziomu ich wykształcenia.

W pierwszych latach działalności skupiono się na kwestii opracowania nowych podręczników. Zapoczątkowała to dyskusja nad referatem Stanisława Siedleckiego *O znaczeniu książki szkolnej*¹¹⁹, który sugerował, by nowe podręczniki całkowicie wystarczały uczniowi do powtórzenia wiadomości, a dla nauczyciela były wskazówką w zakresie treści nauczania. Do napisania książek zaangażowano profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego, w efekcie czego powstały podręczniki powszechnie i przez długie lata pozostające w użytku szkolnym¹²⁰. Pośród innych, nauczyciele krakowscy poruszali kwestię fatalnych warunków higienicznych panujących w gimnazjach krakowskich oraz ich ogromnego przepełnienia, wnioskując konieczność zakładania nowych szkół¹²¹. Interesowała ich również sprawa dostosowania poziomu nauczania i wychowania do potrzeb narodowych, szczególnie poprzez podniesienie poziomu nauczania języka polskiego. Członkowie Koła Krakowskiego byli współtwórcami *Wskazó-*

¹¹⁶ A. Karbowski, *Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych 1884–1908*, „Muzeum”, R. XXV: 1909, Dodatek 1, s. 2.

¹¹⁷ Ibidem, s. 6.

¹¹⁸ B. Łuczyńska, *Koło krakowskie TNSW na tle prac Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich Wyższych 1884–1939*, Kraków 1991, s. 37.

¹¹⁹ „Muzeum”, R. I: 1885, s. 23–27.

¹²⁰ Na przykład J. Rostafiński, *Botanika szkolna dla klas wyższych*, Kraków 1886; S. Tarnowski, R. Próchnicki, *Wypisy polskie dla klas wyższych*, cz. I i II, Kraków 1891; W. Zakrzewski, *Historia powszechna na klasy wyższe szkół średnich*, T. 1 Kraków 1891, T. 2 Kraków 1894, T. 3 Kraków 1903; A. Lewicki, *Zarys historii Polski i krajów ruskich z nią połączonych*, Kraków 1893.

¹²¹ A. Sokołowski, *Wnioski Koła Krakowskiego w sprawie zakładania nowych gimnazjów*, „Muzeum”, R. V: 1889, s. 532–535.

wiek do nauki języka polskiego w szkołach średnich oraz Planu nauki języka polskiego w gimnazjach i szkołach realnych¹²². Sprawa nauczania języka polskiego była bardzo bliska nauczycielom gimnazjalnym w Krakowie; dawali temu wyraz niejednokrotnie na posiedzeniach Koła, a wnioski publikowali na łamach „Muzeum”¹²³. Problematyka nauczania innych przedmiotów także była poruszana w pracach Koła, np. Ludomił German i Karol Petelenz zajmowali się metodyką nauczania języka niemieckiego¹²⁴. Nauczyciele krytycznie oceniali panujący system szkolny. Kazimierz Krotoski, nauczyciel Podgórskiego Gimnazjum, opublikował broszurę *Czy plan naukowy w gimnazjum galicyjskim jest wykonalny bez nadmiernego obciążenia młodzieży* (Kraków 1895), podkreślając w niej wygórowane wymagania powodujące przeciążenie uczniów, a jednocześnie zaniedbanie na polu wychowania fizycznego i moralnego młodzieży. Kwestia podniesienia poziomu higieny szkolnej oraz konieczności wprowadzenia obowiązkowej gimnastyki była wielokrotnie przedmiotem dyskusji wśród nauczycieli gimnazjów krakowskich, zwłaszcza w latach 1892–1893, gdy na czele Koła Krakowskiego stał Henryk Jordan¹²⁵.

Inną ważną sprawą, którą poruszano i szeroko dyskutowano, była problematyka wychowania moralnego uczniów oraz, co się z tym wiąże, także kwestia współpracy rodziców ze szkołą¹²⁶. Podjęto również sprawę nadzoru nad stancjami, które po wprowadzeniu zakazu ich prowadzenia przez nauczycieli, znajdowały się często u ludzi nie zapewniających podstawowej opieki wychowawczej¹²⁷. Podniesienia poziomu moralnego młodzieży upatrywano w poprawie sytuacji moralnej i materialnej nauczycieli¹²⁸. Interesowano się kwestią właściwego doboru lektur do bibliotek szkolnych zarówno dla uczniów, jak i dla nauczycieli. Efektem tego było wydawanie *Biblioteki szkolnej pisarzy polskich i obcych*¹²⁹. Zwracano uwagę na korzystanie z dorobku polskiej myśli pedagogicznej — szczególnie Komisji Edukacji Narodowej. Dla uczniów rozpoczęto w 1890 r. wydawanie *Biblioteki dla młodzieży*, w której zna-

¹²² F. Próchnicki, *Wskazówki do nauki języka polskiego*, „Muzeum”, R. I: 1885, s. 486; „Muzeum”, R. IV: 1888, s. 296; Plan nauki uzyskał aprobatę RSK i został wprowadzony w 1889 r.

¹²³ *Wnioski Koła Krakowskiego*, „Muzeum”, R. VI: 1890, s. 321; *Materiały do nauki języka polskiego*, „Muzeum”, R. XXVI: 1910, dodatek nr 5, znalazły się w nim artykuły dwóch nauczycieli gimnazjalnych M. Mazanowskiego i S. Zatheya.

¹²⁴ Opracowali wskazówki do nauki języka niemieckiego, *Koło Krakowskie*, „Muzeum”, R. III: 1887, s. 266.

¹²⁵ F. Baczakiewicz, *O zabawach i wycieczkach młodzieży szkolnej*, Sprawy KK TNSW z 1890, „Muzeum”, R. VII: 1891, s. 20.

¹²⁶ L. German, *Kilka uwag o stosunku szkoły średniej do domu rodzicielskiego*, „Muzeum”, R. I: 1885, s. 168; *Sprawozdanie KK TNSW z 11.III.1893 r.*, „Muzeum”, R. IX: 1893, s. 483, 495.

¹²⁷ M. Mazanowski, *W sprawie biednej młodzieży szkół średnich*, „Muzeum”, R. X: 1894, s. 536.

¹²⁸ „Muzeum”, R. I: 1885, s. 559; *Sprawozdanie z II Walnego Zgromadzenia TNSW*, „Muzeum”, R. III: 1887, s. 262; *Sprawozdanie z IX Walnego Zgromadzenia TNSW*, „Muzeum”, R. IX: 1893, s. 483, 495.

¹²⁹ „Muzeum”, R. III: 1887, s. 709; „Muzeum”, R. V: 1889, s. 112, 467.

lazły się najcenniejsze pozycje literatury światowej i polskiej. W tym samym nurcie rozważań nad podniesieniem poziomu moralnego młodzieży znajdowała się sprawa przedstawień teatralnych, na które uczniowie niższych klas nie mogli w ogóle uczęszczać. Roman Zawiliński wystąpił z inicjatywą, by organizować popołudniowe, patriotyczne przedstawienia ze specjalną zniżką, które stanowiłyby uzupełnienie nauki szkolnej, wyrabiając jednocześnie smak estetyczny¹³⁰. Dużo uwagi poświęcono potrzebie wzbudzania i kształtowania poczucia narodowego, wykorzystując w tym celu uroczystości szkolne i pozaszkolne o charakterze patriotycznym. Organizowano tradycyjnie Wieczory Trzech Wieszców lub świętowano rocznice, np. przysięgi Tadeusza Kościuszki czy uchwalenia Konstytucji 3 maja, nawet wtedy, gdy RSK tego zabraniała¹³¹. Nauczyciele gimnazjów krakowskich biorąc udział w pracach TNSW, starali się — jak widać — o podniesienie poziomu kultury dydaktycznej oraz mieli na uwadze działania o charakterze patriotycznym.

Kolejnym, niemniej ważnym problemem, którym zajmowali się nauczyciele gimnazjalni w ramach działań KK TNSW, były ich własne sprawy zawodowe. Trudna sytuacja materialna zmuszająca do szukania dodatkowych zajęć, wymuszana przez władze ruchliwość dodatkowo obciążająca skromne dochody, zwłaszcza wśród suplentów, stanowiących przecież większość kadry nauczycielskiej w szkołach, spowodowały, że nauczyciele krakowscy przedsięwzięli szereg inicjatyw zmierzających do zmiany tej sytuacji. Już w roku 1885 na łamach „Muzeum” ukazał się artykuł nauczyciela Gimnazjum św. Jacka, Stanisława Stodolaka, *Jaki nauczyciel taka szkoła*, w którym autor podkreśla związek pomiędzy wypełnianiem obowiązków a wykształceniem i wynagrodzeniem. Sytuację w sferze wykształcenia na gruncie krakowskim starano się poprawić poprzez organizowanie szkolnych seminariów pedagogicznych przy wybranych szkołach, które miały być wzorowymi praktykami pedagogicznymi dla kandydatów na nauczycieli. Powstały one w Gimnazjum św. Anny — z inicjatywy Leona Kulczyńskiego (w 1895 r.) oraz w Gimnazjum św. Jacka pod kierunkiem Tomasza Sołtyśnika (w 1903 r.). Seminarium te miały przede wszystkim charakter praktyczny i były uzupełnieniem teoretycznego wykształcenia uniwersyteckiego¹³². Pomimo faktu, że postulaty wnoszone przez KK TNSW dotyczące poprawy i stabilizacji położenia suplentów egzaminowanych i nieegzaminowanych podnoszone były wielokrotnie przez

¹³⁰ *Koło Krakowskie TNSW*, „Muzeum”, R. VIII: 1892, s. 65.

¹³¹ Wobec braku zgody RSK na uczczenie stulecia Konstytucji majowej w Gimnazjum św. Anny obchody urządzono w sali Sokoła, referat wygłosił nauczyciel historii A. Sokołowski. J. Bąk, op. cit., s. 147.

¹³² Leon Kulczyński wypowiadał się wielokrotnie na temat idei i koncepcji seminariów, znalazło to wyraz w artykułach publikowanych na łamach „Muzeum”: *O pedagogicznym i dydaktycznym przygotowaniu kandydatów na nauczycieli szkół wyższych*, „Muzeum”, R. III: 1887, s. 150; *O praktycznych seminariach nauczycielskich w szkołach średnich*, „Muzeum” R. X: 1894, s. 666–683; *Jak należy urządzić i rozszerzyć praktyczne wykształcenie kandydatów stanu nauczycielskiego*, „Muzeum”, R. XXI: 1905, s. 413, „Muzeum”, R. XXII: 1906, t. 1, s. 128, 215.

wszystkie środowiska nauczycieli szkół średnich, nie przyniosły jednak żadnych efektów. Nauczyciele krakowscy dopominali się również o większą autonomię, wolność słowa i godność zawodu. Występowali przeciwko bezzasadnym przenoszeniom służbowym szczególnie widocznym w Krakowie. Starano się także o zabezpieczenie finansowe dla wdów i sierot po nauczycielach.

Istotnym momentem w działaniu Koła Krakowskiego było wystąpienie w 1906 r. z referatem *Nasza szkoła średnia. Krytyka jej podstaw i konieczność reformy*¹³³, który stanowił ważny wkład krakowskiego środowiska w nurt reformatorski, dążący do zmian w całym systemie nauczania¹³⁴. Celem wystąpienia była propozycja stworzenia nowej polskiej szkoły średniej, w której zlikwidowana byłaby dominacja nauczania klasycznego oraz werbalizm, a wprowadzone zostałyby metody rozwijające logiczne i twórcze myślenie. Postulaty dotyczące reformy szkolnictwa wychodziły z grona nauczycieli krakowskich jeszcze do końca okresu zaborowego, władze szkolne bowiem w bardzo oporny sposób wprowadzały zazwyczaj zmiany o charakterze połowicznym, np. otwarcie gimnazjów realnych¹³⁵.

Koło Krakowskie było drugie pod względem liczby członków po Lwowie. W dieścieć lat po założeniu TNSW nauczyciele krakowscy stanowili 10% ogółu członków¹³⁶. Było to zarazem ponad 90% nauczycieli uczących w tym czasie w Krakowie¹³⁷. Do Koła Krakowskiego należeli również przedstawiciele UJ oraz innych szkół średnich: Szkoły Przemysłowej, Seminarium Żeńskiego, Szkoły Wydziałowej Żeńskiej, Szkoły Realnej, a także osoby nie będące nauczycielami¹³⁸. Jednak to nauczyciele gimnazjalni tworzyli największą i najbardziej aktywną grupę w TNSW (w roku 1889 stanowili 43% członków Koła)¹³⁹. Do 1908 roku Kraków był jedenastokrotnie gospodarzem Walnych Zgromadzeń TNSW. Spośród pedagogów pracujących w Kole Krakowskim na wymienienie zasługują: Stanisław Siedlecki (w dowód uznania członek honorowy TNSW)¹⁴⁰, August Sokołowski, Karol Petelenz, Franciszek Tomaszewski, Leon Kulczyński, Roman Zawiliński. TNSW było niewątpliwie dla środowiska nauczycieli podstawowym forum dyskusyjnym nad problemami szkolnictwa średniego. Nauczyciele gimnazjów krakowskich wnieśli szczególnie duży wkład w rozwój nauczania języka polskiego oraz w opracowanie projektów reform systemu nauczania.

¹³³ Referat opracował zespół pod kierunkiem Tadeusza Łopuszańskiego, w jego skład weszli T. Dropiowski, K. Kraft, K. Nitsch, S. Sobiński, I. Stein, S. Tołłoczko, W. Wasung, S. Ziobrowski, przedstawiono go na posiedzeniu KK 24 II 1906 r. Referat wygłoszono również na XII walnym Zgromadzeniu TNSW w Krakowie 3–4 VI 1906 r. „Muzeum”, R. XXII: 1906, s. 191–214.

¹³⁴ W pracy J. Hulewicza (*Udział Galicji w walce o szkołę polską w 1899–1914*, s. 79) wystąpienie to zostało uznane za jedno z przełomowych w walce nauczycieli o szkołę polską.

¹³⁵ R. Zawiliński, *Idealy wychowawcze doby obecnej a szkoła średnia w przyszłości*, „Muzeum”, R. XXVIII: 1912, t. 1, s. 89–106.

¹³⁶ *Spis członków TNSW*, „Muzeum”, R. VII: 1895, s. 19–24.

¹³⁷ Ibidem.

¹³⁸ *Koło krakowskie TNSW*, „Muzeum”, R. V: 1889, s. 267.

¹³⁹ Ibidem.

¹⁴⁰ A. Karbowski, *Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych...*, s. 173.

Analizując powstawanie i działalność towarzystw naukowych w Krakowie w drugiej połowie XIX wieku, można się przekonać, że prawie wszystkie organizowane były przy aktywnym udziale środowiska nauczycielskiego szkół średnich, którzy pozostawali również czynnymi ich członkami¹⁴¹. W kolejności chronologicznej pojawiają się towarzystwa możemy znaleźć nauczycieli gimnazjów krakowskich: w Oddziale Krakowskim Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Mikołaja Kopernika (powstałym w 1890 r.) — Juliana Jaworskiego, Franciszka Tomaszewskiego, Ignacego Zakrzewskiego; w Krakowskim Kole Filologicznym (1894) — Kazimierza Morawskiego, Tadeusza Sinkę. Krakowskie Towarzystwo Ludoznawcze (1898) tworzyli m.in.: Bronisław Gustawicz, Stanisław Polaczek, Jan Jakóbiec, Wincenty Sikora, Jan Magiera. W Oddziale Podgórskim tego Towarzystwa działał Seweryn Udziela. Wielu nauczycieli należało do Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa. Jednym ze współzałożycieli Polskiego Towarzystwa Balneologicznego (1905) był Jan Regiec. Leon Chwistek należał do istniejącego od 1909 r. Towarzystwa Filozoficznego. Na czele Towarzystwa Słowiańskiego (1912) stali Roman Zawiliński i Antoni Karbowski. Współtwórcą Koła Krakowskiego Towarzystwa Historycznego był Franciszek Fuchs.

Wśród towarzystw naukowo-oświatowych nauczycieli gimnazjalnych znajdziemy w Towarzystwie Tatrzańskim. Do współtwórców tego Towarzystwa należeli Władysław Kulczyński, Leopold Świerz oraz wielokrotnie już wspomniany ks. E. Janota¹⁴², profesor Gimnazjum św. Anny. Zakładał on również Galicyjskie Towarzystwo Ochrony Zwierząt oraz pełnił funkcję jego prezesa. Był też członkiem Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarczego¹⁴³. Jego uczeń, także już wzmiankowany późniejszy nauczyciel, Bronisław Gustawicz w roku 1886 wznowił działalność Towarzystwa Ochrony Zwierząt, ponadto należał do Wiedeńskiego i Londyńskiego Towarzystwa Ochrony Zwierząt oraz był członkiem Towarzystwa Geograficznego w Wiedniu i we Lwowie¹⁴⁴. Polaków, krakowskich nauczycieli gimnazjalnych, możemy znaleźć w Towarzystwie Zoologiczno-Botanicznym w Wiedniu (Kazimierz Bobek) oraz w Towarzystwie Ludoznawczym w Pradze (Roman Zawiliński).

Katecheci

Społeczność katechetów gimnazjalnych w Krakowie tworzyła w okresie autonomicznym blisko 70 osobową grupę. Tym, co ich prawie wszystkich łączyło, było miejsce urodzenia i studiów. W przeważającej większości pochodzili z Galicji zachodniej lub środkowej, a miejscem studiów był z reguły Wydział Teologiczny Uniwersytetu

¹⁴¹ G. Wrona, *Towarzystwa Naukowe w Krakowie w latach 1845–1939*, Kraków 1994, s. 24.

¹⁴² *Ibidem*, s. 42.

¹⁴³ Cz. Lechicki, *Eugeniusz Janota*, s. 552–553.

¹⁴⁴ Z. Szromba, *Gustawicz Bronisław*, s. 174–175.

Jagiellońskiego. Znajomość środowiska, w którym pracowali, pomagała szczególnie tym, którzy całkowicie poświęcili się pracy katechetycznej. W chwili pełnienia obowiązków gimnazjalnego katechety, 37% księży posiadało tytuł doktora teologii lub prawa kanonicznego¹⁴⁵. Wśród uczących księży odnaleźć możemy takich, którzy byli przede wszystkim katechetami i pedagogami, którzy całe swoje życie poświęcili pracy katechetycznej i młodzieży, popularyzując teologię, pracując twórczo, analizując sposób prowadzenia katechez.

Wśród nich był ks. Mateusz Jeż¹⁴⁶, wieloletni katecheta Gimnazjum św. Anny, pedagog, egzaminator księży katechetów dla szkół średnich, autor prac o charakterze metodycznym oraz autor podręczników. Ks. Adam Podwin¹⁴⁷, pochodzący z diecezji krakowskiej, pisał prace z zakresu nauczania religii, np. *O stosunku katechety do młodzieży*¹⁴⁸. Ks. Józef Rychlicki¹⁴⁹, autor wielu egzort (kazań) dla młodzieży i rozpraw poświęconych pracy z młodzieżą, wykładał katechetykę i pedagogikę na UJ. Ks. Stanisław Puszet¹⁵⁰ natomiast, bardzo oddany młodzieży, zarazem popularyzator teologii, napisał podręcznik *Etyka katolicka dla użytku szkół średnich*¹⁵¹. Ks. Paweł Ryłko¹⁵² współredagował pismo dla katolickiej młodzieży „Prawda”. Do tej grupy zaliczyć możemy również: ks. Zygmunta Kuliga, ks. dra Teofila Kasprzyka, ks. dra Andrzeja Molińskiego, ks. Kazimierza Rosponda, ks. Antoniego Siudę, ks. dra Jana Kantego Szymeczko, ks. Józefa Tomasika. W grupie krakowskich katechetów wyróżniają się duchowni, którzy rozwinęli działalność społeczną. Wśród nich Julian Bukowski¹⁵³, który przyczynił się do zorganizowania w Krakowie pierwszego zjazdu katechetów w 1895 r., był członkiem Towarzystwa Miłośników Zabytków Krakowa, należał do Rady Miejskiej, zabiegał o budowę domów dla stowarzyszeń katolickich, był donatorem wielu towarzystw dobroczynnych. Po zakończeniu pracy jako katecheta, uzyskał tytuł doktora teologii na Uniwersytecie Lwowskim i został członkiem Akademii Umie-

¹⁴⁵ Wykazy nauczycieli w sprawozdaniach dyrekcji poszczególnych c. k. gimnazjów w Krakowie w latach 1868–1918; M. Stinia, *Nauka religii i katecheci w gimnazjach krakowskich w okresie autonomii*, „Horyzonty wiary”, R. 9: 1998, nr 3, s. 81–90.

¹⁴⁶ L. Grzebień, *Mateusz Jeż, Słownik Polskich Teologów Katolickich 1918–1981* (dalej: SPTK), T. 5, pod red. ks. L. Grzebienia, Warszawa 1983, s. 599–603.

¹⁴⁷ M. Jagosz, *Podwin Adam*, SPTK, T. 6, pod red. ks. L. Grzebienia, Warszawa 1983, s. 707–708.

¹⁴⁸ A. Podwin, *O stosunku katechety do młodzieży. Początek pierwszego kursu katechetycznego*, Lwów 1907.

¹⁴⁹ L. Grzebień, *Rychlicki Józef*, SPTK, T. 7, pod red. ks. L. Grzebienia, Warszawa 1983, s. 66–67.

¹⁵⁰ B. Kumor, *Puszet Stanisław*, SPTK, T. 3, pod red. ks. E. H. Wyczawskiego, Warszawa 1982, s. 461–462; *Sprawozdanie [...] III Gimnazjum w Krakowie za rok szkolny 1907/1908*, Kraków 1908, s. 90–94.

¹⁵¹ S. Puszet, *Etyka katolicka dla użytku szkół średnich*, Kraków 1888.

¹⁵² Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie. Teczka personalna. Ryłko Paweł, Tabela służbowa Pers A 719.

¹⁵³ M. Banaszek, *Bukowski Julian*, SPTK, T. 1, pod red. ks. E. H. Wyczawskiego, Warszawa 1982, s. 253–254.

jętności. Z kolei uczestnik ruchu spiskowego w 1864 r. ks. Jan Chełmecki¹⁵⁴, wieloletni katecheta, był też posłem na Sejm Krajowy i członkiem Rady Państwa w Wiedniu. Ks. Franciszek Gołba¹⁵⁵ poza pracą katechetyczną zajmował się bursą i internatem dla ubogich uczniów na Zakrzówku, które sam stworzył. Przez 20 lat wykładał również języki orientalne na UJ. Wspólnie z ks. Pawłem Ryłko wydawał wspomniany już tygodnik „Prawda”, przeznaczony do upowszechniania wśród młodzieży oświaty i wychowania moralnego. Ostatnie 12 lat życia poświęcił rodzinnej wiosce Bachowice koło Wadowic, przyczyniając się do jej rozwoju.

Dla części duchownych praca katechetyczna była punktem wyjścia do kariery naukowej. Przykładem może być tu postać ks. Antoniego Bystrzonowskiego¹⁵⁶, profesora UJ, pastoralisty, dziekana Wydziału Teologicznego UJ. Doświadczenie katechetyczne w Gimnazjum Nowodworskiego zaowocowało wieloma pracami dla uczniów i katechetów, np. *Egzorty świąteczne zastosowane do potrzeb uczniów wyższych klas szkół średnich*¹⁵⁷. Inną ważną postacią jest bez wątpienia Jan Nepomucen Fijałek¹⁵⁸, profesor Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Lwowskiego i Jagiellońskiego, twórca *Historii Kościoła*, badacz prawodawstwa kanonicznego i dziejów Kościoła. Katechetami byli również księża Jan Korzonkiewicz¹⁵⁹, profesor UJ, biblista, rektor Krakowskiego Seminarium Duchownego, Jan Władysław Krzemieniecki¹⁶⁰, profesor UJ, polonista, Czesław Wądolny¹⁶¹, profesor UJ, moralista i kanonista, kanonik kapituły katedralnej, Paweł Rawski, dogmatyk, profesor Uniwersytetu Lwowskiego.

Wśród krakowskich katechetów w okresie autonomii możemy znaleźć postacie dwóch późniejszych biskupów: przemyskiego — Franciszka Bardę¹⁶² oraz arcybiskupa metropolity krakowskiego Józefa Bilczewskiego¹⁶³. Szczególnie głęboko zapadł on

¹⁵⁴ J. Kracik, *Chelmecki Jan*, SPTK, T. 1, s. 282–283.

¹⁵⁵ Notificationes I–II 1988, nr 1–2 e Curia Metropolitana Cracoviensi, s. 188–192; SPTK, T. 4, pod red. ks. E. H. Wyczawskiego, Warszawa 1982, s. 469.

¹⁵⁶ J. Kracik, *Bystrzonowski Antoni*, SPTK, T. 5, s. 171–172. Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, Teczka personalna, Tabela służbowa Pers A 86.

¹⁵⁷ A. Bystrzonowski, *Egzorty świąteczne zastosowane do potrzeb uczniów wyższych klas szkół średnich*, Kraków 1909.

¹⁵⁸ J. Kracik, *Fialek Jan Nepomucen*, SPTK, T. 5, s. 374–383; S. Piech, *Dzieje Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1880–1939*, Kraków 1996, s. 203–204.

¹⁵⁹ M. Jagosz, *Korzonkiewicz Jan*, SPTK, T. 6, s. 144–153.

¹⁶⁰ L. Grzebień, *Krzemieniecki Jan*, SPTK, T. 6, s. 234–235, Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, Teczka Personalna, Tabela służbowa Pers A 424.

¹⁶¹ K. Gabryel, *Wądolny Czesław*, SPTK, T. 4, s. 400–401, Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, Teczka Personalna, Tabela służbowa Pers A 886.

¹⁶² T. Śliwa, *Barda Franciszek*, SPTK, T. 5, s. 80–84.

¹⁶³ H. E. Wyczawski, *Bilczewski Józef*, SPTK, T. 1, s. 157–163; K. Korta, *Gimnazjum św. Anny w Krakowie. Wspomnienia ucznia*, Biblioteka Krakowska nr 97, Kraków 1938, s. 50. Od roku 1959 w Kurii Metropolitalnej w Krakowie toczył się proces informacyjny w sprawie życia i cnót arcybiskupa J. Bilczewskiego, w wyniku którego został on wyniesiony na ołtarze przez papieża Jana Pawła II w czerwcu 2001 r.

uczniom w pamięć, pomimo że był katechetą Gimnazjum św. Anny tylko przez dwa lata. Ze wspomnień Karola Korta wyłania się postać mająca „doskonałą umiejętność obcowania z młodzieżą”, którego wykłady z dziejów Nowego Testamentu charakteryzowała „głęboka wiara i niezwykle dar słowa, a sama osoba była wzorem postępowania”¹⁶⁴. We wspomnieniach uczniów zapisał się też ks. Antoni Bystrzonowski, którego lekcje religii znacznie różniły się od doświadczeń, jakie mieli już uczniowie z innymi katechetami:

„W Sanoku kuło się religię na pamięć i na pociśnięcie klawisza recytowało się partie liturgii jak z nut. Tu tymczasem nic podobnego. Książd w sile wieku, bardzo kulturalny, z wybitnym poczuciem taktu i humoru, zawsze świetnie do lekcji przygotowany — jakże często śmiejący się z całego serca”¹⁶⁵.

Innym popularnym katechetą w Gimnazjum św. Anny był ks. Stanisław Nowiński, zawsze chętnie organizujący majówki w okolicach Krakowa. Sympatyczny i wesoły celebrował uroczyscie, bez względu na stan pogody, wyjście na Bielany, do Panieńskich Skał, Zabierzowa czy Tyńca¹⁶⁶. Uczniowie w pamięci zachowali też inne postaci katechetów: zawsze surowego ks. Czesława Wądołnego¹⁶⁷, posiadającego dużą wiedzę w „sprawach boskich”, i mającego kłopoty z uczniami ks. Józefa Rychlaka¹⁶⁸. Zapamiętano również księży Mateusza Jeża, Jana Fijałka, Franciszka Świderskiego, Karola Szałaśnego¹⁶⁹. Często ksiądz katecheta to ksiądz poczciwy, który „sierdził się i srożył, a w biedzie ratował”, jak np. ks. Jan Staroniewicz ze wspomnień Stanisława Tarnowskiego *Dwa lata w ławie szkolnej z Józefem Szujkim*¹⁷⁰.

Grupa katechetów krakowskich doby autonomicznej stanowiła społeczność zróżnicowaną, ale dobrze przygotowaną do pracy z młodzieżą. Dzięki różnorodnym formom działalności, takim jak katecheza, egzorty, nabożeństwa, wycieczki, koła religijne czy opieka nad bursami, katecheci mieli ciągły kontakt z wychowankami i bez wątpienia wpływali na ich życie, tworząc ich system wartości, prezentując wzorce i formując postawy. Byli jednocześnie urzędnikami państwowymi, zobowiązanymi do informowania władz szkolnych o nastrojach panujących w poszczególnych gimnazjach. Corocznie przedstawiali RSK sprawozdanie „z nauki religii i obyczajów” panujących w szkole. Treść tych sprawozdań była różna: od pompatycznych i lojalistycznych do rzeczowych, zrównoważonych, wystawiających uczniom jak najlepszą opinię¹⁷¹.

¹⁶⁴ K. Korta, op. cit., s. 50.

¹⁶⁵ F. Bielak, op. cit., s. 138–139.

¹⁶⁶ J. Opieński, *Wiązanka wspomnień z lat szkolnych 1875–1882*, [w:] *Pół wieku wspomnień uczniów gimnazjum im. B. Nowodworskiego (św. Anny) w Krakowie*, Wydawnictwo Jubileuszu Gimnazjum im. B. Nowodworskiego, Kraków 1938, s. 23.

¹⁶⁷ K. Korta, op. cit., s. 50.

¹⁶⁸ Ibidem, s. 51.

¹⁶⁹ Ibidem, s. 51–52.

¹⁷⁰ *Galiczyjskie wspomnienia szkolne*, pod red. A. Knota, Kraków 1955, s. 204.

¹⁷¹ Centralne Państwowe Archiwum Historyczne we Lwowie. Rada Szkolna Krajowa [CPAH] f 178 op. 3 spr. 152.

Sytuacja nauczycieli religii mojżeszowej była odmienna. Żydowska Gmina Wyznaniowa miała trudności z realizacją uprawnień dla nauczycieli religii mojżeszowej¹⁷². Brakowało nie tylko dobrze przygotowanych nauczycieli, ale i podręczników, których używania wymagało MWiO. Dyrektor szkoły kazimierskiej, Marcus Winter, nauczał religii do roku 1869, ale ze względu na to, że nie znał języka polskiego, został przeniesiony na emeryturę. Obowiązki przejął po nim kaznodzieja Synagogi Postępowej Szymon Dankowicz, który pełnił tę funkcję do roku 1875. Był wychowankiem Szkoły Głównej w Warszawie i uczestnikiem manifestacji patriotycznych w latach 1860–1862. W czasie branki zbiegł do Krakowa, gdzie rozpoczął działalność nauczycielską¹⁷³. Przez kolejne dwa lata uczniowie żydowscy w gimnazjach krakowskich pobierali naukę prywatnie, a świadectwa o ekstremistycznym zdaniu egzaminów z nauki religii wydawał Joel Dembizer¹⁷⁴. Sytuacja unormowała się, gdy nauczanie objął kolejny kaznodzieja Synagogi Postępowej, pochodzący z Moraw, Maurycy Duszak. Od początku lat 90. XIX wieku wykładawcą tego przedmiotu był dr Samuel Landau, który uzyskał zatwierdzenie w zawodzie w 1892 roku (wcześniej był opłacany przez gminę). W związku ze wzrostem liczby uczniów żydowskich w gimnazjach krakowskich, nauki religii zaczął udzielać kolejny kaznodzieja Ojzjasz Thon. Mianowanie go na nauczyciela napotkało jednak na szereg trudności wynikających z jego zaangażowania w ruch syjonistyczny¹⁷⁵. Pod koniec okresu autonomicznego religii mojżeszowej uczył Salomon Spitzer, autor książek *Historia Biblijna* i *Modlitwy Izraelitów*, których używano jako podręczników. Na uwagę zasługuje fakt, że sześciu spośród dziesięciu nauczycieli religii mojżeszowej posiadało tytuł doktora filozofii.

Nauczyciele przedmiotów nadobowiązkowych

Nauczyciele przedmiotów nadobowiązkowych należeli do odrębnej kategorii funkcyjno-uposażeniowej i pozostawali na uboczu hierarchii zawodowej. Nazywano ich nauczycielami pobocznymi lub nadzwyczajnymi. Mianowani byli przez RSK na wniosek dyrektora danego gimnazjum, otrzymując odpowiednią renumerację. Zwolnienie następowało po okresie półrocznego wypowiedzenia¹⁷⁶, za zgodą RSK i po wysłuchaniu opinii grona pedagogicznego. Nawet wówczas gdy mieli pełne kwalifikacje pedagogiczne nie posiadali statusu nauczycieli rzeczywistych. Mogli tę sytuację zmienić, uzyskując kwalifikację z innych przedmiotów i ich ucząc — nieraz w tym samym gimnazjum. Często praktyką było powierzanie nauki przedmiotów nadobowiązkowych pracującym już w szkole nauczycielom. Najczęściej dotyczyło to kaligrafii.

¹⁷² A. Żbikowski, *Żydzi krakowscy i ich gmina w latach 1869–1919*, Warszawa 1994, s. 258.

¹⁷³ Dankowicz Szymon, [w:] *Encyklopedia Krakowa*, Warszawa-Kraków 2000, s. 144.

¹⁷⁴ A. Żbikowski, op. cit., s. 259

¹⁷⁵ Ibidem, s. 260.

¹⁷⁶ Rozporządzenie cesarskie z 16.IX.1849 r., *Ustawy i rozporządzenia...*, s. 113.

Spośród grupy nauczycieli przedmiotów nadobowiązkowych należy przede wszystkim wspomnieć o nauczycielach gimnastyki i rysunków. Ich status uległ zmianie w ciągu omawianego czasu. W przypadku nauczycieli rysunków ich sytuacja zmieniła się w związku z wprowadzeniem obowiązkowej nauki tego przedmiotu, natomiast gimnastyka, będąc formalnie obowiązkowa, ze względu na warunki pozostawała praktycznie przedmiotem nadobowiązkowym, z wyjątkiem Gimnazjum św. Anny i Króla Jana Sobieskiego, które w nowych gmachach miały własne sale gimnastyczne. Wprowadzenie gimnastyki przez RSK do programów szkolnych nie oznaczało powszechnego jej pojawienia się, jednak w Krakowie starano się zapewnić uczniom gimnazjów możliwość wykonywania ćwiczeń fizycznych. Początkowo uczniowie Gimnazjum św. Anny uczestniczyli w zajęciach prowadzonych przez osoby nie związane ściśle ze szkołą, lecz pełniące swego rodzaju funkcje usługowe wobec szkoły. Przykładem może być osoba Leona Weissa, który prowadził własną „szkołę gimnastyczną” mieszczącą się w domu barona Larischa przy ulicy Brackiej 22¹⁷⁷. Wobec faktu przywłaszczenia sobie przez nauczyciela sprzętu gimnastycznego o wartości 112 złr, należącego do Gimnazjum św. Anny, współpracę zakończono. Kolejnym nauczycielem gimnastyki był właściciel prywatnego zakładu gimnastycznego, członek ochotniczej straży pożarnej oraz Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, Aleksander Gędłek¹⁷⁸. Jego współpraca z gimnazjum trwała jednak również stosunkowo krótko, bo do końca roku szkolnego 1874/75. Zajęcia z uczniami gimnazjum św. Anny zaczął wówczas prowadzić emerytowany c. k. kapitan Emil Mazur, który przez wiele lat, bo do roku 1883, z powodzeniem był nauczycielem gimnastyki. Jego praca zyskała pozytywną ocenę dyrektora Ignacego Stawiarskiego¹⁷⁹.

Kolejną grupę stanowili nauczyciele, którzy będąc absolwentami wydziałów filozoficznych, posiadali kwalifikacje do uczenia innych przedmiotów i którym w ramach obowiązków służbowych powierzano prowadzenie tych zajęć. Doksztalcali się w zakresie gimnastyki, kończąc odpowiednie kursy i zdając egzaminy przed Państwową Komisją Egzaminacyjną dla kandydatów na nauczycieli gimnastyki we Lwowie (od 1874 r.) i Krakowie (od 1894 r.)¹⁸⁰. Takimi nauczycielami byli np. Kazimierz Bobek, propagujący wiele ćwiczeń ogólnorozwojowych¹⁸¹, Adolf Gawalewicz — promujący

¹⁷⁷ H. Oszast, *Wychowanie fizyczne w Gimnazjum im. Bartłomieja Nowodworskiego w Krakowie w XIX wieku*, „Rocznik Naukowy Wyższej Szkoły Wychowania Fizycznego w Krakowie”, Kraków 1966, T. V, s. 50.

¹⁷⁸ K. Toporowicz, *Działalność Towarzystwa Gimnastycznego Sokół na polu wychowania fizycznego i sportu pod koniec XIX i na początku XX wieku (1885–1914)*, „Rocznik Naukowy Wyższej Szkoły Wychowania Fizycznego w Krakowie”, 1965, T. IV, cz. I, s. 220.

¹⁷⁹ APK, Protokoły Konferencji nauczycielskich Gimnazjum św. Anny, GLN 5.

¹⁸⁰ Pierwszym przewodniczącym komisji krakowskiej był Henryk Jordan, wśród członków znajdowali się Odo Bujwid profesor UJ, jako egzaminator z dietetyki i higieny, Kazimierz Kostanecki profesor nadzwyczajny UJ egzaminujący z anatomii z fizjologią oraz Teofil Tyszecki zajmujący się teorią i praktyką gimnastyki.

¹⁸¹ APK, Protokoły Konferencji nauczycielskich Gimnazjum św. Anny, GLN 7.

wprowadzenie obowiązkowej nauki gimnastyki w szkołach średnich¹⁸², Franciszek Paczosa czy dr Stanisław Stodolak, pierwszy i wieloletni nauczyciel gimnastyki w Gimnazjum św. Jacka oraz Feliks Baczakiewicz, Michał Ptaszyk. Ponadto w gimnazjum św. Jacka prowadzili zajęcia gimnastyczne Józef Kantor, Jakub Zachemski i Franciszek Chowaniec.

W Gimnazjum Podgórskim od roku 1898 do końca okresu autonomicznego gimnastykę prowadził Kasper Nowak związany z podgórskim „Sokołem” i prowadzący zajęcia w jego sali. Był jednym z bardziej lubianych nauczycieli tej szkoły, podejmującym wiele ciekawych inicjatyw, jak np. organizacja sekcji kolarskiej wśród uczniów tego gimnazjum.

Przeniesienie się Gimnazjów św. Anny i Sobieskiego do nowych siedzib w drugiej połowie lat 90. XIX wieku, a w związku z tym wprowadzenie obowiązkowej w tych szkołach nauki gimnastyki spowodowały, że na stałe zatrudniono wykwalifikowanych nauczycieli gimnastyki. Byli to z wykształcenia lekarze: w Gimnazjum św. Anny dr medycyny Jan Bielawski i w Gimnazjum Sobieskiego również dr medycyny Stanisław Marian Tokarski, praktyk i teoretyk wychowania fizycznego. Był on pierwszą osobą, która złożyła egzamin w Krakowskiej Komisji Egzaminacyjnej w październiku 1894 roku. Początkowo nauczyciel w Towarzystwie Gimnastycznym Sokół, następnie kierownik parku Jordana, wreszcie członek Komisji Egzaminacyjnej dla kandydatów na nauczycieli szkół średnich, prowadził równocześnie kursy z praktyki i metodyki nauczania gimnastyki na kursie gimnastycznym przy UJ¹⁸³.

W Krakowie w tym czasie panowała wspaniała, postępową atmosferą sprzyjającą uprawianiu sportów i wprowadzeniu gimnastyki do szkół. Środowisko krakowskie skupione było wokół Henryka Jordana, animatora większości działań na tym polu. Wspomagany był w swych staraniach między innymi przez Eugeniusza Piaseckiego, Józefa Figę, Stanisława Mariana Tokarskiego. Pod ich wpływem rozpropagowywano wśród młodzieży zabawy, gry ruchowe i sporty zespołowe. Nauczycieli gimnastyki znaleźć można także wśród autorów pierwszych prac poświęconych znaczeniu wychowania fizycznego dla prawidłowego rozwoju dzieci i młodzieży¹⁸⁴.

Wyjątkową grupę nauczycieli stanowili uczący rysunków. Byli to w większości absolwenci Szkoły Sztuk Pięknych w Krakowie (od 1900 r. — Akademia Sztuk Pięknych), którzy studiowali malarstwo również m.in. w Monachium. Ówczesnie ASP pełniła ważną funkcję społeczną, będąc ostoją kultury narodowej i patriotyzmu¹⁸⁵, oraz wspólnie z innymi instytucjami wpływała na wychowanie estetyczne uczniów. Wiąza-

¹⁸² H. Oszaś, *Początki wychowania fizycznego w szkołach średnich miasta Krakowa w II połowie XIX wieku*, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, nr 2: 1975, s. 118–131.

¹⁸³ K. Toporowicz, *Słownik biograficzny wychowania fizycznego i sportu*, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, T. XII: 1968, z. 1, s. 113–115.

¹⁸⁴ S. M. Tokarski, *Gry i zabawy ruchowe*, Kraków 1902.

¹⁸⁵ K. Dormus, *Rozwój form wychowania estetycznego i nauczania rysunków w Krakowie w latach 1850–1914*, Warszawa 1998, s. 28.

ło się to z rozwojem sztuk plastycznych w okresie przełomu modernistycznego, a zarazem pojawieniem się nowych teorii wychowawczych wywodzących się z nurtu „nowego wychowania”, żądającego zapewnienia dzieciom wszechstronnego rozwoju naturalnych zdolności, wrażliwości i spostrzegawczości¹⁸⁶. Cechą charakterystyczną nauczycieli rysunków w gimnazjach krakowskich omawianego okresu było to, że wszyscy byli współcześnie tworzącymi malarzami.

Wśród nich szczególne miejsce zajmuje Walery Eljasz, o przydomku Radzikowski, znany malarz i ilustrator, nauczyciel rysunków w Gimnazjum św. Anny w latach 1872–1891. Początkowo uprawiał głównie malarstwo historyczne, ale najlepsze jego prace to krajobrazy, rysunki piórkiem, ryciny i ilustracje tatrzańskie. Był wielkim miłośnikiem i popularyzatorem Tatr (znalazł się w gronie założycieli Towarzystwa Tatrzańskiego), zajmował się również dziejami kultury¹⁸⁷. Był autorem zbiorów litografii *Ubiory ludu w dawnej Polsce* (1862), *Ubiory w Polsce i u sąsiadów* (1897–1906), przewodników: *Kraków dawny i dzisiejszy* (1902), *Ilustrowany przewodnik do Tatr i Pienin* (1870, 6 wydań — ostatnie w 1900). Ponadto ilustrował wiele wydawnictw polskich i zagranicznych, projektował kostiumy dla przedstawień teatralnych, a także dekoracje dla przedstawień Teatru Miejskiego w Krakowie¹⁸⁸.

Innym malarzem, który również uczył w gimnazjum był Michał Pocięcha. Specjalizował się w malarstwie akwarelowym, rysunku kredą i węglem, malował pejzaże podkrakowskie, był ilustratorem w czasopismach¹⁸⁹. Wspomniani powyżej malarze uczyli także w żeńskim seminarium nauczycielskim w Krakowie¹⁹⁰.

Kolejnym, znanym i cenionym współcześnie malarzem-akwarelistą uczącym w Gimnazjum św. Anny był Stanisław Tondos. Całe życie poświęcił uwiecznianiu pędzlem widoków Krakowa i jego mieszkańców. Jego barwne obrazy, pokazujące piękno miasta oraz dawne i współczesne życie mieszkańców, były często reprodukowane na pocztówkach, litografiach i w czasopismach. Współpracował z Juliuszem i Wojciechem Kossakami. Jego portret, pędzla Jacka Malczewskiego, znajduje się w Muzeum Narodowym w Krakowie¹⁹¹.

Malarzem Krakowa był również Saturnin Świerzyński, który pozostawił po sobie realistyczne widoki miasta, wnętrza kościołów, Katedry na Wawelu, a także romantyczne pejzaże¹⁹². Należy wspomnieć także o Sylwesterzu Saskim, który uprawiał malarstwo rodzajowe, religijne i portretowe, a obrazy wystawiał corocznie w Towarzystwie Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie w latach 1890–1901¹⁹³. Krakowscy

¹⁸⁶ Ibidem, s. 107.

¹⁸⁷ J. Reychman, *Eljasz Walery przydomek Radzikowski*, PSB, T. VI, Kraków 1948, s. 231–232.

¹⁸⁸ *Eljaszowie*, *Encyklopedia Krakowa*, s. 189–190.

¹⁸⁹ K. Kuczman, *Pocięcha Michał*, PSB, T. XXVII, Wrocław 1983, s. 18–19.

¹⁹⁰ A. Meissner, *Spór o duszę polskiego nauczyciela. Społeczeństwa o galicyjskie wobec problemu kształcenia nauczycieli, Galicja i jej dziedzictwo*, T. 11, Rzeszów 1999, s. 119.

¹⁹¹ *Tondos Stanisław*, *Encyklopedia Krakowa*, s. 998–999.

¹⁹² *Świerzyński Saturnin*, *Encyklopedia Krakowa*, s. 969.

¹⁹³ R. Biernacka, *Saski Sylwester*, PSB, T. XXXV, Warszawa-Kraków 1994, s. 260–262.

nauczyciele rysunków skupieni w Towarzystwie Pedagogicznym dążyli do podniesienia rangi przedmiotu, podkreślając konieczność wprowadzenia w gimnazjach rysunków z natury. W swoim memoriale do RSK z grudnia 1871 r. starali się uświadomić władzom szkolnym fakt, że nauka rysunku służy nie tylko ułatwieniu nauki pięknego pisania czy wdrażania do starannej pracy, lecz także rozbudzaniu w młodzieży wrażliwości na piękno i kształtowaniu poczucia estetyki¹⁹⁴. Proponowali utworzenie osobnych klas rysunkowych, do których uczęszczaliby uczniowie w zależności od ich zdolności i umiejętności, niezależnie od wieku. Warto podkreślić, że pomimo nieskuteczności tych głosów, było to pierwsze wystąpienie zwracające uwagę na znaczenie tego przedmiotu w ogólnym wykształceniu uczniów.

Wielu spośród nauczycieli śpiewu w gimnazjach krakowskich posiadało ukończone konserwatoria. Specjalizowali się w muzyce chóralnej i grze na organach oraz aktywnie uczestniczyli w życiu muzycznym Krakowa drugiej połowy XIX wieku.

Pośród nauczycieli śpiewu na plan pierwszy wysuwa się postać Walentego Deca, nauczyciela z Gimnazjum św. Anny i św. Jacka. Był on organistą, dyrygentem, kompozytorem, chórmistrzem zespołu operetki teatru krakowskiego, założył chór Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, prowadził chór św. Wojciecha przy kościele św. Anny. Był również wykładowcą przedmiotów teoretycznych w Konserwatorium Towarzystwa Muzycznego, w 1895 r. objął klasę organów w tymże konserwatorium. W latach 1896–1928 pełnił funkcję organisty Katedry na Wawelu. Jego kompozycje miały charakter religijny (skomponował cztery msze), tworzył również preludia organowe¹⁹⁵.

Kolejną ciekawą postacią był pochodzący z Czech Antoni Vopalka, który w latach 70. XIX wieku uczył w Gimnazjum św. Anny. Był on dyrygentem, organizatorem życia muzycznego w Krakowie. Pełnił funkcję dyrektora artystycznego Towarzystwa Muzycznego „Muza” oraz dyrektora Szkoły Muzycznej Towarzystwa. Zasłynął zorganizowaniem w 1874 r. wielkiego koncertu na rzecz wdowy po Stanisławie Moniuszce z udziałem wielu muzyków, aktorów oraz orkiestry 20 Pułku Piechoty. W salonie księżnej Marceliny Czartoryskiej organizował natomiast koncerty kameralne¹⁹⁶.

Młodsze pokolenie nauczycieli śpiewu reprezentował Kazimierz Garbusiński. Oprócz pracy nauczycielskiej był organistą w kościele św. Anny. Tworzył muzykę religijną okolicznościową, głównie msze na chór męski, oratoria, suity pastoralne, misteria pasyjne, hymny i kantaty. Większość jego aktywnej działalności przypada jednak na lata międzywojenne. Był wówczas między innymi profesorem gry na organach oraz teorii w Konserwatorium Krakowskim i prowadził liczne zespoły chóralne.

Podobnie jak nauczyciele przedmiotów obowiązkowych, uczący przedmiotów pobocznych stanowili grupę wewnątrznie zróżnicowaną. Staralam się przedstawić postacie tych, którzy odegrali szczególną rolę w dziejach Krakowa lub zasłużyli się dla

¹⁹⁴ K. Dormus, op. cit., s. 116.

¹⁹⁵ *Dec Walenty, Encyklopedia Krakowa*, s. 147.

¹⁹⁶ *Vopalka Antoni, Encyklopedia Krakowa*, s. 1027.

rozwoju oświaty. Ważne jest to, że nauczycielami przedmiotów będących przez wiele lat nieco na marginesie życia szkolnego byli pasjonaci i znawcy swej dziedziny.

Działalność charytatywna

Mimo wielu obowiązków oraz rozwijania osobistych zainteresowań czy działalności naukowej, nauczyciele gimnazjalni uczestniczyli także w działalności charytatywnej.

W latach 1900–1902 Antoni Lekszycki, nauczyciel IV Gimnazjum rozpoczął badania nad sytuacją zdrowotną i warunkami mieszkaniowymi uczniów. Będąc jednocześnie kierownikiem południowego wydania „Czasu”, rozpoczął propagowanie na łamach tego dziennika idei wyjazdów wakacyjnych ubogiej młodzieży miejskiej. Jego działania zainspirowała idea kolonii wakacyjnych, jakie od 1872 r. organizował w Szwajcarii ks. Bion¹⁹⁷. Po wakacjach 1902 r. nauczyciele IV Gimnazjum stworzyli Tymczasowy Komitet Kolonii Wakacyjnych, należeli do niego: Stanisław Kannenberg, Władysław Koch, Józef Kurowski, Stanisław Sobiński, Ignacy Stein, Stanisław Więckowski, a sam Antoni Lekszycki został sekretarzem. Komitet rozpoczął akcję zbiórki pieniędzy na wakacyjne wyjazdy uczniów gimnazjalnych. Dla idei tej udało się pozyskać ogromny autorytet w dziedzinie zdrowia i fizycznego rozwoju młodzieży, jakim był dr Henryk Jordan. 17 kwietnia 1904 r. odbył się uroczysty „wieczór kolonii wakacyjnych dla młodzieży szkół średnich”, ze słowem wstępnym dra H. Jordana, który apelując o fundusze, stwierdził: „...obok moralnych potrzeba nam wielu sił fizycznych, bo nasi wrogowie są bardzo silni”¹⁹⁸. W zbiórkę pieniędzy aktywnie włączyły się żony profesorów gimnazjalnych. W efekcie udało się zebrać fundusze na wysłanie latem 1904 r. 30 osób do Czernej pod Krzeszowicami. Pierwszym kierownikiem obozu został Stanisław Riess. Rok 1904 przyniósł również formalne zarejestrowanie organizacji pod nazwą Towarzystwo Kolonii Wakacyjnych. Na jego czele stanął Henryk Jordan. Coroczny bal „na kolonie” był jedną z najważniejszych zabaw karnawałowych Krakowa początku wieku.

Po śmierci H. Jordana prezesem TKW został Stanisław Bednarski. Wieloletnim kierownikiem kolonii był Władysław Koch, który na łamach „Muzeum” wielokrotnie zdawał sprawozdanie ze zdrowotnych efektów wyjazdów. Z czasem, kolonie z Czernej przeniesiono do Poręby Wielkiej, gdzie zakupiono odpowiedni teren (większość pieniędzy przeznaczonych na zakup działki uzyskano w formie pożyczki od profesora IV Gimnazjum — Teofila Stupnickiego). Wśród członków TKW znajdowali się między innymi tacy nauczyciele gimnazjów krakowskich, jak: Stanisław Bednarski, Franciszek Chowaniec, Jan Jakóbiec, Stanisław Kannenberg, Stanisław Koprowicz, Kamil

¹⁹⁷ *Księga Pamiątkowa Towarzystwa Kolonii Wakacyjnych*, pod red. Ludwika Piotrowicza, Kraków 1927, s. 30.

¹⁹⁸ *Ibidem*, s. 35.

Kraft, Józef Kurowski, Stanisław Riess, Stanisław Sobiński, Karol Stach, Ignacy Stein, Teofil Stupnicki, Władysław Wasung, Stanisław Weiner¹⁹⁹.

Nauczyciele uczestniczyli również w corocznych zbiórkach pieniędzy na szkolne fundusze „Pomocy Koleżeńskej Uczniów”. Fundusze, gromadzone w szkole w ten sposób, przeznaczane były na obiady, ubrania i podręczniki. W sprawozdaniach dyrektorów szkół widnieją wpisy — „składka grona nauczycielskiego” lub konkretne nazwiska nauczycieli, np. w *Sprawozdaniu Dyrekcji c. k. Gimnazjum V w Krakowie za rok szkolny 1914/15* pojawiają się osoby: dyrektora szkoły Józefa Winkowskiego, prof. Feliksa Gątkiewicza, księży Mateusza Jeża i Michała Pęcowskiego oraz prof. Józefa Przybylskiego; datki sięgały od 3 od 25 K²⁰⁰.

Nauczyciele, w zależności od swoich upodobań, wspomagali np. orkiestry szkolne²⁰¹, a czasami darowizny miały charakter rzeczowy lub przekazywane były w formie spadku oraz fundacji stypendialnej²⁰².

Nauczyciele we wspomnieniach

Uczniowie gimnazjów krakowskich pozostawili o swoich profesorach szereg wspomnień. Obrazy pedagogów w taki sposób przekazane kreślą nam różne osobowości nauczycieli, są zazwyczaj miłe i pełne sentymentu, ale również wyłapują różne wady i dziwactwa czy słabostki opisywanych osób. Prawie wszyscy podkreślają ich fachowość, rozumianą jako wiedzę o przedmiocie. Gorzej, zwłaszcza na początku ery autonomicznej, było z przekazywaniem tejże wiedzy, czyli umiejętnościami dydaktycznymi. Jak pisze Stanisław Estreicher „byli to fachowcy bez specjalnego przygotowania dydaktycznego (...), nauczyciel był więc zdany na własny instynkt pedagogiczny, a ten często zawodził”²⁰³. Wynikało to z braku katedry pedagogiki.

Uczniowie szczególnie uwrażliwieni byli na wszelkie przejawy sympatii proaustriackich, które natychmiast wytykali, jak np. dyr. Ignacemu Stawiarskiemu, którego Jan Opieński określa we wspomnieniach jako „szwarc-gelbera”²⁰⁴. Nie można jednakże tej opinii traktować jako jednoznacznej, ponieważ w innej relacji ten sam człowiek został przedstawiony jako życzliwy młodzieży pedagog, otrzymujący owacje od uczniów po zakończeniu majówki²⁰⁵.

¹⁹⁹ Ibidem, s. 44.

²⁰⁰ *Sprawozdanie [...] Gimnazjum V w Krakowie za rok szkolny 1914/15*, Kraków 1915, s. 87.

²⁰¹ *Sprawozdanie [...] Gimnazjum IV (Realnego) w Krakowie za rok szkolny 1917/18*, Kraków 1918, s. 7.

²⁰² *Sprawozdanie [...] III Gimnazjum w Krakowie za rok szkolny 1908* informuje o darowiznie ks. S. Puszeta własnego księgozbioru na rzecz szkoły, s. 93.

²⁰³ S. Estreicher, *Kilka wspomnień z lat szkolnych 1879–1887*, [w:] *Pół wieku wspomnień uczniów gimnazjum im. B. Nowodworskiego (św. Anny) w Krakowie*, Wydawnictwo Jubileuszu Gimnazjum im. B. Nowodworskiego, Kraków 1938, s. 10.

²⁰⁴ J. Opieński, op. cit., s. 23.

²⁰⁵ J. Staszal, *Kraków przed stu laty w „Dzienniku” Kazimierza Girtlera*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie”, R. XVII: 1971, s. 152–153.

Pośród filologów najwięcej dowodów sympatii i uznania zebrał Jan Czubek (28 lat pracy). Podkreślano jego gruntowne przygotowanie naukowe i ogromne poczucie humoru: „...było w nim coś z Paska, było również z Zagłoby”²⁰⁶. Był mistrzem w tłumaczeniu języków klasycznych²⁰⁷. Znany był ze swej pogody ducha, radosnej osobowości i opieki nad góralczykami — pomagał szczególnie ubogim uczniom, tak jak i on pochodzenia chłopskiego²⁰⁸, a „ryki śmiechu”²⁰⁹, na jakie pozwalał na lekcji, wynikały z jego ogromnej mądrości pedagogicznej — były po prostu zaplanowanymi przerwami w trudnej lekcji: „najtrudniejsze rzeczy wbijał najprostszym sposobem”²¹⁰. Bardzo sprawiedliwy, pełen dobroci i wyrozumiałości, zdobywał serca i szacunek uczniów²¹¹. Oprócz tych, pełnych ciepła opinii, we wspomnieniach Marcelgo Dobrowolskiego profesor Czubek zyskał też drugie oblicze:

„Czubek był srogi, karał doraźnie i dotkliwie. Za mniejsze przewinienia dostawało się trzcina po plecach albo po łapach, za dużą obrazę majestatu nauki odbywało się karanie z całą ceremonią starodawnych konwiktów, dwaj wybrani przez profesora zażywniejsi chłopcy — «Kalefaktoży» trzymali nieszczęsnego delikwenta za ręce i nogi, a profesor walił w sempiternę aż kurz leciał z połatanych spodenek”²¹².

Bardzo lubiany był inny nauczyciel języków klasycznych — Michał Bogucki, o którym układano wierszyki:

„Gruby, niziutki
Ma żółte butki
Udaje Greka
Nazywa się Beka”.

We wspomnieniach uczniów pozostał „wybornym pedagogiem, znawcą duszy młodzieży i oddanym jej przyjacielem”²¹³. Udawało mu się zmusić uczniów do stałej uwa-

²⁰⁶ F. Bielak, op. cit., s. 107.

²⁰⁷ K. Korta, op. cit., s. 53.

²⁰⁸ A. E. Balicki, *My i oni*, [w:] *Pół wieku wspomnień uczniów gimnazjum im. B. Nowodworskiego (św. Anny) w Krakowie*, Wydawnictwo Jubileuszu Gimnazjum im. B. Nowodworskiego, Kraków 1938, s. 71.

²⁰⁹ M. Chmielowiec, *Prof. Jan Czubek*, [w:] *Pół wieku wspomnień uczniów gimnazjum im. B. Nowodworskiego (św. Anny) w Krakowie*, Wydawnictwo Jubileuszu Gimnazjum im. B. Nowodworskiego, Kraków 1938, s. 107.

²¹⁰ A. Kleczkowski, *Wspomnienia ucznia z końca wieku*, [w:] *Pół wieku wspomnień uczniów gimnazjum im. B. Nowodworskiego (św. Anny) w Krakowie*, Wydawnictwo Jubileuszu Gimnazjum im. B. Nowodworskiego, Kraków 1938, s. 92.

²¹¹ S. Friedeker, *Wspomnienie o prof. Czubku*, [w:] *Pół wieku wspomnień uczniów gimnazjum im. B. Nowodworskiego (św. Anny) w Krakowie*, Wydawnictwo Jubileuszu Gimnazjum im. B. Nowodworskiego, Kraków 1938, s. 109.

²¹² Stanisław Marcełi Nałęcz-Dobrowolski [Marcełi Dobrowolski], *Wiosna Młodej Polski. Wspomnienia*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Rkps 14691 II, t. 1, cz. IV, k. 4.

²¹³ J. Dobrzycki, *Lata przelomowe*, [w:] *Pół wieku wspomnień uczniów gimnazjum im. B. Nowodworskiego (św. Anny) w Krakowie*, Wydawnictwo Jubileuszu Gimnazjum im. B. Nowodworskiego, Kraków 1938, s. 217.

gi, skupienia. Na lekcji pełno było dygresji, anegdot, ciekawostek o podróży do Grecji. Posiadał równocześnie bardzo rozległe kontakty z osobami ze świata nauki i kultury — był członkiem Akademii Konstantyna Paleologa w Atenach, przyjaźnił się z Lucjanem Rydlem. Jako wielki miłośnik teatru, a szczególnie dramatu greckiego, doprowadził do powstania Koła Miłośników Dramatu Klasycznego, którego stał się też duchowym opiekunem. Była to grupa amatorów, która przy współudziale jednego lub dwóch aktorów zawodowych przygotowywała „wieczory klasyczne” na deskach Teatru im. J. Słowackiego²¹⁴.

Za swą patriotyczną postawę ukochany przez uczniów był Leopold Świerz. Brał on udział w powstaniu styczniowym, odmówił też egzaminowania uczniów po niemiecku²¹⁵. Organizował wycieczki w Tatry (był sekretarzem Towarzystwa Tatrzańskiego²¹⁶). „Młodzież miłowała chyba aż do obłędu, bo w niej widział przyszłą wolną ojczyznę”²¹⁷, a „zbytecznie swym przedmiotem nie uciskał”²¹⁸.

Za sprawiedliwość ceniony przez uczniów był surowy i wymagający Wojciech Rypel. Wspaniały wychowawca²¹⁹, wielbiciel klasyków łacińskich i greckich oraz zapalony purysta językowy. Pragnął wzbudzić wśród uczniów zamiłowanie do języka gwarowego i staropolskiego. Pomagał, podobnie jak Jan Czubek, uczniom pochodzenia chłopskiego. Był „bezwzględnie sprawiedliwy, niedostępny dla żadnej, choćby najwyższej profesji”²²⁰. Sympatią darzono również dra Jana Molina, germanistę pochodzącego ze Śląska, zawsze uśmiechniętego, ale jednocześnie kłótliwego, przekornego i upartego, dużo wymagającego²²¹. Nie potrafił co prawda nauczyć gramatyki, ale za to wprowadzał uczniów w piękno niemieckiej poezji romantycznej Schillera i Goethego²²².

Z zaboru pruskiego pochodził również wszechstronnie wykształcony dr Antoni Danysz. Doświadczenie nauczycielskie zdobywał jako nauczyciel w Bydgoszczy, Międzyrzeczu i innych miastach. Pomimo krótkiego, bo zaledwie trzyletniego okresu nauczania w Gimnazjum św. Anny, w pamięci uczniów pozostał jako nieprzeciętna indywidualność. Zadawał trudne tematy wypracowań, „dosadnie”²²³ oceniał, wielo-

²¹⁴ Ibidem, s. 222.

²¹⁵ K. Korta, op. cit., s. 54.

²¹⁶ J. Opieński, op. cit., s. 24.

²¹⁷ H. Szymański, *Leopold Świerz*, [w:] *Pół wieku wspomnień uczniów gimnazjum im. B. Nowodworskiego (św. Anny) w Krakowie*, Wydawnictwo Jubileuszu Gimnazjum im. B. Nowodworskiego, Kraków 1938, s. 28.

²¹⁸ S. Windakiewicz, *Z moich wspomnień szkolnych*, [w:] *Pół wieku wspomnień uczniów gimnazjum im. B. Nowodworskiego (św. Anny) w Krakowie*, Wydawnictwo Jubileuszu Gimnazjum im. B. Nowodworskiego, Kraków 1938, s. 33.

²¹⁹ K. Korta, op. cit., s. 54.

²²⁰ J. Zachemski, *Wspomnienia*, [w:] *Pół wieku wspomnień uczniów gimnazjum im. B. Nowodworskiego (św. Anny) w Krakowie*, Wydawnictwo Jubileuszu Gimnazjum im. B. Nowodworskiego, Kraków 1938, s. 51.

²²¹ K. Korta, op. cit., s. 56.

²²² S. Estreicher, *Kilka wspomnień...*, s. 9.

²²³ K. Korta, op. cit., s. 58.

krotnie sprawdzał ucznia, czy może mu zaufać. Na wieść o przeniesieniu do Lwowa, z żalem żegnany był przez uczniów. Postrzegany był nie tylko jako fachowiec-filolog, ale również jako pedagog i to zarówno w teorii, jak i w praktyce²²⁴. Choć na lekcjach języka niemieckiego mówił wyłącznie po niemiecku, okazało się jednak, że „mówi po polsku i że czuje po polsku”²²⁵. Między innymi za to cieszył się sympatią i szacunkiem uczniów.

Za fachowość ceniony był również urodzony w Rawiczu Zygmunt Adolf Styło. Studiował we Wrocławiu i w Krakowie, od 1843 r. pracował w Gimnazjum św. Anny początkowo jako suplent, jednocześnie był pierwszym lektorem języka niemieckiego na UJ. O jego działalności jako nauczyciela znaleźć można różne opinie. Wszyscy podkreślają jego profesjonalizm, solidność, oryginalność sądów o literaturze niemieckiej²²⁶, duże wymagania²²⁷. Jednocześnie zauważano brak cierpliwości i zbyt duży dystans wobec uczniów. Kolejnym germanistą, którego postać wyłania się ze wspomnień, jest wielokrotnie już przywoływany Juliusz Ippoldt. Jawi się jako jeden z najbardziej wymagających profesorów „żądamy bezwzględnej karności i sumiennosci a dokładnego przygotowania się do lekcji”²²⁸, ale jednocześnie sprawiedliwy, dobrze rozpoznający możliwości poszczególnych uczniów, świetnie wykładający pedagog. Najpierw uczył, jak uczyć się języka niemieckiego, a potem dopiero jak nim mówić²²⁹. Inny obraz nauczyciela we wspomnieniach uczniów pozostawił znany już dobrze germanista, ksiądz dr Eugeniusz Janota, z pochodzenia Ślązak, uczący religii i języka niemieckiego w latach 1852–1871, później zaś profesor filozofii na Uniwersytecie Lwowskim i delegat RSK. Na Śląsku przebywał w więzieniu za krzewienie polskości, a nie była to jedyna wyróżniająca go cecha. Stanowił ciekawą osobowość. Jak pisze Stanisław Tarnowski we wspomnieniach *Dwa lata na ławie szkolnej z Józefem Szujskim*: „pomimo dobroci serca — dobrego wychowania i taktu bardzo mało, najmniej daru uczenia (...), ponury, nierzadko niegrzeczny”²³⁰.

Jako barwna postać jawi się we wspomnieniach również Józef Flach, doskonały znawca nowszej literatury niemieckiej, o której pisywał w „Przeglądzie Polskim” i „Bibliotece Warszawskiej”. Pod jego wpływem uczniowie rozczytywali się w utworach Gerarda Hauptmanna i pismach Fryderyka Nietzschego. Był również prezesem Syndykatu Dziennikarzy w Krakowie i redaktorem tygodnika „Światowid”. Należał do grona najbardziej znanych i charakterystycznych postaci Krakowa przełomu wieków. Postrzegany jako arbiter dobrych manier — „Był czuły i wrażliwy na zaproszenia i był w stałym pogotowiu żakietowym” — tak pisze o nim we wspomnieniach Antoni Wa-

²²⁴ A. E. Balicki, *My i oni...*, s. 69.

²²⁵ A. Kleczkowski, op. cit., s. 93–94.

²²⁶ Ibidem, s. 94.

²²⁷ K. Korta, op. cit., s. 59.

²²⁸ A. E. Balicki, *My i oni...*, s. 79.

²²⁹ Ibidem, s. 80.

²³⁰ *Galicyskie wspomnienia szkolne*, s. 203.

silewski²³¹. W Krakowie cieszył się opinią najlepszego mówcy, żaden bankiet ani zebranie nie mogły się odbyć bez niego. Posługiwał się językiem literackim barwnie i ozdobnie, a co więcej, nie odmawiał nikomu wygłoszenia „kilku ciepłych słów na pogrzebach”, nawet nieznanym. „Z dorożką i kawiarnią Grandu nie rozstawał się nigdy. Tak w jednej, jak i w drugiej przesiedział pół życia”²³².

Zawsze zrozumiałe dla uczniów były wykłady dra Teofila Zięby (Ziębickiego), polonisty, wieloletniego profesora Gimnazjum św. Anny. Szerokie zainteresowania filozoficzne i naukowe stawiają go pośród wybitnych przedstawicieli tego zawodu. Pracował równocześnie na uniwersytecie, gdzie w 1897 r. został mianowany profesorem nadzwyczajnym²³³. Był autorem wielu rozpraw z zakresu filozofii, psychologii, estetyki poezji oraz historii literatury²³⁴. W przygotowaniu do lekcji w wysokim stopniu uwzględniał stronę dydaktyczną. W nauczaniu stosował zarówno zasadę przystępności, jak i samodzielności. Niezwykle sumiennie sprawdzał wypracowania klasowe²³⁵. Był urodzonym poliglotą — znał języki: niemiecki, francuski, angielski, włoski, węgierski, czeski²³⁶. Kazimierz Nitsch natomiast, który uczył języka polskiego w najstarszych klasach gimnazjalnych, lubiany był przez uczniów przede wszystkim za to, że naukę literatury doprowadzał do czasów współczesnych. Na jego lekcjach omawiano więc jakże aktualną twórczość A. Asnyka, M. Konopnickiej, a nawet S. Przybyszewskiego. Uwzględniał najważniejsze zjawiska i prądy w literaturze europejskiej, tak więc po skończonym kursie wiedza uczniów znacznie wykraczała poza przewidziany program nauczania²³⁷. Ciekawe (wg uczniów) lekcje zarówno z gramatyki, jak i z literatury polskiej prowadził Roman Zawiliński²³⁸, redaktor i założyciel *Poradnika językowego* i *Języka polskiego*. Zafascynowany był gwarami polskimi, folklorem i słowiańszczyzną w ogóle²³⁹, stąd też niezwykle ciekawe były jego opowieści o Kaszubach, Słowakach i Czechach, oparte na własnych badaniach i podróżach. Propagował jak tylko mógł czytelnictwo, co wprowadzało w opłakany stan część jego zbiorów własnych.

Jako doskonały pedagog i „dobry człowiek”²⁴⁰ zachował się we wspomnieniach zawsze pełen humoru Wincenty Stroka. Uczył języka polskiego, łaciny, języka niemieckiego, propedeutyki filozofii. Pracował w Gimnazjum św. Anny i w Gimnazjum im. Sobieskiego. Posiadał dar pisania wierszy i rymowania, czym zresztą sam świetnie

²³¹ A. Wasilewski, *Sylwetki Krakowian*, [w:] *Kopiec wspomnień*, Kraków 1964, s. 513.

²³² Ibidem.

²³³ J. Bąk, op. cit., s. 226.

²³⁴ K. Korta, op. cit., s. 60.

²³⁵ A. Kleczkowski, op. cit., s. 93.

²³⁶ K. Korta, op. cit., s. 62.

²³⁷ Ibidem.

²³⁸ J. Sykulisz, *Nauczyciele języka polskiego*, [w:] *Księga Pamiątkowa III Gimnazjum obecnie Liceum im. Króla Jana Sobieskiego w Krakowie 1883–1958*, Kraków 1958, s. 180–186.

²³⁹ A. Kleczkowski, op. cit., s. 92.

²⁴⁰ Ibidem, s. 66.

się bawił. Jego poezje przepelnione były miłością do Boga i Ojczyzny. Starał się kierować zasadą: jeżeli chcesz być kochanym, naucz sam kochać²⁴¹. Po przejściu w stan spoczynku prowadził wykłady o Słowackim i Krasińskim w rzymskiej Academia degli Arcadi²⁴². Szacunek budzi fakt, że po siedemdziesiątce nauczył się języka hiszpańskiego. Owiany sławą poetycką i pisarską dr Jerzy Żuławski (*Na Srebrnym Globie, Dyktator, Eros i Psyche*), łączący w swej twórczości wątki fantastyczne z antyutopią i wizją rozwoju cywilizacyjnego, także miał w swojej biografii epizod nauczycielski, który również odcisnął się w pamięci uczniów. „Zawodowym nauczycielem nie był, ale ucząc polskiego i logiki, zmuszał uczniów do krytycznego i niezależnego myślenia”²⁴³, do rozpatrywania problemów z różnych stron. Wg świadectw lubił uczniów, zwłaszcza tych inteligentnych, którym był szczerze oddany, ale ciążyły mu obowiązki szkolne: poprawianie zadań czy realizacja ściśle określonego programu²⁴⁴. Jako miłośnik i znawca Tatr znalazł się w gronie współzałożycieli TOPR-u. Zaskoczył uczniów poematem *Stanca o pieśni*, przepelnionym gorącymi uczuciami patriotycznymi. Te właśnie emocje zdecydowały o jego życiu: w chwili wybuchu wojny dołączył do Legionów Piłsudskiego i umarł na tyfus w szpitalu wojskowym w 1915 r.²⁴⁵

W pamięci uczniów utkwiała również postać Jakuba Zachemskiego, doskonałego wychowawcy:

„zawsze niezmacony spokój i zawsze wielki takt — nigdy frazesu moralizowania, ale dyskretna troska o kulturalne, prawe zachowanie jego wychowanków. Wielka umiejętność powszedniego, pozornie ubocznego wychowawczego kroku czy działania, widocznie przemyślana metoda męskiego postępowania, czy dorady, bezwzględne unikanie «kazań». To wszystko zawsze dyskretnie, prawie niezauważalnie”²⁴⁶.

Jego słowa wyrażały koncepcję bycia nauczycielem:

„sprawiedliwość i bezstronność w ocenach postępów i zachowania, uprzejmość jednakowa dla wszystkich, bez względu na społeczne i majątkowe położenie ich rodziców, szczerłość i prostota, miłość i życzliwość: oto zalety, którymi nauczyciel potrafi sobie zjednać umysły i serca młodzieży tak, że całą duszą doń lgną”²⁴⁷

Taki właśnie plan pracy wyznaczył sobie w czasie egzaminu nauczycielskiego²⁴⁸. Leon Kulczyński natomiast kierował młodzieżą, jak sami uczniowie piszą, z „naj-

²⁴¹ K. Korta, op. cit., s. 64.

²⁴² J. Bąk, op. cit., s. 229.

²⁴³ A. E. Balicki, *My i oni...*, s. 78.

²⁴⁴ Ibidem.

²⁴⁵ Ibidem, s. 77.

²⁴⁶ F. Bielak, op. cit., s. 123–124.

²⁴⁷ Ibidem, s. 118.

²⁴⁸ Ibidem.

większym humorem i taktem”. Rozumiał budzące się i szukające ujścia nastroje patriotyczne, pozwalał na udział w nabożeństwach patriotycznych, wpajał dumę i poczucie godności narodowej²⁴⁹.

Spośród historyków zapamiętano między innymi Juliusza Miklaszewskiego, nazywanego przez uczniów „Buda” lub „Miklas”²⁵⁰. Był słuchaczem Warszawskiej Szkoły Głównej, uczestniczył w powstaniu styczniowym, należał do grupy pracujących w Galicji „Królewiaków”. Wśród uczniów budził strach i grozę, ale jednocześnie ceniono go za szlachetność i gorący patriotyzm²⁵¹. Na jego lekcje historii „kraju rodzinnego”, odbywające się po południu jako nadobowiązkowe, przybywało wielu uczniów. Bardzo często zabierał młodzież na Wawel, gdzie w katedrze nauczał o przeszłości Polski. Efektem tego była ogłoszona drukiem w roku 1887 broszura pt.: *Krótki opis katedry na Wawelu, którą zwiedziłem z uczniami VIII klasy gimnazjum św. Anny 28 września oraz 9, 15 i 23 października 1886 r., poświęcam na pamiątkę kochanej młodzieży*. Uczniami tej klasy byli wówczas między innymi: Stanisław Wyspiański, Stanisław Estreicher i Józef Mehoffer. Stanisław Wyspiański i Józef Mehoffer narysowali wspólnie album zawierający rysunki z tych wycieczek, który wręczyli na pamiątkę ukochanemu profesorowi²⁵². W pracach domowych dla uczniów chętnie sięgał po problematykę związaną z najważniejszymi wydarzeniami w dziejach Polski (w 1891 r. przygotował temat pracy domowej *O znaczeniu konstytucji 3 maja*, pomimo jego odrzucenia przez RSK). Temat ten podjął też w broszurce pt.: *Odczyt w stuletnią rocznicę konstytucji 3 maja*; rozesłanej do nauczycieli szkół ludowych z prośbą o odczytanie jej miejscowej ludności. Postać Miklaszewskiego stanowiła wzór osobowy nauczyciela historii w gimnazjum w tym czasie. Czynny zawodowo na przełomie dwóch epok w dziejach szkolnej pedagogiki autorytarnej i liberalnej²⁵³, umiał połączyć szacunek dla wiedzy z refleksją na temat dydaktyki własnej dyscypliny. Jako fenomen pamięci wspomniano zaś dra Stanisława Kozłowskiego, również historyka, który „z głowy” cytował obszerne fragmenty. O powstaniach narodowych — zwłaszcza w ich rocznice — mógł opowiadać godzinami. Streszczał uczniom pamiętniki Paska i powieści Sienkiewicza²⁵⁴. „Był to jakby konfederat barski przeniesiony z XVIII na koniec XIX wieku, z hasłem Bóg i Polska”²⁵⁵.

Do lubianych wykładawców przedmiotów ścisłych należał Ignacy Kranz — „z fachu matematyk, z urodzenia pedagog”²⁵⁶. Był bardzo spokojny, taktowny, życzliwy,

²⁴⁹ A. E. Balicki, *My i oni...*, s. 82.

²⁵⁰ K. Korta, op. cit., s. 68.

²⁵¹ K. Korta, op. cit., s. 68.

²⁵² S. Estreicher, *Lata szkolne Stanisława Wyspiańskiego*, [w:] *Stanisław Wyspiański na Uniwersytecie Jagiellońskim*, Kraków 1933, s. 15.

²⁵³ Cz. Majorek, *Historia utylitarna i erudycyjna, Szkolna edukacja historyczna w Galicji*, Warszawa 1990, s. 350.

²⁵⁴ A. Kleczkowski, op. cit., s. 94.

²⁵⁵ Ibidem.

²⁵⁶ S. Estreicher, *Kilka wspomnień...*, s. 6.

ale i stanowczy. Uczył logicznego myślenia. Wydawał podręczniki dla młodzieży cieszące się powodzeniem; niektóre z nich, np.: *Logarytmy*, używane były do lat 40. XX wieku²⁵⁷. Wykładał jasno i zwięźle, wymagał stałego notowania, ale nie wszyscy uczniowie nadążali za nim. Będąc jeszcze nauczycielem Gimnazjum św. Anny, został uwieczniony przez swojego ucznia Stanisława Wyspiańskiego w rysunku *Lekcja matematyki profesora Kranza*²⁵⁸. Sprawując funkcję dyrektora Gimnazjum Podgórskiego, okazał się świetnym organizatorem, potrafiącym utrzymać w dyscyplinie zarówno młodzież, jak i nauczycieli. Zastępując czasami nieobecnych nauczycieli, „smakował wtedy każdą godzinę, jak mistrz dopuszczony po długiej przerwie do ukochanego instrumentu”²⁵⁹. W pamięci uczniów pozostali także nauczyciel fizyki — Franciszek Tomaszewski nazywany „Śrubka”, który największą wagę przywiązywał do logicznego myślenia, autor kilku podręczników, np.: *Fizyka dla wyższych klas szkół średnich*, *Chemia dla wyższych klas gimnazjalnych*²⁶⁰ oraz Stanisław Jaworski, którego lekcje charakteryzowały się dobrym wykładem i zawsze udanymi doświadczeniami. Jednak, gdy kończył jakąś partię materiału, zaczynał pytać jeszcze na tej samej godzinie, wymagając odtworzenia dosłownie swoich wykładów²⁶¹.

W gronie nauczycieli historii naturalnej zapamiętano Jana Śnieżka, stosującego rzadką w owych czasach metodę heurystyczną. Uczył myślenia w poznawaniu i ocenie zjawisk. Posługiwał się przy omawianiu tematów metodą indukcji, ilustrując wykład bogato modelami czy atlasami. Pozostawał w doskonałym kontakcie z uczniami²⁶². Trafiał w istotę osobowości poszczególnych wychowanków, dzięki czemu doskonalili ich charaktery.

Wspomnienia nie odnosiły się wyłącznie do sposobu prowadzenia lekcji, ale i do działalności pozaszkolnej. Dotyczy to grupy nauczycieli z III c.k. Gimnazjum Sobieskiego („Sobka”) i ich dyrektora. Otóż Jan Stach, Józef Figura i dr Franciszek Fuchs²⁶³ wchodzili w 1914 r. w skład Zarządu Klubu Sportowego Cracovia i był to ponoć jeden z najszcześliwiej obranych zarządów w dziejach klubu. Zaś dyrektor, Tomasz Sołtysik²⁶⁴, znany ze swej ogromnej sprawiedliwości (za jego sprawą własny syn powtarzał

²⁵⁷ R. Kiełkowski, *Podgórze dzielnica zapomniana*, [w:] *Kopiec wspomnień*, Kraków 1964, s. 290.

²⁵⁸ Ibidem.

²⁵⁹ Ibidem.

²⁶⁰ K. Korta, op. cit., s. 74.

²⁶¹ A. Kleczkowski, op. cit., s. 95.

²⁶² L. Templer, *Prof. Jan Śnieżek*, [w:] *Pół wieku wspomnień uczniów gimnazjum im. B. Nowodworskiego (św. Anny) w Krakowie*, Wydawnictwo Jubileuszu Gimnazjum im. B. Nowodworskiego, Kraków 1938, s. 201.

²⁶³ H. Broniatowski, *Geografowie gimnazjum Sobieskiego*, [w:] *Księga Pamiątkowa III Gimnazjum obecnie Liceum im. Króla Jana Sobieskiego w Krakowie 1883–1958*, Kraków 1958, s. 195–198.

²⁶⁴ R. Kiełkowski, op. cit., s. 290; S. Skimina, *Filologia klasyczna*, [w:] *Księga Pamiątkowa III Gimnazjum obecnie Liceum im. Króla Jana Sobieskiego w Krakowie 1883–1958*, Kraków 1958, s. 187–190; A. E. Balicki, *Tomasz Sołtysik. Wspomnienie pośmiertne, Sprawozdanie [...] III Gimnazjum za rok szkolny 1917*, Kraków 1917, s. 201–203.

klasę w Gimnazjum Podgórskim), zapisał się w annałach jako pierwszy dyrektor szkoły średniej, który pomimo zakazu RSK pozwolił, by uczniowie uprawiali sport w klubie. „Cracovia” posiadała nawet dwie drużyny futbolowe składające się wyłącznie z uczniów „Sobka”²⁶⁵.

Spośród nauczycieli przedmiotów nadobowiązkowych we wspomnieniach najczęściej pojawia się Stanisław Tondos (1854–1917). Studiował on malarstwo w Krakowie, Wiedniu i Monachium i „malował pięknie, ale pedagogiem nie był”²⁶⁶. Uczniowie masowo wypisywali się z rysunków (w 1890/91 było ich 137, a w 1891/92 — 60). Ten archiwista „Krakowa, którego już nie ma”, miał dwa smutki w życiu, które przeszły do anegdoty: ponoć nie umiał malować ludzkich postaci, które na jego obrazach miał domalowywać Wojciech Kossak oraz bardzo niski wzrost, który był przedmiotem kpin krakowskich andrusów i nie pozwalał mu w spokoju przejść przez Planty²⁶⁷.

By wyobrazić sobie warunki życia nauczyciela języka francuskiego, który był przedmiotem nadobowiązkowym, sięgnąć trzeba do pamiętników Kazimierza Chłędowskiego²⁶⁸. Wspominając pobyt na stacji u Augusta Świtkowskiego, nauczyciela tego języka, przedstawia skromne, na granicy ubóstwa życie rodziny, dla której „jedynym kapitałem rezerwowym w ekonomicznych stosunkach rodziny” były książki, z konieczności sprzedawane antykwariuszom²⁶⁹.

Ten obraz krakowskich pedagogów uzupełnia spojrzenie Tadeusza Boya-Żeleńskiego, który wspominając swoje lata spędzone w Gimnazjum św. Anny, przedstawia sylwetki nauczycieli w sposób krytyczny. Píše o nich:

„Nieraz zastanawiała mnie ta olbrzymia ilość oryginałów, jakich pamiętam z moich czasów szkolnych. Czy dziwacy ciągną do tego zawodu, czy też w nim dziwaczej? Może i jedno i drugie. Obierają ten fach zapewne ludzie rozmiłowani we własnym autorytecie, a namiętność ta rozwija się z czasem niepomierne, z groźnymi następstwami. Mieć zawsze rację — tego żaden człowiek nie wytrzyma”²⁷⁰.

Jako przykład przytacza postać profesora Józefa Feuchtingera, germanisty, który swoim „szalonym” zachowaniem doprowadzał uczniów do łez. Pomimo tego przyznawał, że nauczyciele z sympatią przyjmowali wszelkie objawy patriotyzmu wśród uczniów, nawet jeżeli przybierały one postać wagarów na nabożeństwa rocznicowe²⁷¹.

W przywołanych przeze mnie sylwetkach nauczycieli zwróciłam uwagę na te postaci, które pojawiały się najczęściej we wspomnieniach. Jako ludzie bywali różni, tak

²⁶⁵ J. Lustgarten, *Narodziny krakowskiego sportu*, [w:] *Kopiec wspomnień*, Kraków 1964, s. 397; Idem, „Sobek” i „Cracovia”, [w:] *Księga Pamiątkowa III Gimnazjum obecnie Liceum im. Króla Jana Sobieskiego w Krakowie 1883–1958*, Kraków 1958, s. 251–254.

²⁶⁶ K. Korta, op. cit., s. 75.

²⁶⁷ S. Broniewski, *Kraków wczorajszy w anegdocie*, [w:] *Kopiec wspomnień*, Kraków 1964, s. 468.

²⁶⁸ K. Chłędowski, *Pamiętniki*, T. 1, *Galicja 1843–1880*, Kraków 1957.

²⁶⁹ Ibidem, s. 97.

²⁷⁰ *Boy o Krakowie*, pod red. H. Markiewicza, Kraków 1968, s. 154.

²⁷¹ Ibidem, s. 132.

jak zresztą i ich wychowankowie, w większości jednak uczniowie podkreślają ich fachowość w wykładanym przedmiocie. Wielu spośród nich było wybitnymi osobowościami i doskonałymi znawcami „swoich” dziedzin wiedzy. Szczególnie było to widoczne w gronie nauczycieli uczących od lat 90. XIX wieku, co wynikało przede wszystkim z wymagań stawianych na egzaminie nauczycielskim, a ci, którzy potrafili dodać do tego elementy dydaktyki, psychologii i pedagogiki byli przez uczniów natchniami „wychwyceni”. Ich wpływ na wychowanie został celnie określony słowami:

„Dojrzałe i świadome swych zadań nauczycielstwo, przejęte ważnością swojego postępowania, pracując z zapałem i poświęceniem się dla dobra kraju, to najlepsza podstawa wychowania i wykształcenie młodzieży w duchu obywatelskim. Przy takim nauczycielstwie najgorszy system wydać może pożyteczne owoce, bo istota wykształcenia tkwi nie w systemie, lecz w pedagogicznym nauczycieli działaniu”²⁷².

Nauczyciele w czasie wojny 1914–1918

Wybuch I wojny światowej zapoczątkował trudny okres w działalności gimnazjów krakowskich. Ogłoszenie 31 VII 1914 r. powszechnej mobilizacji spowodowało powołanie części nauczycieli do c. k. armii. Z Gimnazjum św. Anny powołani zostali: Michał Baranyk, Jan Bielawski, Franciszek Dubas, Feliks Fidziński, Adam Krokiewicz, Teofil Patočka, Wilhelm Urbanicki, Jakub Zachemski²⁷³. Z Gimnazjum św. Jacka: Józef Chmiel, Albin Jura, Bolesław Karpiński, Mikołaj Kaszyczko, Mieczysław Skibiński²⁷⁴. Z III Gimnazjum Adam Borszewski, Józef Figna, Marian Kleczkowski, Gustaw Leśnodorski, Józef Rafacz, Stanisław Turowski²⁷⁵. Z IV Gimnazjum Kamil Kraft, Gustaw Przychocki, Jakub Plezia, Władysław Kłosowski²⁷⁶. Z V Gimnazjum Stanisław Nowak (zginął 24 XI 1914 r.), Alfred Farny, Teofil Młoszowski (obydwaj ostatni trafili do niewoli rosyjskiej), Karol Boczar, Gustaw Koneczny²⁷⁷. Z Gimnazjum Podgórskiego Antoni Igieliński, Władysław Mossoczny, Stanisław Riess, Jan Walczak, Adam Wołek, Eugeniusz Wołoszynowski²⁷⁸. Kraków stał się od początku wojny ośrodkiem ruchu niepodległościowego, jego ranga jako „centrum polskości”, położe-

²⁷² Z powodu sprawozdania c.k. RSK o stanie galicyjskich szkół średnich w roku 1891/92, „Muzeum”, R. VIII: 1892, s. 11.

²⁷³ *Kalendarzyk Profesorski TNSW na Rok 1916*, ułożył H. Kopia, Lwów 1915, s. 125.

²⁷⁴ *Ibidem*, s. 126.

²⁷⁵ *Sprawozdanie [...] III Gimnazjum w Krakowie za rok szkolny 1917*, Kraków 1917, s. 33.

²⁷⁶ *Sprawozdanie [...] Gimnazjum IV w Krakowie za rok szkolny 1916/1917*, Kraków 1917, s. 9–10.

²⁷⁷ *Sprawozdanie [...] Gimnazjum V w Krakowie za rok szkolny 1914/1915*, Kraków 1915, s. 59–60 i *Sprawozdanie [...] Gimnazjum V w Krakowie za rok szkolny 1915/1916*, Kraków 1916, s. 76.

²⁷⁸ *Kalendarzyk Profesorski...*, s. 126.

nie nadgraniczne predestynowało go do odegrania dużej roli. Stąd wraz z Józefem Piłsudskim jako legionieści wyruszyli do zaboru rosyjskiego również nauczyciele gimnazjalni, wśród których znaleźli się m.in. Leon Chwistek, Jan Dąbrowski, Jan Figwer, Olgierd Górka, Kazimierz Kapałka, Stanisław Kot, Adam Matuszek Jerzy Muszyński, Mikołaj Szyszłowski, Stanisław Wędkiewicz²⁷⁹.

Najtrudniejszym okresem dla gimnazjów była bez wątpienia zima 1914/15. Wydarzenia na froncie spowodowały bezpośrednie zagrożenie Krakowa. Armia rosyjska osiągnęła w listopadzie 1914 r. linię Wieliczka–Dobczyce²⁸⁰. Odgłosy wojny dochodziły do miasta — władze zadecydowały o jego ewakuacji. Część profesorów gimnazjów również opuściła miasto, w większości dobrowolnie. Wyjechali wówczas: Antoni Balicki, Roman Gutwiński, Maurycy Friedmann, Władysław Krukowski, Franciszek Kwak, Stanisław Leonhardt, Ludwik Leszko, Jan Piotrowski, Jan Sajdak, Ludomir Sawicki, Samuel Schmelkes, Wincenty Sikora, Salomon Spitzer, Jan Stach, Karol Stach, Teofil Stach, Stanisław Weiner — do Wiednia, Antoni Hoborski — do Amstetten w Dolnej Austrii, Seweryn Udziela — do Froknleiter w Styrii, Józef Wiśniowski — do Przybram w Czechach²⁸¹. Jak widać, większość udała się do Wiednia, dokąd docierali uchodźcy z całej Galicji. Tam zaistniała w końcu potrzeba zorganizowania zajęć szkolnych dla dzieci uchodźców. Władze austriackie nie zgodziły się na otwarcie gimnazjów państwowych, a jedynie na utworzenie *Beschäftigungskurse* — kursów zatrudnienia bez praw gimnazjów państwowych, które działały w Wiedniu do 1916 r.²⁸² Wśród nauczycieli, którzy zaangażowali się do pracy wśród uchodźców byli: O. Górka, W. Krukowski, M. Friedmann, F. Kwak, S. Leonhardt, L. Sawicki, K. Stach²⁸³. W innych ośrodkach uczyli (w Baden k. Wiednia) Stanisław Weiner, Jan Ostrowski, w Ołomuńcu Antoni Hoborski²⁸⁴, w Pradze — Eugeniusz Drożdżikowski, w Pardubicach zaś — ks. Józef Tomasik. Większość z uchodźców po wyjaśnieniu sytuacji na froncie w lecie 1915 r. powróciła do swych zajęć w szkołach Krakowa. Tu zaś wśród pracujących w tym okresie nauczycieli znaleźć można wielu spoza Krakowa, których wojna zmusiła do zmiany miejsca zamieszkania i przyjmowania zastępstw. W sprawozdaniach dyrektorów szkół pojawiają się nazwiska nauczycieli z Białej, Lwowa, Mielca, Sanoka, Stanisławowa, Stryja, Tarnowa i innych miast Galicji.

Pomimo trudności organizacyjnych (część budynków szkolnych władze przeznaczyły na szpitale, np. budynek Gimnazjum św. Anny przy Placu na Groblach), życie szkolne toczyło się do roku szkolnego 1917/18 ciągle według tego samego schematu uroczystości państwowych, kościelnych i narodowych. Nabożeństwa za duszę śp. ce-

²⁷⁹ *Sprawozdania dyrektorów poszczególnych gimnazjów krakowskich za lata od 1914/15 do 1917/18.*

²⁸⁰ *Dzieje Krakowa...*, s. 383.

²⁸¹ *Księga pamiątkowa i adresowa wygnańców wojennych z Galicji i Bukowiny 1914/15 oraz Albumy Pamiątkowe*, cz. II, Kraków, Wiedeń 1915, s. 3–80.

²⁸² A. K. Banach, *Szkolnictwo polskie dla wychodźców z Galicji i Bukowiny*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, R. XXXVI: 1993, s. 18.

²⁸³ *Sprawozdania dyrektorów poszczególnych gimnazjów krakowskich za lata 1914/15–1916/17.*

²⁸⁴ A. K. Banach, *Szkolnictwo...*, op. cit., s. 24.

sarzowej Elżbiety oraz Franciszka Józefa przeplatane były nabożeństwami ku czci Trzech Wieszców, Filaretów i Filomatów, kolejnych rocznic Konstytucji 3-go Maja. Urzędowy charakter sprawozdań nie oddaje w pełni nastrojów panujących w gimnazjach. Więcej mówią o tym wspomnienia uczniów i nauczycieli:

„Tak! obchodzono *Namens-* i *Geburtstagi* «miłościwie panującego cesarza», śpiewano hymn państwowy «Boże wspieraj», o ile albo uczniowie nie dostali nagle chrypki, albo nie zawiódł organista z podaniem tonu, wywieszano na galówki czarno-żółtą chorągiew, były po salach szkolnych portrety cesarskie i dwugłowe orły, ubierali się dyrektorowie w dni przepisanych uroczystości w urzędowy mundur z pirogiem na głowie i szpadą u boku, nosiła szkoła nazwę oficjalną «c. k. gimnazjum...» i cóż stąd? Czy każdy kominiarz jest już Murzynem? Czy te zewnętrzne, ustawą przepisane formalności mogą kogoś uprawniać do oczerniania szkoły galicyjskiej o patriotyzm austriacki? (...) Nie umiałbym przytoczyć ani jednego ze swych nauczycieli gimnazjalnych, któryby przemyczał w nauczaniu swojego przedmiotu austrofilizm”²⁸⁵.

Nawet w urzędowych sprawozdaniach widoczne były jednak trudności, z jakimi borykali się w czasie wojny mieszkańcy Krakowa. Szczególnie dotkliwy był dla szkół brak opału, co doprowadzało do przejściowego ich zamykania. Dopiero rok szkolny 1918/1919 „rozpoczęty w niewoli a zakończony w wolności”, jak pisał ks. W. Macheta w *Sprawozdaniu Dyrekcji IV Gimnazjum za rok 1918/19*, rozpoczął nowy okres w dziejach gimnazjów krakowskich. Nauczyciele kontynuowali wysiłek kształcenia uczniów w niepodległej Polsce.

Podsumowując problem wizerunku nauczycieli gimnazjalnych w Krakowie, możemy wyodrębnić kilka jego cech: wysoki poziom wykształcenia, aktywność zawodową i naukową, poczucie odrębności, a zarazem dużą konsolidację wewnętrzną jako odrębna grupa zawodowa, patriotyzm i poczucie godności narodowej. Szacunek i wysoka pozycja społeczna, jaką dzięki swoim cechom posiadali, pozwalała na twórczy udział poszczególnych jednostek w życiu lokalnym — samorządowym oraz w ogólnokrajowym — poprzez posiadanie mandatów poselskich w Sejmie Krajowym lub Radzie Państwa. Dobra sytuacja materialna po osiągnięciu zatwierdzenia w zawodzie i statusu urzędnika państwowego były na tyle atrakcyjne, że nawet trudna, wielostopniowa droga zdobywania kwalifikacji przyciągała wielu chętnych wywodzących się z różnych grup społecznych. Są również ciemne strony tego obrazu: braki w przygotowaniu pedagogicznym i metodycznym, trudna sytuacja finansowa suplentów, wymuszona przez władze ruchliwość, a przez to długa droga do stabilizacji. Niemniej jednak, jak pisał Stanisław Estreicher na zakończenie swoich wspomnień:

²⁸⁵ J. Zachemski, op. cit., s. 53–54.

„profesorowie nie czuli się i nie byli stróżami, ale kierownikami i doradcami młodzieży — o narzucaniu nam z góry jakiś poglądów, tendencji, manifestacji nie było mowy — przekonywano nas młodych, ale nie naginano”²⁸⁶.

Udział nauczycieli gimnazjalnych w tworzeniu klimatu kulturowego i narodowego Krakowa jest jednym ze znaczących czynników rozwoju tego miasta na przełomie XIX i XX wieku.

²⁸⁶ S. Estreicher, *Kilka wspomnień...*, s. 20.

III Uczniowie

Przepisy szkolne

Przepisy szkolne dotyczące uczniów zajmują pokaźną część zbiorów ustaw i rozporządzeń szkolnych, dokładnie regulując i określając (głównie nakazami i zakazami) pobyt uczniów w gimnazjum. Regulacji prawnej podlegały nie tylko organizacja roku szkolnego, warunki naboru, opłaty szkolne, klasyfikacja czy ubiór, lecz także zachowanie w szkole i poza nią, określając rodzaj dopuszczalnych rozrywek czy udział w życiu społecznym miasta. Przyjęcie do gimnazjum było możliwe po ukończeniu 10. roku życia¹, ale zdarzały się pojedyncze przypadki, gdy przyjmowano dziewięciolatków. Kandydat na ucznia zgłaszał się osobiście z rodzicami lub opiekunami u dyrektora szkoły, lub jak wówczas określano — zakładu, aby złożyć pisemną albo ustną prośbę o przyjęcie. Rodzice lub opiekunowie przedkładali wyciąg z metryki chrztu lub urodzenia oraz ewentualne świadectwa ze szkoły ludowej. Dzieci pochodzenia żydowskiego pochodzące z małżeństw rytualnych (tzn. bez legalizacji cywilnej), zapisywano pod nazwiskiem matki w kategorii nieślubnych².

Przyszły gimnazjalista musiał wykazać się już posiadaniem wykształceniem, tzn. zobowiązany był przystąpić do egzaminu wstępnego. Egzamin ten obejmował religię — wiadomości ze szkoły czteroklasowej, język wykładowy: sprawdzano płynne czytanie ze zrozumieniem, znajomość części mowy, odmianę rzeczowników i czasowników, znajomość zdania pojedynczego i złożonego, napisanie dyktanda i pisemny rozbiór zdania z dyktanda. Z języka niemieckiego wymagano czytania ze zrozumieniem, znajomości odmiany rodzajników, rzeczowników, przymiotników, zaimków, czasowników posiłkowych słabych w stronie biernej i czynnej, odmiany czasowników moc-

¹ Ustawa z dnia 3 VI 1887 r., dz. p.p.1887, Nr 70, s. 361, Dz. U. MWiO 1887, Nr 23, *Ustawy i rozporządzenia obowiązujące w galicyjskich szkołach średnich*. Zestawił Henryk Kopia, Lwów 1900, s. 46; *Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych*, oprac. J. Piwocki, T. III, Administracja stosunków życia duchowego, Lwów 1901, s. 635.

² Rozporządzenie c.k. namiestnictwa z dnia 14.IX.1876 r., Dz. u. kr. nr 55 z roku 1876, *Ustawy i rozporządzenia...*, s. 47.

nych oraz napisania dyktanda. Z rachunków sprawdzano umiejętność pisania liczb do miliona, wymagano sprawności w czterech działaniach z liczbami całkowitymi, znajomości tabliczki mnożenia i miar metrycznych. W przypadku matematyki sugerowano, by w części pisemnej zadawać zadania uwzględniające problemy życia codziennego, a nie tylko liczby.

Egzamin był dwustopniowy, tzn. pisemny i ustny. Istniała możliwość zwolnienia kandydata z części ustnej (Rozporządzenie MWiO z 27 maja 1884 l. 8.019 Dz. Rozp. Nr 25)³, jeżeli uczeń uzyskał z egzaminu pisemnego ocenę co najmniej „dobry” i taką samą posiadał na świadectwie ze szkoły ludowej. Uzyskanie negatywnej oceny z jednego przedmiotu powodowało nieprzyjęcie w danym roku do jakiejkolwiek szkoły średniej. Uczniowie, którzy starali się o przyjęcie do drugiej lub wyższych klas, przy wpisie przedstawiali metrykę oraz świadectwo szkolne z ostatniego półrocza z adnotacją Dyrekcji, że można ich przyjąć do innej szkoły i decyzję o zwolnieniu z opłaty szkolnej. Jeżeli uczeń miał dłuższą przerwę w nauce i chciał ponownie podjąć naukę, do podstawowych dokumentów, tj. metryki i świadectw, musiał dołączyć świadectwo moralności za okres, w którym nie uczęszczał do szkoły oraz poddać się egzaminowi wstępnemu, złożonemu po wpłaceniu opłaty egzaminacyjnej w wysokości 24 K. Egzaminu wstępne do I klasy mogły odbywać się przed wakacjami: 30.06–1.07 lub po wakacjach: 1.09–2.09. Egzaminu wstępne do wyższych klas odbywały się na początku września.

Opłaty przy wpisach do gimnazjów obejmowały takse wstępną w wysokości 4k 20 h; i 2 K na zbiory naukowe. Opłata szkolna wynosiła 40 K na jedno półrocze i wymagano, aby wpłaty dokonywano w ciągu pierwszych 6 tygodni w każdym półroczu, tzn. do 15 października oraz 15 marca każdego roku. Ze względu na wysokość opłaty szkolnej można było ubiegać się o zwolnienie z jej części lub całości. Decyzja należała do RSK, do której należało się zwrócić za pośrednictwem dyrekcji szkoły. Do próśby o zwolnienie z opłaty należało dołączyć świadectwo ubóstwa oraz świadectwo szkolne z wynikami co najmniej dobrymi, które dokumentowało dobre obyczaje, pilność i postępy we wszystkich przedmiotach nauki. Zwolnienia dotyczyły uczniów szkół, którzy z obyczajów i pilności uzyskali jedną z dwóch pierwszych not, a w postęпах w nauce — pierwszy stopień (Rozporządzenie MWiO z dnia 18 sierpnia 1887 r. l. 15.487)⁴, zaś po wydaniu *Przepisów szkolnych dla szkół średnich w Galicji* w 1897 r., wyniki musiały być co najmniej dobre zarówno w obyczajach oraz pilności, jak i w postęпах w nauce. Nauczyciele wiedzieli, że opłaty były obciążeniem dla ubogich uczniów. W protokołach z wizytacji w Gimnazjum św. Jacka przeprowadzonej przez inspektora szkolnego E. Czerkawskiego w 1887 roku znajduje się adnotacja, że przy ocenie „z pilności i obyczajów” zawiązano uczniom ocenę, by mogli uzyskać zwolnienie z opłaty czesnego⁵. W ciągu roku każdy uczeń, z wyjątkiem tych najuboższych, składał jeszcze opłatę w wysokości 1 K na gry i zabawy szkolne.

³ *Zbiór ustaw...*, s. 637.

⁴ *Ibidem*, s. 627.

⁵ CPAU, Akta RSK f 178, op.3 spr.206, Akta lustracji Gimnazjum św. Jacka, dziennik lustracji.

Uczniem — w świetle przepisów — był chłopiec zapisany przez rodziców lub opiekunów, który uiścił przypisane taksy, opłatę szkolną oraz zobowiązał się do przestrzegania przepisów szkolnych i systematycznego uczęszczania do szkoły. Taki uczeń posiadał status ucznia publicznego. Inną kategorią uczniów byli uczniowie prywatni, również zapisani i uiszczający opłaty, ale uczący się w domu. Musieli stawiać się na egzaminy półroczne (nazywano je egzaminami prywatnymi i odbywały się na końcu stycznia i czerwca), a za zgodą nauczycieli i dyrektora mogli uczęszczać na niektóre przedmioty, o ile było miejsce w klasie. Uczniowie nadzwyczajni zaś to uczniowie, którzy nie byli zapisani do szkoły, opłacili taksy i opłaty i, za specjalną zgodą, uczestniczyli w wybranych lekcjach. Ostatnia kategoria uczniów dotyczyła tych maturzystów, którzy zgłosili się do egzaminu dojrzałości a nie uczęszczali do szkoły (przynajmniej do VIII klasy)⁶.

Uczniowie publiczni, którzy opuszczali szkołę przed 15 maja, otrzymywali świadectwo odejścia, ale nie byli klasyfikowani, aby nie stracić roku musieli zdawać egzamin wstępny do klasy wyższej. Inne komplikacje powodowała choroba, jeżeli trwała ponad 6 tygodni, a uczeń nie był w stanie nadrobić zaległości, musiał się poddać egzaminowi uzupełniającemu z określonych przedmiotów.

Organizacja roku szkolnego wiązała się z rokiem liturgicznym oraz świętami państwowymi. Wolne były więc wszystkie dni będące świętami rzymsko-katolickimi lub greko-katolickimi oraz dodatkowo trzy dni na rekolekcje wielkopostne, po jednym dniu na spowiedź na początku i na końcu roku szkolnego oraz na Wielkanoc; uczniowie zwolnieni byli z zajęć również 4 października — imieniny cesarza Franciszka Józefa oraz 19 listopada — imieniny cesarzowej Elżbiety. Osobne rozporządzenie dotyczyło uczniów wyznania mojżeszowego, którzy byli zwolnieni od nauki w dniach swoich świąt uroczystych (Rozporządzenie MWiO z dnia 15 listopada 1854 r. l. 18.748 Dz. p.p. Nr 318)⁷. Nauki nie było również w ciągu trzech pierwszych dni września z powodu egzaminów wstępnych, poprawkowych oraz nabożeństw. Możliwe było również zwolnienie uczniów z zajęć z powodu upałów (dotyczyło to wyłącznie Krakowa i Lwowa), jeżeli temperatura o godzinie 10 wynosiła $+18^{\circ}\text{R}$ ⁸. Rok szkolny trwał od 1 IX do 30 I — I półrocze i od 3 II do 30 VI — II półrocze. Ferie Bożonarodzeniowe — od 23 XII do 1 I, a Wielkanocne od Wielkiej Środy do wtorku.

Zadanie, jakie stawiała sobie wówczas szkoła wobec uczniów i rodziców, to, oprócz nauki, wychowanie religijne i etyczne. Podstawą sukcesów w osiąganiu tego celu miał być stały kontakt rodziców ze szkołą oraz system przepisów regulujących zachowanie uczniów. W roku 1897 wydano *Przepisy szkolne dla szkół średnich w Galicji*, w których stwierdzono, że ucznia gimnazjum, oprócz ogólnych praw obowiązujących wszystkich obywateli, obowiązują również przepisy szczegółowe, których przestrzeganie powinno być sprawą „sumienia i honoru”. W dokumencie tym nawiązywano do rozporządzenia MWiO z dnia 16 stycznia 1894 r. l. 450 i cesarskiego rozporządzenia z dnia

⁶ *Sprawozdanie [...] Gimnazjum IV w Krakowie za rok szkolny 1909/10*, Kraków 1910, s. 67–68.

⁷ *Zbiór ustaw...*, s. 627.

⁸ $^{\circ}\text{R}$ — to skala Reaumura, według której $1^{\circ}\text{R} = 5/4^{\circ}\text{C}$.

6 stycznia 1894 r., dotyczącego wprowadzenia mundurków. Mundur stawał się zewnętrzzną oznaką ucznia szkoły średniej w Galicji. Każdy uczeń zobowiązany był nosić go tak w szkole, jak i poza nią. Reskrypt RSK z dnia 14 marca 1894 r. zawierał postanowienia szczegółowe odnośnie mundurków. Tak więc mundur ucznia galicyjskiej szkoły średniej składał się z:

- bluzy z sukna granatowego, ze stojącym kołnierzem i dwiema kieszeniami na pierśsiach;
- spodni z ciemnoszarego sukna;
- płaszcz z ciemnoszarego sukna z granatowymi naszywkami na kołnierzu, spięciem z tyłu i czarnymi rogowymi guzikami w dwóch rzędach po sześć;
- czapki z granatowego sukna z prostym daszkiem, rzemykiem ze sprzączką i emblematem z białej blachy oznaczającym kategorię i numer szkoły: litera G, np. Gimnazjum św. Anny — G/I; św. Jacka — G/II; króla Jana Sobieskiego — G/III itd.

W okresie wiosenno-letnim zamiast odzieży sukiennej, uczniowie mogli nosić bluzy, spodnie i czapki z szarego płótna z zachowaniem odpowiedniego kroju z pewnymi dodatkami: tzn. bluza na kołnierzu miała mieć granatowe, sukienne wyłogi, na rękawach granatowe wypustki, zaś czapka – również granatową wypustkę dookoła. Na kołnierzu bluzy uczniowie nosili odznaki klas. W gimnazjum były to srebrne paski długości 3 cm i szerokości 0,5 cm. Ich ilość uzależniona była od klasy, do której uczeń uczęszczał, tzn. 1 pasek dla klasy pierwszej, 2 — dla drugiej, itd. aż do czwartej. W klasie piątej zaczynało się tzw. gimnazjum wyższe; kolor paska zmieniany był na złoty — i znowu ilość pasków oznaczała klasę: 1 pasek — klasa piąta, aż do ósmej klasy — 4 złote paski.

Ze względu na koszt mundurka Rozporządzenie MWiO z dnia 13 czerwca 1897 r. l. 14.343, zezwoliło dyrektorom szkół zwolnić ubogich uczniów klas pierwszych z obowiązku posiadania i noszenia stroju na okres jednego roku. Wprowadzenie obowiązku posiadania mundurka szkolnego wywołało wiele dyskusji na łamach prasy pedagogicznej, zwłaszcza „Muzeum”. Cena mundurku wraz z wpisowym spowodowała znaczne podwyższenie kosztów kształcenia, z drugiej strony podkreślano jednak dyscyplinowanie młodzieży, wprowadzenie ładu i porządku w szkołach oraz wpływ na odpowiednie zachowanie w miejscach publicznych. Na początku XX wieku rozpoczęto dyskusję na temat jakości i kształtu noszonych mundurów. Wzrost świadomości znaczenia rozwoju fizycznego młodych chłopców spowodował, że krytycznie zaczęto spoglądać na mundurki, podkreślając ich zupełne niedostosowanie do potrzeb uczniów⁹.

Za szczególnie uciążliwe uznano: wysoki kołnierz utrudniający ruch głowy i niehigieniczny, obcisły, krępujący ruchy mundur wzorowany na paradnym wojskowym, jeden model czapki na cały rok, który powoduje odmrożenia uszu zimą i niewielką ochronę od słońca latem. TNSW powołało komisję mundurową, której celem było opracowanie nowego projektu stroju dostosowanego do ruchliwości młodych chłop-

⁹ „Muzeum”, R. XXVIII: 1912, t. 1, s. 73–88.

ców. Projekt opublikowano na łamach „Muzeum” w 1912 r. Letnia wersja mundurki zbliżona była do mundurka skautowskiego. Te zamierzenia jednak nigdy nie wyszły poza sferę dyskusji.

Postanowienia szczegółowe dotyczące zachowania ucznia gimnazjalnego z maja 1897 r. na wstępie określają obowiązek uczęszczania na lekcje religii, a zarazem przestrzegają: „wobec innowierców powinien pilnie baczyć, aby nie ubliżyć ich religijnym uczuciom”¹⁰. W dalszej części przywiązywano dużą wagę do systematycznego uczęszczania do szkoły. W wypadku opuszczenia 8 dni bez zawiadomienia szkoły o przyczynie nieobecności, uczeń mógł być ze szkoły wydalony. Poza szkołą zaś, ucznia powinna być obowiązywać tzw. „godziwa rozrywka”, przez co rozumiano: z zabaw na świeżym powietrzu — przechadzki, zabawy, kąpiele, ślizgawka, a z innych zajęć — kształcenie się w muzyce i językach obcych. Uczniom nie wolno było brać udziału w balach publicznych i zabawach z tańcami, zabronione były gry hazardowe, przebywanie w karczmach, piwiarniach, kregielniach i szynkach, nie wolno było brać udziału w rozprawach sądowych, publicznych i politycznych zgromadzeniach, nie wolno było wypożyczać książek z bibliotek i czytelni publicznych, czy też w końcu nie wolno było chodzić „bez celu” po ulicach i miejscach publicznych w godzinach wieczornych. Do teatru uczniowie klas niższych (I–IV) mogli przychodzić wyłącznie w towarzystwie osób starszych, zaś uczniowie klas wyższych mogli sami uczęszczać do teatru, ale zarówno w pierwszym, jak i w drugim przypadku, o tym które przedstawienie jest dopuszczalne do oglądania przez młodzież, decydował dyrektor szkoły. Natomiast w restauracjach i cukierniach uczniowie mogli przebywać jedynie w towarzystwie rodziców lub innych osób starszych.

Uczniom gimnazjum nie wolno było należeć do żadnych stowarzyszeń zawiązanych przez inne osoby ani tworzyć związków i stowarzyszeń między sobą. Zgromadzenia uczniów w celu kształcenia lub zabawy mogły odbywać się jedynie pod kontrolą nauczycieli. O ewentualnym ogłoszeniu drukiem prac uczniowskich decydował dyrektor. Nadzór szkoły rozciągał się również nad bursami i kwaterami dla uczniów zamiejscowych. Regulowały to zresztą osobne przepisy: Rozporządzenie MWiO dla osób utrzymujących w swych domach uczniów szkół średnich z dnia 17 listopada 1897 r. l. 26.715 oraz okólnik RSK z dnia 31 maja 1898 l. 11.781¹¹.

Regulamin przewidywał wiele kar dyscyplinarnych za złamanie przepisów, przy czym upomnień i przestróg nie uznawano za kary. Natomiast karą były: nagana wobec klasy, zamknięcie w czasie wolnym od lekcji przez 2–4 godziny, podczas zamknięcia uczeń wykonywał zadaną mu pracę pisemną. W dalszej kolejności następowały: nagana dyrektora wobec uczniów lub nauczycieli w kancelarii, karcer, czyli odosobnienie ucznia na 6–16 godzin — o takiej karze decydowało całe grono nauczycieli i kara nie

¹⁰ *Przepisy szkolne dla szkół średnich Galicji*, Rozporządzenie MWiO z 9.XII.1897 r., reskrypt RSK z 3 I 1898 r., *Postanowienie szczegółowe, ćwiczenia religijne. Ustawy i rozporządzenia...*, s. 57; *Zbiór ustaw...*, s. 646.

¹¹ *Zbiór ustaw...*, s. 665.

mogła przekroczyć 8 godzin dziennie. Jeżeli poprzednie kary nie odnosiły skutku, następowało wykluczenie ze szkoły lub ze wszystkich szkół krajowych. Decyzję o wykluczeniu ze szkoły podejmowała RSK; o wykluczeniu ze szkół na terenie całego cesarstwa – decydowało MWiO. Decyzja była przekazywana do dzienników podawczych szkół i zawierała imię i nazwisko ucznia, rodzaj wykluczenia oraz powód. W Dzienniku Podawczym Gimnazjum Podgórskiego można znaleźć informacje o uczniach Gimnazjum św. Anny, wykluczonych z powodu kradzieży, „moralnego upadku”, pobicia kolegi¹². W katalogu klasowym Gimnazjum Sobieskiego możemy znaleźć wpisy o usunięciu ze szkoły również za nagminne opuszczanie lekcji¹³. Wykroczenia przeciwko dyscyplinie pojawiały się najczęściej, gdy zwiększała się znacznie liczba uczniów w szkole¹⁴. Udowodnienie kradzieży było jedną z najczęstszych przyczyn usunięcia uczniów ze wszystkich szkół¹⁵. Restrykcyjny system kar stawał się czasami powodem tragedii. O takiej informują listy skierowane do RSK przez Maurycego Ausübella, ojca ucznia Gimnazjum św. Jacka, który popełnił samobójstwo. Jego przyczyn ojciec upatrywał w tym, iż dwaj profesorowie zagrozili wyrzuceniem ze szkoły za kradzież książki z biblioteki szkolnej¹⁶.

Przepisy dyscyplinarne mówiły wyłącznie o zdarzeniach, których i tak nie dało się w całości kontrolować, do tego rozbudowany system kar nie dawał w pełni możliwości kształcenia charakteru, samodzielności i woli. W gimnazjach krakowskich stosowano się do specjalnego regulaminu opracowanego na podstawie ogólnych przepisów przez dyrektora Gimnazjum św. Anny — Leona Kulczyńskiego. Po roku 1910 zaczęły ukazywać się artykuły krytykujące taki system wychowania, propagując wprowadzenie na wzór amerykański gmin uczniowskich, czyli rodzaju rozbudowanego samorządu szkolnego, i dopuszczenie uczniów do decydowania o prawach i obowiązkach¹⁷.

Klasyfikacja i promocja, wyniki nauczania

W gimnazjum galicyjskim obowiązywał system świadectw półrocznych¹⁸, takie otrzymywał każdy uczeń. Składało się ono, według przepisów z 1890 r., z wyśrodk-

¹² APK, Dziennik Podawczy gimnazjum podgórskiego za rok 1899, poz. 545, z dnia 17.XII., za rok 1900, poz. 29, z dnia 16.I., i poz. 126 z dnia 9 III.

¹³ Archiwum byłego III Gimnazjum im. króla Jana Sobieskiego, obecnie II Liceum. Katalog Główny Klasowy za rok 1883/84.

¹⁴ AGAD, Akta k.k. Ministerium für Cultus und Unterricht, 174u — wizytacje szkół.

¹⁵ CAHU, Akta RSK, 178/3/760, wykluczenia ze szkół.

¹⁶ CAHU, Akta RSK F 178, syg. 178/3/727 — listy M Ausübella do RSK z 4 VII 1877, 7 VII 1877, oraz odpowiedzi K. Brzezińskiego z 3 IX 1877–6 IX 1877 r., dyrekcja szkoły wiązała to wydarzenie raczej ze słabymi wynikami w nauce.

¹⁷ „Muzeum”, R. XXVII: 1911, s. 97.

¹⁸ *Przepisy szkolne dla szkół średnich Galicji...*, Świadectwa półroczne, *Ustawy i rozporządzenia...*, s. 69; *Zbiór ustaw...*, s. 658.

kowanej opinii wszystkich nauczycieli zredagowanej przez wychowawcę (tzw. gospodarza klasy) oraz z ocen z poszczególnych przedmiotów, na podstawie których określano ogólną ocenę postępu, obyczajów i pilności ucznia. Postęp, obyczaje i pilność posiadały własne skale ocen, tzn.:

- postęp określano stopniami: celujący, bardzo dobry, dobry, dostateczny, niedostateczny, zły,
- obyczaje mogły być: chwalebne, dobre, dość dobre, naganne, złe,
- pilność określano mianem: wytrwała, dobra, dość dobra, niejednostajna, mała.

Dopiero na tej podstawie formułowano ostateczny stopień, tzn. „stopień pierwszy z odznaczeniem” tzw. „celujący”, „stopień pierwszy” (uczeń nie miał oceny niższej niż dobry, a przynajmniej jedną ocenę celującą), „stopień drugi” (przy jednej ocenie niedostatecznej z przedmiotów obowiązkowych), „stopień trzeci” (gdy przynajmniej z połowy przedmiotów obowiązkowych ocena była niedostateczna lub zła). Poza tym istniały rubryki uboczne, gdzie wpisywano ocenę z zewnętrznej formy wypracowań pisemnych oraz uwagi o frekwencji. W przypadku oceny wypracowań skala odpowiadała ocenom z obyczajów. Skalę ocen na świadectwie zamieniono na następujące stopnie (według kolejności od najwyższego do najniższego): chlubnie uzdolniony (celujący), uzdolniony (stopień pierwszy), na ogół uzdolniony (stopień drugi) i nieuzdolniony (stopień trzeci).

Ośmioletni cykl kształcenia kończył się egzaminem dojrzałości, którego celem było sprawdzenie przygotowania abiturientów do studiowania na wyższej uczelni. Podstawą dopuszczenia do egzaminu były oceny w drugim półroczu ósmej klasy. Jeżeli uczeń uzyskał wówczas świadectwo drugiego lub trzeciego stopnia nie powinien w danym roku przystępować do matury, przy jednej ocenie niedostatecznej z przedmiotu obowiązkowego maturę przesuwano na termin jesienny, na początek września. Na przykład w roku szkolnym 1898/9 terminarz egzaminów maturalnych kształtował się następująco: 19 i 21 września, czyli w tzw. terminie jesiennym, odbyły się egzaminy maturalne poprawkowe z poprzedniego roku szkolnego, następnie w tzw. terminie letnim egzamin pisemnym odbył się w dniach od 9 do 15 maja, a ustny w dniach od 12 do 21 czerwca¹⁹. W 1903 roku RSK wprowadziła nowe dodatkowe terminy egzaminów dojrzałości – jesienny i styczniowy dla poprawkowiczów z terminu jesiennego²⁰. Egzamin dojrzałości składał się z części pisemnej i ustnej. Część pisemna obejmowała tzw. prace klauzurowe z języka wykładowego (5 godz.), tłumaczenia z łaciny na polski (2 godz.), tłumaczenia z greki (3 godz.), tłumaczenia z polskiego na łacinę (3 godz.), wypracowanie matematyczne (4 godz.), praca pisemna z drugiego języka nowożytnego (3 godz., na żądanie rodziców)²¹. Uczeń mógł pisać codziennie, ale przez nie więcej niż 5 godzin. Jedynymi dostępnymi pomocami naukowymi były tablice logarytmiczne

¹⁹ *Sprawozdanie [...] III Gimnazjum w Krakowie za rok szkolny 1899*, Kraków 1899, s. 88–89.

²⁰ *Sprawozdanie c.k. RSK o stanie wychowania publicznego za rok szkolny 1902/1903*, Lwów 1903, s. 9–10.

²¹ *Przepisy szkolne dla szkół średnich Galicji...*, *Pisemny egzamin, Ustawy i rozporządzenia...*, s. 76–79.

oraz słownik. W jednej sali mogło przebywać maksymalnie 20 uczniów. Po zakończonej pracy uczeń oddawał czystopis, brudnopis oraz wszystkie notatki i obliczenia, które, po sprawdzeniu prac przez nauczycieli, dyrekcja odsyłała do RSK wraz z tabelą ilustrującą osiągnięcia ucznia w ciągu ostatniego roku szkolnego.

Część ustna składała się z egzaminu z języka polskiego i literatury polskiej, języka łacińskiego i literatury łacińskiej, języka greckiego i literatury greckiej, historii i geografii, matematyki i fizyki oraz na ewentualne żądanie rodziców z gramatyki i literatury innego języka nowożytnego²². Komisja, przed którą składano egzamin składała się z przewodniczącego, którym był inspektor krajowy lub oddelegowana przez MWiO osoba, dyrektora szkoły, nauczycieli wszystkich przedmiotów z wyjątkiem gimnastyki, nauczycieli religii (mogli oni wypowiadać się tylko o uczniach swojego wyznania). Ustny egzamin dojrzałości odbywał się od godziny 8–12 oraz 15–17; cały dzień egzaminowano jedną grupę kandydatów według kolejności alfabetycznej. Najpierw egzaminowano uczniów publicznych, potem prywatnych i eksternistów. Egzamin przeprowadzał ten nauczyciel, który uczył w ostatnim roku danego przedmiotu, ale w każdej chwili mógł się włączyć każdy członek komisji. Przy egzaminie mogli być obecni przedstawiciele władz miejskich i innych władz, które łożyły na utrzymanie szkoły. Uczeń miał możliwość poprawienia egzaminu dojrzałości, jeżeli najwyżej z jednego przedmiotu otrzymał ocenę niedostateczną.

Przepisy określały również wymagania szczegółowe. Jeśli chodzi o egzamin z języka łacińskiego i literatury łacińskiej, to uczniów obowiązywała znajomość dzieł Cezara, Liwiusza, Salustiusza, mów Cycerona, Tacyta, Wergiliusza, Horacego, a w ich ramach — biegle tłumaczenie ustępów, które powinno wykazać sprawność i pewność w porównaniu sposobu wyrażania się w mowie ojczystej i łacinie. Ponadto należało wykazać się płynnym czytaniem z akcentowaniem. Egzamin z języka greckiego i literatury greckiej obejmował znajomość treści i formy pism Homera, Herodota, Demostenesa, Platona i Sofoklesa. Uczeń powinien umieć biegle tłumaczyć na podstawie gramatycznie gruntownego zrozumienia. W zakresie historii i geografii uczniów obowiązywała znajomość epok historycznych, ich następstw i związków oraz umiejętność ich organizacji geograficznej. Ponadto uczeń powinien znać daty ważnych zdarzeń oraz daty związane w wybitnymi osobistościami historycznymi. Należało również wykazać się wiedzą na temat historii greckiej i rzymskiej z kulturą włącznie, historii Austrii — głównie w związkach z historią powszechną, geografii Austrii, historii Polski i Rusi. Egzamin z matematyki obejmował dwa twierdzenia z trygonometrii, planimetrii i geometrii, rozwiązywanie zadań zawierających podstawowe zasady poszczególnych działów, rozwiązywanie pojedynczych równań pierwszego stopnia z jedną lub wieloma niewiadomymi, drugiego stopnia z jedną niewiadomą, logarytmy i zadania z zastosowaniem głównych zasad arytmetyki i algebry. Celem takiego egzaminu było zbadanie zdolności czytania twierdzeń użytku naukowego. W zakresie fizyki

²² *Zbiór ustaw...*, s. 79–83.

uczniów obowiązywała znajomość fundamentalnych zjawisk z poszczególnych działów i wy tłumaczenie stojących za nimi zjawisk natury. Uczeń powinien mieć jasne pojęcie o postawach empirycznych i ich matematycznych stosunkach. Egzamin z drugiego języka nowożytnego miał za zadanie wykazać znajomość gramatyki i literatury. Chodziło o wykazanie poprawności w wyrażaniu się pisemnym i ustnym ucznia²³.

Świadectwo dojrzałości wieńczyło ośmioletnią pracę uczniów i nauczycieli. Dokument zawierał podstawowe informacje o uczniu, tzn. miejsce, kraj i datę urodzenia, wyznanie, ewentualne pośrednie gimnazja, do których uczęszczał, ocenę obyczajów, oceny z poszczególnych przedmiotów oraz rzecz najważniejszą — oświadczenie o dojrzałości lub nie do studiów uniwersyteckich. Za egzamin dojrzałości pobierano takse w wysokości 12 K, przy czym uczniowie zwolnieni z opłat szkolnych byli również zwolnieni z taksy egzaminacyjnej. Kwota ta przeznaczona była do podziału pomiędzy dyrektora szkoły i członków komisji egzaminacyjnej. Prywatyści i eksterniści wnosili opłatę egzaminacyjną w wysokości 36 K. Przy egzaminie poprawkowym również pobierano opłatę w wysokości 12 K.

W gimnazjach realnych występowały pewne różnice w egzaminie dojrzałości, które choć określone w rozporządzeniu MWiO z 29 II 1908 r. l. 10051, w Galicji zaczęły obowiązywać dopiero od 1912 r., po interwencji w MWiO przedstawicieli RSK. Egzamin pisemny składał się z wypracowania z języka polskiego na jeden z wybranych tematów, również z wypracowania wybranego spośród trzech tematów z języka niemieckiego oraz z tłumaczenia z języka łacińskiego na polski. Czas przeznaczony na pisanie wynosił odpowiednio 5, 4 i 3 godziny. Wymagania co do języka polskiego i łacińskiego pokrywały się z wymaganiami w gimnazjum klasycznym. Egzamin ustny obejmował język polski w zakresie historii literatury i lektury od XVI wieku do końca XIX, język łaciński, niemiecki, historię starożytną, polską, austriacką i geografie ze statystyką polską i austriacką, a także matematykę. W wypadku eksternistów lub osób, które nie uzyskały w klasie IV z rysunków obowiązkowych oraz z rysunku geometrycznego oceny przynajmniej dostatecznej, musieli zdawać z tego przedmiotu tak zwany egzamin uprzedni, który odbywał się na dwa miesiące przed właściwą maturą i nazywany był małą maturą. Eksternistów obowiązywał egzamin poszerzony o egzamin pisemny z tłumaczeń z polskiego na łacinę, z francuskiego lub angielskiego na polski, z matematyki i geometrii wykreślnej. Egzamin uprzedni ustny obejmował religię z uwzględnieniem dogmatyki, etyki, historii Kościoła, języki francuski lub angielski, geometrię wykreślną, historię naturalną, w tym zoologię, botanikę, mineralogię z geologią, chemię, fizykę i propedeutykę filozofii obejmującą logikę i psychologię. Uczniowie, którzy ukończyli gimnazjum ośmioklasowe mogli zapisywać się na wszystkie świeckie wydziały uniwersyteckie (a więc nie na teologię), do wyższych szkół technicznych, do szkoły rolniczo-leśnej (Bodenkultur) w Wiedniu, do akademii weterynaryjnych oraz na studia farmaceutyczne.

²³ Ibidem, s. 673.

Cechą charakterystyczną gimnazjów krakowskich był duży odsiew uczniów w trakcie ośmioletniego toku nauki. Szczególnie widoczne jest to na przykładzie Gimnazjum św. Anny, w którym (do początku lat dziewięćdziesiątych) do ósmej klasy docierało około 40% uczniów rozpoczynających naukę. Wśród nich szkołę kończyło bez powtórzenia klasy średnio 53% gimnazjalistów. Istotne różnice w liczbie uczniów pomiędzy klasami najniższymi a ostatnią, maturalną klasą, stały się przedmiotem dyskusji, toczącej się na łamach prasy pedagogicznej, dotyczącej oceny poziomu gimnazjów i ich roli w wykształceniu społeczeństwa.

Klasyfikacja uczniów publicznych w latach 1875–1883 kształtowała się następująco: w Gimnazjum św. Anny stopień celujący osiągnęło 14,27% uczniów, stopień pierwszy 65,74%, co oznaczało postęp dobry dla 80,01% uczniów. Postęp zły, a więc drugi i trzeci stopień, uzyskało odpowiednio 8,88% i 11,06% uczniów. W tym samym przedziale czasu w Gimnazjum św. Jacka odsetek uczniów, którzy uzyskali stopień celujący wyniósł 11,47%, stopień pierwszy — 74,57%, stopień drugi — 6,04%, a stopień trzeci — 7,33%. Poprawki z jednego przedmiotu miało w tym czasie w Gimnazjum św. Anny 11,1% uczniów, a w Gimnazjum św. Jacka 15,65%. Egzamin poprawkowy zdawało z wynikiem pozytywnym około 87% uczniów.

W drugiej połowie lat 80. XIX wieku ogólny obraz rezultatów nauczania w poszczególnych gimnazjach zmienił się. Zmniejszeniu uległ odsetek uczniów osiągających stopień celujący. W latach 1884–1888 wynosił on dla Gimnazjum św. Anny 9,56% ogółu uczniów, w Gimnazjum św. Jacka — 7,58%. W nowopowstałym Gimnazjum Sobieskiego był stosunkowo wysoki i wynosił 14,34%. Odsetek uczniów uzyskujących stopień pierwszy utrzymywał się na tym samym poziomie, natomiast w Gimnazjum Sobieskiego wynosił 74,54% uczniów. W stosunku do ogółu uczniów wzrósł udział tych, którzy osiągnęli stopień drugi i wynosił on odpowiednio dla Gimnazjum św. Anny 11,69%, dla Gimnazjum św. Jacka 9,5%. Najmniejszy odsetek był w Gimnazjum Sobieskiego — 6,87%. Nie zmienił się natomiast procent uczniów, którzy osiągnęli trzeci stopień — dla III Gimnazjum 4,25%. Jednocześnie wzrosła ilość poprawek z jednego przedmiotu, która kształtowała się na poziomie 12,35% uczniów Gimnazjum św. Anny, 17,8 % uczniów Gimnazjum św. Jacka i 14,9% w III Gimnazjum. Egzamin poprawkowy w tym okresie zdawało z wynikiem pozytywnym ok. 88,5% uczniów. W latach dziewięćdziesiątych wyniki klasyfikacji nie uległy większym zmianom, jedynie w Gimnazjum Sobieskiego zmniejszył się udział uczniów osiągających stopień pierwszy z odznaczeniem (celujący), który wyniósł w tym okresie 11,20%, i wzrósł odsetek uczniów z drugim stopniem do 8,19%.

Do końca okresu autonomicznego w ogólnej klasyfikacji uczniów widoczna jest tendencja wzrostu udziału uczniów uzyskujących pierwszy stopień z odznaczeniem (chłubnie uzdolnieni) oraz spadku odsetka uczniów otrzymujących stopień drugi (na ogół uzdolnieni).

Podsumowaniem ośmioletniego toku nauki był, jak wspomniałam wcześniej, wielostopniowy egzamin dojrzałości. Wyniki zdanego egzaminu podzielone były na dwie kategorie: „zdający z odznaczeniem” i „uznani za dojrzałych”. W przypadku niepowo-

dzenia ogólna ocena na świadectwie brzmiała „reprobowani na pół roku”, „reprobowani na rok” lub „reprobowani bezterminowo”. Z tych przedmiotów, z których nie uzyskano pozytywnej oceny można było zdawać egzamin poprawkowy. Ponowny egzamin można było składać dwa razy i od roku 1903 w terminach: jesiennym — we wrześniu i zimowym — w styczniu.

Analizując wyniki egzaminów dojrzałości w Gimnazjum św. Anny w ciągu całego okresu autonomicznego, można zauważyć, że w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych egzamin zdawało 89% przystępujących do niego abiturientów, lata dziewięćdziesiąte cechuje nieznaczny spadek do około 86%, po czym odsetek ten zwiększył się do 94%²⁴. Podobną tendencją odznacza się udział absolwentów, którzy uzyskali ocenę z odznaczeniem. Najliczniejszą grupę uczniów stanowili ci, którzy uzyskali ocenę „uznani za dojrzałych”. Ich odsetek systematycznie wzrastał od 67% w latach 70. XIX wieku do 75% na początku XX wieku. W Gimnazjum św. Jacka stale wzrastał procent zdających – od 85% w latach siedemdziesiątych do około 93% na początku XX wieku²⁵. Niewielkie zmiany dotyczyły głównie osób, które uzyskały ocenę z odznaczeniem (pomiędzy 12% i 14%). Dla III Gimnazjum najmniejszy udział zdających egzamin dojrzałości w stosunku do liczby przystępujących do niego abiturientów przypadła na lata dziewięćdziesiąte – średnia dla tego okresu to około 84%. W pozostałych latach odsetek ten był najwyższy w Krakowie — około 95%. W innych gimnazjach, od początku ich powstania aż do wybuchu I wojny światowej, stale zmniejszał się udział uczniów, którzy zmuszeni byli do powtarzania egzaminu. W Gimnazjum Podgórskim od roku szkolnego 1907/1908 do wybuchu wojny egzamin dojrzałości zdawało 100% uczniów publicznych (wcześniej odsetek ten wahał się wokół 80%), w tym gimnazjum był również duży procent uczniów, którzy zdawali egzamin z odznaczeniem, w roku szkolnym 1912/13 spośród 43 uczniów, którzy przystąpili do matury aż 18, czyli 42%, zdało z odznaczeniem²⁶.

Na przełomie XIX i XX wieku do grona zdających maturę dołączyły kobiety. Otrzymały one możliwość przystępowania do egzaminu dojrzałości jako eksternistki, co związane było z uzyskaniem prawa studiowania na uniwersytetach w charakterze słuchaczek zwyczajnych. Walkę o to prawo, jaka rozegrała się na kongresie pedagogów polskich we Lwowie w 1894 r., poparł Tomasz Sołtysik²⁷, późniejszy dyrektor Gimnazjum Podgórskiego i Gimnazjum Sobieskiego. Warunki egzaminu określało Rozporządzenie MWiO z 9 marca 1896 r. Jego składanie było możliwe wyłącznie w wyznaczonych do tego celu czterech gimnazjach męskich, trzech lwowskich i jednym krakowskim — Gimnazjum św. Anny. Pierwszy egzamin odbył się w czerwcu 1900 r. Przystąpiło do niego 21 dziewcząt będących uczennicami „Prywatnej średniej szkoły

²⁴ Opracowano na podstawie Protokołów egzaminów dojrzałości APK, GLN 191–200, oraz na podstawie *Sprawozdań [...] św. Anny w Krakowie za lata 1869–1914*.

²⁵ APK, GLJ 60–96 oraz *Sprawozdań [...] św. Jacka w Krakowie za lata 1973–1914*.

²⁶ APK, Archiwum byłego VI Gimnazjum i Liceum im. T. Kościuszki. Protokoły egzaminów dojrzałości, Teczeki nr 13, 20, 21.

²⁷ J. Hulewicz, *Sprawa wyższego wykształcenia kobiet w Polsce w wieku XIX*, Kraków 1939, s. 257.

żeńskiej z programem gimnazjalnym”, która działała w Krakowie od 1896 r. Pomimo że wymagania egzaminacyjne w stosunku do kobiet były zaostrzone²⁸, sześć z nich uzyskało świadectwo maturalne z odznaczeniem, co udało się tylko dziewięciu uczniom publicznym spośród 51 zdających. Do końca okresu autonomicznego w Gimnazjum Nowodworskiego rokrocznie do egzaminu maturalnego przystępowało kilkanaście kobiet. W ogólnej liczbie uczniów stanowiło to jednakże nikły odsetek.

Liczebność

Jak wskazują obliczenia i wykresy, przez gimnazja krakowskie w okresie autonomii przewinęła się ogromna grupa młodzieży, przy czym wykazuje ona pewną charakterystyczną tendencję. Początek okresu autonomicznego to zaledwie siedmiusetosobowa grupa uczniów Gimnazjum św. Anny (rok 1867/68); od tego momentu widać ciągły wzrost liczby uczniów, który osiągnął swoje apogeum w latach 1905–1910 (bliisko 4 tys. uczniów zapisanych na początku roku szkolnego) po czym nastąpiła tendencja spadkowa.

Wybuch I wojny światowej spowodował spadek liczby uczniów do poziomu z początku wieku. Największa liczba uczniów przypada na lata szkolne 1905/06–1913/14, kiedy to liczebność uczniów wzrasta ponad pięć i półkrotnie; nawet w czasie najtrudniejszym dla miasta, w 1915 i 1916 roku (ewakuacja), była ona i tak czterokrotnie wyższa niż w okresie początkowym. W poszczególnych gimnazjach ruch uczniów przebiegał różnorodnie. Do 1902 r. najliczniejszym gimnazjum było c.k. Gimnazjum św. Anny (np. w roku szkolnym 1900/01 zapisano do szkoły 1123 uczniów). Od roku 1903 najwięcej uczniów liczyło Gimnazjum III i do wojny utrzymywało się pod względem liczby uczniów na czele (np. w roku szkolnym 1905/06 zapisano do szkoły 909 uczniów). Tuż przed I wojną światową najliczniejszą grupę stanowili uczniowie uczęszczający do Gimnazjum św. Jacka lub jego filii (np. w roku szkolnym 1913/14 zapisano 925 uczniów). O ile ogólna liczba uczniów stale rosła, o tyle w poszczególnych szkołach nie następował proces stałego wzrostu, lecz zauważalne są wahania wynikające z otwierania nowych placówek, do których przesuвано uczniów z innych szkół, czasowo rozładując sytuację.

Wzrost liczebności dotyczył zarówno uczniów publicznych, jak i prywatnych. Ilość uczniów prywatnych stale rosła, zwiększając swoją liczbę ponad ośmiokrotnie. W ogólnej liczbie uczniów nie przekroczyli oni jednak 4,7 % i było to w latach 1890–1895, natomiast w czasie gwałtownego wzrostu ogólnej liczby uczniów w latach 1895–1910 ich liczba spadła do 2,7%, by następnie, przed samą wojną wzrosnąć do 3,8%. W czasie wojny liczba uczniów prywatnych nie spadła tak gwałtownie jak publicznych i utrzymywała się na poziomie 3,6%. Największą liczbę uczniów prywatnych znajdujemy

²⁸ R. Dutkova, *Żeńskie gimnazja w procesie emancypacji kobiet 1896–1918*, Kraków 1995, s. 24.

Tabela 3. Liczba uczniów w gimnazjach krakowskich i gimnazjum w Podgórzu w wybranych latach w okresie autonomii galicyjskiej oraz odsetek uczniów na końcu roku szkolnego w stosunku do liczby zapisanych

ROK			1867	1870	1875	1880	1885	1890	1895	1900	1905	1910	1913	1915
			/68	/71	/76	/81	/86	/91	/96	/01	/06	/11	/14	/16
G	św. Anny	l.p.	701	735	631	879	686	629	706	1123	894	712	672	437
		l.k.	626	643	576	715	621	543	608	1006	762	644	555	348
I	św. Jacka	l.p.	x	547	397	767	556	491	460	514	836	759	925	783
		l.k.	x	482	339	654	497	452	444	464	705	674	788	692
M	III	l.p.	x	x	x	x	604	611	529	676	909	920	786	745
		l.k.	x	x	x	x	554	546	473	615	851	853	767	640
A	IV	l.p.	x	x	x	x	x	x	x	x	645	393	608	557
		l.k.	x	x	x	x	x	x	x	x	560	347	547	511
Z	V	l.p.	x	x	x	x	x	x	x	x	x	430	372	327
		l.k.	x	x	x	x	x	x	x	x	x	324	315	254
J	Razem	l.p.	701	1282	1028	1646	1846	1731	1695	2313	3284	3214	3363	2849
		l.k.	626	1125	915	1369	1672	1541	1524	2085	2878	2842	2972	2445
U	gimnazjum w Podgórzu	l.p.	x	x	x	x	x	x	x	499	644	514	431	272
		l.k.	x	x	x	x	x	x	x	433	568	464	366	230
M	Ogółem	l.p.	701	1282	1028	1646	1846	1731	1695	2812	3928	3728	3794	3121
		l.k.	626	1125	915	1369	1672	1541	1525	2518	3446	3306	3338	2675
%			89,3	87,8	89,0	83,2	90,6	89,0	89,9	89,4	88,9	88,7	88,0	85,7

l.p.– liczba uczniów zapisanych na początku roku

l.k.– liczba uczniów na końcu roku szkolnego

Źródło: Opracowano na podstawie Katalogów Klasyfikacyjnych Gimnazjum św. Anny, APK GLN 127–178; Katalogów Głównych Klasowych Gimnazjum św. Jacka, APK, GLJ 6–58; Katalogów Klasowych Filii Gimnazjum św. Jacka, GŚWJ 2–16, 18–20 i 23; Katalogów Głównych Klasowych za lata 1883–1916; Archiwum byłego III Gimnazjum im. króla Jana Sobieskiego, obecnie II Liceum; Katalogów Głównych Ocen APK; Archiwum byłego VI Gimnazjum i Liceum im. Tadeusza Kościuszki, Teczki nr 68–91; Katalogów Klasyfikacyjnych IV Gimnazjum i Liceum im. Henryka Sienkiewicza, APK, Teczki GS1–GS12; *Sprawozdań dyrektorów poszczególnych szkół za lata 1867–1916.*

Tabela 4. Liczba uczniów prywatnych w poszczególnych gimnazjach krakowskich i Gimnazjum Podgórskim na końcu wybranych lat szkolnych okresu autonomii galicyjskiej oraz ich odsetek w stosunku do ogółu uczniów

ROK		1867	1870	1875	1880	1885	1890	1895	1900	1905	1910	1913	1915
		/68	/71	/76	/81	/86	/91	/96	/01	/06	/11	/14	/16
S	św. Anny	13	16	4	17	29	39	42	33	35	25	21	31
Z	św. Jacka		3	3	23	16	10	10	6	15	6	8	9
K	III					15	24	20	20	35	38	51	23
O	IV									10	7	26	22
Ł	V										8	1	1
A	Razem	13	19	7	40	60	73	72	59	95	84	107	86
	w Podgórzu								8	3	2	5	3
	Ogółem	13	19	7	40	60	73	72	67	98	86	112	89
	%	2,1	1,5	0,8	2,9	3,6	4,7	4,7	2,7	2,8	2,6	3,8	3,4

Źródło: Opracowano na podstawie Katalogów Klasyfikacyjnych Gimnazjum św. Anny, APK GLN 127–178; Katalogów Głównych Klasowych Gimnazjum św. Jacka, APK, GLJ 6–58; Katalogów Klasowych Filii Gimnazjum św. Jacka, GŚWJ 2–16, 18–20 i 23; Katalogów Głównych Klasowych za lata 1883–1916, Archiwum byłego III Gimnazjum im. króla Jana Sobieskiego, obecnie II Liceum; Katalogów Głównych Ocen APK, Archiwum byłego VI Gimnazjum i Liceum im. Tadeusza Kościuszki, Teczki nr 68–91; Katalogów Klasyfikacyjnych IV Gimnazjum i Liceum im. Henryka Sienkiewicza, APK, Teczki GS1–GS12; *Sprawozdań dyrektorów poszczególnych szkół za lata 1867–1916*.

w św. Annie i III Gimnazjum, gdzie w okresie, gdy było ich najwięcej, stanowili odpowiednio: 6,9% w Gimnazjum Nowodworskiego i 5,6% w III Gimnazjum.

Tak znaczny wzrost liczby uczniów spowodowany był przede wszystkim zwiększeniem się liczby mieszkańców Krakowa w tym okresie (pomiędzy rokiem 1869 a 1910 wzrosła ona blisko trzykrotnie), przy czym nie wynikało to wyłącznie z przyrostu naturalnego, ale głównie z napływu ludności z okolicznych powiatów, a także z całej zachodniej Galicji oraz z rozszerzenia granic administracyjnych Krakowa. Nie był to wszakże jedyny czynnik wpływający na liczbę uczniów gimnazjów w Krakowie. Należy pamiętać również o przesłankach społecznych, na przykład o prestiżu, jakim cieszyły się gimnazja krakowskie, sprawiającym, iż przyjeżdżali do nich uczniowie z miejscowości, w których także znajdowały się szkoły tego typu. Do Krakowa napływali w tym czasie także gimnazjaliści z zaboru rosyjskiego.

Cechy demograficzne

Sprawozdania dyrektorów gimnazjów... podają od połowy lat 80. XIX wieku liczebność uczniów według miejsca zamieszkania rodziców. Z analizy danych wynika, że udział uczniów zamiejskowych w ciągu całego okresu autonomicznego stale malał, przy stałym wzroście ogólnej ich liczby (Tab. 5.).

Tendencja taka występuje we wszystkich gimnazjach, natomiast w poszczególnych szkołach możemy zauważyć pewne cechy charakterystyczne. W Gimnazjum św. Anny, gdzie w latach osiemdziesiątych uczniowie zamiejskowi stanowili ponad 50%, po roku 1905/6 ilość uczniów spadła do 45%, a następnie po roku 1905 do 40%, by utrzymać się do wojny na tym poziomie i zmniejszyć do ok. 20% w czasie jej trwania. Podobne wielkości, zwłaszcza w okresie przed I wojną światową, występują w św. Jacku, IV i V Gimnazjum. Najmniej uczniów zamiejskowych uczęszczało do III Gimnazjum im. Króla Jana Sobieskiego, gdzie odsetek zamiejskowych uczniów nie przekroczył 40, a w roku szkolnym 1910/11, gdy we wszystkich pozostałych szkołach liczba zamiejskowych uczniów oscylowała wokół 40%, w III Gimnazjum wynosiła 25%. Szczegół-

Tabela 5. Liczba uczniów publicznych według miejsca zamieszkania rodziców w gimnazjach krakowskich i gimnazjum w Podgórzu w latach 1885–1916

ROK		1885/86	1890/91	1895/96	1900/01	1905/06	1910/11	1915/16
A	miejskowych	293	250	339	488	399	376	252
	zamiejskowych	299	254	227	485	328	243	65
	% zamiejskowych	50,5	50,4	40,0	49,8	45,1	39,3	20,5
J.	miejskowych	394	413	511
	zamiejskowych	296	255	172
	% zamiejskowych	42,9	38,2	25,2
III	miejskowych	.	.	.	383	556	608	514
	zamiejskowych	.	.	.	212	260	207	103
	% zamiejskowych	.	.	.	35,6	31,9	25,4	16,7
IV	miejskowych	x	x	x	x	301	217	399
	zamiejskowych	x	x	x	x	249	123	90
	% zamiejskowych	x	x	x	x	45,3	36,2	18,4
V	miejskowych	x	x	x	x	x	190	200
	zamiejskowych	.	x	x	x	x	126	53
	% zamiejskowych	x	x	x	x	x	39,9	20,9
w P	miejskowych	x	x	x	208	379	257	185
	zamiejskowych	x	x	x	217	186	205	42
	% zamiejskowych	x	x	x	51,1	32,9	44,4	18,5

Źródło: Opracowano na podstawie *Sprawozdań dyrektorów poszczególnych szkół za lata 1885–1916*.

nie duży odsetek uczniów zamiejscowych był w Gimnazjum Podgórskim, w którym we wspomnianym roku osiągnął 44,4%. W czasie wojny spadł jednak do 18,5 %.

Zjawiskiem charakterystycznym dla uczniów i szkół były duże zmiany w liczebności uczniów na początku i na końcu roku. Na liczbę uczniów danego gimnazjum składali się uczniowie zapisani na początku roku szkolnego, ci, którzy wpisali się w trakcie, a także tacy, którzy z różnych powodów musieli się wypisać (Tab. 3.). Generalnie, liczba uczniów na końcu roku, w porównaniu z liczbą uczniów zapisanych do szkoły, wynosiła średnio dla wszystkich gimnazjów 88,3%. Od roku 1890 aż do wybuchu wojny odsetek uczniów kończących gimnazja ustabilizował się na poziomie 89–90%. W czasie wojny pobór oraz ochotnicze zaciągi do Legionów spowodowały spadek do ok. 85%. Spośród wszystkich gimnazjów najbardziej ustabilizowaną liczbę uczniów miało III Gimnazjum — średnio 92,5%. W tym przypadku od roku 1891 widoczna była stale malejąca różnica pomiędzy zapisanymi a kończącymi gimnazjum. Tuż przed wojną 97,6% uczniów kończyło to gimnazjum. W pozostałych szkołach ruch uczniów w ciągu roku pozostawał na poziomie 88% z wyjątkiem najmłodszego Gimnazjum — V, gdzie odsetek kończących wynosił średnio 81%.

Pod względem wyznania i narodowości okres autonomiczny wyraźnie się wyróżnia, zwłaszcza w porównaniu z pierwszą połową XIX wieku, gdzie, jak wykazały badania Renaty Dutkovej, młodzież szkół średnich była prawie jednolicie polska i katolicka²⁹. Sprawozdania dyrektorów szkół są w tym względzie dość dokładne, podają bowiem zarówno wyznanie uczniów, jak i język ojczysty. Na podstawie badań można określić cechy grona uczniowskiego jako grupy religijnej i narodowościowej (Tab. 6. i 7.). W przeciwieństwie do poprzedniego okresu nie jest to już grupa jednolita narodowościowo i religijnie. Równouprawnienie ludności żydowskiej spowodowało, że udział przedstawicieli tej społeczności w ciągu całego omawianego okresu stale rósł – od zaledwie 4% w roku szkolnym na początku ery autonomicznej do 18,6% u jej schyłku, przy czym odsetki nie w pełni oddają wzrost liczby uczniów żydowskich w gimnazjach krakowskich — w liczbach bezwzględnych jest to dwudziestoczekrotny wzrost.

Katolicy stanowili jednakże główną grupę wyznaniową wśród uczniów — od 94,0% maksymalnie w 1867/68 r. do minimalnie 79,6% w roku 1910/11. Wśród innych grup wyznaniowych znajdujemy w społeczności uczniowskiej greko-katolików, którzy w największej liczbie występowali pomiędzy rokiem 1890 a 1911, przy czym ich udział w ogólnej liczbie uczniów nie przekroczył 1,8%.

²⁹ R. Dutkova, *Szkolnictwo średnie Krakowa w I połowie XIX wieku (1801–1846)*, [w:] *Monografie z dziejów oświaty*, pod red. J. Miąso, T. XIX, Wrocław 1976, s. 184.

Tabela 6. Liczba i odsetek uczniów według wyznania w gimnazjach krakowskich i gimnazjum w Podgórzu w latach 1867–1916

ROK		1867	1870	1875	1880	1885	1890	1895	1900	1905	1910	1915
		/68	/71	/76	/81	/86	/91	/96	/01	/06	/11	/16
św. A.	rzym-kat	588	602	540	653	566	445	498	834	594	462	277
	grec-kat	2	3	3	5	7	3	5	8	1	3	3
	judaizm	25	28	30	53	45	54	60	122	131	153	68
	luteranizm	9	10	3	4	2	1	3	9	1	1	–
	inne	2	–	–	–	1	1	–	–	–	–	–
św. J.	rzym-kat	x	407	252	495	372	310	319	385	553	494	481
	grec-kat	x	1	3	3	3	10	8	8	5	12	12
	judaizm	x	71	84	151	102	129	110	69	144	166	190
	luteranizm	x	3	–	5	3	3	7	2	–	–	–
	inne	x	–	–	–	1	–	–	–	3	2	–
III	rzym-kat	x	x	x	x	468	468	396	557	781	714	522
	grec-kat	x	x	x	x	1	5	5	4	9	16	6
	judaizm	x	x	x	x	84	71	69	53	56	82	109
	luteranizm	x	x	x	x	1	2	3	1	5	2	3
	inne	x	x	x	x	–	–	–	–	–	1	–
IV	rzym-kat	x	x	x	x	x	x	x	x	487	271	386
	grec-kat	x	x	x	x	x	x	x	x	10	6	2
	judaizm	x	x	x	x	x	x	x	x	50	61	98
	luteranizm	x	x	x	x	x	x	x	x	3	2	3
	inne	x	x	x	x	x	x	x	x	–	–	–
V	rzym-kat	x	x	x	x	x	x	x	x	x	275	199
	grec-kat	x	x	x	x	x	x	x	x	x	5	6
	judaizm	x	x	x	x	x	x	x	x	x	34	46
	luteranizm	x	x	x	x	x	x	x	x	x	2	2
	inne	x	x	x	x	x	x	x	x	x	–	–
w P.	rzym-kat	x	x	x	x	x	x	x	290	424	345	164
	grec-kat	x	x	x	x	x	x	x	2	6	12	2
	judaizm	x	x	x	x	x	x	x	141	138	107	64
	luteranizm	x	x	x	x	x	x	x	–	–	–	–
	inne	x	x	x	x	x	x	x	–	–	–	–
Razem uczniów		626	1125	915	1369	1656	1502	1483	2485	3401	3228	2643
O	rzym-kat	588	1009	792	1148	1406	1223	1213	2066	2839	2561	2029
	%	94,0	89,7	86,5	83,8	84,9	81,4	81,9	83,1	83,5	79,2	76,7
G	grec-kat	2	4	6	8	11	18	18	22	31	54	31
	%	0,3	0,4	0,7	0,6	0,7	1,2	1,1	0,9	0,9	1,8	1,2
Ó	judaizm	25	99	114	204	231	254	239	385	519	603	575
	%	4,0	8,8	12,5	14,9	13,9	16,9	16,1	15,5	15,2	18,7	21,8
Ł	luteranizm	9	13	3	9	6	6	13	12	9	7	8
	%	1,4	1,1	0,3	0,7	0,4	0,4	0,9	0,5	0,3	0,2	0,3
E	inne	2	–	–	–	2	1	–	–	3	3	–
	%	0,3	–	–	–	0,1	0,1	–	–	0,1	0,1	–

Źródło: Opracowano na podstawie Katalogów Klasyfikacyjnych Gimnazjum św. Anny, APK GLN 127–178; Katalogów Głównych Klasowych Gimnazjum św. Jacka, APK, GLJ 6–58; Katalogów Klasowych Filii Gimnazjum św. Jacka, GŚWJ 2–16, 18–20 i 23; Katalogów Głównych Klasowych za lata 1883–1916, Archiwum byłego III Gimnazjum im. króla Jana Sobieskiego, obecnie II Liceum; Katalogów Głównych Ocen APK, Archiwum byłego VI Gimnazjum i Liceum im. Tadeusza Kościuszki, Teczki nr 68–91; Katalogów Klasyfikacyjnych IV Gimnazjum i Liceum im. Henryka Sienkiewicza, APK, Teczki GS1–GS12; *Sprawozdania dyrektorów poszczególnych szkół za lata 1867–1916*.

Dane dotyczące Gimnazjum św. Anny za lata od 1890/91 do 1910/11, a także dane dotyczące Gimnazjum św. Jacka za lata 1885/86 i 1915/16 i III Gimnazjum za rok 1910/11 obejmują tylko uczniów publicznych. Natomiast dane dotyczące Gimnazjum IV i V obejmują w całości wyłącznie uczniów publicznych.

Porównując język ojczysty uczniów określony mianem ruski oraz wyżej omówione wyznanie, możemy określić liczbę młodzieży pochodzenia ukraińskiego uczęszczającej do gimnazjów w Krakowie. Stanowiła ona od 0,3% w latach 70. XIX wieku do ok. 1% ogółu uczniów pod koniec pierwszego dziesięciolecia XX wieku. Luteranie to czwarta (pod względem liczebności) grupa wyznaniowa, przy czym podobnie jak w przypadku greko-katolików ich liczba była niewielka — od 0,2% do 1,6% ogółu uczniów. Porównując wyznanie z językiem niemieckim jako ojczystym, nie możemy wysunąć jakichkolwiek jednoznacznych wniosków poza jednym: osób uznających język niemiecki za ojczysty było więcej niż osób wyznających luteranizm, czyli że na pewno wśród uczniów gimnazjów krakowskich byli Austriacy, którzy byli katolikami. Na podstawie danych o języku ojczystym można odczytać również informację, że w krakowskich szkołach uczyło się kilku Czechów i Węgrów. Z kolei dane o pochodzeniu terytorialnym nie są jednoznaczne z przynależnością narodową. Ostatecznie pod koniec ery autonomicznej Polacy stanowili 79,2% ogółu uczniów, Żydzi 18,7%, natomiast Ukraińcy — 1,8%. Trudno uwzględnić w tym czasie Niemców, ponieważ w roku szkolnym 1910/11 tylko dwóch uczniów uznawało język niemiecki za ojczysty. W całym omawianym okresie można natomiast zauważyć tendencję spadkową udziału uczniów pochodzenia niemieckiego w ogólnej liczbie gimnazjalistów.

Pochodzenie terytorialne uczniów należy rozumieć jako miejsce ich urodzenia, a nie pobytu rodziców. Jak wykazałam wcześniej, odsetek uczniów zamiejscowych stale malał, natomiast biorąc pod uwagę miejsce urodzenia, analiza porównawcza materiału wykazuje inne zjawiska. W roku 1891 uczniowie urodzeni w Krakowie i Wielkim Księstwie Krakowskim stanowili 42% ogółu uczniów, urodzeni w Galicji — 47%, w innych krajach koronnych — 1,%, w Królestwie Polskim — 6%, w Cesarstwie Rosyjskim — 1,2% i Cesarstwie Niemieckim, i Wielkim Księstwie Poznańskim — 0,7%, pozostali urodzili się w innych krajach. Wśród uczniów urodzonych w Królestwie Polskim wielu pochodziło z terenów położonych w pobliżu Krakowa, np.: z okolic

Tabela 7. Liczba uczniów według języka ojczystego w gimnazjach krakowskich i gimnazjum w Podgórzu w latach 1875–1916

ROK		1875	1880	1885	1890	1895	1900	1905	1910	1915
		/76	/81 ¹	/86 ²	/91	/96	/01	/06	/11	/16
św. A.	Polacy	563	805	610	499	553	957	723	618	347
	Rusini	–	–	–	–	2	4	1	1	1
	Niemcy	13	10	11	5	6	10	3	–	–
	Czesi	–	–	–	–	5	2	–	–	–
	Węgrzy	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	Inni	–	–	–	–	–	–	–	–	–
św. J.	Polacy	331	.	.	442	437	458	701	659	672
	Rusini	2	.	.	7	7	6	3	8	10
	Niemcy	6	.	.	1	–	–	1	2	–
	Czesi	–	.	.	2	–	–	–	3	–
	Węgrzy	–	.	.	–	–	–	–	–	–
	Inni	–	.	.	–	–	–	–	2	1
III	Polacy	x	x	535	541	470	612	844	802	634
	Rusini	x	x	1	5	3	3	7	13	6
	Niemcy	x	x	2	–	–	–	–	–	–
	Czesi	x	x	–	–	–	–	–	–	–
	Węgrzy	x	x	1	–	–	–	–	–	–
	Inni	x	x	–	–	–	–	–	–	–
IV	Polacy	x	x	x	x	x	x	542	339	486
	Rusini	x	x	x	x	x	x	8	1	2
	Niemcy	x	x	x	x	x	x	–	–	1
	Czesi	x	x	x	x	x	x	–	–	–
	Węgrzy	x	x	x	x	x	x	–	–	–
	Inni	x	x	x	x	x	x	–	–	–
V	Polacy	x	x	x	x	x	x	x	311	252
	Rusini	x	x	x	x	x	x	x	5	2
	Niemcy	x	x	x	x	x	x	x	–	–
	Czesi	x	x	x	x	x	x	x	–	–
	Węgrzy	x	x	x	x	x	x	x	–	–
	Inni	x	x	x	x	x	x	x	–	–
w P.	Polacy	x	x	x	x	x	430	563	459	226
	Rusini	x	x	x	x	x	2	1	5	1
	Niemcy	x	x	x	x	x	–	–	–	–
	Czesi	x	x	x	x	x	–	4	–	–
	Węgrzy	x	x	x	x	x	1	–	–	–
	Inni	x	x	x	x	x	–	–	–	–
O	Polacy	894	805	1145	1482	1460	2457	3373	3188	2617
G	Rusini	2	–	1	12	12	15	20	33	22
Ó	Niemcy	19	10	13	6	6	10	4	2	1
Ł	Czesi	–	–	–	2	5	2	4	3	–
E	Węgrzy	–	–	1	–	–	1	–	–	–
M	Inni	–	–	–	–	–	–	–	2	1

Źródło: Opracowano na podstawie *Sprawozdań dyrektorów poszczególnych szkół za lata 1875–1916.*

Miechowa, Michałowa, Kazimierzy, Proszowic, Luborzycy³⁰. Inne tereny Królestwa Polskiego, z których wywodzili się uczniowie gimnazjów krakowskich, to Warszawa i gubernia warszawska, gubernia siedlecka, kaliska i kielecka. W czasie największego wzrostu liczby uczniów, w 1901 r., odsetek urodzonych w Krakowie i Wielkim Księstwie utrzymywał się na tym samym poziomie, wzrosła nieco (do 49%) liczba uczniów urodzonych w Galicji, natomiast pomimo wzrostu liczby uczniów z Królestwa Polskiego ich udział w ogólnej liczbie uczniów zmalał. Najwięcej uczniów z terenu Królestwa Polskiego uczęszczało do św. Anny i III Gimnazjum. Wydarzenia z roku 1905 nie wpłynęły na znaczne zwiększenie liczby uczniów publicznych pochodzących z Królestwa. Przed wybuchem wojny liczba uczniów urodzonych w Krakowie przekroczyła 50%, urodzonych w Galicji spadła do 41%, a urodzonych w Królestwie Polskim pozostawała na poziomie około 5% w stosunku do ogólnej liczby uczniów gimnazjów krakowskich.

Pochodzenie społeczne uczniów na początku lat 90. XIX wieku kształtowało się następująco: w Gimnazjum św. Anny 41% uczniów było pochodzenia inteligenckiego, przy czym 2/3 stanowili synowie urzędników rządowych, autonomicznych i prywatnych. Kolejną grupą pod względem wielkości byli synowie przedsiębiorców, kupców i rzemieślników — 18% (w tym synów kupców było ponad 45%). Uczniowie pochodzenia chłopskiego stanowili 13,8%. Porównywalną wielkość wykazuje młodzież wywodząca się z rodzin właścicieli dóbr ziemskich, realności i dzierżawców dóbr — 13,1%. Synowie pracowników najemnych w tym gimnazjum to 7,6% ogółu uczniów. Pozostałe 6,5% stanowili między innymi synowie wojskowych i wdów³¹.

Podobną strukturę wykazuje pochodzenie społeczne uczniów Gimnazjum św. Jacka w analogicznym okresie. Również tutaj uczniowie pochodzenia inteligenckiego stanowili około 41% (z tego 63,3% to synowie urzędników). Znacznie większą grupę reprezentowali uczniowie wywodzący się z rodzin przedsiębiorców, kupców i rzemieślników — 27,3%. W Gimnazjum św. Jacka synowie kupców stanowili 14,7% ogółu uczniów; w większości byli oni pochodzenia żydowskiego. Nieco wyższy, w porównaniu do Gimnazjum św. Anny, był odsetek uczniów pochodzenia chłopskiego — 14,5%, natomiast niższy synów właścicieli dóbr, realności i dzierżawców — 6,9%, pracowników najemnych — 6% i innych — 3,9%³².

Nieco inaczej prezentuje się struktura społeczna uczniów Gimnazjum im. króla Jana Sobieskiego. Pomimo, że udział uczniów pochodzenia inteligenckiego w stosunku do ogółu uczniów był nadal największy — 45,3%, to kolejną największą grupę

³⁰ Archiwum byłego III Gimnazjum im. króla Jana III Sobieskiego, obecnie II Liceum, Katalogi główne klasowe za lata 1890/91–1895/96; APK, Archiwum Gimnazjum i Liceum im. B. Nowodworskiego w Krakowie, katalogi klasyfikacyjne za lata 1890/91–1895/96, sygn.: GLN 149–154; APK, Archiwum Gimnazjum i Liceum św. Jacka, Katalogi klasowe, sygn.: GLJ 25 i kolejne za lata 1890/91–1895/96.

³¹ APK, Archiwum Gimnazjum i Liceum im. B. Nowodworskiego w Krakowie, Katalogi klasyfikacyjne za lata 1890/91–1895/96, sygn.: GLN 149–154.

³² APK, Archiwum Gimnazjum i Liceum św. Jacka, Katalogi klasowe, sygn.: GLJ 25 i kolejne za lata 1890/91–1895/96.

stanowili synowie właścicieli dóbr, realności i dzierżawców — 19% (w tym ponad 3/4 to dzieci właścicieli dóbr ziemskich, wielu pochodzących z Królestwa Polskiego). Porównywalną grupę stanowili uczniowie wywodzący się z rodzin przedsiębiorców, kupców i rzemieślników — 18,4%. Odsetek uczniów pochodzenia chłopskiego w tej szkole był stosunkowo niski i wynosił 7,9% ogółu. Natomiast podobnie jak w innych gimnazjach kształtował się udział synów pracowników najemnych — 5,9% i innych, tj. między innymi synów wdów i wojskowych — 3,5%³³.

Również odmiennie przedstawia się sytuacja w gimnazjum w Podgórzu. Wprawdzie najlicniejszą grupę uczniów stanowili uczniowie pochodzenia inteligenckiego, jednakże w porównaniu do pozostałych gimnazjów istniejących w Krakowie w latach 90. XIX wieku wskaźnik ten był najniższy — 37,8 %, przy czym prawie 3/4 byli to synowie urzędników. Drugą dużą grupę stanowiła młodzież wywodząca się z rodzin przedsiębiorców, kupców i rzemieślników — 28,8%. Kolejną liczną grupę stanowili uczniowie pochodzenia chłopskiego — największy odsetek w porównaniu do gimnazjów działających na terenie Krakowa — 16%. Podobnie prezentował się udział synów pracowników najemnych — 11,5%. Pozostali uczniowie stanowili ok. 2,5% ogółu³⁴.

W pozostałych gimnazjach powstałych na początku XX wieku, struktura społeczna uczniów kształtowała się podobnie jak w innych gimnazjach Krakowa, przy czym większy udział mieli uczniowie pochodzący z rodzin pracowników najemnych — około 20% oraz synowie wdów, a także pełne sieroty (na przykład w roku szkolnym 1912/1913 w IV Gimnazjum uczniowie stanowili — 17,2%)³⁵.

Biorąc powyższe dane pod uwagę, można stwierdzić, że w gimnazjach dominowali uczniowie wywodzący się z rodzin inteligenckich, wśród których największy udział mieli synowie urzędników, a także uczniowie pochodzący z rodzin kupiecko-rzemieślniczych — razem stanowili ponad 60% wszystkich uczniów.

Wiek uczniów w gimnazjach w Krakowie zmieniał się wraz ze wzrostem liczby uczniów i rozwojem szkół. Początkowo rozpiętość wieku była ogromna: w 1868 r. w Gimnazjum św. Anny byli uczniowie mający od 9 do 27 lat. Na początku okresu autonomicznego naukę w pierwszej klasie zaczynali głównie 12, 13-latkowie, ale również chłopcy w wieku 15–17 lat. Sytuacja zaczęła się zmieniać już pod koniec lat dziewięćdziesiątych, gdy ustalił się wiek 11, 12 lat dla ucznia pierwszej klasy, a dla maturzysty 19–22 lata. Oczywiście zdarzały się wyjątki i w sprawozdaniach znajdują się dane o trzydziestoletnich abiturientach nawet na początku XX wieku.

³³ Archiwum byłego III Gimnazjum im. króla Jana III Sobieskiego, obecnie II Liceum, Katalogi główne klasowe za lata 1890/91–1895/96.

³⁴ APK, Archiwum byłego VI Gimnazjum i Liceum im. T. Kościuszki, Katalogi główne ocen od roku 1895, Teczka nr 68 i kolejne.

³⁵ *Sprawozdanie [...] Gimnazjum IV w Krakowie za rok szkolny 1912/13*, Kraków 1913, s. 71; *Sprawozdanie [...] Gimnazjum V za rok szkolny 1912/13*, Kraków 1913, s. 96.

Bursy i stancje

Uczniowie zamiejscowi mieszkali na prywatnych stancjach lub pensjach. Osoby trudniące się prowadzeniem tych instytucji zobowiązane były do przestrzegania opracowanego specjalnie dla nich regulaminu. Wydany on został ze względu na często złe warunki, urągające podstawowym wymogom ówczesnej higieny, i brak jakiegokolwiek nadzoru nad uczniami ze strony prowadzących stancje. „Nakarmić i oprąć to do czego czują się zobowiązani prowadzący [stancje]”, tak oceniano sytuację, jaka występowała w większości przypadków³⁶. Podobne uwagi formułowała również młodzież, skupiona wokół czasopisma „Tekę”, podkreślając zły wpływ, jaki miały na uczniów bursy i stancje³⁷.

Nieprzestrzeganie regulaminu godziło w uczniów, gdyż dyrekcja mogła zarządzić zmianę mieszkania pod groźbą zakazu uczęszczania do szkoły³⁸. Przepisy dla osób prowadzących stancje i bursy wydane zostały w rozporządzeniu MWiO z 17 grudnia 1897 r. l. 26.715 i ogłoszone w okólniku RSK z 31 maja 1898 r. l. 11.718. Osoby prowadzące bursy przejmowały obowiązki rodziców, a więc odpowiadały za zdrowie, wychowanie religijne i moralne oraz wykonywanie obowiązków szkolnych przez uczniów. Opiekunowie powinni byli również dobrze znać przepisy szkolne. W wychowaniu zakładano współpracę pomiędzy domem, opiekunem na stancji lub w bursie oraz wychowawcą i katechetą klasowym. W imieniu rodziców prowadzący bursę usprawiedliwiał nieobecności oraz uzyskiwał informacje o postępach w nauce.

Bardzo konkretnie w regulaminie określono warunki lokalowe i higieniczne, w których mogli mieszkać uczniowie, tzn. wymagano minimum 4–6m² powierzchni oraz 12–18m³ powietrza na jednego ucznia. Każdy mieszkaniec stancji czy bursy miał mieć zapewnione osobne łóżko oraz powinien posiadać rzeczy osobiste, takie jak: grzebień, szczoteczkę do zębów, łyżkę, nóż, widelec, ręcznik oraz miskę do mycia. Uczniów nie wolno było wykorzystywać do wykonywania prywatnych poleceń, posyłek itp.

Ze względów epidemicznych dużo miejsca poświęcono sprawom postępowania w czasie choroby. Uczniowie z wysoką gorączką i skarżący się na ból gardła mieli być izolowani. W przypadku stwierdzenia przez lekarza choroby zakaźnej (odra, ospa, dur, krztusiec) należało dezynfekować pomieszczenia, a wspólnie mieszkający uczniowie mogli uczęszczać do szkoły dopiero po uzyskaniu od lekarza świadectwa zdrowia. O każdym przypadku choroby zakaźnej właściciel stancji lub nadzór bursy musiał informować miejską władzę sanitarną. Ponadto uczniowie, u których stwierdzono świerzb, egipskie zapalenie oczu czy gruźlicę płuc, musieli mieszkać w osobnym pokoju i kontaktować się z innymi uczniami w takim stopniu, w jakim pozwoli na to lekarz. Strach

³⁶ A. Jogan, *Wystąpienie na VI Walnym Zgromadzeniu TNSW we Lwowie 16–17 IV 1889 r.*, „Muzeum”, R. VI: 1890, s. 375–405.

³⁷ *Szkoły średnie w Galicji ze stanowiska narodowego*, „Tekę”, R. III: 1901, nr 6–7, s. 285–289.

³⁸ *Zbiór ustaw...*, s. 654.

przed chorobami był uzasadniony, rokrocznie w *Sprawozdaniach szkolnych* znajdują się informacje o zgonach uczniów.

Dyrektor szkoły, nauczyciele czy przedstawiciele władz szkolnych mieli prawo dokonywać wizytacji mieszkań, z których korzystali uczniowie. Uczeń o każdej zmianie mieszkania i „nadzoru” musiał także poinformować wychowawcę klasy.

Spośród burs i internatów krakowskich uczniowie wybierali najczęściej Bursę Akademicką, której początki sięgały XV w. Po spaleniu Burs Jeruzalem oraz Philosophorum³⁹ przy ul. Gołębiej przeniesiono ją na Mały Rynek 8⁴⁰, następnie zaś mieściła się przy ul. Garbarskiej 7. Bursa pozostawała pod nadzorem Senatu akademickiego. Przyjmowani byli do niej ubodzy uczniowie, którzy osiągalni dobre wyniki w nauce i w zachowaniu. Jedyłą opłatą było wpisowe w wysokości 6 K 50 h. Uczniowie otrzymywali w zamian za to mieszkanie, światło i opał. Jedzenie i inne potrzeby pokrywali z własnych środków. W Bursie Akademickiej kontrolowano pracę domową uczniów⁴¹. Mogło znaleźć w niej utrzymanie ok. 100 osób, z tego ponad połowę stanowili uczniowie gimnazjów krakowskich⁴². Poza nauką starsi uczniowie spędzali czas na udzielaniu korepetycji, zarabiając w ten sposób, zaś młodszy uczniowie mogli bawić się na podwórzu. Spośród uczniów dwóch najstarszych roczników wybierano tzw. opiekunów nadzorujących najmłodszych uczniów⁴³. Gimnazjaliści korzystali również z bursy imienia dra Jordana przy ul. Lenartowicza 11, założonej w 1912 r. przez Towarzystwo Opieki nad Ubogą Młodzieżą Szkół Średnich. Pozostawała ona pod opieką i zarządem Towarzystwa, na czele którego stał dyrektor V Gimnazjum Józef Winkowski. Za opłatą 30–40 K miesięcznie uczniowie otrzymywali mieszkanie, śniadania i kolacje, tym, którzy osiągalni celujące wyniki w nauce, obniżano opłatę. Mieszkańcy mieli sobie wzajemnie pomagać w nauce pod kontrolą tzw. seniora bursy, którym był najczęściej mający bardzo dobre wyniki w nauce uczeń klasy VIII⁴⁴. W bursie mieszkało 20 uczniów szkół średnich. Rocznie Towarzystwo dopłacało ok. 2 tys. K.

Inna bursa, imienia św. Jana Kantego, została założona przez kardynała i biskupa krakowskiego Jana Puzybę. Otwarto ją we wrześniu 1904 roku, a mieściła się w pobliżu seminarium duchownego, od strony ulicy Kanoniczej⁴⁵. Jej prefektem został ks. Antoni Siuda, katecheta z III Gimnazjum. Wychowankowie płacili po 20 K miesięcznie, co nie pokrywało oczywiście kosztów utrzymania – brakujące sumy pokrywano z funduszu założyciela. Bursa nie udzielała pomocy w nauce, przyjmowano do niej 12 uczniów. Przy ul. Szpitalnej 11 znajdowała się bursa imienia Stanisława Kostki.

³⁹ *Sprawozdanie [...] Gimnazjum V w Krakowie za rok szkolny 1913/14*, Kraków 1914, s. 103.

⁴⁰ *Kalendarz Józefa Czecha na rok 1906*, s. 135–136.

⁴¹ *Sprawozdanie [...] Gimnazjum V w Krakowie za rok szkolny 1913/14*, Kraków 1914, s. 103.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ Jan Rączkowski, *Wspomnienia*, cz. I i II, maszynopis, Poznań 1951, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Rkps 12730 II [Mf 12730], s. 75–82.

⁴⁴ *Sprawozdanie [...] Gimnazjum V za rok 1913/14*, Kraków 1914, s. 103

⁴⁵ E. Komar, *Kardynał Puzyra (moje wspomnienia)*, Kraków 1912, s. 41.

Powstała w 1910 r., założona została przez Związek Niewiast Katolickich, na którego czele stała hrabina Stanisławowa Wodzicka. Opłata wynosiła 30 K miesięcznie i obejmowała zarówno mieszkanie, jak i całe utrzymanie. Nie przewidywano żadnych bezpłatnych miejsc ani ulg. Kontrolowano odrabianie lekcji. W bursie mieszkało 24 uczniów. Prefektem był katecheta ks. Jan Szymeczko. Wieloletni katecheta — ks. dr Franciszek Gołba — założył i utrzymywał bursę św. Jacka, w której mieszkało 26 uczniów płacących od 20 do 30 K miesięcznie. Mieściła się na Zakrzówku. Popularna była Bursa imienia ks. Stanisława Spisa przy ul. Szujskiego 5, założona przez Towarzystwo Bursy dla Nauczycieli Szkół Ludowych. Opłaty wynosiły od 30 do 45 K, a ewentualne niedobory pokrywano z subwencji i składek Towarzystwa⁴⁶. Bezpłatny pobyt był zaś możliwy jedynie dla bardzo ubogich synów nauczycieli. Nadzorowano pracę domową uczniów. W bursie mieszkało ok. 30 uczniów szkół średnich. Wychowankowie — poza nauką — organizowali odczyty, zajmowali się muzyką, organizowali zabawy na wolnym powietrzu. Jednym z większych był internat XX Zmartwychwstańców założony w 1889 r. Mieścił się on przy ul. Łobzowskiej 10. Przyjmowano w nim uczniów za umówioną opłatą miesięczną od 30 do 70 K; miejsc bezpłatnych nie było. W internacie udzielano pomocy w nauce uczniom mniej zdolnym oraz przeprowadzano dla nich codzienną kontrolę pracy domowej. Zapewniano również nadzór wychowawczy w duchu religijnym i patriotycznym. W tym internacie mieszkało 48–50 uczniów. Dla młodszych uczniów przeznaczony był natomiast internat ks. Siemaszki znajdujący się przy ul. Długiej 42. Mogli mieszkać w nim uczniowie klas niższych gimnazjum (I–IV), o ile nie zamierzali poświęcić się praktycznej nauce zawodu. Zakład utrzymywano z Krajowego Funduszu Sierociego oraz z funduszy Rady Opiekuńczej i opłat uczniów. Kilku najbiedniejszych uczniów uzyskiwało miejsca bezpłatnie⁴⁷. W Podgórzu w 1911 r. otwarto Bursę Gimnazjalną, o którą starania trwały 12 lat, i prowadziło je Towarzystwo Bursy Gimnazjalnej w Podgórzu działające od 1900 r. Miejscową społeczność pobudziła do działania duża liczba uczniów przyjezdnych i trudne warunki mieszkaniowe panujące na stancjach. Tu mogło mieszkać 16 uczniów, płacących 25–35 K. Dwóch uczniów było utrzymywanych „na mieszkaniu i wikcie bezpłatnie” na koszt wspomnianego Towarzystwa⁴⁸.

W sumie w bursach i internatach w ostatnich latach przed wybuchem wojny mieszkało ok. 200–210 uczniów, co stanowiło niewiele ponad 9% zamiejscowych uczniów. W czasie wojny, zwłaszcza w roku szkolnym 1914/15 i 1915/16, bursy i internaty praktycznie przestały działać. Zajęte na potrzeby wojska spełniały bowiem inne funkcje. Cały czas działał jedynie internat ks. Siemaszki⁴⁹, inne, od roku 1915/16, powoli na nowo zaczęły pełnić swoją rolę⁵⁰.

⁴⁶ *Sprawozdanie [...] Gimnazjum V za rok 1913/14*, Kraków 1914, s. 104.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Sprawozdanie [...] Gimnazjum w Podgórzu za rok szkolny 1906*, s. 103.

⁴⁹ *Sprawozdanie [...] Gimnazjum V w Krakowie za rok szkolny 1914/15*, Kraków 1915, s. 93.

⁵⁰ *Sprawozdanie [...] Gimnazjum V w Krakowie za rok szkolny 1915/16*, Kraków 1916, s. 83.

Poza zinstytucjonalizowanymi formami opieki nad uczniami pozostawały jeszcze tzw. prywatne stancje. Ze sprawozdań szkolnych wynika, że dyrektorzy szkół dysponowali wykazem tańszych i droższych stancji, gwarantujących staranną i uczciwą opiekę. Stancje te posiadały pozwolenia dyrekcji szkoły na utrzymywanie uczniów i gwarantowały przestrzeganie wspomnianego wcześniej regulaminu. Jednak z ostrzeżeń dyrektora IV Gimnazjum Realnego Romana Zawilińskiego⁵¹ wynika, że często kierowano się przede wszystkim niską ceną stancji, a nie poziomem opieki, co przysparzało problemów szkole i rodzicom. Do stancji prywatnych polecanych przez dyrektorów szkół należały pensjonaty prowadzone przez nauczycieli – gimnazjalnych profesorów Bystrzyckiego i Pryzińskiego oraz znajdujące się w domach pań Udryckiej, Chylińskiej, Pawłasowej i Łaszczowej⁵². Wśród innych popularnych pensji wymienić można prowadzone przez Florentynę Szklarską przy ul. Św. Jana 13, Feliksę (Felicję) Wojciechowską przy ul. Szpitalnej 18, Stanisława Gostomskiego przy Pl. Dominikańskim 3, Ryszarda Wilsona przy ul. Lubicz 9, Apolonię Kulińską przy ul. Krupniczej 28; ubodzy uczniowie często mieszkali u cieśli Wawrzyńca Wcisty przy Pl. Mariackim 8⁵³.

Ciągły wzrost liczby uczniów, jaki następował szczególnie w pierwszym dziesięcioleciu XX wieku, powodował wzrost cen stancji. Znaczny wysiłek finansowy, jaki musieli ponosić rodzice, nie był bynajmniej rekompensowany ani przez bursy, ani też przez pomoc stypendialną, która w niewielkim stopniu (pomimo ogromnego wzrostu liczby fundacji stypendialnych) docierała do potrzebujących. Uczniowie próbowali radzić sobie jakoś poprzez korepetycje lub pracę fizyczną w czasie wakacji. Problem powszechnie dawanych korepetycji wzbudzał szczególnie pod koniec lat osiemdziesiątych wiele kontrowersji, zastanawiano się nad przyczynami tego zjawiska, ale uznano to za tradycją uzasadniony środek utrzymania dla ubogich uczniów⁵⁴. Wpływ na pozyskiwanie korepetycji miały wyniki w nauce, pierwszeństwo przysługiwało uczniom wyróżniającym się. Spisy takich uczniów publikowane były corocznie w sprawozdaniach szkolnych, warunkiem było posiadanie przynajmniej jednej oceny celującej oraz brak ocen dostatecznych⁵⁵.

W 1901 r. ukazał się w „Słowie Lekarskim” artykuł, w którym autor, dr Glasner, wystąpił przeciwko zatrudnianiu młodzieży przed 15 rokiem życia do ciężkich prac

⁵¹ *Sprawozdanie [...] Gimnazjum IV w Krakowie za rok szkolny 1910*, Kraków 1910, *Wskazówki wychowawcze dla rodziców i opiekunów*, s. 67–72.

⁵² *Sprawozdanie [...] III Gimnazjum w Krakowie za rok szkolny 1914*, Kraków 1914, s. 110–111.

⁵³ Archiwum byłego III Gimnazjum im. króla Jana III Sobieskiego, obecnie II Liceum, Katalogi główne klasowe za lata 1883/84–1913/14; APK, Archiwum Gimnazjum i Liceum im. B. Nowodworskiego w Krakowie, Katalogi klasyfikacyjne za lata 1890/91–1895/96, sygn.: GLN 149–154.

⁵⁴ *Sprawa korepetycji*, „Muzeum”, R. III: 1887, s. 50–51; problem ten dyskutowano również na posiedzeniu KK TNSW, referat K. Petelenza, *O korepetycjach*, „Muzeum”, R. III: 1887, s. 304–309. W prośbach o zwolnienie z czesnego kierowanych do Dyrekcji szkół pojawia się jako uzasadnienie prośby informacja, że uczeń utrzymuje się wyłącznie z korepetycji — CPAU Akta RSK f 178 op. 3 spr. 242 — protokoły konferencji nauczycielskich Gimnazjum św. Anny z roku 1875.

⁵⁵ J. Rączkowski, *Wspomnienia*, s. 83–84.

fizycznych. Jego stanowisko poparli profesorowie gimnazjalni, jednakże brak było jakichkolwiek możliwości egzekwowania ewentualnego zakazu.

Uczniowie gimnazjów krakowskich pracowali w czasie wakacji najczęściej przy robotach ziemnych, przy obwałowaniach Wisły, w tartakach, w miernictwie, w kopalniach węgla i przy warzeniu soli⁵⁶. Praca trwała najczęściej po 10 godzin dziennie, a zarobek wynosił ok. 2 K. Wobec istniejącego problemu pojawiła się propozycja zorganizowania kolonii zarobkowych pod odpowiednim nadzorem i opieką. Pierwszą zorganizował dr Ignacy Dembowski w domenach państwowych w Zielonej w okolicy Piasecznej. Uczniowie mieszkali w szałasach zbudowanych na połoninach i pracowali po 5 godzin dziennie przy zalesianiu stoków górskich. Płaca wynosiła 3 K dziennie, jednak z tego pobierano 2 K na koszty wyżywienia. Tak więc akcja, choć słuszna, nie przyniosła większych efektów. Zainteresowanie było mimo to dość duże, bo np. z jednego tylko III Gimnazjum zgłosiło się 25 uczniów.

Stypendia

Inną, obok burs i internatów, formą pomocy dla uczniów były fundacje stypendialne i zapomogowe. Podobnie jak w całej Galicji, tak i w Krakowie w omawianym okresie widoczny był znaczny rozwój systemu wspierania materialnego uczniów przez społeczeństwo. Wzrost liczby prywatnych instytucji wypłacających regularne stypendia był przeszło siedmiokrotny. Intencje towarzyszące powstawaniu funduszy były bardzo różnorodne: częściowo wynikały z tradycji chrześcijańskiej nakazującej opiekę nad ubogimi i potrzebującymi, często zaś miały upamiętniać zmarłych⁵⁷, w tym nieraz zmarłe dzieci — uczniów danego gimnazjum. Antonina z Wybranieckich Sterpińska na przykład przeznaczyła 30 kwietnia 1907 r. 5000 K na fundację stypendialną imienia jej zmarłego syna Antosia Sterpińskiego, ucznia VII klasy Gimnazjum im. Sobieskiego. Starano się także uczcić pamięć zmarłych profesorów (np. fundacja zapomogowa imienia pamięci zmarłego profesora I Szkoły Realnej i III Gimnazjum Czesława Rosmuskiego, czy też poświęcona pamięci długoletniego dyrektora tegoż gimnazjum Tomasza Sołtysika). Inne motywy tworzenia fundacji to chęć upamiętnienia własnego rodu, dziękczynienie za powrót do zdrowia, chęć pozostawienia po sobie dobrej pamięci, więź z macierzystą szkołą widoczna szczególnie w wypadku Gimnazjum św. Anny, gdzie takie intencje przyświecały katechecie tegoż gimnazjum księdzu Janowi Chełmeckiemu czy też hr. Janowi Mieroszowskiemu. Często u źródeł dobroczynności można odnaleźć spłatę długu wdzięczności za otrzymaną pomoc, przywiązanie do miasta czy regionu, czy w końcu poczucie wspólnego interesu narodowego, jakim było popieranie polskiej oświaty⁵⁸.

⁵⁶ K. Petelenz, *O korepetycjach*, s. 304–309.

⁵⁷ J. Dybiec, *Mecenat naukowy i oświatowy w Galicji 1860–1918*, Wrocław 1981, s. 59.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 60–61.

Uczniowie gimnazjów krakowskich, szczególnie św. Anny, korzystali z dobrodziejstw fundacji sięgających swą tradycją nawet XVI w. Do takich należała fundacja ks. Stanisława Borka, tzw. Borkany. Wypłacała stypendia studentom UJ, Instytutu Technicznego oraz uczniom wspomnianego gimnazjum. Ze starszych fundacji obejmujących pomocą uczniów gimnazjów krakowskich należy wspomnieć zapis Jędrzeja Stawka pochodzący z XVII w. oraz osiemnastowieczną fundację Samuela Rocha Głowińskiego, biskupa lwowskiego, który w 1756 r. przekazał na ręce pijarów środki na budowę kolegium szlacheckiego, które to plany pokrzyżowały rozbiory Polski⁵⁹. Jednak zapis stał się podstawą funduszu stypendialnego, a w wyniku działań administracji austriackiej mogli go otrzymywać również uczniowie krakowskich szkół średnich w wysokości 315 K.

Na początku XIX w. (1808 r.) utworzono fundację Antoniego Dydyńskiego dla krewnych lub uczniów pochodzenia szlacheckiego. Było to dość wysokie stypendium, bo wynosiło 900 K. Na potrzeby funduszu przeznaczono dobra Gdowa i dom w Strzyżowie⁶⁰. Inne fundacje to np. zapis Jędrzeja Żalchockiego z 1845 r., który cały swój majątek Iwonówka przekazał na potrzeby uczącej się młodzieży szlacheckiej, dzięki czemu fundowano stypendia wynoszące 252 K; zapis Jana Żurakowskiego pochodzący z 1859 r. — stypendium wynosiło 524 K; oraz zapis Ludwiki Niezabitowskiej, która ufundowała stypendia dla uczniów szlacheckich wynoszące 430 i 420 K.

Oprócz fundacji z okresu I Rzeczypospolitej oraz Rzeczypospolitej Krakowskiej na wzmiankę zasługują następujące darowizny z okresu autonomicznego:

- Jana Towarnickiego, lekarza, który cały swój majątek wynoszący 238 709 złr przekazał na cele dobroczynne, w tym i na stypendia dla ubogich uczniów, wynoszące po 300 K rocznie oraz wiele jednorazowych zapomóg⁶¹;
- Kazimierza Prus-Petryczyzna, który testamentem z 1862 r. przekazał swe dobra ziemskie na potrzeby edukacji młodzieży, dzięki czemu od 1874 r. wypłacono między innymi 5 stypendiów dla uczniów Gimnazjum św. Anny w wysokości 300 K rocznie każde;
- Leona Boznańskiego i Marcelego Stupnickiego z 1879 r., którzy zapisali swe majątki na stypendia dla uczniów i studentów (z uwzględnieniem pierwszeństwa dla członków rodzin) i wynosiły one odpowiednio 300 i 400 K;
- Księżnej Augusty Montleart, właścicielki Myślenic, która wspomagała szczególnie szkolnictwo ludowe, ale która fundowała również stypendia dla uczniów gimnazjum w wysokości 400 K rocznie.

Na uwagę zasługuje jeszcze jedna instytucja, która przez cały ten okres wspomagała uczniów poprzez jednorazowe zapomogi. Było to Arcybractwo Miłosierdzia i Ban-

⁵⁹ J. Dybiec, *Finansowanie nauki i oświaty w Galicji 1860–1919*, Kraków 1979, s. 66–67.

⁶⁰ Ibidem, s. 68.

⁶¹ Ibidem, s. 69.

ku Pobożnego założone w 1584 r. przez Piotra Skargę. Realizowało ono również w szkołach swój cel: „wspieranie ubogich wstydzających się żebrać”⁶².

Wymienione tu fundacje to tylko kilka przykładów z ponad siedemdziesięciu fundacji stypendialnych i zapomogowych, z których korzystali uczniowie gimnazjów krakowskich. Najbardziej uprzywilejowanym spośród nich było, jak już wspominałam, Gimnazjum św. Anny. W okresie autonomicznym w *Sprawozdaniach...* dyrektora tej szkoły pojawia się ponad 50 fundacji stypendialnych i zapomogowych, np. w roku szkolnym 1900/01 — 32 uczniów tegoż gimnazjum uzyskało pomoc w łącznej wysokości 9459 K. Najmniej fundacji obejmowało opieką uczniów V Gimnazjum. Średnia wysokość stypendiów wykazywała w ciągu omawianego okresu tendencję wzrostową od ponad 160 K w 1867/68 do ponad 300 K w 1905/06 roku (Tab. 8.). Nie odpowiadało to jednak zwiększającej się liczbie uczniów korzystających z pomocy, ponieważ przy dużym przyroście liczby uczniów ogółem, procentowy udział stypendystów wykazywał, szczególnie po roku 1901, tendencję malejącą. Tak więc w latach 1867/68–1900/01 pomoc stypendialna dotyczyła ok. 3–4% ogólnej liczby uczniów, natomiast w późniejszym okresie nie osiągnęła wysokości 2%. Nawet we wspomnianym, uprzywilejowanym pod względem ilości stypendiów Gimnazjum św. Anny, w roku szkolnym 1910/11 stypendia otrzymywało 4,9% uczniów, podczas gdy świadectwa ubóstwa, a więc zwolnienie z opłat szkolnych dotyczyło aż 75% uczniów⁶³. Wspomnieć w tym miejscu należy też o tym, że młodzież żydowska uzyskiwała pomoc z Żydowskiej Gminy Wyznaniowej oraz z fundacji Maurycego Silbersteina.

W szkołach działała również samopomoc uczniowska pod nazwą Pomoc Koleżeńską Uczniów (PKU). Zapoczątkowała została ona przez uczniów klasy VIII b Gimnazjum św. Anny w roku szkolnym 1870/1871, którzy podjęli inicjatywę dobrowolnych składek dla ubogich kolegów. Wkrótce do tej inicjatywy przyłączyły się pozostałe klasy z wyjątkiem najmłodszych (I–III). Idea samopomocy uczniowskiej była na tyle słuszna i potrzebna, że przyjęła się we wszystkich gimnazjach. Stanowiła ona źródło doraźnej pomocy na podstawowe wydatki uczniowskie, takie jak jedzenie (obiady), mieszkanie, podręczniki, mundurek. PKU szczególnie cenna była w tych szkołach, do których uczęszczała młodzież uboższa, np. w V Gimnazjum. Z wypowiedzi Zarządu PKU z V Gimnazjum, w skład którego wchodził katecheta ks. Mateusz Jeż, prof. Antoni Hoborski i Stanisław Leonhardt, ogłoszonej na łamach sprawozdania dyrektora szkoły za rok 1911 wynikało, że dla uczniów tego gimnazjum każda forma pomocy była ważna⁶⁴. Analizując dokładnie wydatki kół Pomocy Koleżeńskiej, wyraźnie widać, że dużą ich część pochłaniały przede wszystkim podręczniki, które później znaj-

⁶² *Kalendarz Józefa Czecha za rok 1906*, s. 161.

⁶³ *Sprawozdanie [...] Gimnazjum Nowodworskiego czyli św. Anny w Krakowie za rok 1911*, Kraków 1911, s. 47.

⁶⁴ *Sprawozdanie [...] Gimnazjum V w Krakowie za rok szkolny 1910/11*, Kraków 1911, s. 86.

Tabela 8. Liczba uczniów pobierających stypendia oraz wysokość stypendiów w gimnazjach krakowskich oraz Gimnazjum Podgórskim w latach 1867–1916

Rok	Liczba stypendystów	Suma stypendiów w koronach	% udział stypendystów w ogólnej liczbie uczniów	Średnia kwota stypendium przypadająca na jednego stypendystę w koronach
1867/68	21	3490	3,35	166,19
1870/71	38	7686	3,38	202,26
1875/76	40	8348	4,37	208,70
1880/81	46	12485	3,36	271,41
1885/86	64	16205	3,83	253,20
1890/91	44	12159	2,86	276,34
1895/96	48	13609	3,15	283,52
1900/01	77	23188	3,08	301,14
1905/06	67	21010	1,94	313,58
1910/11	48	12479	1,97	259,98
1915/16	23	6700	1,57	291,30

Źródło: Opracowano na podstawie *Sprawozdań dyrektorów poszczególnych szkół za lata 1867–1916*.

dowały się w Bibliotece dla Ubogich Uczniów oraz ubranie (płaszcz, mundurki, ciepłe buty na zimę) i jedzenie, a także np. pokrycie kosztów podróży do domu czy po prostu drobnych pożyczek dla uczniów.

Oprócz samych uczniów datki składali najczęściej dyrektorzy szkół, katecheci, gospodarze klas, rodzice przy wpisach uczniów, zaprzyjaźnione ze szkołą osoby. Często na potrzeby tego funduszu nauczyciele przeznaczali taksy egzaminacyjne. Sumy datków nie były wielkie, wahały się od 2 do 100 K, ale łącznie osiągały wielkość ok. 600–1,5 tys. K rocznie.

Sądząc po rodzajach wydatków, uczniowie borykali się z bardzo podstawowymi problemami życia codziennego; samopomoc uczniowska, choć w niewielkim stopniu, mogła ich wspierać. Jednakże pomimo istnienia różnorodnych form pomocy uczniów, wobec wzrostu ich liczby, były one niewystarczające i nie docierały do wszystkich potrzebujących. Okres nauki gimnazjalnej był dla wielu uczniów i ich rodzin czasem próby możliwości finansowych, a zarazem trudnym sprawdzianem charakteru.

Zajęcia pozaszkolne

We wspomnieniach możemy odnaleźć dwa obrazy życia pozalekcyjnego: jeden sielankowy, afirmujący kraj lat dziecińczych, w którym wszystko było ciepłe, kolorowe i drugi — trudny, w którym zmagania z codziennymi obowiązkami, zdobywanie korepetycji często przysłańały radość bycia młodym. Jednak w obu obrazach widać pewne wspólne zachowania, zajęcia, fascynacje.

Gimnazjum tego okresu to dwa światy. Świat gimnazjum niższego, a więc klasy I–IV, to ruch, gwar, bieganina, a zarazem walka o pozostanie w szkole, ponieważ selekcja chłopców była surowa i ścisła⁶⁵. Zwracano przy tym uwagę na poziom inteligencji, osiągnięte rezultaty w nauce, wkład pracy oraz oceniano możliwości dalszego rozwoju. Czasu wolnego nie było za wiele, zajęcia szkolne zajmowały przed południem 5 do 6 godzin, po obiedzie wracano na lekcje przedmiotów nadobowiązkowych, a około 17 zaczynały się prywatne korepetycje, trwające zazwyczaj dwie godziny. Wieczorem trzeba było zaś poświęcić czas na naukę własną⁶⁶.

Plastyczny opis ulubionych zajęć, jakim oddawali się po lekcjach uczniowie w wieku 10–14 lat, pozostawił we wspomnieniach z okresu gimnazjalnego Marian Turski. Wymienia takie rozrywki, jak zbieranie znaczków, wypożyczanie i wymiana książek o Indianach, gra w pióra, rzut scyzorykiem, zabawa w zbójów i żandarmów, gra w zielone, zwiedzanie przyjezdnych menażerii, wyprawy na Sikornik, wycieczki do Michałowic, aby podpatrywać rosyjskie patrole, na łąchy wiślane, zdobywanie pozycji obronnych na stokach wawelskich, gaszenie latarni gazowych na Plantach, uciekanie przed pościgiem policjantów, chodzenie na szczudłach po parku Jordana. Wszystko to najczęściej pod wodzą repetentów. Do większych atrakcji zaliczano wizytę w cyrku. Przyjazd na Błonia cyrku Sidolego był nie lada gratką, słynne były jego wspaniałe pokazy konne, w których uczestniczyło ponad 200 koni różnych ras⁶⁷. Równie sławny był cyrk Barnuma, który zajmował prawie połowę Błoni, w którym można było zobaczyć kowbojów z prawdziwymi bawołami, baseny z aligatorami i hipopotamami, słonie, wielbłądy, lwy i tygrysy⁶⁸. Takie pokazy pobudzały wyobraźnię i stanowiły ilustrację do książek przygodowych, którymi zaczytywali się uczniowie.

A czytano naprawdę dużo, panował powszechny kult książek, była to podstawowa rozrywka i zarazem pasja. We wspomnieniach odnajdujemy najbardziej poczytne wówczas tytuły literatury zarówno polskiej, jak i europejskiej, poczynając od literatury dla dzieci i młodzieży, takiej jak: *Wieczory pod lipą* Lucjana Siemieńskiego, Walerego Przyborowskiego *Szwoleżer Stach*, *Namiot Wezyra*, *Lelum Polelum*, Władysława Ludwika Anczyka *Duch Puszczy*, Wiktora Gomulickiego *Wspomnienia niebieskiego mundurka*, Marii Rodziewiczówny *Dewajtis*, *Straszny Dziadunio*, *Byli i będą*, Jamesa Fenimora Coopera *Czerwony korsarz*, Juliusza Verne’a *Czarne Indie*, *Piętnastoletni kapitan* czy w końcu *Przygody Sherlocka Holmesa* Artura Conan Doyle’a⁶⁹. Jak widać była to literatura głównie przygodowa oraz historyczno-patriotyczna. W książki zaopatrywano się w księgarniach i „antykwarniach”, które parały się sprzedażą oraz skupem

⁶⁵ A. E. Balicki, *My i oni*, [w:] *Pół wieku wspomnień uczniów gimnazjum im. B. Nowodworskiego (św. Anny) w Krakowie*, Wydawnictwo Jubileuszu Gimnazjum im. B. Nowodworskiego, Kraków 1938, s. 82–83.

⁶⁶ M. Krzyżanowski, *Wspomnienia księgarza*, [w:] *Kopiec wspomnień*, Kraków 1964, s. 180.

⁶⁷ M. Turski, *Czasy gimnazjalne*, [w:] *Kopiec wspomnień*, Kraków 1964, s. 90.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ A. Słapa, *Chłopięca pasja książek*, [w:] *Kopiec wspomnień*, Kraków 1964, s. 180–182.

przede wszystkim podręczników, więc główną ich klientelą, zwłaszcza na początku i końcu roku szkolnego, byli uczniowie gimnazjum. Najczęściej uczęszczane „antykarnie” znajdowały się przy ulicy Szpitalnej; były to sklepy Taffetów, Litmana, Rauchera, Wetzsteina, z innych — Himmelblaua⁷⁰ przy ulicy św. Jana, gdzie targowanie było dopuszczalne, a przy okazji można było zaopatrzyć się w literaturę straganową typu *Rinaldo Rinaldi*. Księgarnie, do których uczniowie wchodzili swobodnie, to księgarnia Kwaśniewskiego przy ulicy Szewskiej (później Zapłatałskiego) i Kacpra Wojnara. Ceny książek wahały się od 2 do 4 K.

Z wiekiem zmieniały się upodobania i potrzeby, chłopcy od IV klasy poważnieli, „skupiali się w sobie”⁷¹, pragnienia i niepokoje okresu pokwitania budziły pragnienie innych wrażeń, stawali się uczniami gimnazjum wyższego. Otwarci i ciekawi świata, orientowali się w aktualnych problemach. Na lekcjach zadawali pytania, na które odpowiedź czasami wymagała konsultacji z RSK. Tak było w sytuacji, gdy uczeń VI klasy Gimnazjum św. Jacka zadał nauczycielowi pytanie „A jeżeli prawa kościoła są w walce z prawami państwa, jak to się obecnie w Prusach dzieje, to co w ten czas robić” (zdarzyło się to w 1875 roku)⁷².

Zmiana była również widoczna w doborze literatury — Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki, Cyprian Kamil Norwid, Zygmunt Krasiński, Henryk Sienkiewicz, byli nie tylko czytani, ale uczono się fragmentów na pamięć. Ich utwory dla jednych stanowiły źródło wiary w piękno polskiego języka⁷³, a dla drugich były przede wszystkim literaturą patriotyczną, pełną nadziei na przyszłość⁷⁴. Powszechnie czytano również Mikołaja Reja, Juliana Ursyna Niemcewicza, Jana Kochanowskiego, Bolesława Prusa, Ignacego Kraszewskiego⁷⁵. Spośród współczesnych poetów największą sławą cieszył się Stanisław Wyspiański. Poetę w 1903 roku odwiedzili uczniowie Gimnazjum św. Anny przy okazji przygotowań do wieczoru poezji młodopolskiej. Wystawiano wówczas fragment *Nocy Listopadowej*, w którym grał Józef Węgrzyn, wówczas uczeń 6 klasy. Poza tym uzyskano zgodę na prezentację fragmentów utworu Stanisława Przybyszewskiego *Pamięci Chopina*, Jana Kasprowicza *Hymn św. Franciszka z Asyżu*, Kazimierza Przerwy — Tetmajera *Anioł Pański*, Stefana Żeromskiego *Rozdziobią nas kruki wrony*. Uroczysty wieczór odbył się w sali „Sokoła” 24 kwietnia 1903 roku. Inicjatywa przedstawienia wyszła od uczniów i znalazła poparcie prof. Kazimierza Nitscha, który wstawił się za uczniami u dyrektora Kulczyńskiego. Wszystko to świadczy więc o tym, że uczniowie znali, czytali i interesowali się literaturą współczesną.

⁷⁰ M. Krzyżanowski, op. cit., s. 184.

⁷¹ A. E. Balicki, op. cit., s. 84.

⁷² CPAU, Akta RSK f 178, op.3 spr. 242 Protokół konferencji zwyczajnej Gimnazjum św. Jacka z 20 I 1875.

⁷³ M. Turski, op. cit., s. 85.

⁷⁴ W. M. Borzemski, *Pamiętnik tajnych organizacji niepodległościowych na terenie byłej Galicji w latach od roku 1880–1897*, Lwów 1930, s. 14–15.

⁷⁵ Ibidem.

Drugą wielką pasją młodzieży był teatr. Uczniowie uczęszczali głównie na popołudniówki, czasem na przedstawienia wieczorne, „przeszkód ze strony wychowawców nie było żadnych”⁷⁶. Trzeba pamiętać, że przełom wieku to złoty okres Teatru Miejskiego w Krakowie. Zapoczątkował go w 1893 roku Tadeusz Pawlikowski, dyrektor teatru w latach 1893–1899 i 1913–1915. Fachowo wykształcony, wprowadził na scenę utwory wielu młodych dramaturgów polskich: Wyspiańskiego, Rydla, Kasprowicza, Przybyszewskiego. Jego zasługą jest też pokazanie publiczności polskiej po raz pierwszy słynnych współczesnych dramatów Maeterlincka, Ibsena, Hauptmanna. Dysponował doskonałym zespołem, którego gwiazdami byli słynni do dziś Ludwik Solski, Wanda Siemaszkowa, Irena Solska, Maria Przybyłko-Potocka. Po Pawlikowskim dyrekcję objął Józef Kotarbiński, który sięgnął po wielkie dzieła polskich romantyków. Po raz pierwszy wystawił na ziemiach polskich *Dziady* Mickiewicza, *Nie-boską Komedię* Krasńskiego i wiele dramatów Słowackiego. Aby obejrzeć te przedstawienia przyjeżdżano z innych zaborów, a uczniowie miejscowych gimnazjów gęsto zasiadali na jaskółkach i na galerii na wprost sceny. Komentarze i dyskusje przenosiły się na teren szkoły i nieraz stawały się impulsem do własnych prób literackich i artystycznych, „pisaliśmy powieści, poematy, krytyki, sprawozdania”⁷⁷.

Inne miejsca fascynujące uczniów to Szkoła Sztuk Pięknych, którą w 1873 r. odłączono od Instytutu Technicznego, początkowo pomyślana jako szkoła średnia przygotowująca nauczycieli rysunków, a dzięki zabiegom Jana Matejki przekształcona w uczelnię wyższą⁷⁸ oraz Towarzystwo Sztuk Pięknych (1854). W 1901 r. otwarto nowy własny gmach Towarzystwa – Pałac Sztuki przy Placu Szczepańskim. Organizowane w nim wystawy pozwalały na kontakt uczniów z pracami Maksymiliana Gierymskiego, Józefa Chełmońskiego, Jacka Malczewskiego, Leona Wyczółkowskiego, Władysława Podkowińskiego, Juliana Fałata, Olgi Boznańskiej, Stanisława Wyspiańskiego.

Na drugim biegunie zainteresowań młodzieży był sport, przez wiele lat niedoceniany, pomimo naturalnej potrzeby ruchu występującej w tym wieku. Dopiero w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, dzięki przenikaniu coraz większej ilości nowinek dotyczących wartości zdrowotnych gimnastyki, a szczególnie gimnastyki szwedzkiej, podjęto działania zmierzające do zreformowania zajęć gimnastycznych w szkole — wprowadzono obowiązkową gimnastykę prowadzoną przez lekarzy, powołano instytucję lekarzy szkolnych. Poza szkołą młodzież w sposób naturalny dawała upust potrzebie działań fizycznych, a wkrótce uzyskała możliwość korzystania z bardziej zinstytucjonalizowanych form uprawiania sportu w parku Jordana oraz w Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół” (przynależność do klubów sportowych dla młodzieży szkół średnich była zakazana). Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Krakowie po-

⁷⁶ A. E. Balicki, op. cit., s. 84.

⁷⁷ Ibidem; S. Papée, *Wspomnienia z Jaskółki*, [w:] *Księga Pamiątkowa III Gimnazjum obecnie II Liceum im. Króla Jana Sobieskiego w Krakowie 1883–1958*, Kraków 1958, s. 249–250.

⁷⁸ J. Bieniarzówna, J. M. Małecki, *Dzieje Krakowa*, T. 3, *Kraków w latach 1796–1918*, Kraków 1979, s. 272.

wstało 17 maja 1885 r., stawiając sobie za cel „pielegnowanie gimnastyki w ogóle, a w szczególności higienicznej, wychowawczej i ćwiczeń zbiorowych gimnastycznych”⁷⁹. Z czasem działalność rozszerzyła się na wiele sekcji m.in. szermierczą, wioślarską, jeździecką, tenisową. Towarzystwo skutecznie łączyło pracę nad rozwojem fizycznym młodzieży z wychowaniem w duchu patriotycznym⁸⁰.

Park Jordana powstał w 1888 r. jako pierwszy na ziemiach polskich i jeden z pierwszych w Europie publiczny ogród gier i zabaw ruchowych oraz ćwiczeń gimnastycznych dla dzieci i młodzieży. W parku znajdowało się 13 boisk do uprawiania różnych ćwiczeń i zabaw⁸¹. Corocznie park wznawiał działalność 3 maja. Grupy młodzieży ćwiczyły pod kierunkiem przodownika, który otrzymywał od kierownika parku karteczkę z trzypunktowym programem oraz odbierał przyrzędy od dozorca parkowego Mikołaja Śliwy⁸². Dr Jordan bywał w „swoim” parku codziennie, sprawdzając, kontrolując i rozmawiając z młodzieżą.

Henryk Jordan starał się wprowadzić w praktyce w swoim parku również koncepcję *slōjdu* w formie warsztatów stolarskich, ślusarskich i tokarskich. Powodzenie idei warsztatów szkolnych wynikało z coraz częstszych głosów nauczycieli i lekarzy, którzy zwracali uwagę na fatalne warunki lokalowe, w których przebywali uczniowie podczas lekcji, i konieczność wprowadzenia elementów zajęć praktycznych poza salą lekcyjną⁸³. Na warsztaty przeznaczono osobne pomieszczenia — pawilony o długości 21 m i szerokości 12 m. Pracowali w nich uczniowie klas od III do VII pod kierunkiem Teofila Orszulskiego i Karola Grajewskiego przez 3 dni w tygodniu po 3 godziny⁸⁴.

Uczniowie mieli również możliwość brania udziału w różnego rodzaju kursach organizowanych przez szkoły. Na przykład w Gimnazjum Podgórkim w roku 1908 zorganizowano kursy ogrodnictwa i hodowli drzew owocowych oraz kurs pożarniczy, w którym wzięło udział 30 uczniów⁸⁵.

Dyscypliną, która zaczęła zdobywać coraz więcej zwolenników, stawała się na początku wieku piłka nożna. Uchodziła za sport brutalny, bezmyślny i niegodny szanującego się młodzieńca, ale i tak, zwłaszcza po określeniu podstawowych zasad gry, od ok. 1906 r. coraz więcej uczniów grało w piłkę⁸⁶. Początki były dość trudne: owalne,

⁷⁹ *Kalendarz Józefa Czecha na rok 1906*, s. 174–175.

⁸⁰ W. M. Borzemski, op. cit., s. 117–120.

⁸¹ J. Lustgarten, *Narodziny krakowskiego sportu*, [w:] *Kopiec wspomnień*, Kraków 1964, s. 369.

⁸² *Ibidem*, s. 371.

⁸³ W. Bobrowska-Nowak, *Inicjatywy pedagogiczne nauczycieli gimnazjów galicyjskich w początkach XX stulecia*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Pedagogika IX — Nauki Humanistyczno-Społeczne, 1982, z. 127, s. 47.

⁸⁴ T. Bizerski, *Kraków jednym z pierwszych ośrodków propagowania nauczania slōjdu w szkołach polskich*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, Wrocław–Warszawa, T. X: 1970, s. 231–233.

⁸⁵ *Sprawozdanie c.k. RSK o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1907/08, Szkoły średnie*, Lwów 1909, s. 33.

⁸⁶ M. Turski, op. cit., s. 84; S. Cikowski, *Sport w III Gimnazjum*, [w:] *Księga Pamiątkowa III Gimnazjum obecnie II Liceum im. Króla Jana Sobieskiego w Krakowie 1883–1958*, Kraków 1958, s. 167–170.

małe boisko w parku Jordana, po którym biegali za piłką, bez względu na pogodę, ubrani w mundurki szkolne (łącznie z czapką) uczniowie szkół średnich. Dało to jednak początek dwóm drużynom piłkarskim: Cracovii oraz Wisły. Duży wkład szczególnie w powstanie Cracovii mieli uczniowie III Gimnazjum im. króla Jana Sobieskiego, którego dyrektor Tomasz Sołtysik przychylnym okiem patrzył na wyczyny piłkarskie swoich uczniów. Przełom wieku początkiem popularyzacji sportu, zabaw ruchowych i uprawiania turystyki. Wśród pierwszych, którzy przyjęli te hasła i stali się ich zwolennikami, byli uczniowie gimnazjalni.

Problemy wychowawcze

Każda epoka ma swoje problemy wychowawcze; nauczyciele, rodzice, chcąc dobrze wychować swoje dzieci, starają się je ustrzec przed różnymi niebezpieczeństwami, które są zawsze takie same: brak dyscypliny, demoralizacja czy alkoholizm. Wszystkie wymienione problemy dotyczyły również uczniów gimnazjów w okresie autonomii. Najczęściej narzekano na palenie papierosów, bezcelowe wałęsanie się po ulicach, zuchwałe żarty i krzykliwe zachowanie w miejscach publicznych.

„Młodzież szkolna uczęszcza bezkarnie do restauracji, cukierni i kawiarni, że w miejscach publicznych na ulicy, na publicznych spacerach, w teatrach, salach odczytowych (...) okazuje brak ugrzecznienia i uszanowania wobec kobiet i osób starszych, niekiedy nawet oburzające rozpasanie i zupełny brak dobrego wychowania”

— wypominała RSK w pismach rozesłanych do dyrektorów szkół⁸⁷. Dość poważnym problemem było nadużywanie napojów alkoholowych. Konkretnie badania zostały przeprowadzone dla Lwowa i Stanisławowa, nie zaś dla Krakowa, niemniej jednak pokazują zjawisko w takiej skali, że możemy uznać je za występujące powszechnie. Badania przeprowadził nauczyciel Gimnazjum w Stanisławowie Tadeusz Czapczyński i opublikował na łamach „Muzeum” w 1912 roku. Objął nimi uczniów klas I–VII. Z analizy jego materiału wynika, że problem picia alkoholu dotyczył grupy obejmującej 56,6% ogółu uczniów gimnazjalnych, z tego 44,6% piło alkohol sporadycznie (1–6 razy w roku), natomiast 32,6 % często (codziennie lub 1–6 razy w tygodniu)⁸⁸. W stosunku do całej badanej grupy ilość pijących codziennie wynosiła 4%. Najmniej alkoholu używali uczniowie klas III do V. Autor przypisuje to największemu w tym okresie wpływowi organizacji młodzieżowych, takich jak ruch skautowy czy Eleuteria, działająca w szkołach poprzez kółka abstynenckie, a propagujących hasła wstrzeźliwości m.in. alkoholu i tytoniu. W ankiecie autor próbował odpowiedzieć na

⁸⁷ *Sprawozdanie [...] Filii c.k. Gimnazjum św. Jacka za rok 1914*, Kraków 1914, s. 91, nakazując przestrzeganie wcześniejszych rozporządzeń dotyczących zachowania młodzieży z dn. 8 XII 1907 r. oraz z 31 II 1914 r.

⁸⁸ „Muzeum”, R. XXVIII: 1912, t. II, s. 372.

następujące pytanie: kiedy, przy jakich okazjach i gdzie uczniowie piją alkohol. Okazało się, że przede wszystkim okazją do picia alkoholu były wszelkiego rodzaju święta religijne i to bez względu na wyznanie. Biorąc pod uwagę miejsce pobytu ucznia, to okazało się, że pili zarówno uczniowie mieszkający w domu (54,5% uczniów mieszkających z rodzicami), jak i w bursie (57,9% wszystkich mieszkających w bursach, przy czym uczniowie w tym wypadku podkreślali, że pili głównie podczas pobytu w domu), a przede wszystkim uczniowie mieszkający na stacjach (64,7%)⁸⁹. Pozostaje jeszcze pytanie, co uczniowie pili? Spośród wielu napojów alkoholowych na plan pierwszy wysuwa się wino: piło go 30,6% badanych oraz piwo 27,6%, do herbaty z rumem oraz wódki przyznało się odpowiednio 9,4% i 9,3%⁹⁰. Tak więc problem był, został opisany i oczywistym było, że wymagał szerszej analizy. Pozostawała jeszcze kwestia środków zaradczych. Upatrywano nadziei we wspomnianych organizacjach propagujących abstynencję, ze szczególnym uwzględnieniem harcerstwa. Proponowano również osobisty przykład profesora, a także umieszczenie informacji o wpływie alkoholu na zdrowie w podręcznikach szkolnych i większe zainteresowanie władz szkolnych stancjami, które wiodły wątpliwie chwalebny prym w tej statystyce. Przez autora przemawiała jednak gorycz, uważał on bowiem, że działania szkoły będą w dużej mierze i tak nieskuteczne ze względu na oddziaływanie domu rodzinnego uczniów.

Skauting i inne organizacje uczniów

Uczniowie krakowskich gimnazjów mieli swój udział w powstawaniu i działaniu najważniejszych organizacji na terenie Galicji i Krakowa w drugiej połowie XIX wieku. Literatura patriotyczno-historyczna i romantyczna pobudzała od najmłodszych lat do tajnych działań. „Konspirowano” już w niższym gimnazjum. Uczeń Gimnazjum św. Anny Jan Bartosiński we wspomnieniach pisał, że już w drugiej klasie uczniowie założyli „Towarzystwo Filopatrydów”, którego celem była nauka historii i przygotowanie powstania⁹¹. Z tych początkowo dziecięcych przygód, przechodząco w starszych klasach do świadomego procesu samokształcenia i do ideowego samookreślenia się.

W końcu lat siedemdziesiątych raport Dyrekcji Gimnazjum św. Anny skierowany do RSK donosił o wynikach dochodzenia przeprowadzonego w szkole, dotyczącego zaangażowania uczniów w ruch socjalistyczny⁹². Dyrektor starał się wyjaśnić sytuację, podkreślając, że policja zawyżyła liczbę uczniów. Za czynnego socjalistę uznał jednego ucznia, którego formalnie ze względu na bardzo dobre wyniki w nauce usunął

⁸⁹ Ibidem, s. 375.

⁹⁰ Ibidem, s. 377.

⁹¹ J. Bartosiński, *Okruchy wspomnień*, Biblioteka Narodowa Zakładu Ossolińskich, Rkps 13074 [Mf 2710], k. 61.

⁹² CPAU, Akta RSK f 178, op.3 spr. 702, Dyrekcja Gimnazjum św. Anny w Krakowie względem ruchów socjalistycznych między młodzieżą szkolną 12 III 1879 r.

nie można było, a proponowane ciche przeniesienie do Gimnazjum św. Jacka, jakiego próbowano w poprzednim roku szkolnym nie udało się⁹³.

Rozwój i ożywiona działalność organizacji przypadała na okres od początku lat dziewięćdziesiątych do końca ery autonomicznej. Wiązało się to z kształtowaniem się różnorodnych idei i koncepcji politycznych, filozoficznych i etycznych. „Wyjściem z apatii” nazywa Jan Hulewicz powstanie w Krakowie dwóch pisemek „Ogniska” i „Młodości”, które skierowane były do młodzieży i które podejmowały kwestię kondycji szkoły galicyjskiej, jej metod i programu nauczania⁹⁴. „Ognisko” powstało w 1889 roku, w charakterze zbliżone było do warszawskiego „Głosu”. Krytykowało ono niepodległościowy program powstań narodowych i kładło nacisk na samokształcenie. Zarzucano w nim szkole średniej zbytne posłuszeństwo wobec władz świeckich i duchownych, dominację języków klasycznych w programach nauczania i ograniczanie rozwoju zdolności uczniów. „Młodość” (1898–1900) zaś, ukierunkowano na naświetlanie zjawisk społecznych, tendencji literackich i krytykę szkoły.

Szeroki udział uczniów gimnazjów w działalności organizacji młodzieżowych związany był z powstaniem we Lwowie w 1899 roku dwóch pism reprezentujących ważne nurty polityczne w tym okresie: narodowy i socjalistyczny („Tekka” i „Promień”). Wokół tych pism zawiązały się tajne samokształceniowe organizacje młodzieżowe, których koła powstawały na terenie całej Galicji. O związkach pomiędzy patriotyczną młodzieżą Lwowa i Krakowa w końcu lat osiemdziesiątych i na początku lat dziewięćdziesiątych wspomina Wacław Borzemski⁹⁵. „Promieniowcy i tekowcy”, jak pisał o nich we wspomnieniach Franciszek Bielak, reprezentowali w gimnazjach „konspirację polityczną”⁹⁶. Oczywiście wszelka działalność organizacji tajnych była zakazana, lecz jak twierdzi wspomniany F. Bielak, który był wówczas uczniem Gimnazjum św. Anny, „ciche poparcie ze strony nauczycieli było wyczuwalne”, a „dyrektorzy gimnazjów zajmowali nieraz bardzo dalekie od lojalizmu stanowisko”⁹⁷. Niekiedy, nie chcąc nadawać sprawie oficjalnego biegu, proponowano zmianę szkoły⁹⁸. Koła „promienistych”, które objęły swym zasięgiem całą Galicję, skupiały się na kształtowaniu postaw młodzieży w kierunku socjalistycznym i niepodległościowym, szerzono kult tradycji walk zbrojnych, a szczególnie powstań narodowych⁹⁹. W stosunku do narodowości ukraińskiej propagowano zbliżenie i porozumienie. Natomiast w rela-

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ J. Hulewicz, *Udział Galicji w walce o szkołę polską 1899–1914*, Warszawa 1934, s. 9–10.

⁹⁵ W. M. Borzemski, *Pamiętnik tajnych organizacji niepodległościowych na terenie byłej Galicji w latach od roku [sic!] 1880–1897*, Lwów 1930.

⁹⁶ F. Bielak, *Kraków uczony w anegdocie*, [w:] F. Bielak, *Z odległości lat. Wspomnienia i sylwetki*, wybór i opracowanie K. Świerzowski, Kraków 1979, s. 11.

⁹⁷ Ibidem; F. Bielak, *Promieniowcy i Tekowcy w Sanoku (1905–1907)*, [w:] F. Bielak, *Z odległości lat. Wspomnienia i sylwetki*, wybór i opracowanie K. Świerzowski, Kraków 1979, s. 76. Potwierdza to również W. M. Borzemski, op. cit., s. 78.

⁹⁸ J. Rączkowski, *Wspomnienia*, s. 119.

⁹⁹ J. Hulewicz, *Udział Galicji...*, s. 16–17.

cjach dotyczących ludności żydowskiej zwalczano antysemityzm, ale występowano przeciwko syjonizmowi. „Promieniści” starali się stworzyć rozległy i gruntowny system samokształcenia, kładący nacisk na wykształcenie przyrodnicze i socjalno-ekonomiczne, a polegający przede wszystkim na samodzielnym opracowaniu literatury źródłowej w formie referatów i dyskusji w kołach. Analizowano pisma Karola Darwina, Henryka T. Buckle’a, Karola Liebknechta, Karola Kautsky’ego, Bolesława Limanowskiego, Zygmunta Herynga, Piotra Lafargue’a. Szczególnie ceniono twórczość Stefana Żeromskiego. Czasopismo dostarczało też aktualnych informacji o sytuacji w szkołach we wszystkich zaborach, np. o wydarzeniach w Królestwie Polskim¹⁰⁰. Przed lekturą „Promienia” i jego wpływem na uczniów ostrzegano na łamach „Muzeum”¹⁰¹.

„Teką”, związana ze Związkiem Młodzieży Polskiej (ZET), „wychowała całe pokolenia młodzieży narodowej”¹⁰². Dążono przede wszystkim do uświadomienia narodowego ludu i politycznego inteligencji, rozbudzenia świadomości potrzeb narodowych i krytycyzmu wobec kultury rosyjskiej i niemieckiej, przeciwstawiano się postawom kosmopolitycznym. Najważniejszym zadaniem, nad którym pracowały poszczególne koła, było poznanie aktualnego stanu narodu w różnych aspektach, na tle stosunku do państw zaborczych i narodowości obcych¹⁰³. Kładziono nacisk na rozbudzanie emocjonalnego stosunku do obecnej sytuacji narodu polskiego w kontraście z przeszłością. Czytano pisma Zygmunta Miłkowskiego, *Dzieje narodu polskiego* Władysława Smoleńskiego, pisma Maurycyego Mochnackiego, Joachima Lelewela, Waleriana Kalinki, Henryka Szmitta. Obydwie organizacje opierały swą działalność w szkołach na systemie kilkusobowych grup werbowanych na zasadzie koleżeńskiej. Uczeń starszej klasy nawiązywał kontakt z wybranym, „poważniej myślącym” uczniem czwartej klasy, sugerując mu utworzenie kółka kolegów, którzy chcieliby pracować nad swym rozwojem umysłowym. Nad grupą opiekę sprawował starszy kolega organizujący kierunek samokształcenia, ustalający i dostarczający odpowiednie lektury¹⁰⁴.

Uczniowie współtworzyli kształt „Teki”, przesyłając korespondencję opisującą sytuację w poszczególnych gimnazjach. Surowej ocenie poddawano zarówno kolegów, jak i nauczycieli. Zwracano szczególną uwagę na stosunek do sprawy narodowej i zachowanie nauczycieli wobec uczniów i uczniów wobec siebie. Uczniom najczęściej zarzucano obojętność wobec kwestii narodowych i brak koleżeństwa, nauczycielom schematyzm w nauczaniu i bierność prowadzącą do lojalizmu¹⁰⁵.

¹⁰⁰ *Strajk młodzieży szkół średnich w Warszawie*, „Promień”, R. VII: 1905, nr 5–6, s. 228–244.

¹⁰¹ *Czasopisma dla młodzieży*, „Muzeum”, R. XV: 1899, s. 214–221.

¹⁰² J. Hulewicz, *Udział Galicji...*, s. 26.

¹⁰³ *Ibidem*, s. 33.

¹⁰⁴ F. Bielak, *Promieniowcy i Tekowcy...*, s. 71.

¹⁰⁵ *Korespondencja z Krakowa*, „Teką”, R. II: 1900, nr 12, s. 469–470 (opisuje sytuację w Gimnazjum Sobieskiego); *Korespondencja z Krakowa*, „Teką”, R. III: 1901, nr 10, s. 443–446 (Gimnazjum św. Anny); *Korespondencja z Krakowa*, „Teką”, R. III: 1901, nr 12, s. 552–553 (ponownie Gimnazjum Sobieskiego); *Korespondencja z Krakowa*, „Teką”, R. IV: 1902, nr 1, s. 52, 53 (IV Gimnazjum, Gimnazjum Podgórskie).

Od roku 1907 „Promień” nie ukazywał się już regularnie, a w 1912 r. przestał wychodzić. Podobnie „Tekę”, która w związku z secesją części członków ZET-u i utworzeniem przez nich grupy „Zarzewie” utraciła część wpływów i przestała się ukazywać w 1911 roku. Po zamknięciu „Teki” ZET utworzył tajną organizację młodzieży szkół średnich „Przyszłość” i występował pod nazwą Organizacja Młodzieży Narodowej (OMN). W Krakowie wychodziło w latach 1912–1914 pismo OMN-u „Sprawa” redagowane przez Kazimierza Wyszyńskiego. Zwolennicy ruchu narodowego uzyskali wpływ na czytelnie uczniowskie. Skupiali się na pracy ideowej, opierając się na lekturze Romana Dmowskiego *Myśli nowoczesnego Polaka*. Na początku wieku ruch narodowy skupiał się w Gimnazjum Nowodworskiego wokół Wojciecha Popiołka¹⁰⁶.

W latach 1905–1906 działała w Krakowie grupa pod nazwą Komitet Młodzieży Krakowskiej związana z domem Odoną i Kazimierzy Bujwidów i kręgami radykalnej inteligencji. Komitet bardzo wyraźnie występował z krytyką programów szkolnych, domagał się również wprowadzenia koedukacji w szkołach i upaństwowienia gimnazjów żeńskich; wydawał też pismo „Młodzież społeczeństwu”¹⁰⁷.

Okres od roku 1910 to czas ożywienia wśród młodzieży. Na plan pierwszy wysuwa się hasło niepodległości. Nauczycielami w gimnazjach są już wychowankowie „Teki” i „Promienia”, dla których faktyczna polonizacja szkolnictwa dokonuje się przez ich działania i pracę z uczniami na lekcjach. Duszami młodzieży zawładnie w tym czasie „Zarzewie”, które koncentrowało się na środkach wiodących do utworzenia państwa poprzez propagowanie wychowania fizycznego i organizacji przygotowujących młodzież do utworzenia w przyszłości polskiej siły zbrojnej. Jedną z dróg wiodących do tego celu stał się skauting.

Początki skautingu krakowskiego sięgają roku 1910, a idea jego wprowadzenia pojawiła się jednocześnie w kilku środowiskach. Z jednej strony, zainteresowali się nim uczniowie. Po wakacjach uczniowie klasy IVa Gimnazjum św. Anny, po przeczytaniu niemieckiej gazetki „Pfadfinder” propagującej wzory skautingu angielskiego, którą przywiózł ze Śląska Feliks Gacek, postanowili zorganizować się na wzór Boy Scouts¹⁰⁸. Pierwszy zastęp składał się z ośmiu uczniów, a zastępowym został Władysław Smolarski¹⁰⁹. Zastęp nosił nazwę „Kruki”. Równocześnie ideą skautingu, ze względu na jego cele wychowawcze, zainteresowali się nauczyciele oraz osoby związane z polskim ruchem niepodległościowym, szczególnie spośród członków „Zarzewia”.

¹⁰⁶ T. Długosz, *Gimnazjum w Krakowie 1906–1908*, [w:] *Pół wieku wspomnień uczniów gimnazjum im. B. Nowodworskiego (św. Anny) w Krakowie*, Wydawnictwo Jubileuszu Gimnazjum im. B. Nowodworskiego, Kraków 1938, s. 116–117.

¹⁰⁷ J. Hulewicz, *Udział Galicji...*, s. 69.

¹⁰⁸ T. Gaweł, *Pełnili służbę. Komendanci krakowskiej chorągwi ZHP*, Kraków 1989, s. 9.

¹⁰⁹ B. Leonhardt, *Kalendarium z dziejów harcerstwa krakowskiego*, Kraków 1984, s. 1. Autor wymienia wszystkich członków pierwszego zastępu. Byli to: Feliks Gacek, Tadeusz Stecki, Józef Wójcik, Antoni Lange, Sławomir Patoczka, Witold Gąsiorowski, Antoni Uziębło, Władysław Smolarski.

Uczniowie, członkowie „Zarzewia” znajdowali się we wszystkich krakowskich gimnazjach, charakter ich działań skupiał się na:

„Przerabianiu rzeczy ideowo politycznych, zaznajamianiu z najważniejszymi ideałami ludzkości, poznaniu przeszłego i obecnego stanu Polski” oraz „swobodnej i samodzielnej dyskusji”¹¹⁰.

W lutym 1910 r. na zjeździe młodzieży zarzewiackiej szkół średnich zaboru austriackiego Mieczysław Neugebauer i Henryk Bagiński zwrócili uwagę na konieczność rozwoju w Galicji koncepcji wychowawczej na wzór organizacji angielskiej Scouting for Boys¹¹¹. W marcu 1910 r. Andrzej Małkowski otrzymał polecenie przetłumaczenia książki Baden-Powella, która ukazała się w 1911 r. we Lwowie, pod tytułem *Skauting jako system wychowania młodzieży*. W tym samym roku ukazał się w kalendarzu Towarzystwa Szkoły Ludowej artykuł Mariana Stepkowskiego *Jak swoją młodzież wychowują Anglicy — Pułki Wywiadowcze Boy Scouts w Anglii*, przedstawiający ogólne zasady koncepcji gen. Roberta Baden-Powella. Jego doświadczenia z grupami młodocianych zwiadowców (*scouts*) w czasie wojny burskiej, doprowadziły do opracowania skautingu jako systemu wychowawczego dla chłopców, a wkrótce i dla dziewcząt. Pierwsze zastępy powstały w Anglii w 1908 roku. Idea skautowska niezwykle szybko przeniknęła na ziemię polskie, lata 1910–1911 stanowią początek zorganizowanego skautingu wśród uczniów gimnazjów krakowskich. Zarzewiaci, którzy tworzyli własne oddziały ćwiczebne, mające przygotować kadry do walki o niepodległość, polecili swoim członkom zaangażować się w tworzenie zastępów skautowych, widząc w tym szansę na rozszerzenie swej działalności na ogół młodzieży krakowskich szkół średnich¹¹². W numerze 10–11 „Zarzewia” z 1911 r. ogłoszono: „Skauting jest środkiem do wychowania młodzieży na obywateli zdolnych realizować ideę niepodległości zarówno w pokoju jak i w walce”¹¹³. W lipcu tego roku został przeprowadzony pierwszy zarzewiacki kurs skautowy, a w sierpniu Zygmunt Wyrobek przystąpił do organizowania jawnego skautingu krakowskiego. We wrześniu 1911 roku doszło do spotkania zastępu „Kruki” z Zygmuntem Wyrobkiem i powstania I Drużyny Skautowej im. Tadeusza Kościuszki. W organizacji drużyny miał udział profesor gimnazjalny Bronisław Piątkiewicz.

Zygmunt Wyrobek, który był absolwentem medycyny UJ, zajął się pracą pedagogiczną, prowadząc zajęcia z gimnastyki dla uczniów szkół średnich w „Sokole”, będąc jednocześnie jego naczelnikiem oraz kierownikiem parku Jordana. Pod wpływem spo-

¹¹⁰ Tak określał formy działania korespondent z Gimnazjum św. Anny na forum „Zarzewia”, „Zarzewie”, Lwów 1911, R. II, nr 4–5, s. 156–160. Na trudności w działaniu narzekał członek „Zarzewia” z V Gimnazjum „wybór jednostek jest trudny, ponieważ do nowego gimnazjum cisną się kawalerowie o bardzo małej wartości moralnej”, „Zarzewie”, Lwów 1911, R. II, nr 2, s. 69.

¹¹¹ H. Bagiński, *U podstaw organizacji wojska polskiego 1908–1914. Materiały do historii ruchu niepodległościowego Zarzewie, Polskie Drużyny Strzeleckie, Tajny Skauting*, Warszawa 1935, s. 37.

¹¹² Ibidem, s. 63.

¹¹³ „Zarzewie”, Lwów 1911, R. II, nr 10–11, s. 259.

tkań z Andrzejem Małkowskim zaczął także propagować ideę skautowską. Wkrótce przy pomocy wspomnianego Bronisława Piątkiewicza powstały w Krakowie, głównie spośród członków „Zarzewia”, kolejne drużyny: II Drużyna im. Henryka Dąbrowskiego kierowana przez Juliusza Urlycha i III — im. Stefana Czarnieckiego prowadzona przez Janusza Gąsiorowskiego. Komendę nad nimi objął Z. Wyrobek, który pełnił tę funkcję do 1914 roku. Podział na trzy drużyny miał tylko charakter administracyjny, ponieważ zbiórki i ćwiczenia odbywały się wspólnie. Nazwy początkowo nie oznaczały formalnej przynależności do danego numeru szkoły, np. pierwotna III Drużyna poza nazwą nie posiadała istotnego związku z „Trójką” związaną z III Gimnazjum, gdyż obejmowała głównie młodzież ze św. Jacka i IV Gimnazjum¹¹⁴. W zastępach prowadzone były zajęcia z obozownictwa, samarytanki, terenoznawstwa, gimnastyki, musztry, sygnalizacji, strzelectwa i krajoznawstwa. Członkowie drużyn organizowali biblioteczki, wystawiali przedstawienia, a nawet wydawali własne pisemka (w III Drużynie IV zastęp J. Surzyckiego redagował pisemko „Czuwaj”).

Skautów obowiązywało przestrzeganie zasad moralnych i etycznych: wystrzeżenie się kłamstwa, służenie bliźnim pomocą, wyrzeczenie się alkoholu i tytoniu, wzorowe wypełnianie obowiązków wobec ojczyzny i społeczeństwa. Ponadto komendant Z. Wyrobek podjął decyzję w marcu 1913 r. o wykluczeniu z hufca uczniów z ocenami niedostatecznymi. W organizowaniu i prowadzeniu zastępów pomagał inny nauczyciel gimnazjalny Władysław Kołomłocki.

Początkowo, pomimo zainteresowania wielu środowisk ideą skautingu, RSK nie udzieliła zezwolenia na oficjalne działanie na terenie szkół. Opiekę nad powstającą organizacją objęło TG „Sokół”. RSK zaakceptowała stanowisko „Sokoła” i zaleciła dyrekcjom szkół współpracę z Towarzystwem¹¹⁵. W 1912 roku, widząc rosnące zainteresowanie uczniów skautingiem i nie chcąc stracić kontroli nad nimi, dyrektorzy szkół oraz RSK przedstawili swoje stanowisko. Decyzją dyrektorów nakazano nadawać drużynom numery zgodne z numeracją szkół¹¹⁶, a RSK (Rozp. z dnia 22 marca 1012 r. l. 4847) ograniczyła zakładanie drużyn do szkół średnich oraz, uznając cenne zdobycze wychowawcze, poleciła nauczycielom pomoc i opiekę nad zastępami. Związki skautowe miały pozostać pod kierownictwem Towarzystw Sokolich, jednak z zastrzeżeniem, że szkoły będą miały możliwość kontroli i nadzoru. Ponadto wprowadzono szereg przepisów określających możliwości i zasady uczestniczenia oraz odbywania się zajęć i ćwiczeń skautowych. Zaczęto wymagać pisemnej zgody rodziców lub opiekunów na przystąpienie do zastępu, od uczniów wątłych fizycznie wykazania się świadectwem lekarskim, poszczególne drużyny miały składać się z uczniów tego samego gimnazjum, na początku każdego półrocza dyrekcja wymagała od komendy skautowej

¹¹⁴ *Jednodniówka harcerska wydana na 25 lecie III Drużyny Harcerzy*, Kraków 1937, s. 6; J. K. Bugajscy, *Harcerska służba III Krakowskiej Drużyny im. Kazimierza Pułaskiego w latach 1911–1958*, Kraków 1958, s. 2.

¹¹⁵ M. Terech, *Zarys historii sokolstwa polskiego*, Warszawa 1932, s. 16.

¹¹⁶ B. Leonhardt, op. cit., s. 3; W. Hausner, *Krakowski skauting 1910–1914*, Kraków 1994, s. 89.

wykazu członków drużyn. Tzw. dziki skauting, tzn. nie kierowany przez komendę, był surowo zabroniony.¹¹⁷ Pomimo tego, od 1912 roku, po reorganizacji, widać systematyczny wzrost liczby członków krakowskich drużyn skautowych. Cały hufiec w 1913 roku liczył 47 zastępów i 395 skautów¹¹⁸. Działo wówczas już pięć gimnazjalnych drużyn liczących 293 członków¹¹⁹:

- I Drużyna im. T. Kościuszki – obejmowała 9 zastępów, liczyła 80 członków
- II Drużyna im. H. Dąbrowskiego — 7 zastępów, 56 członków
- III Drużyna im. K. Pułaskiego — 9 zastępów, 82 członków
- IV Drużyna im. B. Chrobrego — 5 zastępów, 45 członków
- V Drużyna im. M. Wołodyjowskiego — 4 zastępy, 30 członków.

W styczniu 1914 r. hufiec krakowski liczył 530 członków, w tym uczniowie gimnazjów stanowili 65%. Po okresie wojennym, w którym spadła liczba członków, już w kwietniu 1918 roku nastąpił wzrost do ok. 1000 osób.

Do organizacji skautowych oprócz zarzewiaków przystąpiły również abstynenckie organizacje młodzieżowe, np. członkowie organizacji Elsów¹²⁰. Był to ruch o charakterze etyczno-religijnym, powstały w roku 1903 i skupiony wokół osoby Wincentego Lutostawskiego¹²¹. Elsie głosili hasło wychowania narodowego opartego na kulcie wieszczów oraz przestrzegania bezwzględnej poczwórnej wstrzeźliwości (od alkoholu, tytoniu, kart i rozpusty). Wypowiadali się na forum pisma „Eleusis”, które wychodziło w Krakowie pod redakcją Szczęsnego Turowskiego. Po okresie skonsolidowania członków wokół treści narodowych (lata 1906–1907), punkt ciężkości został przeniesiony na pracę wewnętrzną¹²². Według nich, idea skautowa winna mieć wyłącznie moralny, apolityczny charakter. Innym ugrupowaniem młodzieży gimnazjalnej o charakterze abstynenckim, który również został wchłonięty przez ruch skautowy, był „Związek Nadziei”¹²³.

Udało się również przejąć dla idei skautowej, szczególnie na terenie Gimnazjum Sobieskiego, członków Organizacji Polskiej Młodzieży Szkół Średnich (OPMSS). Była to jawna, legalna organizacja, pozostająca pod kontrolą władz szkolnych. Istniała przy niej sekcja ćwiczebna, której celem było „zaprawianie młodzieży do trudów fizycznych przez musztry, ćwiczenia polowe”¹²⁴. Organizacja, zwłaszcza przed I wojną, zaczęła nabierać wojskowego charakteru, każde gimnazjum tworzyło osobny pułk o od-

¹¹⁷ *Sprawozdanie [...] Gimnazjum IV (Realnego) w Krakowie za rok szkolny 1911/12*, Kraków 1912, s. 82.

¹¹⁸ „Skaut”, Lwów 1911, nr 11, s. 171.

¹¹⁹ B. Leonhardt, op. cit., s. 4.

¹²⁰ H. Bagiński, op. cit., s. 327. Pierwsze ognisko Elsów powstało w Krakowie w 1903 r. Słowo „Els” oznaczało istotę, która żyjąc w ludzkim ciele, przezwyciężyła ludzkie namiętności, panuje nad zmysłami i posługuje się nimi dla potrzeb ducha.

¹²¹ J. Hulewicz, *Udział Galicji...*, s. 99.

¹²² *Ibidem*.

¹²³ T. Długosz, op. cit., s. 114.

¹²⁴ R. Kiełkowski, *Podgórze dzielnica zapomniana*, [w:] *Kopiec wspomnień*, Kraków 1964, s. 277.

miennych barwach. Pułki brały udział w ćwiczeniach polowych, prowadzone były kursy strzeleckie. Członkowie OPMSŚ brali udział we wszystkich oficjalnych uroczystościach państwowych i narodowych. Jednak, jak donosił w swym sprawozdaniu dyrektor III Gimnazjum im. króla Jana Sobieskiego za rok 1913, organizacja nie cieszyła się poparciem młodzieży, a znaczna część jej członków przystąpiła do skautingu. Niezwykle surowo oceniali tę organizację członkowie „Zarzewia”. W skonfiskowanym numerze I z 1911 roku, w korespondencji z Krakowa napisano:

„Niebawem staniemy wobec radosnego faktu, że godny swego założyciela twór oparty na najniższych instynktach duszy studenckiej karierowiczostwie i próżności, przestanie zatruwać i tak nie zdrową atmosferę duchową wśród młodzieży krakowskiej”.

Sekcję ćwiczebną nazwano w dalszej części „wojskiem szmatkowym”¹²⁵. OPMSŚ wydawała „Znicz”, jedyne w Galicji pismo młodzieży szkół średnich wychodzące za zgodą i wiedzą władz¹²⁶. Opiekunem, kuratorem i wydawcą pisma ze strony nauczycieli był Antoni Mazanowski. Spośród uczniów redaktorami byli Bolesław Rozmarynowicz, Stanisław Konieczny, Adam Zagórowski, Kazimierz Mazanek, Wiktor Przecławski, Jerzy Mazanowski, Władysław Tyszkiewicz¹²⁷. Pismo nie poruszało zagadnień polityczno-społecznych, dominowały artykuły dotyczące literatury, zagadnień estetycznych i bieżących wydarzeń w czytelnich. Uczniowie potrafili jednak krytycznie spojrzeć na to, co robią, i na osiągnięty efekt. W artykule redakcji zamieszczonym w numerze 40–41, za grudzień 1911 i styczeń 1912 roku, możemy przeczytać:

„Jak pięknie to wszystko wyglądało na papierze! Czytelnie! Organizacja ćwiczebną, dom studencki, pismo własne Znicz! To były środki, które miały przyłączyć młodzież z trzech zaborów, zorganizować ją, przypominać jej ciągle, że jest narodem uciśnionym, rozdartym, że ona jest przyszłym społeczeństwem polskim na którym ciąży obowiązek odrodzenia i odbudowania swej ojczyzny.(...) na czym się skończyło (...) czytelnie ledwie istnieją w kilku zakładach i opierają się nie na samej młodzieży lecz dyrekcjach. A organizacja ćwiczebną ? Nasuwa mi się podobieństwo do pociągu, który po wykolejeniu spada w dół (...). Dziś organizacja służy za zabawę panom pułkownikom, porucznikom i reszcie szarzy. (...) Zginęły hasła i ideały. Dziś nasze fizyczne siły krzepi football, a umysły romanse kryminalne”.

Poza głównym nurtem życia młodzieży znajdowało się również pismo „Łan Młodzieży” wydawane w latach 1908–1910. Redagowali go Tadeusz Grabowski i Maria Piechocka, starający się popularyzować wśród uczniów literaturę i sztuki plastyczne¹²⁸.

¹²⁵ „Zarzewie”, Lwów 1911, R. II, nr 1, s. 39.

¹²⁶ „Znicz”, Kraków 1912, nr 50, s. 49.

¹²⁷ J. Hulewicz, *Udział Galicji...*, s. 100–101.

¹²⁸ Ibidem, s. 99.

Tuż przed I wojną światową w Gimnazjum św. Anny 15% uczniów należało do organizacji skautowskiej, najmniej skautów było w IV Gimnazjum — 8,6%. Skauci zaczęli być też widoczni na ulicach Krakowa. 3 maja 1913 r. przemaszzerowało na Wawel na uroczystą rocznicową mszę 320 skautów. Odbyli oni wartę honorową na cmentarzu Rakowickim przy grobach powstańców. We wrześniu tegoż roku na Błoniach obozowało 41 skautów ze wszystkich zaborów. Byli to przedstawiciele polscy na światowy zlot do Birmingham, krakowska delegacja liczyła 5 osób. W setną rocznicę śmierci księcia Józefa Poniatowskiego (19 X 1913 r.) odbył się pokaz budowy 24 metrowego mostu, który zbudowano w 32 minuty. Wraz ze zbliżającą się wojną zmienił się charakter zajęć, coraz więcej miejsca zajmowało szkolenie o charakterze wojskowym. W lipcu 1914 r. Bronisław Piątkiewicz, Marian Luzar, Stanisław Thun poprowadzili kurs skautowo-wojskowy w majątku Bujwidów w Zarebkach k. Dobczyc. Okres wojny 1914–1918 to czas reorganizacji Komendy Krakowskiej Drużyn Skautowych, spowodowany brakiem instruktorów, którzy mając ukończone 16 lat, wstąpili ochotniczo do Legionów; szczególnie skauci z tak zwanego plutonu wojskowego weszli w skład II Pułku Legionów Polskich. Część ewakuowała się wraz z rodzinami m.in. do Wiednia, gdzie nadal prowadzili działalność pod komendą księdza Teofila Długosza. Okres „emigracyjny” trwał do października 1917 roku¹²⁹. Ci, którzy pozostali, pełnili służbę pomocniczą przy NKN, brali udział w pracach Komitetu Opieki nad Jeńcami Wojennymi i bezpośrednio opiekowali się rannymi, prowadzili sklep samopomocy, organizowali kursy, pomagali w gospodarstwach rolnych, poza tym starali się prowadzić zwykłe zajęcia. W listopadzie brali udział w rozbrajaniu Austriaków, a po proklamowaniu niepodległości skautom krakowskim przydzielono służbę wartowniczą i ordynaryjną.

Uczniowie współtworzyli charakter i klimat gimnazjów krakowskich oraz całego miasta. Byli grupą aktywną i widoczną w mieście. Pod koniec okresu autonomicznego uczniowie szkół wszystkich typów i studenci Krakowa stanowili 1/5 ogółu mieszkańców Krakowa¹³⁰. Ich wewnętrzną strukturę przekształcił duży wzrost liczby uczniów niezamożnych. Zmieniali się, tak jak zmieniała się szkoła i nauczyciele; pomimo „zamknięcia” w schemacie gimnazjum klasycznego, stali się aktywniejsi i bardziej świadomi otaczającego ich świata.

¹²⁹ Ibidem, s. 15.

¹³⁰ J. Bieniarzówna, J. Małecki, op. cit., s. 296.

IV Organizacja nauczania

Zarys Organizacyjny 1849 i jego ewolucja (1867–1918)

Lata 1867–1918 w systemie szkolnym Galicji były czasem funkcjonowania powstałego w 1849 r. Zarysu Organizacyjnego¹. Zredagowany w wyniku rewolucji 1848 roku, jako tymczasowy dokument regulujący organizację szkolnictwa w Cesarstwie Austriackim, przetrwał do 1918 roku, przechodząc w tym czasie niewielką korektę. Ustrój wprowadzony w latach 1848/1849 obowiązywał w całym państwie, a jedyne różnice pomiędzy krajami dotyczyły języków krajowych oraz wymiaru języka niemieckiego. Likwidacja Nadwornej Komisji Naukowej i utworzenie 21 III 1848 roku Ministerstwa Oświaty odebrały starostom nadzór nad gimnazjami oraz zwiększyły autonomię szkolną. Przygotowując reformę, komisja pod kierownictwem profesorów Franza Exnera oraz Hermana Bonitza wzorowała się przede wszystkim na systemie szkolnictwa pruskiego². Efektem prac komisji stał się dokument zatwierdzony przez cesarza 16.09.1849 roku i ogłoszony pod nazwą *Zarys Organizacyjny gimnazjów i szkół realnych*. Zarys był dokumentem obejmującym całość funkcjonowania życia szkolnego, określał cele ogólne kształcenia, cele nauczania poszczególnych przedmiotów, przedstawiał plan nauki, regulamin klasyfikacji, obowiązki nauczycieli i powinności uczniów.

Nadrzędnym celem gimnazjów stało się uzyskanie przez uczniów ogólnego wykształcenia i przygotowanie do studiów wyższych. Starano się to osiągnąć, kładąc nacisk na nauczanie języków i literatury klasycznej, której wzorce miały pomóc w osiągnięciu celów wychowawczych³. Gimnazjum było ośmioklasowe, ale dzieliło się na gimnazjum niższe i wyższe. Gimnazjum niższe przygotowywało do gimnazjum wyższego, jednak każdy przedmiot miał być doprowadzony do pewnego końca, aby stworzyć zamkniętą całość; nauka w nim miała mieć charakter bardziej praktyczny, by

¹ *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Österreich von Ministerium des Cultus und Unterricht*, Wien 1849.

² S. I. Możdżeń, *Ustrój szkoły średniej w Galicji i próby jego modernizacji w latach 1848–1884*, Wrocław 1974, s. 16.

³ *Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych*, oprac. J. Piwocki, Lwów 1898–1907, s. 590.

pozostawić możliwość ewentualnego kontynuowania jej w szkołach realnych lub instytucjach technicznych. Gimnazjum wyższe miało prowadzić bardziej systematyczną naukę przygotowującą do studiów uniwersyteckich. Gimnazja miały charakter publiczny, jeżeli utrzymywane były wyłącznie ze środków państwowych, a kierowanie takimi gimnazjami należało wyłącznie do państwa.

Plan nauki przedstawiony w Zarysie określał przede wszystkim kwestię języka krajowego, uznając, że każdy język krajowy może być językiem wykładowym. Jego wybór należeć miał do ludności miejscowej, przy uwzględnieniu jej potrzeb i żądań. Zarys określał przedmioty nauki obowiązkowej i nadobowiązkowej. Przedmiotami obowiązkowymi były: religia, języki łaciński, grecki, polski (określany mianem ojczystego), niemiecki. Inne języki, np. francuski lub angielski, miały być wprowadzane według potrzeb i możliwości, a w praktyce oznaczało to, że stawały się przedmiotami nadobowiązkowymi. Pozostałe przedmioty to geografia i historia, matematyka, historia naturalna, fizyka, propedeutyka filozofii. Do nadobowiązkowych należały kaligrafia, rysunki, śpiew i gimnastyka. Język grecki w gimnazjum niższym był obowiązkowy tylko dla tych, którzy chcieli kontynuować naukę w gimnazjum wyższym; język niemiecki był według Zarysu początkowo zaliczany do grupy przedmiotów nadobowiązkowych, ale przepis ten nie był realizowany i wkrótce przestał obowiązywać — język ten stał się obowiązkowym. Drugi język krajowy, którym był język ruski (ukraiński), również był przedmiotem nadobowiązkowym. Spośród przedmiotów nadobowiązkowych kaligrafia na żądanie nauczycieli mogła stać się obowiązkiem dla poszczególnych uczniów. Generalnie zajęcia z przedmiotów nadobowiązkowych odbywały się, jeżeli chęć uczestnictwa wykazało przynajmniej 30 uczniów w całym ośmioklasowym gimnazjum lub 15 uczniów w niższym. O uczestnictwie decydowali rodzice na początku półrocza.

W stosunku do sytuacji z pierwszej połowy XIX wieku, Zarys odznaczał się znacznym postępem i nowoczesnością. Wprowadzał w gimnazjum języki krajowe, języki nowożytne, propedeutykę filozofii, przywracał historię naturalną i fizykę⁴. Wraz z wprowadzeniem nowych przedmiotów zwiększono tygodniową liczbę godzin nauki do 22–26. Dziennie nie mogła przekroczyć 5 godzin. Nauka odbywała się zarówno przed, jak i po południu. Zarys ściśle określał zasady, jakimi powinien kierować się dyrektor przy ustalaniu planu nauki: jeżeli tygodniowa liczba godzin nie przekraczała 25 godzin, to uczniowie mieli prawo do wolnego czwartku lub wolnego popołudnia we środę i w sobotę, a nauka miała trwać po 3 godziny przed południem i 1–2 godziny po południu. Przy wymiarze ponad 25 godzinny na czwartej lekcji mogła być już tylko gimnastyka. Przedmioty nadobowiązkowe mogły być wyłącznie po obowiązkowych, a lekcja religii musiała być zawsze na pierwszej lub ostatniej lekcji. W przypadku przedmiotów o dużej ilości godzin tygodniowo (np. łacina 8–5 godzin) zajęcia musiały się odbywać codziennie co najmniej przez godzinę. Świadczyło to o racjonalnym podejściu do sprawy planowania nauki i dbania o higienę psychiczną dzieci, pomimo utrzymania zajęć przed- i popołudniowych.

⁴ S. I. Mozdzeń, *Ustrój szkoły...*, s. 19.

Zarys określał również kierunek wychowawczy szkoły, kładąc nacisk na nauczanie religii, którą uznawano za podstawę wychowania moralnego i kształtowania zasad etycznych. Nauczanie religii uzupełniane było praktykami religijnymi, w których uczestniczenie było obowiązkiem ucznia gimnazjum. Było to cechą specyficzną galicyjskiego systemu edukacji, w którym cele wychowawcze dominowały nad kształcącymi we wszystkich przejawach życia szkoły⁵. Drugą podstawą kształtowania charakteru było nauczanie literatury klasycznej — odpowiednio dobrana lektura starożytnych klasyków dawała obraz swoistego ideału człowieka. Wynikało to z dominacji celu wychowawczego nad kształcącym w całości systemu edukacyjnego. W Zarysie było miejsce również na określenie celów nauczania poszczególnych przedmiotów, zakresu treści, wymiaru godzin, ilości i rodzaju pracy domowej. Jako uzupełnienie Zarysu wydano Instrukcje szczegółowe do poszczególnych przedmiotów, określające zasady i metody dydaktyczne. Postulowano odejście od powszechnie panującej metody wykładu i uczenia pamięciowego na rzecz pogadanki i pobudzania uczniów do samodzielnego myślenia. Nie dotyczyło to jednak języków, uważano, że uczenie się na pamięć całych ustępów jest dobrą metodą pokazującą zastosowanie określonych wyrażań. W przypadku przedmiotów przyrodniczych i matematycznych uznano za konieczne stosowanie zasady pogładowości. W myśl nowych przepisów zmienił się stosunek do pracy domowej, która stała się teraz częścią konkretnego planu dydaktycznego i uzupełnieniem lekcji szkolnych i musiała być zaplanowana na każde półrocze z góry. W 1882 r. rozporządzenie MWiO sprecyzowało przepisy i poleciło tak zaplanować terminy pisemnych prac domowych, aby nie przypadało ich więcej niż jedna dziennie. Rozbudowane treści nauczania, metody (pogadanka, elementy dyskusji), wprowadzenie wątków analizy i syntezy, położenie nacisku na wychowanie moralne poprzez nauczanie religii — wszystko to wiązało się z przyjęciem przez autorów projektu herbartowskiej koncepcji „wychowującego nauczania”⁶, dla której nadrzędnym celem kształcenia było doskonalenie charakteru ucznia, rozbudzanie jego zainteresowań, zastanawianie się przez niego nad związkami przyczynowo-skutkowymi. Umiejętność funkcjonowania w społeczeństwie miała rozwijać i uszlachetniać moralnie dzieci, a każdy etap nauczania miał swoje określone zadania. Zarys był nowoczesnym dokumentem całościowo organizującym pracę w szkole, wprowadził nauczanie w szkołach średnich na bardziej ogólnokształcące tory, ograniczył germanizację w szkołach, wprowadzając języki i elementy historii narodowej, zaproponował duży wybór przedmiotów nadobowiązkowych. Witany był w Galicji z nadzieją, że zostanie podniesiony poziom nauczania, a język polski jako język wykładowy pozwoli na rozwój literatury polskiej.⁷

Zarys podejmował także problematykę szkół realnych. Według planu Exnera szkoły realne były również kształcącymi ogólnie, ale i przygotowującymi do studiów tech-

⁵ Cz. Majorek, *Oblicze historiografii oświatowo-pedagogicznej Galicji*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, T. 8, Myśl edukacyjna w Galicji 1772-1919, pod red. Cz. Majora i A. Meissnera, Rzeszów 1996, s. 17.

⁶ S. Kot, *Historia Wychowania*, T. II, Warszawa 1996, s. 156.

⁷ S. I. Możdżeń, *Ustrój szkoły...*, s. 28.

nicznych. Podstawą kształcenia miała być nie literatura klasyczna, lecz nowożytna. Według Zarysu, szkoły realne miały być dwustopniowe. Niższa, trzyletnia miała stanowić całość. W programie przewidywano nauczanie religii, języka ojczystego, języka nowożytnego, geografii, historii, arytmetyki, algebry, geometrii pogładowej, historii naturalnej, fizyki, rysunku odręcznego i linearnego, ornamentyki i kaligrafii. Po zakończeniu kursu można było zakończyć naukę i wówczas uczniowie mieli odbywać roczny kurs praktyczny, by po nim przejść do uprawiania zawodu lub kontynuować naukę w sześcioletniej wyższej szkole realnej, przygotowującej do studiów technicznych. Planów dotyczących szkół realnych nigdy w pełni nie zrealizowano, pomimo że na terenie cesarstwa rozpoczęto reorganizację szkół głównych i przekształcanie ich w realne, jednak korekta Zarysu z 1851 r. wypaczyła ideę szkoły ogólnokształcącej. W Krakowie od 1854 r. istniała szkoła realna powiązana z Instytutem Technicznym jako dwuletni kurs przygotowawczy do tegoż instytutu. Związek zerwano w 1871 roku i od roku szkolnego 1871/1872 istniała ona jako odrębna sześcioklasowa szkoła realna⁸.

Pierwszych zmian w Zarysie dokonano już w 1850 roku. Rozporządzeniem MWiO z 23 maja zmniejszono liczbę godzin historii starożytnej w klasie V, przeznaczając je na naukę historii naturalnej. W 1854 roku Cesarz zatwierdził Zarys Organizacyjny dla gimnazjum. Dalsze zmiany podjęte w latach 1854–1856 nie poszły w tym, nazwijmy go „realnym”, kierunku, lecz w innym, zwiększającym wymiar przedmiotów kształcących młodzież pod względem bardziej formalnym, tzn. łaciny w klasie II i V (razem o 3 godziny), propedeutyki filozofii w klasie VII i VIII (o 2 godziny), matematyki w klasie VIII (o 1 godzinę) oraz religii również w klasie VIII (o 1 godzinę). Jednocześnie zmniejszono ilość godzin fizyki w klasie III także o 1 godzinę i historii naturalnej w klasie V i VI razem o 2 godziny, jednocześnie wykluczając te przedmioty spośród grupy przedmiotów maturalnych.

W Galicji szybko ustały nadzieje na powstrzymanie procesu germanizacyjnego zasygnalizowane w Zarysie. W 1850 r. Ministerstwo Oświaty rozporządzeniem z 12 IX wprowadziło język niemiecki jako wykładowy na lekcjach łaciny w klasach VII–VIII, greki w klasie VIII, historii i geografii w klasach III–VIII. Równocześnie zmniejszono liczbę godzin języka polskiego w klasach I–II z 4 do 3 godzin. W 1853 r. dalej rozszerzono używanie języka niemieckiego, uznając go za język wykładowy na lekcjach matematyki i historii naturalnej. W 1856 roku kolejny raz ograniczono nauczanie języka polskiego, zmniejszając jego liczbę o jedną godzinę w każdej klasie w gimnazjach Galicji Zachodniej. Zmiany te oznaczały w praktyce, że w gimnazjum wyższym język niemiecki stał się językiem wykładowym, w gimnazjum niższym zaś wykładano po polsku, z wyjątkiem historii i geografii. Zmiany wprowadzone w latach 1853–56 utrzymały się w Galicji aż do czasu wprowadzenia języka polskiego jako wykładowego, a w Austrii do 1870 r. W latach 1859–67 starano się odzyskać prawa nauczania języka polskiego i wykładania w nim w szkołach średnich.

⁸ *Nowy plan nauki dla szkół realnych galicyjskich*, „Muzeum”, R. IX: 1893, s. 1–20.

Pierwszą próbę podjęto w roku 1859. Kompromitacja Austrii w wojnie z koalicją piemondzko-francuską spowodowała upadek systemu Bacha. Konieczna stała się zmiana orientacji w polityce wewnętrznej. Nowym ministrem spraw wewnętrznych, a potem ministrem stanu, został były namiestnik Galicji Agenor Gołuchowski. W lipcu 1859 roku zaświtała nadzieja, gdy cesarz zapowiedział zmiany, które w przypadku szkolnictwa zapowiadały przywrócenie praw języków narodowych w szkołach średnich. Nowy rok szkolny nie przyniósł ich jednak, a wkrótce Ministerstwo wyjaśniło, że monarsza zapowiedź dotyczyła szkół prywatnych. Przeciwno takiemu stanowisku protestowali zarówno politycy, jak i przedstawiciele szkolnictwa z inspektorem Euzebiuszem Czerkawskim na czele. Pomimo rezolucji i adresów do cesarza i nowego premiera Antona von Schmerlinga w latach 1859–1861 sytuacja w szkolnictwie nie zmieniła się. Od roku 1861 sprawą języka polskiego zajął się powołany na mocy patentu lutowego Sejm Krajowy, który już na pierwszej sesji wysunął wniosek postulujący zastąpienie języka niemieckiego językiem polskim w szkolnictwie i administracji, jednak do 1865 roku nie zdołano opracować projektu ustawy. Z powodu wybuchu powstania styczniowego w Królestwie Polskim, w lutym 1864 roku ogłoszono w Galicji stan oblężenia i sejm rozwiązano. Odwołanie gabinetu Schmerlinga (VII 1865), powołanie hrabiego Belcrediego, zwolennika przekształcenia państwa w duchu federalcyjnym, na stanowisko premiera, na nowo rozbudziły nadzieje na zmianę sytuacji. Sprawa języka polskiego wróciła pod obrady sejmu. W tej sprawie wypowiadali się m.in. Adam Potocki, Zygmunt Sawczyński, Józef Dietl⁹. Z memoriałem do Belcrediego wystąpił Antoni Zygmunt Helcl, ale zarówno wystąpienia sejmowe, jak i jego memoriał nie przyniosły skutków, ponieważ w tym czasie wybuchła wojna z Prusami, powodując ponowne roszady gabinetowe. W latach 1865–66 dużo uwagi i pracy poświęcił sprawie reformy wychowania w duchu narodowym J. Dietl. Ogłosił w tym czasie pracę pt. *O reformie szkół krajowych*, w której proponował nie tylko polonizację szkolnictwa, lecz także przekazanie nadzoru nad szkołami w ręce społeczeństwa. Dietl przygotował również projekt statutu najwyższej władzy szkolnej, którą miała stanowić Rada Szkolna Krajowa.

Sprawa języka polskiego wróciła jeszcze pod obrady sejmu w grudniu 1866 roku. Sejmowa komisja edukacyjna przedstawiła propozycję Euzebiusza Czerkawskiego. Według niej język polskim miał stać się językiem wykładowym we wszystkich szkołach średnich w Galicji z wyjątkiem II Gimnazjum we Lwowie i w Brodach. Język ukraiński miał być natomiast językiem wykładowym w niższych klasach Gimnazjum Akademickiego we Lwowie, w pozostałych przypadkach miał się stać przedmiotem nadobowiązkowym lub równorzędnym wykładowym, jeżeli chęć nauki wykaże przynajmniej 25 uczniów danej klasy, oczywiście za zgodą rodziców. Projekty Dietla oraz Czerkawskiego zostały przyjęte przez sejm, a cesarz zaakceptował je w czerwcu 1867 roku.

⁹ S. I. Możdżeń, *Ustrój szkoły...*, s. 40.

Klęska w wojnie z Prusami spowodowała szereg zmian w cesarstwie austriackim, doprowadziła do ugody z Węgrami i przekształciła państwo w monarchię dualistyczną. Wprowadzono tzw. konstytucję grudniową dającą pewną autonomię krajom koronnym, doszło również do ugody z polskimi politykami w Galicji. W polskie ręce oddano administrację, spolonizowano szkolnictwo i sądownictwo. Sprawy szkolnictwa ludowego i średniego przekazano Radzie Szkolnej Krajowej. Jej statut określał w artykule 2 i 3:

„Rada Szkolna Krajowa jest w sprawach szkół ludowych i średnich najwyższą władzą nadzorczą i wykonawczą w kraju. Do jej czynności należą: zarząd administracyjny i umiętny szkół: zakładów naukowych w zakresie przyznanym dotychczas naczelnym władzom politycznym kraju i w obrębie ustaw obowiązujących”.

Jej zadaniem było układanie budżetu szkolnictwa ludowego i średniego, ogłaszanie corocznego sprawozdania ze stanu szkolnictwa krajowego. W szkołach średnich mogła mianować dyrektorów, zajmowała się ruchem służbowym nauczycieli, przedstawiała plany naukowe, zatwierdzała również listę podręczników oraz proponowała kandydatów na stanowiska inspektorów szkolnych. W skład Rady wchodził referendarz namiestnictwa do spraw szkolnych, dwóch inspektorów powołanych przez namiestnika, dwóch duchownych powołanych przez cesarza, członek Wydziału Krajowego, po jednym delegacie rad miejskich Krakowa i Lwowa oraz dwóch przedstawicieli nauki mianowanych przez cesarza na wniosek Wydziału Krajowego.

Rada rozpoczęła swoją działalność z początkiem 1868 roku, deklarując unarodowienie szkolnictwa i sięganie do wzorów Komisji Edukacji Narodowej. Jednak już od początku swojej działalności popadała w spory z Ministerstwem o zakres kompetencji, co doprowadziło do szeregu ograniczeń w jej uprawnieniach. Nie mogła więc w pełni samodzielnie działać, a tym samym przeprowadzić reform, jakich oczekiwano w Galicji.

Najważniejszymi działaniami RSK w tym czasie było wprowadzanie w życie ustawy o języku wykładowym. W związku z tym zmianie uległ plan naukowy: zwiększono wymiar nauki języka polskiego do 3 godzin w każdej klasie (wzrost o 8 godzin tygodniowo), taki sam czas przeznaczono na język ruski, ale pozostawał on nadal językiem względnie obowiązkowym. Język niemiecki zwiększono o 9 godzin i uczono go po 5 godzin w klasie I i II, a w pozostałych po 4 godziny tygodniowo. Pomimo polonizacji utrzymano w mocy rozporządzenie z 20 VII 1859 roku dotyczące nauczania języka niemieckiego, określające, że uczeń na egzaminie dojrzałości musi wykazać się biegłą znajomością w mowie i w piśmie tego języka:

„die Schuller dahin zu bringen, dass sie nach Absolvierung des Gymnasiums der deutschen Sprache in Schrift und Rede mächtig seien”¹⁰.

¹⁰ Rozporządzenie MWiO z 20 VII 1859 r. „Muzeum”, R. III: 1887, s. 374.

Uczeń powinien także umieć zdać po niemiecku dowolny przedmiot egzaminu maturalnego. Do zmian dodano przywrócenie wymiaru godzin języków klasycznych, które przejściowo uległy zmniejszeniu. Zmiany doprowadziły do wzrostu tygodniowego wymiaru nauki o 17 godzin. Takie obciążenie uczniów spowodowało, że RSK wydała okólnik nakazujący nauczycielom zwrócenie uwagi na ćwiczenia fizyczne uczniów. Ta sprawa długo pozostawała w sferze postulatów i dopiero w latach dziewięćdziesiątych głosy domagające się wprowadzenia obowiązkowych ćwiczeń gimnastycznych stały się powszechne. W szkole przyszłości wykształcenie umysłowe i fizyczne miało stanowić jedną całość, głosiła rezolucja Koła Krakowskiego TNSW w 1891 roku¹¹.

W 1870 roku obradowano w Wiedniu na konferencji poświęconej sprawom szkolnictwa. Galicję reprezentowali między innymi: dr Euzebiusz Czerkawski, dr Tomasz Stanecki, dr Zygmunt Sawczyński. W czasie obrad starły się dwie koncepcje szkolnego wykształcenia klasycznego i realnego, a ich wynik uwzględniał postulaty zwolenników obu kierunków. Żądano z jednej strony zwiększenia wymiaru nauczania języków klasycznych o 4 godziny tygodniowo, z drugiej również zwiększenia czasu przeznaczonego na nauki przyrodnicze o 5 godzin, dodatkowej godziny geografii, która miała być nauczana w klasie VIII, wprowadzenia rysunków jako przedmiotu obowiązkowego w gimnazjum niższym oraz wprowadzenia historii naturalnej na maturze, a także ograniczenia nauczania religii do 1 godziny tygodniowo w gimnazjum wyższym i usunięcia jej z egzaminu maturalnego. Proponowano również wprowadzenie gimnastyki jako przedmiotu obowiązkowego. Władze oświatowe w tym samym roku wprowadziły zmiany do siatki godzin, nie szły one jednak w pełni w kierunkach wyznaczonych przez ankietę. Zmiany dotyczyły religii, historii powszechnej z geografią oraz matematyki. Nauczanie religii zmniejszono w klasie VIII o 1 godzinę, przeznaczając ją na dodatkową lekcję matematyki. Historię z geografią rozszerzono o 1 godzinę w klasach II, IV, V, a samą geografii wprowadzono dodatkowo w klasie II, III i w pierwszym półroczu klasy IV po 4 godziny tygodniowo. Jednocześnie rok 1870 przyniósł wprowadzenie egzaminów wstępnych do gimnazjów oraz podniesienie czesnego. Kolejna modyfikacja, jakiej dokonano w latach 1878–79, dotyczyła egzaminu maturalnego: usunięto religię spośród przedmiotów zdawanych na maturze, wprowadzono możliwość zwolnienia z egzaminu z fizyki i historii powszechnej tych uczniów, którzy uzyskali na świadectwach celujące oceny z tych przedmiotów oraz przyznano dziewczętom prawo do zdawania eksternistycznego egzaminu maturalnego.

Dalsze przekształcenia nastąpiły w roku 1884. Była to pierwsza większa reforma od czasu opracowania Zarysu Organizacyjnego i w swej istocie zmierzała do powrotu do jego pierwotnego programu. Nowy plan wzbogacony został o instrukcje ministerialne, które w sposób szczegółowy przedstawiały wskazówki metodyczne i uwagi dotyczące planowania i realizacji programu nauczania. Reforma ta dotyczyła przede wszystkim treści i metod nauczania, a nie zmian w siatce godzin. Założono ogranicze-

¹¹ *Rezolucja Koła Krakowskiego TNSW*, „Muzeum”, R. VII: 1891, s. 471–472.

nie gramatyki i szczegółowej analizy utworów literackich w nauczaniu języków klasycznych, a celem stało się rozumienie treści czytanych utworów i wczuwanie się w ich atmosferę. Towarzyszyło temu jednak zwiększenie ilości prac pisemnych w postaci różnego rodzaju ćwiczeń.

W nauczaniu historii polecano zwrócenie uwagi na wyjaśnianie uczniom związków przyczynowo-skutkowych i wprowadzanie na lekcjach zasady pogładowości poprzez stosowanie szkiców, planów czy map. Proponowano również stosowanie tzw. wówczas zasady koncentracji, polegającej na wzajemnym uzupełnianiu i wspieraniu się przedmiotów, np. historii i geografii¹².

Zmianę metod i wprowadzenie środków dydaktycznych zakładano w przypadku przedmiotów przyrodniczych. Nadmierny werbalizm miał zostać zastąpiony przez metody pogładowe, ćwiczenia o charakterze laboratoryjnym i indukcję. To właśnie indukcja miała stać się podstawą nauczania matematyki, już nie wzory i reguły matematyczne miały być najważniejsze, lecz ich zrozumienie i znajomość sposobów dochodzenia do nich.

Reforma nie zaspokajała potrzeb gimnazjów galicyjskich, a instrukcje spotkały się z szeregiem krytycznych uwag, do których zresztą osobnym okólnikiem zachęcał Minister Oświaty. Przypominano, że RSK w 1872 r. opracowała własny plan nauki języków klasycznych¹³, dzięki czemu w Galicji istniał nieco inny porządek lektur. Nowa instrukcja zlikwidowała resztki odrębności, nie ograniczając zakresu materiału obejmującego gramatykę i liczby lektur, lecz sankcjonując stan faktyczny w nauczaniu języków klasycznych. Krytykowano nadmierne rozbudowanie zadań pisemnych¹⁴. Doceniano sprecyzowanie celów nauczania, zasad i wskazówek dydaktycznych, ale zarzucano formalizm, zbytne ograniczanie samodzielności nauczycieli¹⁵ oraz niewzględnienie specyfiki galicyjskiej.

„Ułożone jednak dla niemieckich szkół monarchii, nie liczą się z naszymi potrzebami odrębnymi i odrębnymi warunkami, w jakich nasze szkolnictwo się znajduje, nie są wolne od pedantyzmu i nadmiaru uniemożliwiającego należyte przerobienie materiału, a pod względem koncentracji nauki wiele pozostawiają do życzenia”.

Tak komentowała nowe instrukcje redakcja „Muzeum” w roku 1892, uwagi wynikały już z praktyki stosowania instrukcji¹⁶.

Zarzucano również pominięcie w instrukcjach części przedmiotów, przede wszystkim języka polskiego, niemieckiego, ruskiego i historii ojczystej. Przy wprowadzaniu

¹² *Sprawy TNSW, Wyowiedź Stanisława Bednarskiego w dyskusji na temat sprawy nauczania geografii w gimnazjach*, „Muzeum”, R. VII: 1891, s. 11.

¹³ S. I. Możdżeń, *Ustrój szkoły...*, s. 135.

¹⁴ Z. Samolewicz, *Kilka uwag nad instrukcjami do nauki języka łacińskiego i greckiego*, „Muzeum”, R. I: 1885, s. 14.

¹⁵ *Z powodu wznowienia komisji naukowej w c. k. RSK*, „Muzeum”, R. III: 1887, s. 59–68.

¹⁶ *Z powodu sprawozdania c.k. RSK o stanie galicyjskich szkół średnich w roku 1891/92*, „Muzeum”, R. VIII: 1892, s. 1–11.

w życie instrukcji podstawowym problemem był brak odpowiednich podręczników, które w większości w tym czasie były tłumaczeniami lub przeróbkami podręczników niemieckich i które nie uwzględniały zasad dydaktycznych i pedagogicznych, będąc skróconymi kompendiami naukowymi nadmiernie obciążonymi szczegółami¹⁷.

W 1884 roku wprowadzono również zmiany w zakresie egzaminu wstępnego: egzamin ograniczono do języka wykładowego, rachunków i religii. Dla kandydatów, którzy uzyskali na egzaminie pisemnym dobre oceny i także posiadali na swoich świadectwach, przewidziano zwolnienie z części ustnej egzaminu i z religii. Podniesiono wymagania nie tylko dla kandydatów na uczniów, lecz także dla kandydatów na nauczycieli. Konieczne były już nie 3, a 4 lata studiów, zwiększono wymagania co do przygotowania pedagogicznego kandydatów, wprowadzając rok próbny, pojawiła się kwalifikacja uprawniająca do nauczania w całym gimnazjum oraz zrównano wymagania wobec kandydatów na nauczycieli w szkołach realnych z wymaganiami stawianymi przed kandydatami na nauczycieli gimnazjalnych.

W latach 1890–1892 MWiO przedstawiło kolejne rozporządzenia dla szkół średnich. Dotyczyły one nauczania kilku przedmiotów, przede wszystkim w gimnazjum niższym, w tym języków klasycznych. Polecono położyć nacisk przede wszystkim na lekturę autorów klasycznych, która „po pierwsze powinna polegać na dokładnym zrozumieniu języka utworu, który się czyta, po wtóre doprowadzić do przyswojenia sobie jego myśli i pojęcia artystycznej formy”¹⁸.

Zalecano też uproszczenie nauczania gramatyki, wprowadzając stopniowo w klasie pierwszej formy regularne, w klasie drugiej nieregularne i elementy składni, w klasie III i IV przypadki, przyimki, czasy, tryby, zaimki, spójniki, a od klasy V ćwiczenia gramatyczno-stylistyczne miały być przerabiane zawsze w związku z lekturą. W matematyce uproszczono część zagadnień, podobnie jak w historii naturalnej, gdzie polecono uwzględniać jedynie typy zasadnicze i zjawiska charakterystyczne. W nauczaniu historii powszechnej przestano zwracać uwagę na pragmatyczny związek wydarzeń¹⁹. Zaowocowało to nowym planem nauczania w niższym gimnazjum: historii z geografiami w klasie I uczono 3 godziny, w klasie II — 4 godziny, w III — 3 i w IV — 4 godziny, a matematyki po 3 godziny tygodniowo. W 1892 roku wydano również plan nauki języka niemieckiego i instrukcję dla nauczycieli tego przedmiotu. Pomimo tego, że siatka godzin nie zmieniła się, a celem nadal było doprowadzenie do wprawy w wyrażaniu się w zakresie całego szkolnego wykształcenia, to jednak w instrukcji zaznaczono, „że nauka ma nie być nauką gramatyki niemieckiej, lecz nauką mówienia po niemiecku”. Gramatyka miała zawsze pozostawać w ścisłym związku z przerabianą lekturą, a jej wprowadzanie miało odbywać się na drodze indukcyjnej, czyli najpierw przykładami

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ J. Dolnicki, *O najnowszym rozporządzeniu ministerialnym w sprawie nauki języków klasycznych*, „Muzeum”, R. VIII: 1892, s. 11.

¹⁹ J. Niemiec, *Zakład naukowo-wychowawczy ojców Jezuitów w Chyrowie 1886–1939*, Rzeszów–Kraków 1998, s. 176.

dy, a potem zasada gramatyczna. Od III klasy język niemiecki miał stać się wyłącznym środkiem porozumiewania się pomiędzy nauczycielem a uczniami²⁰.

W 1893 roku MWiO zatwierdziło powszechnie oczekiwany plan i instrukcję do nauki języka polskiego. Stało się to z inicjatywy RSK, która poleciła Zygmuntowi Samolewiczowi i Franciszkowi Próchnickiemu opracowanie projektu planu i instrukcji. Franciszek Próchnicki był autorem wydanych w 1885 r. „Wskazówek do nauki języka polskiego”, które przedstawiały propozycje i rozwiązania metodyczne. Komentarz RSK informował, że instrukcję należy uważać za obowiązującą w zakresie doboru i układu treści, a także planu nauki, natomiast wskazówki dydaktyczne

„mają raczej cechę rady niż rozkazu, a zadaniem ich jest bez krępowania samodzielności nauczycieli na trafnych przykładach uwidocznić cele nauczania”²¹.

Siatka godzin nie uległa zmianie, precyzowano natomiast cel nauczania oraz rozkład materiału, a także przedstawiano propozycje lektur i sposoby ich analizy, ćwiczeń ustnych i pisemnych. Nowe przepisy, które porządkowały i rozszerzały zmiany z lat dziewięćdziesiątych na gimnazjum wyższe, MWiO wydało w roku 1900²². Były one korektą dotychczasowych przepisów, wprowadzając zmiany w zakresie języków klasycznych i przedmiotów realnych w klasach V–VIII. Pomimo wydanych wcześniej instrukcji do języka polskiego i niemieckiego, wyniki nauczania nie były zadowalające, dlatego w latach 1904–1905 wydano kolejne plany z instrukcjami. W przypadku języka niemieckiego punkt ciężkości starano się położyć na praktyczną znajomość języka, rozumianą jako umiejętność poprawnego wysławiania się²³. W nauczaniu języka polskiego zmiana w planie dotyczyła nauczania gramatyki. W klasach niższych dodano zagadnienia z zakresu głosuwni i etymologii. Instrukcja podkreślała odmienność nauki języka polskiego od innych przedmiotów wynikającą z pewnego ładunku uczuć, jakie tkwiły w języku ojczystym. Owa „z początku nieuświadomiona miłość” miała doprowadzić do obudzenia w uczniach świadomości praw językowych, znajomości literatury narodowej i bogactwa języka ojczystego²⁴.

Ostatnie reformy w systemie szkolnictwa średniego w Galicji, podobnie jak w cesarstwie, nastąpiły w roku 1909. W porównaniu z poprzednimi oznaczały duże zmiany, począwszy od rozkładów nauki, przez siatkę godzin, po cele, treści i rodzaje przedmiotów obowiązkowych i nadobowiązkowych. MWiO swoje zmiany motywowało rozwojem nauki i dydaktyki, żądaniami społeczeństwa i ogólnopolską dyskusją na temat sytuacji w szkolnictwie średnim. We wstępie zastrzegano jednak, że gimnazja

²⁰ *Plan nauki języka niemieckiego w szkołach średnich galicyjskich i instrukcja dla nauczycieli tego przedmiotu w klasach I–IV*, Lwów 1892.

²¹ *Z powodu wydania planu i instrukcji do nauki języka polskiego*, „Muzeum”, R. IX: 1893, s. 369.

²² Rozporządzenie MWiO z 23. 02. 1900 r., Dz. Rozp. Min. Nr 25.

²³ *Plan nauki języka niemieckiego w gimnazjach z językiem wykładowym polskim lub ruskim*, Lwów 1904, s. 11.

²⁴ *Plan nauki języka polskiego w gimnazjach galicyjskich i instrukcja dla nauczycieli tego przedmiotu zatwierdzona rozporządzeniem ministerialnym z dn. 25 II 1905*, Lwów 1905, s. 8.

zachowują swój humanistyczny charakter i nie ulegną zmianie ich podstawy. Modyfikacje szły w kierunku zwiększenia wymiaru przedmiotów ścisłych i nadania im praktycznego kontekstu, położenia nacisku na naukę języków nowożytnych, przystosowania programów do poziomu rozwoju uczniów, ograniczenia pracy domowej na rzecz pracy w szkole²⁵. Spośród dotychczasowych przedmiotów nadobowiązkowych wyłączono rysunek odręczny, kaligrafię i gimnastykę, zaliczając je do obowiązkowych, ale ich wprowadzenie jako takich miało się odbywać powoli, przy uwzględnieniu warunków miejscowych. Nowy plan nauki obowiązywał od roku szkolnego 1909/1910 w I klasie gimnazjum niższego i V klasie gimnazjum wyższego, całe gimnazjum reforma miała objąć w roku szkolnym 1912/1913. Największych korekt dokonano w nauczaniu matematyki i historii naturalnej, z której ostatecznie wyodrębniono fizykę, zwiększając jednocześnie ilość godzin. W Galicji zmiany z roku 1909 oznaczały wprowadzenie do nauki historii treści dotyczących przeszłości Polski. Dzieje kraju ojczyste stały się obowiązkowe w I i VII klasie, a ponieważ początkowo naukę historii według nowego planu wprowadzono w klasach I–III, do roku 1912 historii Polski nauczano na lekcjach nadobowiązkowych w klasie III w roku 1909/1910, III i IV w roku 1910/1911 i IV w roku 1911/1912 po 1 godzinie tygodniowo, aby młodzież mogła uzupełnić brakujące wiadomości²⁶. Nie wprowadzono żadnych zmian w zakresie nauczania języka polskiego i niemieckiego. W 1913 roku zmiany poszerzono o nową siatkę godzin języka polskiego.

Wszystkie przekształcenia, jakich dokonano w latach 1867–1914, nie wpłynęły ani na charakter, ani na sposób funkcjonowania gimnazjum i były nawiązaniem do Zarysu Organizacyjnego. Dokonane zmiany wymuszone zostały w większości postępem w pedagogice, psychologii i ogólnym rozwojem nauki. Ciężar ich wprowadzania spoczywał na nauczycielu, który dysponował początkowo dość ograniczonymi środkami dydaktycznymi. Podstawowym i najważniejszym był podręcznik, a jego wybór był ważnym problemem. Nauczyciele sami go dokonywali z listy podręczników aprobowanych przez RSK. Sami mieli też wpływ na aktualizowanie listy, ponieważ RSK zwracała się do nich o konsultację i opinię²⁷.

Aby książka mogła uzyskać akceptację RSK, musiała spełniać podstawowe zadanie określone w Zarysie:

„zadanie główne książki szkolnej jest to, aby służyła uczniowi za podstawę do powtórzenia sobie lekcji opracowanych w szkole, a dla nauczyciela ma być dyrektywą czego i w jakim porządku ma nauczać”.

²⁵ Rozporządzenie c. k. RSK, wprowadzające nowy plan nauki w gimnazjach galicyjskich. Reskrypt MWiO 6.VII.1909 w roku szkolnym 1909/1910, na podstawie planu z rozporządzenia z 20. III 1909. Dziennik Rozporządzeń Krajowych Nr 7, s. 4.

²⁶ Ibidem, s. 6.

²⁷ CAHU, Akta RSK, F. 178, Syg. 178/3/437, Sprawozdanie nauczycieli o książkach przedstawionych do zaopiniowania 21.04.1884; Syg. 178/3/549 Sprawozdanie o podręcznikach do nauki botaniki w klasie II zawarte w protokole konferencji nauczycielskiej w Gimnazjum św. Anny z dn. 29.04.1886 r.

Musiała więc realizować plan nauki i instrukcje ministerialne, zawierać i podkreślać treści obowiązkowe, treści uzupełniające i poboczne zaś miały być zaznaczone w sposób łatwy do rozróżnienia. Ważna była również strona techniczna, wielkość kursywy, format, oprawa, nakład, cena i rodzaj papieru. Do początków lat dziewięćdziesiątych większość podręczników używanych w gimnazjach stanowiły tłumaczenia lub przeróbki książek autorów niemieckich, ich szczegółowość, niedostosowanie do potrzeb nauczania, a w końcu szereg błędów językowych, sprawiły, że poddano je gruntownej krytyce i wkrótce do większości przedmiotów zostały napisane polskie podręczniki²⁸.

Rozkład zajęć w gimnazjach

Do lat dziewięćdziesiątych nauka w szkołach krakowskich odbywała się dwukrotnie w ciągu dnia — przed i po południu. Dzienna ilość godzin nauki regulowana była odpowiednimi przepisami i zależała od sumy godzin tygodniowo. Jeżeli liczba godzin nie przekraczała 25, to na każde przedpołudnie przeznaczane było nie więcej niż 3 godziny nauki przedmiotów obowiązkowych, a uczniowie mieli mieć wolne popołudnie w środę i sobotę. W przypadku większej ilości godzin nauki tygodniowej, rano były 3 lub 4 godziny. Przed 3 i 4 lekcją musiało być przynajmniej 10 minut przerwy. Polecano, aby na tych przerwach młodzież mogła wyjść na świeże powietrze, ale w warunkach krakowskich nie było to możliwe we wszystkich gimnazjach. Długość przerw od lat dziewięćdziesiątych zwiększono do 15 minut po 3 i 4 lekcji, jednocześnie liczba godzin nauki mogła wzrosnąć do 5 dziennie. Okólnikiem z 1903 roku RSK ustaliła, że przerwy pomiędzy lekcjami muszą wynosić minimum 10 minut, które można odjąć z każdej godziny lekcyjnej. Nauka religii ze względu na różne wyznania uczniów musiała się odbywać na pierwszej lub ostatniej lekcji. W przypadku łaciny, której wymiar godzin był największy, lekcje musiały odbywać się codziennie przynajmniej przez godzinę. Starano się przestrzegać zasad, by trudniejsze przedmioty odbywały się przed łatwiejszymi, wymagające dużej ilości światła dziennego w czasie jego największego natężenia, przedmioty nadobowiązkowe miały się zawsze odbywać po obowiązkowych, tzn. po południu. W roku 1892 w związku z wprowadzeniem czasu środkowo-europejskiego RSK zarządziła, by we wszystkich szkołach średnich w Krakowie nauka odbywała się jednorazowo, wyłącznie przed południem, w godzinach od 8 do 12 lub 13. Dniami wolnymi od nauki w ciągu roku szkolnego trwającego od 1 IX do 30 VI były: dni imienin cesarza i cesarzowej, tzn. 4 X i 19 XI, Dzień Zaduszny, okres Bożego Narodzenia od 12 XII do 1 I, trzy dni na rekolekcje wielkopostne i czas Wielkanocy od Wielkiej Środy do wtorku po świętach, po 1 dniu na przyjmowanie Sakramentów na początku i na końcu roku szkolnego oraz na Wielkanoc, a także pierwsze trzy dni roku szkolnego, w czasie których odbywały się egzaminy poprawkowe, wstępne i nabożeństwa.

²⁸ Z powodu wznowienia komisji naukowej w c. k. RSK, „Muzeum”, R. III: 1887, s. 68.

Rozporządzenie MWiO z 15.XII.1854 r. określało dni wolne dla uczniów wyznania mojżeszowego w czasie świąt żydowskich, w sobotę zaś nie wolno było tych uczniów zmuszać do pisania.

Nauczanie przedmiotów obowiązkowych

Religia

Religia była obowiązkowym przedmiotem nauczania wymienianym w planach nauczania na pierwszym miejscu. W gimnazjach tego okresu stanowiła trzon wychowania moralnego i podstawę działań wychowawczych szkoły. Jako przedmiot obowiązkowy nauczana była we wszystkich klasach gimnazjalnych w wymiarze 2 godzin tygodniowo.

Prawna regulacja stosunków pomiędzy szkołami a kościołem w postaci ustawy z dnia 25 V 1868 r. przewidywała, że nauczanie religii, a w związku z tym organizowanie i wykonywanie ćwiczeń religijnych oraz nadzór nad nimi pozostawiało się właściwym Kościołom²⁹. Kolejne ustawy z 1872 i 1888 roku precyzowały sprawy dostępności poszczególnych wyznań oraz sprawy finansowe. Szkoła musiała zapewnić regularne i systematyczne nauczanie religii dla każdego wyznania, do którego należało przynajmniej 20 uczniów we wszystkich klasach razem, a także zabezpieczyć stronę finansową. Plany nauczania tworzone przez szkoły musiały uwzględniać specyfikę poszczególnych wyznań — np. ewentualną nieobecność uczniów, czy zakaz pisania w soboty przez uczniów wyznania mojżeszowego (Reskrypt MWiO z 31.01.1872 r.). W gimnazjach krakowskich nauczano religii katolickiej, ewangelicko-augsburskiej oraz mojżeszowej.

Obowiązujące przepisy dotyczące nauczania religii katolickiej powstały w 1849 roku, na podstawie Zarysu Organizacyjnego w 1850 r. rozporządzeniem ministerialnym ogłoszono plan nauki religii. Ten, pomimo zapowiedzianej tymczasowości, okazał się bardzo trwały, ponieważ z niewielkimi zmianami obowiązywał w całym okresie autonomicznym. Określał cel nauczania jako opanowanie i zrozumienie zasad wiary oraz uwzględniał dwustopniowość gimnazjów i przewidywał w gimnazjum niższym w klasie pierwszej naukę katechizmu, czyli naukę prawd wiary i moralności, liturgikę, czyli wykład obrzędów, w klasie drugiej, historię biblijną, czyli poznanie treści Starego i Nowego Testamentu, w klasie trzeciej i czwartej. W gimnazjum wyższym dochodziła dogmatyka ogólna i szczegółowa w klasie piątej i szóstej, etyka w klasie siódmej i historia Kościoła w klasie ósmej. W Galicji w 1860 r. przeniesiono liturgikę do klasy czwartej, czyli Stary i Nowy Testament poznawano w klasie drugiej i trzeciej³⁰.

²⁹ *Zbiór ustaw...*, s. 256.

³⁰ A. Jougan, *W sprawie nauki religii w szkołach*, „Muzeum”, R. VI: 1890, s. 680.

Katechizacja prowadzona przez Kościół obejmowała nie tylko samo nauczanie religii, lecz także praktyki religijne uczniów. Organizacja roku szkolnego przewidywała nabożeństwa na początku i na końcu roku szkolnego oraz w niedziele i w święta, a także przystąpienie do sakramentu pokuty i ołtarza na początku i na końcu roku szkolnego oraz na Wielkanoc, wreszcie udział w rekolekcjach wielkopostnych. Postanowienia te zostały wprowadzone w 1870 r. i zmniejszały liczbę przyjmowanych wspólnych i obowiązkowych sakramentów z pięciu do trzech. Egzorty głoszone na mszach dla młodzieży szkolnej stanowiły integralną część nauki religii i przypisane były do etatu katechety³¹. Msze oraz egzorty musiały być odprowadzane w osobnych kościołach, kaplicach lub oratoriach.

W 1878 roku rozporządzeniem MWiO usunięto religię z listy przedmiotów maturalnych, w 1881 r. rozporządzenie ministerialne pozwalało na wystawianie na świadectwie maturalnym oceny końcowej z religii, która była przeciętną oceną z czterech lat gimnazjum wyższego. Te rozporządzenia oraz zmniejszenie wpływu katechetów na ocenę z zachowania poprzez klasyfikację obyczajów większością głosów, przyjmowane były z niechęcią przez katechetów i stały się podstawą dyskusji w sprawie zmian w metodach nauczania religii i w sposobach zwiększenia skuteczności oddziaływania na uczniów³². Dyskusja miała charakter ogólnoaustriacki, objęła również Galicję i Kraków, toczyła się na łamach czasopism i za pomocą broszur. Głosy dążące do zmian publikowano w „Chrystlich pädagogische Blätter”, „Wiadomościach kościelnych”, „Wiadomościach katolickich”. Największe ich nasilenie przypadło na lata 1881–1884. Konsystorz krakowski już pismem z dnia 4 XI 1880 r. wzywał katechetów szkół średnich do zastanowienia się nad zmianami w planie nauczania religii³³. Dyskusja toczyła się wiele lat i ostatecznie sprawa reformy zastała przekazana w 1889 r., do opinii i oceny biskupowi przemyskiemu Łukaszowi Soleckiemu. Z trwałych zmian, jakie nastąpiły w jej wyniku, na uwagę zasługuje fakt zmian w metodach nauczania, odejście od metod scholastycznych na rzecz uwzględnienia potrzeb psychicznych dzieci i młodzieży, oddziaływania na wyobraźnię, rozum i uczucia uczniów³⁴.

Pomimo że nauka religii odbywała się już od 1848 r. w języku polskim, jeszcze do lat dziewięćdziesiątych problemem był brak dobrych podręczników. Początkowo katecheci używali podręczników niemieckich lub stosowali wykład uzupełniony dyktowaną notatką. Następnie przetłumaczono na język polski kilka podręczników niemieckich, co jednak nie sprawdziło się w praktyce; zbyt przeładowane, z przesadzonymi wymaganiami nie uwzględniały innej sytuacji religijnej, jaka występowała w Galicji, i nie zaspakajały potrzeb duchowych polskich uczniów, a raczej powodowały ich niechęć³⁵. Wspomniana wcześniej dyskusja wokół konieczności zwiększenia oddziały-

³¹ *Zbiór ustaw...*, s. 601 (Reskrypt MWiO 20.11.1872 r.).

³² A. Jougan, *W sprawie nauki...*, s. 680–696.

³³ *Ibidem*.

³⁴ D. Olszewski, *Polska kultura religijna na przełomie XIX i XX w.*, Warszawa 1996, s. 295.

³⁵ A. Jougan, *W sprawie nauki...*, s. 684.

wania na uczniów, zaowocowała również zwróceniem większej uwagi na jakość podręczników i w efekcie spowodowała powstanie nowych, polskich podręczników, które wkrótce wyparły tłumaczenia niemieckie. W klasie pierwszej używano początkowo *Katechizmu Ignacego Schustera* — w tłumaczeniu ks. Jędrzeja Zielińskiego, a następnie obowiązywał *Katechizm większy dla szkół ludowych* w opracowaniu ks. Adama Morawskiego³⁶ — i *Wielki katechizm religii katolickiej*³⁷, w klasie drugiej używano również tego podręcznika, a wcześniej, w zależności od programu, stosowano *Historię biblijną Starego Zakonu* ks. Tomasza Dąbrowskiego³⁸. W klasie trzeciej obowiązywała druga część podręcznika ks. Dąbrowskiego *Historia biblijna Zakonu Nowego*³⁹, w klasie czwartej zaś — *Wykład obrzędów i religijnych zwyczajów* wg ks. Władysława Juliana Jachimowskiego. Było to tłumaczenie niemieckiego podręcznika Innocentego Frencla, stosowano go do lat dziewięćdziesiątych, a następnie zastąpiono pracą Władysława Alojzego Jougana *Liturgika*⁴⁰. W gimnazjum wyższym w klasie piątej naukę religii rozpoczynano podręcznikiem *Apologetyki i dogmatyki ogólnej* wg książki Martina w tłumaczeniu Jachimowskiego⁴¹, a następnie stosowano podręcznik katechety krakowskiego Mateusza Jeża *Nauka wiary*⁴², w klasie szóstej wykorzystywano początkowo *Dogmatykę szczegółową*, która była drugą częścią podręcznika Martina również w tłumaczeniu Władysława Jachimowskiego⁴³, a następnie podręcznik ks. Jougana *Dogmatyką szczegółową*⁴⁴. W klasie siódmej etykę katolicką rozpatrywano, opierając się również o podręczniki Martina w przekładzie Łukasza Soleckiego⁴⁵. Używane były prawie do końca wieku; potem stosowano książkę ks. Karola Szczeklika⁴⁶. W ósmej klasie katechezę kończono dziejami Kościoła, początkowo posługiwano się *Historią kościelną* wg Mateusza Robitscha w tłumaczeniu Jachimowskiego⁴⁷, od lat dziewięćdziesiątych — *Historią Kościoła katolickiego* ks. Jougana⁴⁸.

³⁶ *Katechizm większy dla szkół ludowych* podług ks. Deharbe'a, opracował ks. Morawski, Lwów 1898.

³⁷ *Wielki katechizm religii katolickiej*, Kraków 1910.

³⁸ T. Dąbrowski, *Historia biblijna dla szkół średnich, wydziałowych i seminariów nauczycielskich, z mapą, ułożył...*, cz. 1: *Stary Zakon*, Stanisławów 1881.

³⁹ T. Dąbrowski, *Historia biblijna dla szkół średnich, wydziałowych, i seminariów nauczycielskich, z mapą, ułożył...*, cz. 2: *Nowy Zakon*, Stanisławów 1881.

⁴⁰ A. Jougan, *Liturgika katolicka do użytku w szkołach średnich, uniwersytetach, seminariach nauczycielskich i szkołach wydziałowych*, Lwów 1895.

⁴¹ W. Jachimowski, *Dogmatyka ogólna oraz wstęp do ksiąg św. Starego i Nowego Przymierza w Kościele, na V gimnazjalną klasę, ułożył wg dzieła niemieckiego ks. K. Martina biskupa z Paderborn...*, Lwów 1889.

⁴² M. Jeż, *Nauka wiary katolickiej. Podręcznik dla szkół średnich*, cz. 1, Kraków 1899.

⁴³ K. Martin, *Dogmatyka szczegółowa do użytku młodzieży szkolnej gimnazjalnej VI klasy*, spolszczył ks. Wł. Jachimowski, Lwów 1889.

⁴⁴ W. A. Jougan, *Katolicka dogmatyka szczegółowa dla szkół średnich*, Lwów 1901.

⁴⁵ K. Martin, *Etyka katolicka ułożona przez K. Martina przełumaczona przez dr Łukasza Soleckiego*, Przemysł 1886.

⁴⁶ K. Szczekliki, *Etyka katolicka. Podręcznik dla szkół średnich*, Tarnów 1898.

⁴⁷ M. Robitsch, *Historia kościoła Chrystusowego w tłumaczeniu Wł. Jachimowskiego*, Lwów 1867.

⁴⁸ W. A. Jougan, *Historia Kościoła Katolickiego dla szkół średnich*, Lwów 1895.

Dla uczniów wyznania mojżeszowego lekcje odbywały się systematycznie we wszystkich gimnazjach, w całym omawianym okresie. Pod względem prawnym regulowały to ustawy o zewnętrznych stosunkach prawnych izraelitów, które ukazały się kolejno w latach 1868, 1869 i 1890. W ich myśl, przełożeni zborów izraelickich mieli dbać o kształtowanie moralności i obyczajów młodzieży żydowskiej poprzez udzielanie nauki religii w szkołach publicznych. Nauka miała się odbywać w języku wykładowym szkoły, według dokładnego planu i za pomocą podręczników, które pozostawałyby w ścisłym związku z tym planem.

„Jeder Lehrer hat sich bei Erteilung des israelitischen Religionsunterrichtes mit Ausschluß jedes Manuscriptes oder Dickates, an ein gedrucktes, vom Ministerium für Cultus und Unterricht genehmigtes Lehrbuch zu halten” (Rozporządzenie MWiO z 9 lipca 1856 r.).

To zastrzeżenie spowodowane było brakiem podręczników do wykładu religii mojżeszowej, przeznaczonych dla szkół gimnazjalnych⁴⁹.

Opracowany w roku 1895⁵⁰ plan nauki tzw. religii mojżeszowej przewidywał w klasie I poznanie historii biblijnej do śmierci Mojżesza wraz z zasadami wiary, dziesięć przykazań oraz modlitwę poranną i błogosławieństwa. W klasie II kontynuowano naukę historii biblijnej od Jozuego do podziału państwa, objaśniano Dekalog, przedstawiano obowiązki wobec Boga, święta i posty, modlitwę wieczorną i błogosławieństwa przy szczególnych uroczystościach. W klasie III obowiązywały: ciąg dalszy historii biblijnej aż do powrotu z niewoli babilońskiej, dzieje proroków, trzy główne nauki wyznania mojżeszowego, obowiązki względem ludzi, najważniejsze przepisy ceremonialne, nazwy, podział i treść ksiąg Pisma Świętego, modlitwa na sobotę, Halell, Albinu malkenu. W IV klasie zapoznawano uczniów z historią Żydów pod panowaniem Syrii, Machabeuszy, omawiano dzieje Żydów pod panowaniem Rzymian, upadek państwa, powstanie Bar Kochby. Kontynuowano naukę najważniejszych przepisów ceremonialnych i rytualnych, wprowadzano nazwy i treść pism apokryficznych, modlitwy na święta, odczytywanie Tory i ksiąg proroków przy nabożeństwach publicznych. W gimnazjum wyższym omawianie obrzędów zaczynało się od objaśniania 13 artykułów wiary Majmonidesa, kolejno wprowadzano ustawy moralne i etyczne oraz przerabiano i objaśniano ustępy z Pięcioksięgu. W kolejnych klasach, VI i VII, trwano przy objaśnianiu moralności i etyki na podstawie przypowieści ojców *Pirke Awot*, historycznych pism proroków, psalmów Hioba, przypowieści Salomona i hagiografów. Klasa VIII przeznaczona była na historię Żydów w Diasporze, wraz z biografiami najwybitniejszych z nich, oraz historię Żydów w Polsce⁵¹. W 1905 roku MWiO wydało zgodę na zwiększenie ilości nauki religii mojżeszowej do 2 godzin tygodniowo w tych klasach szkół krakowskich, w których znalazło się więcej niż 20 uczniów

⁴⁹ *Sprawa nauczania religii mojżeszowej*, „Muzeum”, R. VI: 1890, s. 332.

⁵⁰ M. Bałaban, *Nauczanie religii mojżeszowej*, „Rocznik Pedagogiczny”, 1921, T. I, seria 2, s. 189.

⁵¹ *Plan nauki religii mojżeszowej, Sprawozdanie [...] Gimnazjum IV w Krakowie za rok szkolny 1901*, Kraków 1901, s. 34–35.

tego wyznania. Do nauki judaizmu używano podręczników Z. Kammerlinga i Salomona Spitzera — nauczyciela religii w gimnazjach krakowskich i zarazem kaznodziei synagogi izraelskiej⁵². Sprawa nauczania religii mojżeszowej pojawiła się jeszcze raz w RSK w 1907 r., kiedy to odbyła się konferencja poświęcona programowi i systemowi nauczania, ale poza stwierdzeniem niedoskonałości w programie nauczania, żadnych zmian nie wprowadzono⁵³.

Lekcje religii ewangelickiej odbywały się jedynie w Gimnazjum św. Anny przez kilka lat. Program przewidywał wprowadzenie pojęcia religii i jej form, pojęcia i podziału objawienia. Materiał nauki religii obejmował katechizm, historię biblijną i pieśni religijne. W wyższych klasach historie biblijne zastępowane były lekturą najważniejszych wyjątków ze Starego i Nowego Testamentu⁵⁴. Pismo Święte analizowano również pod względem pojęcia i podziału oraz treści. Przerabiano także historię Kościoła chrześcijańskiego. Dla uczniów tego wyznania uchwalono 15 X 1903 roku dzień reformacji, tj. 31 października uczyniono dniem wolnym od nauki, jednak w tym dniu młodzież zobowiązana była udać się na nabożeństwo.

Język polski

W szkołach galicyjskich w dobie autonomii należy rozróżnić edukację polonistyczną od kształcenia literackiego. Edukacja literacka miała charakter wielojęzyczny i przebiegała w ramach kilku przedmiotów, co związane było zarówno z aktualnie obowiązującymi teoriami pedagogicznymi, jak i z polityką ówczesnych władz. Prawne uprzywilejowanie edukacji literackiej wynikało ze statusu języka wykładowego i statusu przedmiotu obowiązkowego⁵⁵. Odbywała się ona w ramach trzech kręgów językowych: polonistycznego, klasycznego i obcojęzycznego, które przygotowywały uczniów do aktywnego życia w politycznej wspólnotce państwa i współuczestnictwa w kulturowej wspólnotce Śródziemnomorza⁵⁶.

Edukacja polonistyczna w gimnazjum galicyjskim była procesem zmiennym i złożonym, związanym z pozycją zajmowaną przez język polski w programach nauczania. Zarys Organizacyjny określał cele nauczania języka wykładowego, które były podstawą działania nauczycieli języka polskiego aż do wprowadzenia nowego planu i in-

⁵² Z. Kammerling, *Wiara i ustawa, nauka o wierze i powinnościach izraelskich*, Lwów 1906; S. Spitzer, *Modły izraelitów*, Kraków 1907; tegoż: *Historia biblijna oraz zasady wiary i moralności*, Kraków 1907.

⁵³ M. Bałaban, op. cit., s. 189.

⁵⁴ J. Szeruda, *Nauczanie religii ewangelickiej*, „Rocznik Pedagogiczny” 1921, T. I, seria 2, s. 183.

⁵⁵ Por. W. Dynak, A. W. Labuda, *Status prawny polonistycznej edukacji literackiej w szkolnictwie Polski pozaborowej*, Prace Literackie XXI, Wrocław 1979, s. 209–242.

⁵⁶ W. Dynak, *Kanon symboliki narodowej i społecznej w galicyjskiej edukacji polonistycznej*, [w:] *Literatura i wychowanie. Z dziejów edukacji literackiej w Galicji*, pod. red. M. Ingłota, Acta Universitatis Wratislaviensis, Nr 633, Wrocław 1983, s. 35–36.

⁵⁷ Ustawa o języku z dn. 22.VI.1867 r., *Krajowe ustawy szkolne wraz ze statutem RSK* zestawił Bolesław Baranowski, Lwów 1893, s. 86.

strukcji w 1893 roku. Realizacja ustawy językowej z 1867⁵⁷ roku była powrotem do niezrealizowanych zaleceń Zarysu. Wiązała się również ze zwiększeniem wymiaru godzin nauki języka polskiego do 3 godzin tygodniowo w każdej klasie. Zarys stawiał przed gimnazjum niższym takie zadania, jak opanowanie przez dzieci poprawnego czytania i pisania, nabranie pewności w formułowaniu myśli na piśmie w sposób poprawny gramatycznie i ortograficznie, znajomość form pism używanych w codziennym życiu oraz kształtowanie smaku literackiego poprzez uczenie się na pamięć fragmentów prozy i poezji objaśnianych na lekcjach⁵⁸. W gimnazjum wyższym celem było udoskonalenie biegłości i stylistycznej poprawności w pisemnym i ustnym używaniu mowy oraz wyrażaniu rozszerzającego się zakresu myśli. Poznawano też literaturę narodową oraz nabywano wy wpływającą z tego umiejętność określania głównych gatunków i form literackich. Nauczanie języka nie miało na celu wyłącznie wykształcenia językowego, lecz powinno było

„dostarczyć obfitości kształcącego umysł materiału w formie klasycznej albo przynajmniej nienagannej oraz wpływać na naukę wszystkich innych przedmiotów orzeźwiająco, łącząco, uzupełniająco”⁵⁹.

Zadania te stały się zbyt trudne do osiągnięcia. W dwadzieścia lat po wprowadzeniu ustawy językowej głósy wskazujące na złą sytuację i domagające się podniesienia poziomu nauczania języka polskiego były coraz donioślejsze. Na posiedzeniu Sejmu Krajowego 13 XI 1890 roku, referując sprawozdanie RSK o stanie szkół w latach 1888–1890, stwierdzono, że „mało kto w Galicji umie pisać i mówić poprawnie po polsku”. Zalecono więc kontrolę podręczników pod względem językowym, przy czym chodziło nie tylko o książki do nauki języka polskiego, lecz głównie do nauczania innych przedmiotów — powszechnie stosowanych tłumaczeń książek niemieckich. Zdecydowano się na wydanie dobrych, po polsku napisanych podręczników i zwiększenie liczby godzin nauki języka polskiego⁶⁰. RSK informowała również w tym czasie, że podjęto już prace nad nowymi wypisami, uproszczeniem gramatyki i ujednoczeniem ortografii.

Roman Zawiliński, nauczyciel gimnazjalny, na posiedzeniu Koła Krakowskiego TNSW 13 XII 1890 r. w referacie *O środkach podniesienia nauki języka polskiego* zaproponował zmianę metod nauczania poprzez wprowadzenie zasady pogłębienia i indukcji, zwiększenie liczby godzin języka polskiego w wyższych klasach, wydawanie polskich klasyków oraz częstsze stosowanie ćwiczeń⁶¹. Bronisław Trzaskowski zgłaszał konieczność zwiększenia liczby nauczycieli mających pełną klasyfikację z języka polskiego, utworzenia funduszy stypendialnych dla kandydatów na nauczycieli, opracowania nowych wypisów i podręczników, uzupełnienia ich o objaśnienia tak,

⁵⁸ *Zbiór ustaw...*, s. 607.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Sprawa szkół średnich w sejmie*, „Muzeum”, R. VI: 1890, s. 756–757.

⁶¹ R. Zawiliński, *O środkach podniesienia nauki języka polskiego*, „Muzeum”, R. VII: 1891, s. 144.

aby uczeń mógł samodzielnie z nich korzystać, zmniejszenia liczby godzin języka niemieckiego i greckiego na rzecz polskiego, uzupełnienia bibliotek szkolnych, wreszcie — zwracania uwagi uczniom na sposób wystawiania się oraz sprawdzania i omawiania prac pisemnych uczniów⁶². Sytuacja unormowała się po wprowadzeniu nowego planu i instrukcji w 1893 roku. Plan i projekt instrukcji były autorstwa Zygmunta Samolewicza i Franciszka Próchnickiego. Franciszek Próchnicki był autorem *Wskazówek do nauki języka polskiego*, które ukazały się w roku 1885 i do czasu wprowadzenia instrukcji wspomagały pod względem dydaktycznym nauczycieli. Próchnicki starał się nadać lekturze bardziej uprzywilejowaną pozycję na lekcjach. Ponadto sugerował ograniczenie podawania historyczno- i teoretycznoliterackich wiadomości, które dominowały w podręcznikach, zaś przy nauczaniu literatury zalecał nauczanie toku indukcyjnego oraz czytanie utworów w całości, a nie we fragmentach, będących za zwyczaj ilustracją z góry założonych tez⁶³.

Nowy plan określał też nowe cele nauczania w gimnazjum niższym, a więc należyte czytanie i mówienie, znajomość fleksji i składni, gramatyczną poprawność wymowy i pisma, wyrabianie dobrego smaku przez czytanie, uczenie się na pamięć i wygłaszanie ważniejszych utworów poetyckich i prozatorskich. W gimnazjum wyższym zaś wymagano biegłości i poprawności w mowie i piśmie, znajomości ważniejszych gatunków poezji i prozy, poznania najwybitniejszych utworów literackich i najważniejszych wydarzeń z życia pisarzy narodowych, i dziejów piśmiennictwa narodowego⁶⁴. Zagadnienia ortograficzne zostały przez RSK opracowane wcześniej i wydane w formie szczegółowych przepisów 5 V 1892 r.⁶⁵

Plan nauki przewidywał w klasie I wyraźne i ze zrozumieniem czytanie fragmentów z wypisów, opowiadanie i objaśnianie przeczytanych i omówionych fragmentów, uczenie się na pamięć i deklamowanie wybranych utworów literackich; z gramatyki — naukę o zdaniu pojedynczym, składni zgody, zdaniu pobocznym, poznanie ważniejszych znaków pisarskich oraz odmianę rzeczowników i czasowników. Wypracowania pisemne miały być zadawane 4 razy w miesiącu, w pierwszym półroczu — dyktanda, w drugim na przemian — ćwiczenia ortograficzne i stylistyczne. Początkowo były one realizowane w szkole, później zadawane do domu. W klasach II, III i IV — czytanie, deklamacje i wypracowania pisemne pozostawały w takim samym wymiarze, jak w klasie I, natomiast z gramatyki rozszerzano wiadomości o fleksji, interpunkcji, koniugacjach i deklinacjach. W klasach V–VIII wprowadzano wiadomości z historii literatury, poznawano tropy, figury i formy najważniejszych gatunków lite-

⁶² B. Trzaskowski, W sprawie podniesienia nauki języka polskiego w szkołach średnich, „Muzeum”, R. VII: 1891, s. 31–40.

⁶³ Z. Jagoda, *Z historii polskich podręczników metodyki analizy dzieła literackiego w szkole*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie” 1972, z. 44, s. 132–133.

⁶⁴ Plan nauki języka polskiego w gimnazjum galicyjskim. Reskrypt MWiO z 29.03.1893 r.

⁶⁵ *Sprawozdanie c. k. RSK za rok 1891/1892*, Lwów 1892, s. 16.

rackich, prace pisemne przybierały formę wypracowań stylistycznych (7 w semestrze), nadal obowiązywały deklamacje.

W roku 1905 wprowadzono nowy plan i instrukcję, była to ostatnia zmiana, jaka dotyczyła języka polskiego. W nauczaniu przedmiotu wyróżniono lekturę, naukę gramatyki i wypracowania pisemne. Lektura była najważniejszym elementem nauki polskiego, przywiązywano do niej duże znaczenie. Rozumienie czytanych utworów pod względem treści i formy służyło nie tylko nauce samego języka, lecz także rozwojowi myślenia, ożywianiu fantazji, kształtowaniu szlachetnych uczuć. Praca nad lekturą polegała na czytaniu, objaśnianiu, opowiadaniu, bądź streszczeniu utworu, uczeniu się na pamięć i na deklamacjach. Objasnianie utworu miało być (w myśl instrukcji) krótkie i zwięzłe, szczególnie gdy opracowywano utwór liryczny, aby nie zagubić urody utworu i jego wpływu na umysł i uczucia uczniów. Ważne miejsce w programie zajmowały biografie pisarzy, które pojawiały się od czwartej klasy gimnazjalnej w formie tekstu naukowego. W odróżnieniu od biografii zbeletryzowanych, funkcjonujących w niższych klasach, życiorysy zawarte w podręcznikach były odzwierciedleniem aktualnego stanu wiedzy na temat pisarza⁶⁶. Ważną rolę przypisywano również deklamacji, czyli wygłaszaniu z pamięci fragmentów utworów prozatorskich lub poetyckich. Proponowano, by w gimnazjum niższym zadawano tygodniowo 8 do 10 średniej długości wierszy do nauczenia się na pamięć, a w gimnazjum wyższym 10 do 15. Pomimo tych zmian, nauczyciele, dążąc do głębszego unarodowienia szkoły, zarzucali pomijanie w nauce języka polskiego tak istotnych celów, jak: poznanie właściwości i ideałów narodowych i wykształcenia estetycznego, rozumianego jako kształcenie wrażliwości uczuć i subtelności estetycznej na lekturze poezji polskiej⁶⁷.

24 czerwca 1913 r. wydano kolejne rozporządzenie w sprawie nauki języka polskiego wprowadzające nową siatkę godzin w gimnazjum. Odtąd język polski miał być nauczany w klasach II i VIII po 4 godziny tygodniowo, a w pozostałych po 3. Była to ostatnia zmiana w przepisach przed wybuchem I wojny światowej.

W gimnazjum niższym posługiwano się przede wszystkim wypisami, czytając i analizując zebrane tam fragmenty. Było to jednym z ważniejszych osiągnięć szkoły galicyjskiej, ponieważ oznaczało zerwanie z tradycją „wzorów poezji i prozy” na rzecz samodzielnej lektury tekstów literackich. Były one podstawowym źródłem kontaktów z literaturą, kształtującym kanon symboli literackich⁶⁸. Wypisy służyły również do

⁶⁶ J. Klusek, *Biografia pisarza w szkole galicyjskiej*, [w:] *Literatura i wychowanie. Z dziejów edukacji literackiej w Galicji*, pod. red. M. Inglota, Acta Universitatis Wratislaviensis, Nr 633, Wrocław 1983, s. 96.

⁶⁷ A. Puzyrewicz-Kaczmarek, *Wpływ walki o szkołę polską w roku 1905 na nauczanie literatury polskiej w galicyjskich szkołach średnich*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, T. XXVI: 1980, s. 185.

⁶⁸ W. Dynak, *Kanon symboliki narodowej...*, s. 41.

⁶⁹ M. Inglot, *Gatunki i rodzaje literackie w galicyjskich podręcznikach do nauczania języka polskiego w szkołach elementarnych i niższych klasach gimnazjalnych*, [w:] *Literatura i wychowanie. Z dziejów edukacji literackiej w Galicji*, pod. red. M. Inglota, Acta Universitatis Wratislaviensis, Nr 633, Wrocław 1983, s. 54–55.

budowania rozważań historyczno-literackich i zaznajamiały z najważniejszymi gatunkami literackimi⁶⁹.

Od klasy V rozpoczynano lekturę całych utworów. Czytano najczęściej fragmenty z *Kroniki* Długosza, Klemensa Janickiego *Elegie* w tłumaczeniu Władysława Syrokomli, Mikołaja Reja *Żywot człowieka poczciwego*, Marcina Bielskiego *Kroniki Świata*, utwory Stanisława Orzechowskiego, Łukasza Górnickiego, *Treny* i *Odprawę posłów greckich* Jana Kochanowskiego, Piotra Skargi *Kazania sejmowe*, Szymona Szymonowicza *Sielanki*, Szymona Starowolskiego *Lament utrapionej matki*, Wespazjana Kochowskiego *Psalmodyję*, Wacława Potockiego fragmenty *Wojny Chocimskiej*, Jana Chryzostoma Paska *Pamiętniki*. Ignacego Krasickiego *Monachomachię*, Pana Podstolego, *Przypadki Doświadczynskiego* oraz kilka bajek i satyr, Adama Naruszewicza *Memoriał*, czytano też utwory Franciszka Karpińskiego, *Powrót posła* Juliana Ursyna Niemcewicza i *Pamiętniki* Kitowicza. Wszystkie utwory poetyckie Adama Mickiewicza oraz *Pana Tadeusza* i *Dziady* we fragmentach, Juliusza Słowackiego *Kordiana*, *Balladynę*, *Mazepę*, *Lilię Wenedę* oraz poemat *Wacław*, Aleksandra Fredry *Zemstę*, *Geldhaba* i *Śluby panienskie*, całą *Trylogię* Henryka Sienkiewicza i *Sarmatyzm* Seweryna Rzewuskiego, Alojzego Felińskiego *Barbarę Radziwiłłównę*, Antoniego Malczewskiego *Marię*, Seweryna Goszczyńskiego *Zamek kaniowski*, Zygmunta Krasińskiego *Nieboską Komedię*, *Irydiona*, *Przedświt*, *Psalmy* i *Ressurrecturis*. Omawiano i czytano Józefa Ignacego Kraszewskiego, Józefa Korzeniowskiego. Z okresu po 1848 roku uczniowie poznawali utwory Wincentego Pola, pisma Karola Szajnochy, Waleriana Kalinki, Józefa Szujskiego, Stanisława Tarnowskiego, Piotra Chmielowskiego, Antoniego Małeckiego, powieści Bolesława Prusa, Elizy Orzeszkowej oraz wiersze Adama Asnyka i Marii Konopnickiej. Uczniowie poznawali stosunkowo niewiele przykładów z literatury powszechnej; były to najczęściej takie utwory, jak Dantego *Boska Komedia*, wybrane komedie Moliera, *Cyd Pierre'a* Comeille'a, Williama Szekspira *Makbet*, *Sen nocy letniej*, *Król Lir*, *Ryszard III* i *Cezar*, G. Byrona *Manfred*, *Giaur*, *Korsarz*.

Podstawowym podręcznikiem, który stosowano przez długie lata do nauki gramatyki w gimnazjach krakowskich, była *Gramatyka* Antoniego Małeckiego⁷⁰, którą używano w całym gimnazjum. We wstępie autor stwierdzał:

„zadanie gramatyki polskiej polega na odkryciu i wyjaśnieniu najważniejszych zasad języka polskiego, a mianowicie na wykazaniu praw, na mocy których wyrazy w języku naszym powstają, przetwarzają się, naginają na rozmaitsze formy i na koniec łączą się w zdanie”.

Główne rozdziały poświęcone były głosowni, fleksji, etymologii, nieodmiennym częściom mowy, składni, pisowni i wierszowaniu. Autor sugerował rozkład materiału na poszczególne klasy i wielokrotnie podkreślał znaczenie umiejętności poprawnego

⁷⁰ A. Małeki, *Gramatyka języka polskiego szkolna*, Lwów 1882.

wyrażania się. Praca funkcjonowała w szkołach w dwóch formach: jako *Gramatyka języka polskiego większa przez A. Małeckiego...*, przeznaczona dla nauczycieli, rozszerzona — zawierała więcej objaśnień, kładła nacisk na przedstawienie „logiczności i konsekwencji językowej w gramatyce polskiej”⁷¹ oraz jako *Gramatyka języka polskiego mniejsza* skierowana do uczniów szkół gimnazjalnych i realnych⁷². Równocześnie stosowano w gimnazjum, na początku XX wieku książkę Franciszka Konarskiego⁷³.

Fragmenty tekstów literackich czytano z tzw. *Wypisów polskich*, które były do 1895 roku wielokrotnie wznawiane⁷⁴. Wypisy pochodzące z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych były niezwykle drobiazgowo, a przy tym szczególnie w klasach niższych nie całkiem reprezentatywne dla danego okresu. Treści zawierały elementy ugodowo lojalistyczne, podkreślały jedność wielonarodowej monarchii Habsburgów⁷⁵. Nieco lepiej wyglądała sytuacja w przypadku wypisów dla klas wyższych, w których znaleźć już można utwory będące do dnia dzisiejszego uznanym kanonem literatury polskiej, jednak ich szczegółowość utrudniała efektywne wykorzystanie (np. jeden z tomów *Wypisów* z 1862 roku liczył 1064 strony). Wśród fragmentów utworów znajdowały się wszystkie gatunki i rodzaje piśmiennictwa, nie ograniczano się do literatury pięknej⁷⁶, uwzględniano również teksty dotyczące dziejów nauki i techniki, na przykład zamieszczono historię Akademii Krakowskiej, omówiono kwestię wynalezienia druku, zapoznawano uczniów z dziejami między innymi astronomii i geologii⁷⁷. *Wypisy* były najwcześniejszymi polskimi podręcznikami do szkół średnich⁷⁸. Zastępowano je często w gimnazjach krakowskich wypisami Karola Mecherzyńskiego⁷⁹. Był on również autorem podręcznika do nauki historii literatury polskiej zawierającego charakterystykę

⁷¹ A. Małecki, *Gramatyka języka polskiego większa przez...*, Lwów 1860, 1862, 1863 i kolejne wydania.

⁷² A. Małecki, *Gramatyka języka polskiego mniejsza dla użytku gimnazjów i szkół realnych ułożona*, Lwów 1872.

⁷³ F. Konarski, *Zwięzła gramatyka języka polskiego*, Lwów 1899.

⁷⁴ *Wypisy polskie dla klas niższych c. k. szkół gimnazjalnych i realnych*, t. I–IV, Lwów 1882.

⁷⁵ *Wypisy polskie dla użytku klas niższych w c. k. szkołach gimnazjalnych*, Lwów 1860; *Wypisy polskie dla użytku klas niższych c. k. szkół gimnazjalnych*, Lwów 1870.

⁷⁶ *Wypisy polskie dla użytku klas wyższych c. k. szkół gimnazjalnych*, T. I, cz. I, Lwów 1853, cz. II Lwów 1856; *Wypisy polskie dla użytku klas wyższych*, Lwów 1858.

⁷⁷ J. Dybiec, *Nauczanie historii nauki i techniki w szkolnictwie na ziemiach polskich w latach 1864–1918*, [w:] *Dzieje nauczania historii nauki i historii techniki w Polsce*, pod red. I. Stasiewicz-Jasiukowej, Wrocław–Warszawa–Kraków 1982, s. 160.

⁷⁸ S. I. Możdżeń, *Podręczniki w galicyjskich szkołach średnich (1860–1885)*, Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 248, Prace Pedagogiczne VII, Wrocław 1975, s. 34.

⁷⁹ K. Mecherzyński, *Przykłady i wzory z najcelniejszych poetów i prozaików zebrane i zastosowane do historii literatury polskiej opowiedzianej w krótkości dla młodzieży*, Kraków 1874, T. 1–2, 1877–1878, wyd. II rozszerzone, T. 1, 2.

⁸⁰ K. Mecherzyński, *Historia literatury polskiej dla młodzieży opowiedziana w krótkości*, Kraków 1873.

⁸¹ L. K. Słowiński, *Nauka literatury polskiej w szkole średniej w latach 1795–1914*, Warszawa 1976, s. 366.

głównych jej przedstawicieli⁸⁰. Pomimo ostrej krytyki, z jaką spotkał się ten podręcznik ze strony nauczycieli na II Walnym Zjeździe TNSW w 1885 r.⁸¹, nie można mu odmówić, że chwalebna jego cechą było dążenie do nobilitacji kultury i literatury narodowej⁸². Podręczniki Mecherzyńskiego zawierały sporo luk i błędnych ocen, ale stanowiły pierwszą w Galicji próbę powiązania historii literatury z lekturą odpowiednio dobranych utworów⁸³.

Wypisy dla klas niższych wydawane w latach dziewięćdziesiątych powstawały według wskazówek, które opracowała RSK⁸⁴. Polecały one między innymi za pomocą konkretnych przykładów zwracać uwagę na religijność, miłość ojczyzny, przywiązanie do rodziny, miłosierdzie, poświęcenie, męstwo, honor, oszczędność i pracowitość oraz samodzielność.

W gimnazjum niższym w klasie I i II stosowano zestawy tekstów przygotowane przez Franciszka Próchnickiego, Józefa Wójcika i Mariana Reitera⁸⁵. *Wypisy* Próchnickiego i Wójcika dla klasy I dostosowano do poziomu rozwojowego uczniów, całość oparta była na chronologii dziejów ojczystych przeplatanych współczesnymi obrazkami z życia ludów Galicji. Tematyka była bardzo szeroka, przedstawiała obyczaje, opisy przyrody, dużo elementów religijnych. Nie pozbawione były treści lojalistycznych, kształtujących cechy obywatela cesarstwa, podkreślając łaskawość panującej dynastii (np. w opowiadaniach *Łaskawość Marii Teresy*, *Cesarz Józef II lekarzem*, *Z życia Franciszka Józefa I*, *Cesarz Franciszek Józef i wieśniak tyrolski*)⁸⁶. W klasie III i IV korzystano ze zbioru lektur krakowskich profesorów gimnazjalnych — Jana Czubka i Romana Zawilińskiego⁸⁷. W klasie III podstawą wypisów były szerokie fragmenty *Pana Tadeusza* oddające obyczaje, piękno krajobrazu ziem ojczystych. Obok Mickiewicza znalazło się w nich dużo fragmentów prac literackich — obrazów z dziejów historii Polski z wieloma elementami religijnymi. W klasie IV dominowały fragmenty ilustrujące ojczyznę w rozmaity sposób i z różnych perspektyw: krajobrazu, obyczajów, postaci i wydarzeń w wymiarze patriotyczno-religijnym. *Wypisy* zawierały również utwory opisujące współczesną monarchię austro-węgierską, podkreślając jej wielonarodowość.

⁸² J. Kolbuszewski, *Zagadnienie „wartości” w galicyjskich podręcznikach literatury polskiej*, [w:] *Literatura i wychowanie. Z dziejów edukacji literackiej w Galicji*, pod. red. M. Ingłota, Acta Universitatis Wratislaviensis, Nr 633, Wrocław 1983, s. 18.

⁸³ L. Słowiński, op. cit., s. 236.

⁸⁴ *Wskazówki dla wypisów dla niższych klas gimnazjalnych*, *Sprawozdanie c.k. RSK za rok szkolny 1891/92*, s. 14.

⁸⁵ F. Próchnicki, J. Wójcik, *Wypisy polskie dla klasy I szkół gimnazjalnych i realnych*, Lwów 1890; tychże: *Wypisy polskie dla klasy II szkół gimnazjalnych i realnych*, Lwów 1890, 1897.

⁸⁶ Ibidem.

⁸⁷ J. Czubek, R. Zawiliński, *Wypisy polskie dla klasy III szkół gimnazjalnych i realnych*, Kraków 1893; tychże *Wypisy polskie dla klasy IV szkół gimnazjalnych i realnych*, Kraków 1894.

⁸⁸ F. Próchnicki, J. Wójcik, *Wypisy polskie dla klasy IV*, T. IV, Lwów 1911.

⁸⁹ F. Próchnicki, *Wypisy polskie dla klasy V c. k. szkół gimnazjalnych i realnych*, Lwów 1899; tegoż: *Wzory poezji i prozy*, Lwów 1893.

W 1912 roku wszedł do użytku IV tom *Wypisów* Próchnickiego i Wójcika przeznaczony dla klasy IV⁸⁸. W gimnazjum wyższym używano zbiorów Próchnickiego⁸⁹, Stanisława Tarnowskiego i Józefa Wójcika⁹⁰, Tarnowskiego i Próchnickiego⁹¹ oraz Chrzanowskiego i Wojciechowskiego⁹². *Wypisy polskie dla klas wyższych szkół gimnazjalnych* opracowane przez S. Tarnowskiego i J. Wójcika zawierają oprócz fragmentów utworów wstęp, w którym zamieszczono definicję literatury oraz podział na okresy historyczno-literackie. Autorów i utwory dobrano pod względem wartości artystycznej, zgodności ich twórczości z charakterem epoki. Utwory przedstawione w tym wyborze pozostają do dnia dzisiejszego w kanonie literatury polskiej.

Język łaciński i grecki

Języki klasyczne stanowiły podstawę nauki w gimnazjum w drugiej połowie XIX wieku. Przeznaczano na nie największą ilość czasu, a łacina pozostawała jednym z najważniejszych przedmiotów. Pomimo głosów domagających się ich ograniczenia, stanowisko władz szkolnych w tym względzie było jednoznaczne:

„Podstawa klasyczna gimnazjum nie może doznać żadnego uszczerbku i ujmę, jest to stałym zadaniem i przekonaniem władz szkolnych, inaczej przerwalibyśmy nie historyczną naszego narodowego wykształcenia i oświaty, inaczej odbieglibyśmy od zachodu, a wpłynęli na mętne morze eksperymentu”

— mówił w swoim przemówieniu z okazji otwarcia Gimnazjum Podgórskiego 5 maja 1892 roku ówczesny wiceprzewodniczący RSK Michał Bobrzyński⁹³. Wymiar godzin łaciny wynosił w klasie I i II po 8 godzin tygodniowo, w klasach III–IV po 6 godzin oraz w klasie VII i VIII po 5 godzin. Greki uczono od III klasy — 5 godzin, w IV — 4, w V i VI 5, w VII — 4 i w VIII klasie znowu 5.

Celem nauczania łaciny w gimnazjum było poznanie gramatyki języka łacińskiego oraz nabycie umiejętności dobrego i sprawnego tłumaczenia łacińskich autorów⁹⁴, natomiast nauczanie greki w gimnazjum niższym służyło poznaniu gramatyki, form dialektu attyckiego oraz głównych zasad składni, w dalszej nauce przewidywano lekturę najważniejszych utworów literackich. Nauczyciel języków klasycznych Korneli Fiszler w jednym ze swoich artykułów na łamach „Muzeum” rozwinął ten cel następująco: „nauka języków klasycznych ma dać nie tylko znajomość obu języków, ale też roztoczyć obraz świata starożytnego, rozwinąć rozum, obudzić zmysł piękna, uszla-

⁸⁸ S. Tarnowski, J. Wójcik, *Wypisy polskie dla klas wyższych szkół gimnazjalnych i realnych*, cz. I, Lwów 1890.

⁸⁹ S. Tarnowski, F. Próchnicki, *Wypisy polskie dla klas wyższych szkół gimnazjalnych i realnych*, cz. II, Lwów 1891.

⁹⁰ I. Chrzanowski, K. Wojciechowski, *Wypisy polskie*, cz. I, Lwów 1909.

⁹¹ *Otwarcie gimnazjum w Podgórzu*, „Muzeum”, R. VIII: 1892, s. 574–576.

⁹² Plan przedmiotów według stanu z 1900 roku, *Zbiór ustaw...*, s. 602.

⁹³ K. Fiszler, *Sprawa nauki filologii klasycznej*, „Muzeum”, R. VI: 1890, s. 353–379.

chetni charakter”⁹⁵. Tak najczęściej pojmowano rolę tych języków w systemie kształcenia. Pomimo sprecyzowania wymagań w instrukcji z 1884 r., w której zalecano ograniczenie gramatyki i szczegółowej analizy utworów, a skupienie się na rozumieniu ich treści, niejednokrotnie powracała dyskusja na ten temat.

Nauka języków klasycznych sprawiała uczniom problemy, zwłaszcza język grecki. W protokołach rad pedagogicznych Gimnazjum św. Anny często pojawiają się prośby rodziców uczniów niższych klas o zwolnienie z nauki języka greckiego⁹⁶.

Trudnościom w nauczaniu języków klasycznych poświęcona była konferencja we Lwowie⁹⁷, w listopadzie 1891 roku. Wzięli w niej udział naukowcy, nauczyciele gimnazjalni (z Krakowa Jan Czubek i Tomasz Sołtysik) oraz członkowie władz szkolnych⁹⁸. Przyjęte wnioski miały być wskazówkami dla nauczycieli. Według nich systematyczna nauka gramatyki miała się ograniczać do gimnazjum niższego, stałą częścią nauki szkolnej miało być wdrażanie uczniów do samodzielnych tłumaczeń klasyków. Miało to być osiąganę przez przyswajanie treści za pomocą pytań, przekształcanie zdań tłumaczonych lub tworzenie nowych według wzorów, retrowersje, uczenie się na pamięć ustępów i następnie ich streszczanie. Te ćwiczenia miały stanowić środek, a nie cel nauki. Proponowano również zrezygnować w klasach wyższych z ustnych przekładów z polskiego na łacinę; jeżeli ktoś stosował ten typ ćwiczeń, to treść tłumaczeń powinna mieć ścisły związek z autorami czytany na lekcjach. Powyższe uwagi odnosiły się także do języka greckiego. Większość z nich została zaakceptowana przez RSK i wydana w formie okólnika w maju następnego roku⁹⁹.

Przez pierwsze dwa lata nauki skupiano się przede wszystkim na gramatyce, następnie wprowadzano lekturę utworów klasycznych. Regulowały tę sprawę rozporządzenia MWiO z 26 V 1884 i 30 IX 1891 r. Z łaciny zaczynało się od *Żywotów* Korneliusza Neposa, dzieła Cezara *O wojnie galijskiej* i fragmentów z Owidiusza. W gimnazjum wyższym czytano Liwiusza, Owidiusza, Salustiusza, Katylinę, Cyserona, Tacyta i Horacego. Z poezji do lektur obowiązkowych zaliczano *Sielanki* i *Eneidę* Wergiliusza. Spośród utworów greckich czytano Ksenofonta, Homera, *Historię wojen perskich* Herodota, mowy Demostenesa, dialogi Platona i tragedie Sofoklesa. Podobnie jak w wypadku innych przedmiotów, podstawowym problemem był brak polskich podręczników. Na początku okresu autonomicznego w latach siedemdziesiątych w gimnazjach krakowskich używano *Gramatyki* Matthiasa Meiringa w tłumaczeniu Ignacego Znamirowskiego, *Gramatyki* Antoniego Poplińskiego i jego przykładów oraz *Ćwiczeń*

⁹⁶ APK, GLN 12, Protokół konferencji nauczycieli za lata 1895–1896.

⁹⁷ *Jeszcze o filologii klasycznej*, „Muzeum”, R. VII: 1891, s. 897–901.

⁹⁸ W jej skład weszli: przewodniczący AU Stanisław Tarnowski, profesorowie UJ: Kazimierz Morawski, ks. Stefan Pawlicki, Uniwersytetu Lwowskiego: Ludwik Ćwiliński i Bronisław Kruczkiewicz, inspektorzy szkolni: Ludomił German, Jan Lewicki, Zygmunt Samolewicz, profesorowie gimnazjalni: ks. Bazyli Ilnicki, Józef Baron, Jan Czubek, Korneli Fiszer, Hilary Ogonowski, Roman Palmstein, Tomasz Sołtysik, Mieczysław Zalewski.

⁹⁹ Okólnik RSK z dn. 21.05.1892 r. *W sprawie nauki języka łacińskiego*, „Muzeum”, R. VIII: 1892, s. 488–491.

i przykładów Antoniego Jerzykowskiego i Bronisława Trzaskowskiego. Sytuacja jeszcze pod koniec lat osiemdziesiątych uchodziła za jedną z najgorszych. Tłumaczenia lub przeróbki podręczników niemieckich były za szczegółowe, nie uwzględniały składni języka polskiego, utrudniając korzystanie z gramatyk, i wpływały negatywnie na język polski¹⁰⁰. Ukazanie się gramatyki opracowanej przez Zygmunta Samolewicza zmieniło tę sytuację¹⁰¹. Postawił on sobie za cel „ulożenie dzieła, które by w niewielkich rozmiarach zawierało wszystko to, co uczniowi przez cały ciąg studiów gimnazjalnych wystarczy”¹⁰². Książka stała się bardzo popularna i była używana przez długi czas. Wkrótce ukazały się również ćwiczenia tego samego autora przeznaczone dla klas gimnazjum niższego¹⁰³ oraz *Przykłady do tłumaczenia*¹⁰⁴, a następnie *Gramatyka języka greckiego* i *Ćwiczenia greckie*. Od lat dziewięćdziesiątych używano do języka łacińskiego podręczników spółki Samolewicz–Sołtysik¹⁰⁵; podręcznik wznawiano do końca okresu autonomicznego. W książce rozbudowano część poświęconą składni, dużo miejsca poświęcono metryce, prozodii, figurom i tropom¹⁰⁶.

W młodszych klasach gimnazjum niższego do ćwiczeń przeznaczony był podręcznik Augusta Scheindlera i Josepha Steinera, przetłumaczony przez Samolewicza, a następnie przerobiony i poprawiony przez Antoniego Frączkiewicza i Franciszka Próchnickiego¹⁰⁷. W klasach III i IV używano ćwiczeń i przykładów wspomnianych autorów — Próchnickiego i Frączkiewicza¹⁰⁸. W gimnazjum wyższym ćwiczenia prowadzono na podstawie przykładów zawartych w konkretnych tekstach autorów starożytnych, których kompletne wydania dostępne były w dużym wyborze i wielu edycjach. Kolejne wydania uwzględniały zmiany metodyczne zawarte w instrukcjach i wychodziły naprzeciw zapotrzebowaniu na pewne uproszczenie w nauczaniu martwego języka. Gramatyki greckiej uczono początkowo z podręcznika Georga Curtiusa w tłumaczeniu Tomasza Sternała i Zygmunt Samolewicza, później korzystano z książki Edwarda Fiderera, a następnie Ludwika Ćwiklińskiego¹⁰⁹. W klasach III i IV korzysta-

¹⁰⁰ Z powodu wznowienia komisji naukowej w c. k. RSK, „Muzeum”, R. III: 1887, s. 59–68.

¹⁰¹ Z. Samolewicz, *Gramatyka języka łacińskiego*, Lwów 1876, i następne wydania; Idem, *Zwięzła gramatyka języka łacińskiego, dla klasy I i II*, Lwów 1889.

¹⁰² Z. Samolewicz, *Gramatyka języka łacińskiego*, s. 1.

¹⁰³ Z. Samolewicz, *Ćwiczenia łacińskie na klasę II gimnazjalną*, Lwów 1887.

¹⁰⁴ Z. Samolewicz, *Przykłady do tłumaczenia z języka łacińskiego na polski i z polskiego na łaciński ułożył...*, Lwów 1887.

¹⁰⁵ Z. Samolewicz, T. Sołtysik, *Gramatyka języka łacińskiego*, cz. I, II, Lwów 1891.

¹⁰⁶ Ibidem.

¹⁰⁷ J. Steiner, A. Scheindler, *Ćwiczenia łacińskie dla klas I–III*, Lwów 1893 i następne wydania.

¹⁰⁸ F. Próchnicki, *Przykłady do tłumaczenia z języka polskiego na łacinę*, Lwów 1883; Idem, *Ćwiczenia łacińskie dla klasy III*, Lwów 1888; Idem, *Ćwiczenia łacińskie dla klasy IV*, Lwów 1888; A. Frączkiewicz, *Nepos J. Curtius. Czytanka łacińska*, Lwów 1912.

¹⁰⁹ L. Ćwikliński, *Gramatyka języka greckiego*, Lwów 1892.

¹¹⁰ K. Schenk, *Ćwiczenia greckie, podług wydania niemieckiego do polskiego języka zastosowali J. Lewicki, P. Parylak*, Wiedeń-Praga 1891; J. Taborski, J. Winkowski, *Ćwiczenia greckie dla klasy III i IV ułożyli...*, Lwów 1899.

no z ćwiczeń Karola Schenkla w tłumaczeniu Samolewicza, Józefa Lewickiego, Piotra Parylaka, a potem z ćwiczeń Józefa Taborskiego, Józefa Winkowskiego¹¹⁰. Podobnie jak w przypadku łaciny, w starszych klasach ćwiczenia oparte były na konkretnych dziełach pisarzy antycznych. Do najbardziej popularnych wydań należały wydania: Edwarda Fiderera, Augusta Scheindlera i Tomasza Sołtysika, Woldkego i Schmidta, Pouly'ego i Woldkego, Crista i Michała Jezienickiego, Franciszka Terlikowskiego, Wojciecha Krajewskiego i inne, które zalecano każdorazowo na początku roku szkolnego.

Język niemiecki

Na naukę języka niemieckiego zwracano w gimnazjach galicyjskich szczególną uwagę, niemiecki po łacinie zajmował najwięcej miejsca w planie nauczania, pomimo starań, efekty nie były zadowalające. Język, który przez długi czas był językiem wykładowym, otwierał nadal drogę nie tylko do studiowania na niemieckojęzycznych uniwersytetach, ale przede wszystkim stanowił przepustkę do kariery urzędniczej. Podniesienie poziomu nauczania stało się przedmiotem troski RSK, skutkiem czego w 1875 roku zwiększono o 1 godzinę w klasie VI wymiar nauki języka niemieckiego. Wyodrębniono wówczas osobny etat dla germanisty z niższym o godzinę pensum od innych nauczycieli (16 godzin), a także ufundowano stypendia dla kandydatów na germanistów na uniwersytetach w Wiedniu i Grazu. Zabiegi te nie przyniosły wymiernych skutków i sprawa języka niemieckiego pozostawała kwestią dyskusji i narad. W 1885 r. stanęła na posiedzeniu Sejmu Krajowego, na którym Adam Sapieha postulował w swoim wniosku konieczność zwiększenia poziomu skuteczności nauczania¹¹¹. Redakcja „Muzeum” w 1887 r., w artykule *Kilka uwag dotyczących się nauki języka niemieckiego*, wskazywała na błędy popełniane w nauczaniu — dominującą rolę gramatyki, za mało praktycznego mówienia, za mało zwrotów z języka potocznego. Kwestia języka niemieckiego była również przedmiotem dyskusji na walnym zgromadzeniu członków TNSW we Lwowie w 1887 r. We wnioskach postulowano konieczność wydania jednolitego planu nauki z rozkładem materiału, wydanie instrukcji, podręczników, ograniczenia liczby uczniów w klasie oraz dokształcania nauczycieli poprzez udzielanie urlopów i zapomóg na wyjazdy do Niemiec. Równocześnie skonstatowano, nie negując tym samym potrzeby dobrej znajomości niemieckiego, że nie można wymagać umiejętności na poziomie języka ojczystego. W tym duchu występowali: Euzebiusz Czerkawski, publikując w „Przewodniku Naukowym i Literackim” w 1880 roku artykuł *Uwagi o nauce języka niemieckiego w gimnazjach i szkołach realnych*, Ludomił German w pracy *Nauka języka niemieckiego w szkołach średnich*¹¹², Karol Petelenz w rozprawie zamieszonej w *Sprawozdaniu dyrektora c. k. Gimnazjum*

¹¹¹ *Sprawa języka niemieckiego w sejmie*, „Muzeum”, R. III: 1887, s. 14.

¹¹² L. German, *Nauka języka niemieckiego w szkołach średnich*, „Przegląd Polski”, R. 59: 1881, s. 98.

Św. Jacka w Krakowie zatytułowanej *Kilka uwag o znaczeniu i nauczaniu języka niemieckiego w gimnazjach* oraz Zygmunt Samolewicz w *Stanowisku języka niemieckiego w galicyjskich szkołach średnich*¹¹³. W Sprawozdaniu RSK za lata 1888–1890 stwierdzono, że uczniowie „mogą tylko nabyć względnej poprawności we władaniu językiem niemieckim” i „zupełnej poprawności żądać nie można w żadnym razie”¹¹⁴.

Brak dobrej instrukcji wskazującej cele i sposób nauczania był dużym utrudnieniem w prowadzeniu lekcji, podobnie jak i brak podręczników¹¹⁵. Pomimo polonizacji obowiązywało starsze rozporządzenie z 1859 roku wymagające od uczniów sprawności językowej na maturze w zakresie terminologii ze wszystkich przedmiotów. W związku z tym coraz częściej domagano się uchwalenia nowego planu i wydania instrukcji różnej od tej, która traktowała język niemiecki jako ojczysty. W 1891 roku zebrała się we Lwowie komisja złożona z germanistów z całej Galicji, której zadaniem stało się opracowanie nowego planu lekcji i wskazówek do przyszłej instrukcji. Postulowano, by w przyszłej instrukcji położono nacisk na konieczność reprodukcji przez uczniów dłuższych ustępów nie przerywanych uwagami oraz zmniejszenie wymiaru stylistyki i poetyki w nauczaniu. W podręcznikach zalecano zwiększenie ilości tekstów prozatorskich, kosztem poezji, zamieszczenie dużej ilości opowiadań z życia codziennego, ponadto proponowano zamieszczać teksty z różnych dziedzin nauki, obok tekstów literackich. Wskazywano również na możliwość zwiększenia zasobów bibliotek niemieckich w szkołach zarówno dla nauczycieli, jak i uczniów¹¹⁶.

Nowy plan został wydany przez MWiO rozporządzeniem z dnia 2 I 1892 roku. Celem nauczania języka niemieckiego stało się sprawne wyrażanie myśli w mowie i piśmie w zakresie wiadomości szkolnych oraz znajomość dziejów piśmiennictwa niemieckiego od Klopstoka do czasów współczesnych, na podstawie utworów czytanych na lekcjach w klasach wyższych. Nauka odbywała się w klasie I przez 6 godzin w tygodniu, w klasie II — przez 5, w klasach od III do VIII uczono po 4 godziny tygodniowo. Dawało to razem 35 godzin niemieckiego w całym gimnazjum. W nowym planie nauczania z 1909 roku ilość godzin zmniejszono do 33. Naukę rozpoczynano od czytania, uczenia się na pamięć zwrotów i całych ustępów, następnie streszczano przeczytane fragmenty na podstawie zadawanych pytań. Stosowano również rozmówki, retrowersje, wymagano samodzielnych opowiadań i opisów. Prace pisemne obejmowały odtwarzanie ustępów z pamięci, ćwiczenia ortograficzne, tłumaczenia, listy, w gimnazjum wyższym — charakterystyki, rozprawki, sprawozdania. Gramatyki uczono w gimnazjum niższym, w V klasie pozostawało już tylko uzupełnianie wiadomości. W jej nauczaniu polecano stosować wyłącznie metodę indukcyjną. Wprowadzano elementy stylistyki i poetyki. Systematyczny przegląd piśmiennictwa niemieckiego zaczynał się

¹¹³ S. I. Możdżeń, *Podręczniki w galicyjskich szkołach...*, s. 34.

¹¹⁴ *Sprawa szkół średnich w sejmie. Sprawozdanie c.k. RSK o stanie szkół za lata 1888–1890*, „Muzeum”, R. VI: 1890, s. 755–756.

¹¹⁵ *Sprawa języka niemieckiego*, „Muzeum”, R. V: 1889, s. 479.

¹¹⁶ *Ankieta w sprawie nauki języka niemieckiego*, „Muzeum”, R. VII: 1891, s. 41–44.

od klasy VII. Zwracano uwagę na znajomość epoki klasycznej, ze szczególnym uwzględnieniem J. G. Herdera i G. E. Lessinga — z autorów sprzed roku 1794 i J. W. Goethego — z późniejszych. Część czasu przeznaczano na pisarzy austriackich. Czytano w całości Lessinga *Minna v. Baenhelm*, Goethego *Hermana i Dorotę*, *Egmonta*, *Ifigenie auf Tauris*, H. Kleista *Michała Kohlhaasa*, F. Grillparzera *Sappho*, F. Schillera *Fiesco*, a także czytano niemieckie tłumaczenia Szekspira *Juliusza Cezara* i *Króla Lira*.

Do kwestii nauczania języka niemieckiego powrócono jeszcze w 1904 roku, wydając wówczas jeszcze jedną instrukcję do nauki tego języka. Nie zmieniono wówczas siatki godzin, nadal obowiązywało 35 godzin nauki w gimnazjum. Podkreślano, że nauczanie języka niemieckiego powinno odnosić się w gimnazjum niższym do pojęć najbliższych uczniowi i że w tym zakresie trzeba dążyć do poprawności i wprawy, którą w klasach wyższych należało utrzymywać i rozszerzać na inne pojęcia¹¹⁷. Instrukcja podkreślała znaczenie konwersacji, tłumaczeń i odtwarzania z pamięci ustępów, czyli tzw. memorowania. Wymagano, by uczeń gimnazjum niższego potrafił po lekcji odtworzyć z pamięci 8 do 10 wierszy dosłownie lub z małymi zmianami, uznając, że niezmiernie ważna jest znajomość nie tylko pojedynczych słów, lecz także w związkach z innymi, w poprawnym kontekście.

Podstawą nauczania były podręczniki. W gimnazjum niższym stosowano podręczniki do gramatyki i przykłady w formie wypisów. W latach 70. i 80. XIX wieku były to *Gramatyka i Przykłady* Janoty, Schobera¹¹⁸, *Wypisy* Rebena, Hammerskiego¹¹⁹. W gimnazjum wyższym *Wypisy* Mozarta, Jandaurka i Sommera. Pod koniec lat 80. ukazały się pierwsze ćwiczenia Ludomiła Germana i Karola Petelena, a następnie *Gramatyka* K. Petelena, które na długo zdominowały nauczanie tego przedmiotu. W gimnazjum niższym, wielokrotnie wznawiane i poprawiane, używane były do początku XX wieku¹²⁰, później wprowadzono kolejny dobry podręcznik do gramatyki napisany przez Alfreda Jahnera i korzystano z kolejnych jego wydań¹²¹. W starszych klasach stosowano powszechnie podręcznik K. Petelena i Ryszarda Wernera, który na początku XX wie-

¹¹⁷ *Plan nauki języka niemieckiego w gimnazjach z językiem wykładowym polskim lub ruskim, Instrukcja dla nauczycieli tego przedmiotu w klasach I–IV*, Lwów 1904, s. 10–11.

¹¹⁸ E. Janota, *Gramatyka języka niemieckiego*, Kraków 1868 i następne wydania; Idem, *Wypisy niemieckie*, Kraków 1868, 1870, 1875 (kl. I i II); Idem, *Wypisy niemieckie*, Kraków 1870 (kl. III i IV); J. Schober, *Gramatyka języka niemieckiego*, wydana przez L. Germana, Kraków 1882.

¹¹⁹ E. Hammerski, *Wypisy niemieckie*, Lwów 1877, 1880.

¹²⁰ L. German, K. Petelenz, *Ćwiczenia niemieckie dla klasy I–IV szkół średnich*, Lwów 1888 i kolejne wydania. Książki ukazywały się kolejno dla poszczególnych klas. K. Petelenz, *Deutsche Grammatik für die galizischen Mittelschulen*, Kraków 1890.

¹²¹ A. Jahner, *Deutsche Grammatik für die galizischen Mittelschulen*, Lwów 1899.

¹²² K. Petelenz, R. Werner, *Deutsche Lesebuch für die galizischen Mittelschulen, V–VIII Klasse*, Lwów 1893–94; J. Ippold, A. Stylo, *Deutsche Lesebuch für die oberen Klassender galizischen Mittelschulen, I, II Teil*, Lwów 1905, 1906.

ku zastąpiono książką Juliusza Ippolda i Adolfa Stylo¹²². Od V klasy wprowadzano teksty w oryginale.

Historia i geografia

Historia i geografia w Zarysie traktowane były łącznie, podobnie i w programach do roku 1909. Przewagę miała historia, której wymiar godzin szczególnie w gimnazjum wyższym był dominujący; geografia w niższych klasach miała stanowić podbudowę dla historii¹²³. Celem nauczania geografii było poznanie podstawowych poglądów i wiadomości na temat kształtu i wielkości ziemi, uzyskanie znajomości ukształtowania powierzchni ziemi, państw i ludów, ze szczególnym uwzględnieniem monarchii Austro-Węgierskiej. Duży nacisk kładziono na znajomość mapy. W klasie I uczono geografii 3 godziny i miał to być poglądowy wykład zasadniczych problemów geograficznych oraz wprowadzenie do czytania mapy, w klasie II na 2 godzinach zajmowano się geografiami Azji, Afryki i Europy, w klasie III geografia połączona była z historią, wspólnie dla tych przedmiotów podawano też wymiar godzin. Były to 3 godziny tygodniowo, a lekcje tych przedmiotów miały się odbywać na zmianę. Treści nauczania obejmowały dokończenie geografii Europy z wyjątkiem Austro-Węgier oraz poznanie Ameryki i Australii. Klasa IV przeznaczona była na geografie fizyczną i polityczną monarchii habsburskiej z wyjątkiem części statystycznej (2 godziny tygodniowo). W gimnazjum wyższym geografia nie była w ogóle wyodrębniona, a jej elementy wprowadzano na lekcjach historii w ramach przestrzennego ujmowania zjawisk historycznych. Jedynie w klasie VIII, w drugim semestrze, przy okazji nauki o stosunkach wewnętrznych w cesarstwie można mówić o nauczaniu geografii.

W 1909 roku rozdzielono nauczanie historii i geografii w gimnazjum niższym i zwiększono wymiar każdego z przedmiotów. Odtąd geografia otrzymała w każdej klasie niższej po 2 godziny, a w gimnazjum wyższym (po wyodrębnieniu) po 1 godzinie w V i VI klasie. Celem nauki stało się poznanie przez uczniów gimnazjum niższego podstawowych wiadomości o kształcie i wielkości ziemi, o pozornych ruchach słońca i na tej podstawie zrozumienie zmian w oświetleniu i ogrzaniu ziemi, poznanie i zrozumienie mapy, ogólna znajomość powierzchni ziemi, ukształtowania, właściwości przyrodniczych oraz państw ze szczególnym uwzględnieniem Austro-Węgier. W gimnazjum wyższym istotą nauki była gruntowna znajomość geografii Europy, z uwzględnieniem przyczynowego związku zjawisk geograficznych, dokładna znajomość stosunków geograficznych monarchii habsburskiej, a szczególnie jej naturalnych obszarów gospodarczych i czynników jej rozwoju. Poznanie krajów świata pozostawiono tylko w ogólnym zarysie. W uwagach skierowanych do nauczycieli przedmiotu polecano dążenie do uproszczenia nauki poprzez ograniczenie geografii astronomicznej do tych zjawisk, które uczeń sam może dostrzec, unikanie poleceń nakazujących

¹²³ W. Zwolska, *Programy nauczania historii w gimnazjach galicyjskich w latach 1867–1914*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, Seria I, z. 76, s. 91–92.

uczenie się na pamięć liczb i szczegółowych nazw. W prowadzeniu lekcji proponowano metodę dialogowo-heurystyczną, eksponowanie związków przyczynowych w zjawiskach, pogłębianie opisu przez wyjaśnianie, co miało prowadzić do zrozumienia zjawisk¹²⁴.

W nauczaniu geografii doskwierał brak dobrych podręczników; istniejące krytykowano za niezgodność z instrukcją, za zbyt dużą szczegółowość i obszerność oraz spory autorów o nazewnictwo, a samej instrukcji zarzucano preferowanie spraw niemieckich i brak geografii krajów Rzeczypospolitej¹²⁵. Początkowo używano przekładów autorów niemieckojęzycznych, np. Józefa Bellingera¹²⁶. Następnie w klasie I popularna była książka Karola Benoniego i Lucjana Tatomira¹²⁷, Karola Szuberta¹²⁸, a potem Eugeniusza Romera¹²⁹. Wspomniane podręczniki Benoniego i Tatomira były początkowo głównie rejestrem nazw geograficznych, w wydaniu z 1881 było zaledwie 12 drzeworytów. W treściach starano się zawrzeć najbardziej elementarne informacje dotyczące kuli ziemskiej i poszczególnych kontynentów (rozdziały w podręczniku to: cz. I „O ziemi w ogólności”, cz. II „Europa”, cz. III „Azja, Afryka, Ameryka, Australia”). W kolejnych wydaniach zwiększono ilość rycin, wprowadzono blok ćwiczeniowy, tłumacząc zjawiska, starano się wychodzić od spraw najbliższych uczniowi, np. położenie domu, szkoły. Interesujący pod względem układu treści był podręcznik Romera dla klasy I, który w formie pytań i odpowiedzi obejmował podstawy geografii. W krótkim tekście (89 stron) zawarto 74 rysunki.

W kolejnych klasach stosowano podręczniki Bolesława Baranowskiego i Ludwika Dziedzickiego¹³⁰. Autorzy ci wydawali swoje podręczniki od drugiej połowy lat siedemdziesiątych, z czasem ulegały one zmianom¹³¹. W III wydaniu z 1883 r. skrócono tekst o 1/3 (do 388 stron), opuszczając część liczb i szczegółowych danych statystycznych, wprowadzono natomiast więcej rycin i opis Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Książka składała się z czterech części: cz. I dotyczyła geografii matematycznej i najważniejszych wiadomości z nauki o wszechświecie, cz. II obejmowała geografii fizyczną, cz. III była ogólnym przeglądem wszystkich części świata pod względem warunków fizycznych i politycznego podziału według kontynentów, cz. IV to geografia polityczna i szczegółowe opisanie poszczególnych części świata. Podręcznik charakteryzowały encyklopedyczne opisy, ograniczające się do wymienienia nazwy i krót-

¹²⁴ Ibidem.

¹²⁵ *Sprawozdanie z II Walnego Zgromadzenia TNSW*, „Muzeum”, R. III: 1887.

¹²⁶ J. Bellinger, *Krótki rys geografii we dwóch kursach do użytku młodzieży w niższych gimnazjach i szkołach realnych*, Bochnia 1854 i kolejne wydania.

¹²⁷ K. Benoni, L. Tatomir, *Rys geografii i historii powszechnej dla wyższych szkół średnich i nauki prywatnej*, Lwów 1891; tychże, *Krótki rys geografii do użytku szkolnego*, Lwów 1889.

¹²⁸ K. Szubert, *Rys geografii powszechnej*, przełożył dr Lenartowicz, Kraków 1880.

¹²⁹ E. Romer, *Geografia*, Lwów 1904.

¹³⁰ B. Baranowski, L. Dziedzicki, *Geografia powszechna ułożona dla użytku szkół średnich tudzież dla nauki samodzielnej przez...*, Lwów 1883; tychże, *Geografia powszechna. Ułożona przez...*, Lwów 1892.

¹³¹ Początkowo podręcznik był przeróbką *Geografii* Adama Wiślickiego.

kiej charakterystyki. Ziemie polskie rozważane były w kontekście poszczególnych państw zaborczych.

Geografię Austro-Węgier poznawano z książki Karola Benoniego i Stanisława Majerskiego¹³². Podręcznik przedstawiał rozwój dziejowy obszaru państwa, poczynając od plemienia Awarów, a na cesarstwie Franciszka Józefa kończąc, po czym następował szczegółowy opis ukształtowania według krain geograficznych, np. obszar alpejski, karpaccy, sudecki czy obszar krasu. Przedstawiano podział polityczny w obrębie poszczególnych krain oraz informacje dotyczące oświaty, przemysłu, handlu i ustroju. Sprawa zaboru ziem polskich kwitowana była stwierdzeniem — „przy pierwszym podziale Polski Austria otrzymała...”, podkreślano natomiast rozkwit Galicji pod opieką cesarza Franciszka Józefa I. Problematykę geografii monarchii podejmował również podręcznik Izydora Szaraniewicza¹³³. Napisany w 1875 roku na polecenie c.k. RSK, zmieniony w III wydaniu z 1886 roku, uwzględniał krytyczne uwagi, jakie dotarły do autora. Dokonano ściślejszego podziału na rozdziały i paragrafy, wprowadzono zasadę w układzie treści od ogółu do szczegółu, materiał przeznaczony dla niższego gimnazjum oznaczono większą czcionką, wprowadzono rozdziały o narodowościach, wyznaniach, oświacie, tablice statystyczne i topograficzny opis krajów monarchii, zawarto więcej informacji o Słowianach¹³⁴. Jako uzupełnienie nauki używano atlasów niemieckich Heinricha Kieperta, Blasiusa Kozenna, Antona Steinhausera *Atlas für die erste Stufe des geographischen Unterrichtes*, *Hand Atlas der österreichisch-ungarischen Monarchie*, z polskich Eugeniusza Romera¹³⁵ oraz korzystano ze statystyk Stanisława Zarańskiego dla IV klasy. Nauczyciele chętnie posługiwali się różnego rodzaju środkami obrazowymi, tzw. *Geographische Charakterbilder* przygotowywanymi przez wiele wydawnictw.

Naukę historii rozpoczynano w II klasie. Na pierwszym etapie nauczania w klasach II–IV materiał obejmował kurs historii powszechnej, począwszy od starożytności, przez średniowiecze, po czasy nowożytne. Zakres materiału ograniczony był jednak do najważniejszych wydarzeń szczególnie z historii monarchii austro-węgierskiej, a nauczanie opierało się na znajomości głównych postaci historycznych. Zalecano wpojenie niezbędnych dat rocznych. Materiał należało podawać przede wszystkim w formie opowiadań¹³⁶. We wszystkich trzech klasach ustalono dwugodzinny wymiar nauczania. Kurs gimnazjum wyższego stawiał sobie za cel poznanie najważniejszych zdarzeń z historii powszechnej, ale już z uwzględnieniem pragmatycznych związków i zależ-

¹³² K. Benoni, S. Majerski, *Geografia austriacko-węgierskiej monarchii*, Lwów 1892. W 1906 roku ukazał się ten podręcznik w opracowaniu Bolesława Baranowskiego: K. Benoniego i S. Majerskiego *Geografia monarchii austriacko-węgierskiej*, wyd. V przerobione przez B. Baranowskiego, Lwów 1906.

¹³³ J. Szaraniewicz, *Krótki opis geograficzny austriacko-węgierskiej monarchii ze szczególnym uwzględnieniem Królestwa Galicji i Wielkiego Księstwa Krakowskiego*, Lwów 1886.

¹³⁴ *Ibidem*, s. 1–8.

¹³⁵ B. Kozen, *Atlas geograficzny*, spolszczył dr Janota, uzupełnił B. Gustawicz, Wiedeń 1879; E. Romer, *Atlas geograficzny*, Lwów 1908.

¹³⁶ *Zbiór ustaw...*, s. 614–615.

ności od naturalnych stosunków. Nauka miała mieć charakter bardziej systematyczny, przedstawiający ciągłość historycznego rozwoju Grecji i Rzymu oraz monarchii habsburskiej. W klasie V uczono historii 3 godziny tygodniowo i materiał obejmował historię Grecji i Rzymu do wystąpienia Grakchów, w klasie VI — 4 godziny, na których kończono starożytność i omawiano średniowiecze ze szczególnym uwzględnieniem historii papieżstwa i cesarstwa, historię nowożytną ograniczano do najważniejszych wydarzeń, a materiał kończono na wojnie trzydziestoletniej. W klasie VII w ciągu 3 godzin tygodniowo kończono naukę o historii nowożytnej, dochodząc do współczesności. W VIII klasie zajmowano się wyłącznie historią Austro-Węgier oraz współczesnymi stosunkami wewnętrznymi. Starano się dokonywać porównań (na podstawie mapy i statystyki) z innym państwami europejskimi oraz stosunkami krajowymi. Jedną godzinę w II półroczu przeznaczano na powtórzenie historii starożytnej¹³⁷. Zakres treści nauczania objęty Zarysem praktycznie nie uległ większej zmianie aż do roku 1909, niewielkiej korekcie poddano rozkład nauki (1871 r.) oraz cele i metody nauczania sprecyzowane instrukcją z 1884 roku. Instrukcja ta przenosiła punkt ciężkości z pojmowania historii w związkach pragmatycznych na związki przyczynowe oraz bardziej oddzielała historię od geografii. Polecała także, aby skracać naukę dziejów średniowiecznych, rewolucji francuskiej i cesarstwa we Francji. Nauczyciele doceniali wskazówki dydaktyczne zawarte w instrukcji, ale uznawali je za zbyt idealistyczne¹³⁸. W zakresie historii powszechnej, gimnazjum klasyczne w tym okresie dawało dość dobrą znajomość historii starożytnej i dziejów monarchii habsburskiej.

Historia Polski, zwana w programach historią kraju rodzinnego, została wprowadzona okólnikiem RSK z 12 I 1872 r.¹³⁹, zapowiedziana wcześniej zarządzeniem Agnora Gołuchowskiego zgodnie z zaleceniem MWiO z 28 X 1871 r., jako przedmiot nadobowiązkowy¹⁴⁰. Przez historię kraju rodzinnego rozumiano dzieje Polski i Rusi. Program sprecyzowano rozporządzeniem RSK z 1 X 1873 roku, według którego nauka historii kraju rodzinnego odbywała się w klasie II 1 godzinę w tygodniu i obejmowała dzieje Polski do 1492 roku, w klasie IV również 1 godzinę tygodniowo, którą przeznaczano na historię po 1492 roku. Początkowo w gimnazjum wyższym nauka miała odbywać się również po jednej godzinie w klasie VI i VII, ale w 1891 roku RSK opracowała plan nauki, według którego historia kraju rodzinnego była w klasie VII w pierwszym półroczu po 1 godzinie i omawiano historię od X–XIII wieku, w drugim

¹³⁷ Ibidem, s. 615–616.

¹³⁸ A. Sokołowski, *Uwagi nad nową instrukcją do nauki historii w szkołach średnich*, „Muzeum”, R. II: 1886, s. 658–669.

¹³⁹ W. Zwolska, *Sprawa nauczania historii kraju rodzinnego w gimnazjach galicyjskich w latach 1867–1914*, „Małopolskie Studia Historyczne”, R. 9: 1966, z. 1/2, s. 27; Cz. Majorek, *Historia utylitarna i erudycyjna. Szkolna edukacja historyczna w Galicji (1772–1918)*, Warszawa 1990, s. 188; A. Puszka, *Nauczyciele historii i geografii państwowych szkół średnich w Galicji w okresie autonomii 1868–1914*, Lublin 1999, s. 147.

¹⁴⁰ W. Zwolska, *Sprawa nauczania...*, s. 26.

półroczu po 2 godziny i zajmowano się dziejami od XIV do połowy XVII wieku. W VIII klasie zajęcia odbywały się wyłącznie w pierwszym semestrze i dotyczyły dziejów Polski do jej upadku oraz historię Galicji. Po roku 1909, w którym wprowadzono ostatnią zmianę w nauczaniu historii Polski, lekcje miały odbywać się w klasie III, IV, VI (w drugim półroczu), VII i VIII (w pierwszym półroczu) po 1 godzinie tygodniowo, obejmując swym zakresem dzieje Polski, Rusi i Litwy od czasów najdawniejszych do najnowszych¹⁴¹. Frekwencja uczniów gimnazjów krakowskich na lekcjach historii Polski była znakomita i wynosiła od początku lat osiemdziesiątych z nielicznymi wyjątkami 100% (nie spadła poniżej 99%), we wcześniejszym okresie, tzn. w latach 1872–1880 kształtowała się pomiędzy 88% a 100%. Pomimo tego, narzekano na poziom wiedzy uczniów¹⁴².

W dniu 24 III 1891 roku RSK wydała tymczasowe wskazówki do nauczania historii kraju rodzinnego i proponowała przy nauce historii powszechnej, szczególnie w klasach wyższych, uwzględnianie historii Polski¹⁴³. Szczególnie polecano zwracać uwagę na fakty dotyczące Słowiańszczyzny, stosunków cesarstwa z Polską Piastów, sprowadzenia Krzyżaków i ich dziejów w Prusach, najazdów Mongołów, wojen husyckich, stosunków habsbursko-jagiellońskich, wojny trzydziestoletniej, wojen polsko-szwedzko-rosyjskich o wpływy na Bałtyku i rozbiorów. Nauczyciel musiał jednak w wykładzie trzymać się wyznaczonych podręczników, obowiązywał zakaz dyktowania własnych notatek lub odnoszenia się do innych podręczników niż wyznaczone¹⁴⁴. Środowiska nauczycielskie powszechnie uważały, że czas przeznaczony na naukę historii polskiej jest za mały. W 1892 roku, a więc w dwadzieścia lat po wprowadzeniu historii kraju rodzinnego, redakcja „Muzeum” pisała: „Znajomość historii polskiej między młodzieżą naszą należy, mówiąc bez ogródek, do nader rzadkich zjawisk”¹⁴⁵. Zarzucono przy tym szkole, że nie wypełnia pod tym względem swych obowiązków, że pomija się okazję przedstawiania spraw z przeszłości Polski na lekcjach historii powszechnej¹⁴⁶. Podkreślano również fakt ograniczania przez instrukcję samodzielności nauczy-

¹⁴¹ Plan nauki w c. k. gimnazjum klasycznym w roku szkolnym 1910/1911, oparty na rozporządzeniu c. k. RSK z dnia 2 VIII 1909 r. l. 44242, *Sprawozdanie [...] Gimnazjum IV w Krakowie za rok szkolny 1910*, Kraków 1910.

¹⁴² CAHU, Akta RSK, F. 178, Syg. 178/3/206, Protokół konferencji pod przewodnictwem c.k. Inspektora Szkolnego A. E. Czerkawskiego w dn. 24.06.1887 odbytej w Gimnazjum św. Jacka, Inspektor stwierdził „wprost zdumiewająca jest ignorancja abiturientów w dziale historii polskiej pomimo, że istnieją książki i osobne godziny”.

¹⁴³ Tymczasowe wskazówki do nauczania Historii Kraju Rodzinnego, *Sprawozdanie c.k. RSK za rok szkolny 1890/1891*, Lwów 1891, s. 22.

¹⁴⁴ Okólnik RSK z dn. 24.03.1891, „Muzeum”, R. VII: 1891, s. 615.

¹⁴⁵ *Kilka słów o nauce historii krajowej*, „Muzeum”, R. VIII: 1892, s. 23.

¹⁴⁶ CAHU, F 178, Syg. 178/3/206, Protokół z konferencji.... w Gimnazjum św. Jacka, op. cit., E. Czerkawski stwierdził, że Historię Polski należy traktować jako integralną część historii powszechnej i trzeba wytworzyć przekonanie, że Historia Polski nie jest przedmiotem nadobowiązkowym.

Tabela 9. Liczba uczniów uczęszczających na lekcje historii kraju rodzinnego w stosunku do liczby uprawnionych do tego uczniów poszczególnych w publicznych gimnazjach krakowskich i Gimnazjum Podgórskim w wybranych latach okresu 1868–1918

Rok	św. Anny		św. Jacka		III		IV		V		w Podgórzu	
	Liczba uczniów	%	Liczba uczniów	%	Liczba uczniów	%	Liczba uczniów	%	Liczba uczniów	%	Liczba uczniów	%
1868/69					–	–	–	–	–	–	–	–
1870/71					–	–	–	–	–	–	–	–
1875/76			109 ^a	87,9	–	–	–	–	–	–	–	–
1880/81			256 ^a	100	–	–	–	–	–	–	–	–
1885/86	271 ^a	100	212 ^a	100	248 ^a	100	–	–	–	–	–	–
1890/91	0	0	203 ^a	100	254 ^a	100	–	–	–	–	–	–
1895/96	246 ^a	100	173 ^b	100	167 ^a	100	–	–	–	–	–	–
1900/01	477 ^a	100	215 ^a	100	261 ^a	100	–	–	–	–	246 ^c	100
1905/06	436 ^d	100	385 ^d	100	392 ^a	99,2	156 ^a	100	–	–	314 ^d	100
1910/11	338 ^a	100	290 ^a	100	516 ^d	100	0	0	151 ^a	100	251 ^d	100

^a — klasy III, IV, VI, VII; ^b — klasy IV, VI, VII, VIII; ^c — klasy III, IV, V, VI, VII, VIII;

^d — klasy III, IV, VI, VII, VIII

Źródło: Opracowano na podstawie *Sprawozdań dyrektorów poszczególnych szkół za lata 1868–1911*.

ciela. Zmiana na lepsze nastąpiła po wspomnianym wyżej okólniku z 1891 roku. Rozporządzenie MWiO z 1892 roku wprowadziło nowy plan nauczania w gimnazjum niższym, ale w samym nauczaniu historii nie dokonano większych zmian¹⁴⁷. Nastąpiły one dopiero w 1909 roku, kiedy poza zwiększeniem siatki godzin wprowadzono w klasie pierwszej na historii powszechnej elementy dziejów ojczystych (najważniejsze podania, postaci i fakty z dziejów historii polskiej) a w klasie VII uwzględniać miano również elementy historii kultury. Celem nauczania w nowym planie było poznanie faktów historycznych i ich uwarunkowań w chronologicznej kolejności. Szczególnie dokładnie polecano zająć się analizą różnorodnych czynników rozwoju w kraju ojczystym i w monarchii habsburskiej, co miało doprowadzić do zrozumienia przeobrażeń politycznych, gospodarczych i społecznych. W programie z 1909 r. postulowano również wprowadzenie na lekcje źródeł historycznych. Miały być one wykorzystywane zarów-

¹⁴⁷ Rozporządzenie MWiO, z dn. 24. 05. 1892 r. l. 11372 do wszystkich c. k. Krajowych Rad Szkolnych w sprawie zmiany planu naukowego w niższym gimnazjum, „Muzeum”, R. VIII: 1892, s. 667–668.

¹⁴⁸ H. Wójcik-Lagan, *O nowy kształt edukacji historycznej. Sprawa wykorzystania źródeł w teorii i praktyce szkolnej z lat 1890–1918*, „Przegląd Humanistyczny” 1983, nr 3, s. 64.

no w czasie wykładu nauczyciela, jak i w formie wypisów do samodzielnej pracy uczniów¹⁴⁸.

Podstawową trudnością w nauczaniu historii był w początkowym okresie brak polskich podręczników zarówno do historii powszechnej, jak i polskiej. W gimnazjum niższym do nauczania historii powszechnej stosowano podręcznik Teodora Weltera. Był to podręcznik, który stosowano już na początku lat 50. XIX wieku w Gimnazjum św. Anny w tłumaczeniu Antoniego Poplińskiego, a następnie Zygmunta Sawczyńskiego¹⁴⁹ i ta wersja była używana w interesującym nas okresie. Książka Weltera początkowo uchodziła za jeden z lepszych niemieckich podręczników, odpowiadała ówczesnym wymaganiom programowym. Podręcznik skonstruowany był w formie narracji opartej o wybrane postaci, lecz ich dobór niekoniecznie wiązał się z zasługami historycznymi; były wśród nich postaci mityczne, np. Adam i Ewa. Całość nasycona była dużą ilością szczegółowych dat oraz nazw geograficznych i ograniczała się do historii politycznej. Z. Sawczyński w swym tłumaczeniu dodał fragmenty dotyczące historii Polski. Na końcu książki umieszczono tablice chronologiczne.

W gimnazjum wyższym posługiwano się podręcznikiem Wilhelma Pütza, początkowo w tłumaczeniu A. Kamińskiego, a następnie W. Niedzielskiego i E. Gołębiowskiego¹⁵⁰, którzy przetłumaczyli tom I, następne tomy wyszły w tłumaczeniu L. Tatomira. We wstępie autor wyjaśniał pojęcie historii i źródeł historycznych, wymieniał i przedstawiał znaczenie nauk pomocniczych historii oraz wprowadzał różne oznaczenia czasu i kalendarza. Poszczególne części poświęcone były kolejnym kontynentom, poprzedzał je wstęp geograficzny, następnie w niektórych przypadkach (np. przy omawianiu historii Rzymu) autor wymieniał źródła i przechodził do spraw historycznych. Podstawą treści historycznych były wydarzenia polityczne, działalność władców, dyplomacja. Autor wprowadził również krótkie rozdziały poświęcone kulturze poszczególnych narodów i epok, omawiając rozwój dziejopisarstwa greckiego, filozofii, matematyki, medycyny. Pozwalało to uczniowi na wyrobienie sobie ogólnego poglądu na temat genezy nauki nowożytnej i jej stosunku do nauki antycznej¹⁵¹. Poszczególne tematy, co było rzadkością, zaopatrzone w przypisy, brakowało natomiast w podręczniku jakichkolwiek pomocy ikonograficznych. Książkę Pütza zastąpiono w latach osiemdziesiątych podręcznikiem Antona Gindelego w tłumaczeniu Michała Markie-

¹⁴⁹ A. Popliński, *Historia powszechna dla klas niższych szkół realnych i gimnazjalnych na wzór Weltera ułożona...*, T. I–II, Poznań 1844–1850; T. Welter, *Dzieje powszechne skrócone*. Przełożył na język polski Zygmunt Sawczyński, Cz. I: *Dzieje starożytne*, Cz. II: *Dzieje wieków średnich*, Cz. III: *Dzieje nowożytne*, Kraków 1865.

¹⁵⁰ W. Pütz, *Rys geografii i historii powszechnej dla klas wyższych*. Z XII wydania niemieckiego, tłumaczenie W. Niedzielskiego, E. Gołębiowskiego, T. I: *Świat Starożytny*, Lwów 1869, T. II: *Wiek średni*, Lwów 1870, T. III: *Dzieje Nowożytne*, Lwów 1870 (T. II i T. III w tłumaczeniu L. Tatomira).

¹⁵¹ J. Dybiec, *Nauczanie historii...*, s. 155.

¹⁵² A. Gindely, *Dzieje powszechne dla wyższych klas szkół średnich*. Według czwartego wydania przełożył M. Markiewicz, T. I: *Dzieje starożytne*, T. II: *Dzieje średniowieczne*, T. III: *Dzieje nowożytne*, Rzeszów 1878–1879.

wicza¹⁵². Podręcznik Gindelego obejmował okres do roku 1871, był nowocześniejszy niż poprzednio stosowany podręcznik, zawierał tablice genealogiczne i przeglądy chronologiczne. Bardziej opisowy język podręcznika sprawiał, że był łatwiejszy dla uczniów. Oczywiście posiadał wiele wad typowych dla ówczesnych podręczników, przede wszystkim przeładunek faktami, poza tym jako podręcznik niemiecki ujmował historię z perspektywy niemieckiej i poświęcał wiele miejsca problematyce habsburskiej. Główną rolę w dziejach autor przypisywał jednostkom, wojnom i dyplomacji.¹⁵³ Pomimo, że ten obszerny, liczący ponad tysiąc stron podręcznik poświęcony był w większości historii politycznej, to jednak w porównaniu z wcześniejszymi uwzględniał historię społeczną i historię kultury w znacznie większym niż dotychczas zakresie. Pod hasłami „oświata” i „cywilizacja” uczeń otrzymywał dość często informacje o przeszłości nauki¹⁵⁴. Należy jednak odnotować, że choć autor uwzględnił w niewielkim wymiarze dzieje cywilizacji nowożytnej, to jednak znalazło się kilka stron poświęconych literaturze polskiej.

W VIII klasie stosowano podręcznik Wacława Władysława Tomka¹⁵⁵ przetłumaczony i uzupełniony przez Michała Markiewicza, poświęcony dziejom monarchii austro-węgierskiej. Rozdział VII, poświęcony okresowi od kongresu wiedeńskiego do 1867 roku, został dopisany przez tłumacza. Poza tekstem dotyczącym dziejów politycznych, znalazły się w podręczniku krótkie fragmenty poświęcone rolnictwu, przemysłowi, handlowi i oświacie. Podobny zakres tematyczny obejmował podręcznik Emanuela Hannaka¹⁵⁶, stosowany w klasie VIII. Książka obejmowała historię, geografii, statystykę i topografię Austrii oraz krajów koronnych. Autor próbował stworzyć uniwersalny podręcznik przeznaczony dla całego gimnazjum tzn. również dla klasy czwartej, zaznaczając we wstępie, które rozdziały obejmują program gimnazjum niższego, a które wyższego, tekst dodatkowo zróżnicowano czcionką.

W miarę upływu lat i wraz z rozwojem świadomości narodowej podręczniki do historii powszechnej krytykowano, zarzucając im germanocentryzm, przeładunek faktami, niedostosowanie do poziomu i możliwości umysłowych uczniów, a także pomijanie istotnych faktów z dziejów Polski¹⁵⁷. W latach osiemdziesiątych rozpoczęto szeroką dyskusję na temat podręczników, programów i metod nauczania. Objęła ona różne środowiska — polityków, naukowców i nauczycieli. Akademia Umiejętności powołała spośród swoich członków komisję, która miała przygotować propozycje zmian w nauczaniu w ogóle. Historię zajął się profesor gimnazjalny Juliusz Miklaszewski,

¹⁵² W. Zwolska, *Podręczniki historii w gimnazjach galicyjskich w latach 1867–1914*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, Seria I, Nauki Humanistyczno-Społeczne, Łódź 1972, z. 86, s. 28.

¹⁵⁴ J. Dybiec, *Nauczanie historii...*, s. 156.

¹⁵⁵ W. W. Tomek, *Dzieje monarchii austriacko-węgierskiej dla szkół średnich*. Przetłoczył i uzupełnił M. Markiewicz, Rzeszów 1877.

¹⁵⁶ E. Hannak, *Rys historyczno-statystyczny Państwa Austriackiego*, dla gimnazjów i szkół realnych z języka niemieckiego na język polski przetłoczył Ludwik Sternal, Lwów 1873.

¹⁵⁷ Cz. Majorek, *Historia učitelnar...*, s. 285.

jednak jego propozycje nie spotkały się z pozytywnym odzewem. Wkrótce pojawiły się pierwsze efekty dyskusji w postaci długo oczekiwanych polskich podręczników.

W 1884 roku ukazał się podręcznik profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego Anatola Lewickiego¹⁵⁸ do nauki historii Polski oraz do historii powszechnej, również napisany przez krakowskiego profesora Wincentego Zakrzewskiego¹⁵⁹. Podręczniki te stały się niezwykle popularne, a ich żywotność imponująca (podręcznik Zakrzewskiego stosowano do 1932 roku, zaś Lewickiego był używany na emigracji jeszcze po II wojnie). Książka Lewickiego została natychmiast zaliczona w poczet książek zalecanych przez RSK do nauki w szkołach średnich. Była bardzo dobra pod względem merytorycznym, ale w dwóch pierwszych wydaniach bardzo obszerna. Tymczasowe wskazówki RSK mówiły, aby „iść porządkiem Lewickiego, jednak wstrzymać się od szczegółowego wykładania wszystkich paragrafów”, podawały strony, które były obowiązujące¹⁶⁰. W 1893 roku autor dokonał wielu przeróbek, przeprowadził selekcję materiału, szczególnie w zakresie historii politycznej, która dominowała, i uczynił go łatwiejszym dla uczniów. Podręcznik Zakrzewskiego również wyróżniał się wysokim poziomem naukowym. Autor nie skupiał się wyłącznie na dziejach politycznych, lecz wprowadzał zagadnienia społeczno-ustrojowe i kulturowe. Ukazywał fakty historyczne w związkach genetycznych i, chociaż podręcznik był obszerny i szczegółowy, ze względu na przejrzysty i logiczny wykład znalazł szerokie zastosowanie w gimnazjach galicyjskich. Uznawany był on za pierwszy nowoczesny podręcznik historii powszechnej, stojący na najwyższym poziomie europejskim¹⁶¹. Te dwa podręczniki zdominowały nauczanie w gimnazjum wyższym, w niższym stosowano jeszcze w gimnazjach krakowskich podręczniki Kazimierza Krotoskiego¹⁶², Aleksandra Semkowicza¹⁶³ i Karola Rawera¹⁶⁴, który połączył historię z geografiami, umieszczając w swych *Dziejach ojczystych* krótki przegląd geografii ziem dawnej Rzeczypospolitej. Pomimo zarzucanych uproszczeń, był jednym z bardziej popularnych w Galicji¹⁶⁵. Książka Semkowicza, zgodnie z tytułem, rzeczywiście była zbiorem opowiadań z dziejów powszechnych. Mało dat, stosunkowo dużo ilustracji, wśród nich również rekonstrukcje zabytków architektury, mapki i tablice z datami wskazują na chęć dostosowania sposobu narracji do poziomu uczniów. Treść koncentrowała się wokół postaci zarówno mitycznych, jak i historycznych (Odyszeusz obok Solona).

¹⁵⁸ A. Lewicki, *Zarys historii Polski i krajów ruskich z nią połączonych*, Kraków 1884.

¹⁵⁹ W. Zakrzewski, *Historia powszechna na klasy wyższe*, T. I: *Historia starożytna*, T. II: *Historia wieków średnich w zarysie*, T. III: *Historia nowożytna w zarysie*, Lwów-Kraków 1891–1899.

¹⁶⁰ Okólnik RSK z dn. 24.03.1891 r. „Muzeum”, R. VII: 1891, s. 615–616.

¹⁶¹ J. Maternicki, *Dydaktyka historii w Polsce 1773–1918*, Warszawa 1974, s. 96.

¹⁶² K. Krotoski *Opowiadania z dziejów monarchii austriacko-węgierskiej w związku z historią powszechną*, Lwów 1910.

¹⁶³ A. Semkowicz, *Opowiadania z dziejów powszechnych*, cz. I i II, Lwów 1893, 1894.

¹⁶⁴ K. Rawer, *Dzieje ojczyste*, Lwów 1895.

¹⁶⁵ M. Wierzbička, *Popularne podręczniki dziejów Polski w latach 1864–1914*, [w:] *Edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX wieku*. Zbiór studiów pod. red. J. Maternickiego, Warszawa 1981, s. 378.

W większości wymienionych podręczników autorów galicyjskich widoczny był wpływ krakowskiej szkoły historycznej i poglądów twórców tej grupy: Bobrzyńskiego, Szujskiego i Kalinki, czego rezultatem była widoczna w nich pesymistyczna wizja dziejów Polski¹⁶⁶.

Podręcznik był podstawowym środkiem dydaktycznym, jaki wówczas stosowano, korzystano również z tablic chronologicznych i map zarówno niemieckich, jak i polskich¹⁶⁷. Było to zresztą wymagane reskryptem MWiO z 14 XII 1897 r., w myśl którego nauka historii i statystyki monarchii austro-węgierskiej miała się odbywać zawsze na podstawie mapy. Według ówczesnych poradników metodycznych mapa miała służyć analizie tendencji rozwojowych mocarstw, sprzeczności interesów poszczególnych państw, charakteru wojen i wymiany zdobyczy cywilizacyjnych¹⁶⁸. Z polskich map najczęściej używano mapy Jana Topolnickiego¹⁶⁹, Waleriana Hecka¹⁷⁰, Jana Babireckiego¹⁷¹. Z atlasów największym powodzeniem cieszył się atlas Pützgera¹⁷².

W szkołach używano również albumów i fotografii będących często na wyposażeniu gabinetów historycznych. Dużą popularnością cieszyły się tablice Cybulskiego do dziejów starożytnej Grecji i Rzymu¹⁷³. Pewnym novum było wykorzystywanie na lekcjach geografii i historii widokówek z różnych stron świata¹⁷⁴. W omawianym okresie krystalizowało się pojęcie historii jako nauki, przeciwstawione historii jako przedmiotowi nauczania¹⁷⁵. Pod wpływem rozwoju pedagogiki i psychologii zaczęto dostrzegać znaczenie stosowanych metod i środków. Przyjęto wówczas podstawowe zasady nauczania obowiązujące do dziś, takie jak zasada przystępności czy poglądowości. W metodach przeważały, szczególnie w gimnazjum niższym metody podające — opowiadanie i wykład — powszechnie stosowane i zalecane (Okólnik RSK z 11 XII

¹⁶⁶ K. Gawroński, *Wpływ krakowskiej szkoły historycznej na galicyjskie podręczniki historii Polski doby pozytywizmu*, „Przegląd Humanistyczny” 1981, nr 6, s. 147.

¹⁶⁷ W. Zwolska, *Rola historii i metody jej nauczania w gimnazjach galicyjskich*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, R XIII: 1970, nr 4, s. 548–549; W. Marmon, *Mapa jako pomoc dydaktyczna w polskiej teorii nauczania historii w drugiej połowie XIX i początku XX w.*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie”, z. 109, *Prace Historyczne*, XII: 1987, s. 241–250.

¹⁶⁸ S. Sobiński, *Uwagi metodyczne o nauczaniu historii*, Warszawa 1910, s. 82–83.

¹⁶⁹ J. Topolnicki, *Mapa Rzeczypospolitej Polskiej ułożona i rysowana w roku 1862 podług map Lelewela, Wrotnowskiego i Zannoniego i podług opisów Balińskiego, Lelewela i Sarnickiego*, Lwów 1864.

¹⁷⁰ W. Heck, *Mapa historyczna Polski*, Kraków 1895.

¹⁷¹ J. Babirecki, *Polska wieku XV*, Kraków 1896.

¹⁷² W. Pützger, *Atlas historyczny do dziejów starożytnych, średniowiecznych i nowożytnych dla użytku wyższych i średnich zakładów naukowych Austro-Węgier*. Wydanie polski opracowali A. Lewicki i W. Bojarski, Wiedeń 1903.

¹⁷³ *Tabulae, quibus antiquitates Graecae et Romanae illustratus*, edidit Sthephanus Cybulski, Lwów 1893.

¹⁷⁴ A. Puszka, *Nauczyciele historii...*, s. 175.

¹⁷⁵ W. Zwolska, *Rola historii...*, s. 539.

¹⁷⁶ *Sprawozdanie c.k. RSK za rok szkolny 1894/1895*, Lwów 1895, s. 13.

1894)¹⁷⁶. W wyższych klasach starano się wskazywać związki i zależności pomiędzy faktami, próbowano również wspólnie rozwiązywać problemy, wykład przeplatano heureka, dyskusją, a od lat dziewięćdziesiątych starano się uwzględniać źródła, szczególnie przy przedstawianiu ważnych i skomplikowanych problemów¹⁷⁷. Wynikało to z przyjętej tzw. metody regresywnej (odnoszącej się do układu treści nauczania), którą L. Finkel definiował: „Metoda nauczania historii jest jedna: od prostych ku złożonym pojęciom, od przyczyn do skutków, od stosunków łatwych do zawiłych”¹⁷⁸. Od ucznia wymagano jednak przede wszystkim znajomości dat, faktów, nazwisk i związków między nimi.

Matematyka

Wśród przedmiotów matematyczno-przyrodniczych matematyka zajmowała naczelną pozycję. Przeznaczano na nią najwięcej godzin i stawiano dość duże wymagania. W gimnazjum niższym celem nauki było zdobycie pewności w podstawowych działaniach na liczbach i ich praktycznym zastosowaniu. Z geometrii natomiast — znajomość form geometrycznych i ich własności. W planie naukowym wydzielano zakres treściowy osobno dla arytmetyki i tzw. geometrii pogładowej, ale czas przeznaczony na nie był łączny. Geometrię wprowadzano początkowo w drugim półroczu I klasy, a od 1909 roku po czterech tygodniach nauki. W klasie I w czasie 3 godzin tygodniowo dzieci poznawały dziesiętny system liczbowy, rzymskie cyfry, cztery podstawowe działania na liczbach, metryczny system miar i wag, podzielność i rozkładanie na czynniki pierwsze oraz miały ćwiczenia przygotowujące do ułamków. Z geometrii zaczynało od prostych form, takich jak prosta, linie równoległe, koło, trójkąt i jego podstawowe własności. W pozostałych klasach gimnazjum niższego nauka trwała również po 3 godziny tygodniowo i rozszerzano wiadomości uczniów w zakresie arytmetyki o ułamki dziesiętne, zwyczajne, procenty, zasady stosunków i proporcji, potęgowanie, pierwiastkowanie do trzeciej potęgi, równania I stopnia z 1 lub 2 niewiadomymi oraz II i III stopnia, które miały zastosowanie w geometrii. Z geometrii analizowano właściwości koła, czworoboków, podobieństwo, położenie płaszczyzn i prostych, wprowadzano twierdzenie Pitagorasa i proste przypadki obliczania powierzchni i objętości. Dobór treści w programie gimnazjum niższego miał charakter bardziej praktyczny.

W gimnazjum wyższym celem nauczania była gruntowna znajomość elementów matematyki. W V klasie na matematykę przeznaczano 4 godziny, po 2 na arytmetykę i geometrię (w 1909 r. zmniejszono o 1 godzinę), w klasie VI i VII obowiązywały 3 godziny, a w klasie VIII — 2, które przeznaczano na powtórzenie całego materiału. Kontynuowano i rozwijano zagadnienia z poprzednich lat, poszerzając je o systematyczną analizę. Wprowadzano dowody i uzasadnienia reguł praw i twierdzeń. Starano się również, aby uczniowie poznali zagadnienia ze stereometrii, trygonometrii i geometrii analitycznej. Proponowano również zadania wprowadzające praktyczne elementy,

¹⁷⁷ H. Wójcik-Łagan, *O nowy kształt...*, s. 59–74.

¹⁷⁸ L. Finkel, *O tak zwanej metodzie regresywnej*, „Muzeum”, R. X: 1894, s. 79.

takie jak obliczanie procentu składanego czy renty. Zadania szkolne we wszystkich klasach przeprowadzano po 3 w semestrze, zadania domowe w formie ćwiczeń zadawano z lekcji na lekcję, ale przepisy sugerowały, aby nie były one z dnia na dzień.

Od roku 1884, w którym wydano instrukcję w nauczaniu matematyki, położono nacisk na ćwiczenia, zakazując uczenia samej teorii. Polecano szczególnie metodę indukcyjną, pogląd i współpracę pomiędzy uczniami a nauczycielem¹⁷⁹. Reforma z 1909 roku, przeprowadzona pod hasłami „uwydatnienia niektórych, przeważnie realistycznych przedmiotów”, nie wprowadziła rewolucyjnych zmian w nauczaniu matematyki. Podjęto jednak starania, by w większym stopniu uwzględnić rozwój umysłowy uczniów, dostosować materiał do potrzeb życia, dokonano próby korelacji matematyki z innymi przedmiotami, np. fizyką, geografią, oraz usunięto materiał przestarzały¹⁸⁰. Wydzielono 3 stopnie w nauczaniu matematyki. Stopień pierwszy obejmował klasy I–III i przeznaczony był na nabywanie wstępnych wiadomości o liczbach i prawidłach rachunkowych. Z geometrii wprowadzono łączenie wyobrażeń i zjawisk planimetrycznych z najprostszymi stereometrycznymi i starano się je przystosować do nauki innych przedmiotów (geografii, historii naturalnej), przyzwyczajano też uczniów do posługiwania się terminologią arytmetyczną i geometryczną¹⁸¹. Stopień średni, na który przeznaczano dwa lata (klasy IV, V), ukierunkowany był na ogólną arytmetykę pierwszego i drugiego stopnia działań, potęg i pierwiastków, planimetrię i stereometrię. Natomiast stopień wyższy (klasy VI, VII, VIII), którym kończono tzw. elementarną matematykę i wprowadzano pojęcie funkcji, kładł nacisk na jej zrozumienie i zastosowanie¹⁸². Polecano nie wprowadzać formalnych definicji na stopniu niższym, a i później stosować je bardzo ostrożnie. Uproszczenie i rezygnacja z części materiału pozwalała na stopniowe wprowadzanie coraz trudniejszych zagadnień. Uwagi planu wielokrotnie podkreślały, że należy dążyć do uzyskania zastosowań w takiej formie, aby były przydatne do wykorzystania w życiu codziennym i na innych przedmiotach.

Podręcznikami używanymi w klasach młodszych do nauki arytmetyki i algebry były książki autorstwa Władysława Zajączkowskiego i Mariana Baranieckiego, Ignacego Kranza i Kazimierza Strutyńskiego, Jerzego Michułowicza i Placyda Dziwińskiego

¹⁷⁹ S. I. Możdżeń, *Podręczniki w galicyjskich szkołach...*, s. 120.

¹⁸⁰ Rozporządzenie c. k. RSK, wprowadzające nowy plan nauki w gimnazjach galicyjskich, L. 44 242, Reskrypt MWiO z 6. 07. 1909, na podstawie planu z rozporządzenia z 20. 03. 1909 r. Dziennik Rozporządzeń Krajowych Nr 7, Lwów 1909, s. 22–26.

¹⁸¹ Ibidem.

¹⁸² Ibidem.

¹⁸³ W. Zajączkowski, *Początki arytmetyki do użytku szkół średnich, zastosowane na klasę I i II*, Lwów 1887; M. Baraniecki, *Podręcznik arytmetyki i początków algebry w czterech częściach, dla uczniów klas niższych gimnazjów i szkół realnych Galicji*, cz. 1–4, dla klas I–IV, Kraków 1894–95; I. Kranz, *Arytmetyka i algebra. Podręcznik dla niższych klas szkół średnich*, cz. I, na klasę I i 2, Kraków 1904; I. Kranz, *Arytmetyka na klasę I, II, III*, Kraków 1910–1911; I. Kranz, *Geometria poglądowa. Podręcznik dla niższych klas szkół średnich*, cz. I, Kraków 1907, cz. II, Kraków 1908; K. Strutyński, *Arytmetyka. Stopień niższy dla klasy I, II, i III szkół średnich*, Lwów 1912; J. Michułowicz, *Podręcznik arytmetyki dla klasy IV*, Lwów 1911; P. Dziwiński, *Podręcznik arytmetyki*, Lwów 1912.

skiego¹⁸³. Geometrii uczono przez prawie cały okres autonomiczny z podręczników Franciszka Moćnika w przeróbkach i tłumaczeniach Grzegorza Maryniaka, Mieczysława Jamrógiewicza i Ignacego Kranza¹⁸⁴, po zmianach z roku 1909 stosowano *Geometrię* Antoniego Łomnickiego¹⁸⁵. W klasach wyższych uczono z podręczników Mariana Baranieckiego¹⁸⁶ lub tłumaczeń Moćnika dokonanych przez Józefa Bodyńskiego i Tomasza Staneckiego¹⁸⁷, a także z podręcznika Placyda Dziwińskiego¹⁸⁸. Ten ostatni podręcznik zasługuje na uwagę z dwóch względów: po pierwsze, od czasu I wydania w 1891 r. był wykorzystywany w szkolnictwie aż do 1918 r.; po drugie, jako niezwykle syntetyczny podręcznik zawierał między innymi zwięźle przedstawiony rys historyczny algebry jako dziedziny naukowej. Pokazywał wkład uczonych do algebry, rozwój wybranych problemów tej nauki, jej stan w poszczególnych epokach i dorobek różnych ludów w tym zakresie¹⁸⁹. Geometrię objaśniano również z przerobionych książek Moćnika¹⁹⁰ oraz Łomnickiego¹⁹¹.

Jak wynika z tego zestawienia, wśród autorów dominował Franciszek Moćnik, którego podręczniki przeznaczone były dla wszystkich poziomów nauczania. W klasach I–IV w podręcznikach zaczynało się od czterech działań na liczbach całkowitych i ułamkach, następnie uczniowie poznawali rachunki procentowe, miary, wagi i ich zamiany, system monetarny państwa i innych krajów, ćwiczone oznaczanie wartości monet według stopy menniczej i ich wartości obiegowej. Następnie przechodzono do wyrażań algebraicznych, potęgowania, pierwiastkowania. Podręczniki zawierały dużo definicji, a także przykłady, ćwiczenia i zadania. Ostateczny kształt podręczników, będących tłumaczeniami Moćnika, zależał od autora wersji polskiej. W tłumaczeniu Bodyńskiego dominuje teoria, ćwiczeń i przykładów zadań jest niewiele. W przekładach Staneckiego i Maryniaka podobne wstępy wprowadzają w podstawowe pojęcia, takie jak określenie, pewnik, twierdzenie, dowód, wniosek, ale różnią się układem treści w poszczególnych rozdziałach i rozmieszczeniem ćwiczeń. Naukę wspomagano w kla-

¹⁸⁴ F. Moćnik, *Geometria poglądowa dla klas niższych szkół średnich*. Przełożył na język polski Grzegorz Maryniak, Lwów 1896; M. Jamrógiewicz, *Geometria poglądowa dla niższych klas gimnazjalnych*, Lwów 1897; M. Jamrógiewicz, K. Strutyński, *Geometria poglądowa. Stopień niższy, dla klas I, II, III, szkół średnich*, Lwów 1912; I. Kranz, *Geometria poglądowa. Zbiór zadań*, cz. 1–2, Kraków 1907.

¹⁸⁵ A. M. Łomnicki, *Geometria, cz. I i II dla klasy IV i V*, Lwów 1911.

¹⁸⁶ M. Baraniecki, *Podręcznik algebry dla uczniów klas wyższych gimnazjów i szkół realnych w Galicji*, z. 1–3, Kraków 1892.

¹⁸⁷ F. Moćnik, *Arytmetyka i algebra dla klas wyższych gimnazjalnych i realnych*, z II wydania dzieła niemieckiego przełożył i uzupełnił Józef Bodyński, Lwów 1879; T. Stanecki, *Arytmetyka i algebra dla klas wyższych gimnazjalnych i realnych*. Podług dzieła niemieckiego F. Moćnika, Lwów 1872.

¹⁸⁸ P. Dziwiński, *Zasady algebry dla wyższych klas gimnazjów i szkół realnych*, Lwów 1891.

¹⁸⁹ J. Dybiec, *Nauczanie historii...*, s. 161.

¹⁹⁰ F. Moćnik, *Geometria dla użytku wyższych klas szkół gimnazjalnych i realnych*, przełożył T. Stanecki; Idem, *Geometria dla wyższych klas szkół średnich*, przełożona przez T. Staneckiego, Lwów 1889; Idem, *Geometria poglądowa dla klas wyższych szkół średnich*, przełożył G. Maryniak, Lwów 1889.

¹⁹¹ A. M. Łomnicki, *Geometria, cz. I, dla klasy IV i V, Planimetria i stereometria*, Lwów 1911; Idem, *Geometria dla klasy VI, VII, VIII*, Lwów 1912.

sach VI–VIII tablicami logarytmicznymi i zbiorami zadań, wśród których dominowały książki wspomnianego już Ignacego Kranza¹⁹². Logarytmy tego wieloletniego nauczyciela gimnazjów krakowskich były wielokrotnie wznawiane, aż do roku 1930, podobnie jak i jego podręczniki dla klas niższych, które skutecznie konkurowały z przeróbkami Močnika od połowy pierwszego dziesięciolecia XX wieku. Są one ważnym wkładem krakowskich nauczycieli w proces tworzenia polskich podręczników szkolnych.

Historia naturalna

Pod tą nazwą rozumiano początkowo szeroko pojęte nauki przyrodnicze obejmujące swym zakresem wiadomości z zoologii, botaniki, mineralogii, fizyki i chemii. W planach nauczania do 1909 roku wszystkie te dziedziny występowały łącznie, mimo że faktycznie fizykę z chemią wydzielano w klasach IV, VII i VIII. Celem nauczania w gimnazjum niższym było zaznajomienie uczniów z najważniejszymi elementami świata organicznego i nieorganicznego. Poznanie oparte miało być na bezpośrednim oglądaniu okazów. Uczeń miał nabyć umiejętności w rozpoznawaniu cech gatunków roślin i zwierząt. Z mineralogii miał umieć rozpoznawać i opisywać minerały oraz główne rodzaje skał. W gimnazjum wyższym celem nauki był systematyczny przegląd grup roślin i zwierząt na podstawie wiadomości z morfologii, anatomii i fizjologii, a także znajomość kształtów i własności minerałów oraz informacje dotyczące budowy i rozwoju kuli ziemskiej. Nauka odbywała się w klasie I przez 2 godziny tygodniowo, które przeznaczone były na zoologię i botanikę, w klasie II również 2 godziny, na których kontynuowano zagadnienia poświęcone roślinom i zwierzętom. Klasa III podzielona była między mineralogię i fizykę, na której zajmowano się ogólnymi i specyficznymi właściwościami ciał, nauką o cieple i elementami chemii doświadczalnej. IV klasa przeznaczona była na fizykę, wiadomości dotyczyły mechaniki, magnetyzmu, elektryczności, akustyki, optyki, i ciepła. W kolejnym roku nauczania, w V klasie, nauka odbywała się 2 godziny tygodniowo, z możliwością zwiększenia do 3 na wniosek rady pedagogicznej. W pierwszym półroczu nauczano krytalografii-mineralogii wraz z elementami historii rozwoju ziemi, w drugim zajmowano się systematyczną nauką botaniki. Treści nauczania w VI klasie przewidywały zoologię oraz naukę o człowieku z elementami higieny. W VII i VIII klasie przerabiano materiał z fizyki i chemii na 3 godzinach tygodniowo. Tematyka lekcji koncentrowała się wokół zagadnień rozpoczętych w gimnazjum niższym, takich jak ciepło, ogólne własności ciał, mechanika, elektryczność i magnetyzm oraz nowych, dotyczących wiadomości o ruchu, akustyce i optyce, o zasadach astronomii oraz chemii organicznej i nieorganicznej.

¹⁹² I. Kranz, *Tablice pięciocyfrowe logarytmów liczbowych, wartości funkcji trygonometrycznych i logarytmów tych funkcji do użytku szkolnego*, Kraków 1900; Idem, *Zbiór zadań matematycznych, obejmujących zadania z arytmetyki, geometrii płaskiej, stereometrii i geometrii analitycznej. Podręcznik dla klas wyższych*, Kraków 1902.

Reforma z 1909 roku definitywnie wydzieliła fizykę z historii naturalnej i zmieniła nazwę przedmiotu na nauki przyrodnicze, zmieniła także nieco spojrzenie na cel nauczania, podkreślając biologiczne związki między budową ciała a sposobem życia. Podkreślano także, by uwagę skupiać na zjawiskach typowych i łatwo dostrzegalnych cechach morfologicznych przedstawicieli świata roślinnego i zwierzęcego, tak aby uczniowie mogli samodzielnie dokonywać obserwacji. W gimnazjum wyższym wprowadzono elementy somatologii i fizjologii¹⁹³. Zmiany te doprowadziły do przebudowy siatki godzin w taki sposób, że lekcje z nauk przyrodniczych odbywały się w klasie I i II po 2 godziny, w klasie IV w drugim półroczu 3 godziny i również 3 w klasie V oraz 2 w VI¹⁹⁴. Nauka historii naturalnej miała wpływać na ogólny rozwój intelektualny uczniów, udoskonalać spostrzegawczość, wystawianie się, samodzielne myślenie i wydawanie sądów. Stosowano przede wszystkim metody opisowe połączone z wyjaśnieniami nauczyciela, oparte na porównywaniu. Dużą uwagę przywiązywano do systematyki, podkreślając jej dydaktyczne i kształcące znaczenie. W uwagach do nowego planu z 1909 roku RSK zalecała uwzględnienie w nauczaniu przyrody najbliższej okolicy (analiza świata roślin i zwierząt) oraz opieranie się na praktycznych doświadczeniach i obserwacji uczniów na okazach lub ich podobiznach. Proponowano także urządzenie częstych wycieczek¹⁹⁵.

Do wyodrębnionej w planie nauczania fizyki włączono chemię, mineralogię i elementy astronomii. Sformułowano odrębny cel nauczania fizyki dla obu poziomów gimnazjalnych. Pierwszy etap nauczania w gimnazjum niższym miał polegać na poznaniu najprostszych zjawisk przyrody na podstawie obserwacji i doświadczeń oraz miał pokazać wykorzystanie tych zjawisk w praktyce, np. w nauce mineralogii większą uwagę zwracano na właściwości fizyczne i chemiczne tych minerałów, które wykorzystywano w gospodarstwie domowym i tych, które stanowiły podstawowy składnik najważniejszych skał. Przeznaczano na niego 5 godzin nauki: 2 godziny w III klasie i 3 w IV¹⁹⁶. Drugi stopień nauczania fizyki to poznanie i zrozumienie najważniejszych zjawisk i praw z zakresu fizyki, chemii, mineralogii i astronomii, a także umiejętność matematycznego formułowania ogólnych praw fizycznych. Obejmował on klasę VII, w której na fizykę przeznaczono 4 godziny i klasę VIII z 3 godzinami nauki. Poprzez naukę fizyki uczniowie mieli nabywać umiejętności obserwacji, ścisłości w postrzeganiu, wyciągania wniosków, rozumienia związków pomiędzy zjawiskami przyrody, dostrzegania istnienia tych zjawisk w życiu codziennym. Punktem wyjścia nauki miały być doświadczenia i eksperymenty — proste, przekonujące i widoczne dla wszystkich. Dzięki nim uczniowie mieli zrozumieć drogę badania naukowego i poznać rodzaje

¹⁹³ Rozporządzenie c. k. RSK, wprowadzające nowy plan nauki w gimnazjach galicyjskich. Reskrypt MWiO 06. 07.1909, na podstawie planu z rozporządzenia z dn. 20 03 1909 r. Dziennik Rozporządzeń Krajowych nr 7, s. 26–31.

¹⁹⁴ Ibidem.

¹⁹⁵ Ibidem, s. 31.

¹⁹⁶ Ibidem, s. 31–36.

metod badawczych w fizyce. Odpowiedni dobór przykładów uwzględniający rozwój intelektualny uczniów, graficzne przedstawianie wyników, wskazywanie na praktyczne wykorzystywanie fizyki w technice miały ułatwić naukę przedmiotu¹⁹⁷. Przedstawione zmiany powstały na skutek wielu odkryć naukowych dokonanych w XIX wieku, które wymusiły wyodrębnienie i usamodzielnienie się fizyki jako przedmiotu nauczania w szkole.

Do nauki historii naturalnej w klasie I i II używano książek Maksymiliana Nowickiego¹⁹⁸, Józefa Nusbauma i Józefa Wiśniowskiego¹⁹⁹ oraz Ignacego Petelenza²⁰⁰; z nich uczono zoologii. *Zoologia dla niższych szkół gimnazjalnych* Nowickiego miała wiele wydań. Autor w przedmowie do II wydania z 1870 roku przedstawił zasady, jakimi kierował się, pisząc ten podręcznik: „ułożony według metody syntetycznej postępuje od szczegółu do ogółu, od wrażenia zmysłowego do pojęcia, jest to sposób odpowiedni dla młodych uczniów”. Podręcznik składał się z pewnego zestawu przykładów różnych gatunków świata zwierzęcego, ze szczególnym uwzględnieniem przedstawicieli z terenów ziem polskich. W sposób bardzo szczegółowy opisał autor wygląd zewnętrzny zwierząt. Początkowe wydania nie zawierały ilustracji w tekście, lecz w tzw. zwierzyńcu obrazkowym. W kolejnych wydaniach, dostosowanych do wskazówek ministerialnych z 1884 roku, rysunki są już umieszczane w tekście, liczba opisów gatunków jest ograniczona do 240, a na końcu podręczników przedstawiane są krótkie podsumowania zawierające najważniejsze cechy charakterystyczne danego gatunku. Nazwy zwierząt podawano w języku polskim, łacińskim i niemieckim.

Podręczniki Nusbauma i Wiśniowskiego zakładały, że uczniowie powinni rozpoczynać naukę zoologii od zwierząt z ich otoczenia (pies, kot, kret, kura). Z tego powodu analiza każdej grupy zwierząt była przedstawiana według tego samego schematu — od najbardziej znanego uczniom przedstawiciela danego gatunku, np. opis ssaków, który rozpoczynał książkę, zaczynał się od psa, następnie zaś przechodzono do mały. Podobnie jak we wszystkich podręcznikach do zoologii w tym czasie opisy zwierząt zaczynały od kręgowców, a kończono na pierwotniakach. Książka zawierała wiele ilustracji, kolorowe tablice na końcu książki i indeks nazw zwierząt w niej opisanych. Podręczniki Ignacego Petelenza przeznaczone były dla klas wyższych i składały się z czterech części. Część pierwsza zawierała wiadomości wstępne z zoologii i wprowadzała podstawowe pojęcia. Następnie analizowano budowę ciała człowieka, przy czym bardzo szczegółowo opisywano kościec i funkcje poszczególnych zmysłów i układów,

¹⁹⁷ Ibidem, s 31–36.

¹⁹⁸ M. Nowicki, *Zoologia dla niższych szkół gimnazjalnych*, Kraków 1870; Idem, *Zoologia dla niższych klas szkół średnich*, Kraków 1890, 1892; Idem, *Zoologia dla niższych klas szkół średnich*, Wydanie VII przerobione do nowych instrukcji przez J. Limbacha, Cieszyn 1895, Wydanie VIII, Lwów 1898.

¹⁹⁹ J. Nusbaum, J. Wiśniowski, *Zoologia na klasy niższe szkół średnich*; tychże, *Wiadomości z zoologii dla klas niższych szkół średnich*, Lwów 1910.

²⁰⁰ I. Petelenz, *Podręcznik do nauki zoologii w klasach wyższych szkół średnich napisał...*, Sambor 1890; Idem, *Zoologia dla klas wyższych szkół średnich*, Lwów 1892 i kolejne wydanie Lwów 1907.

z pominięciem układu rozrodczego. W kolejnych rozdziałach zajmowano się systematyką i przeglądem charakterystycznych form, typów i gromad zwierząt. Na tym etapie nauczania nie ograniczano się do opisów zewnętrznych, lecz przedstawiano na ilustracjach schematy budowy wewnętrznych układów i narządów zwierząt.

Do nauczania botaniki używano podręczników Mariana Łomnickiego²⁰¹ i Józefa Rostafińskiego²⁰², profesora UJ. Pierwszy z podręczników, mimo że był tłumaczeniem pracy Johanna Georga Billa, to jednak wyróżniał się tym, że zawierał przegląd piśmiennictwa dotyczącego botaniki w Polsce, w którym w układzie chronologicznym zostały zawarte wiadomości o wszystkich najważniejszych dziełach botanicznych polskich aż do lat 70. XIX wieku²⁰³. Podręczniki Rostafińskiego uznawane były za jedne z najlepszych w tym czasie. Przeznaczone dla niższego i wyższego gimnazjum i pisane specjalnie z myślą o szkole, przekraczały nieco wymagany materiał, ale podział na krótkie paragrafy umożliwiał ominięcie mniej istotnych fragmentów. Układ roślin w podręczniku przebiegał od niższych do wyższych, w ujęciu analitycznym. Na początku autor w krótkim syntetycznym ujęciu przedstawił najważniejsze zjawiska zachodzące w świecie roślin. Podręcznik zawierał bardzo dużo ilustracji — w I wydaniu z 1886 roku zamieszczono 553 drzeworyty, w II wydaniu, z 1901, 302 rycin, spis nazw polskich, z uwzględnieniem potocznych, indeks nazw łacińskich i klucz do rozpoznawania roślin. Doskonały poziom merytoryczny podręcznika sprawił, że był on ówczesnie niezwykle popularny.

W gimnazjum niższym mineralogii uczono z podręczników Antoniego Mariana Łomnickiego²⁰⁴, Tadeusza Wiśniowskiego²⁰⁵ i spółki autorów Wiśniowski-Duchowicz²⁰⁶, w klasach starszych również korzystano z książek Łomnickiego²⁰⁷ i Wiśniowskiego²⁰⁸. W podręcznikach do klas niższych starano się dokonywać ogólnego przeglądu skał pod kątem ich własności morfologicznych, fizycznych i chemicznych oraz ich praktycznego zastosowania. W książce Wiśniowskiego sporo miejsca poświęcono informacjom dotyczącym dziejów ziemi i skorupy ziemskiej, jej składników i krystalografii. Przedstawiono również budowę geologiczną Galicji. Podręczniki do gimnazjum wyższego dawały szerszy przegląd skał i zjawisk geologicznych zachodzących wewnątrz oraz na powierzchni skorupy ziemskiej, zawierały wiadomości z geotektoniki i stratygrafii.

²⁰¹ M. Łomnicki, *Zarys botaniki dla klas wyższych szkół średnich*, Lwów 1875.

²⁰² J. Rostafiński, *Botanika szkolna dla klas niższych*, Kraków 1886 i następne wydania; Idem, *Botanika szkolna dla klas wyższych*, Kraków 1886 i następne wydania.

²⁰³ J. Dybiec, *Nauczanie historii...*, s. 162.

²⁰⁴ A. M. Łomnicki, *Mineralogia dla niższych klas szkół średnich ułożyl...*, Lwów 1882 i następne wydania.

²⁰⁵ T. Wiśniowski, *Wiadomości z mineralogii dla klas niższych*, Lwów 1903.

²⁰⁶ B. Duchowicz-Wiśniowski, *Wiadomości z chemii i mineralogii dla klas niższych*, Lwów 1911.

²⁰⁷ F. Łomnicki, *Mineralogia i geologia dla klas wyższych szkół średnich przez...*, Lwów 1891 i następne wydania.

²⁰⁸ T. Wiśniowski, *Mineralogia i geologia*, Lwów 1902; Idem, *Zasady mineralogii i geologii*, Lwów 1912.

Do fizyki stosowano książkę Józefa Soleskiego²⁰⁹ oraz Antoniego Kaweckiego i Franciszka Tomaszewskiego²¹⁰, którzy przygotowali podręczniki do gimnazjum niższego i wyższego, pod koniec okresu autonomicznego wprowadzono jeszcze podręcznik Władysława Żłobickiego *Wiadomości z fizyki dla niższych klas szkół średnich*. Do nauczania chemii, przed ukazaniem się podręcznika Wiśniowskiego-Duchowicza, używano *Chemii* Augusta Freunda, a później książki Franciszka Tomaszewskiego²¹¹.

Różnice w podręcznikach pomiędzy gimnazjum niższym i wyższym miały podobny charakter jak w przypadku książek poświęconych mineralogii i geologii — w młodszych klasach wprowadzano podstawowe pojęcia, najważniejsze prawa oparte na doświadczeniach ze wskazaniem na ich praktyczne wykorzystanie, a w starszych — skupiano się na uzasadnianiu praw i dochodzeniu do nich. Zarówno w jednych, jak i drugich, dużo treści przeznaczonych było do uczenia się na pamięć. Aby ułatwić poruszanie się w gąszczu informacji, starano się różnicować czcionkę dotyczącą opisu zjawisk, przebiegu doświadczeń i wniosków.

Filozofia

Propedeutyka filozofii była przedmiotem obowiązkowym przez cały okres autonomiczny. W ciągu tego czasu kilkakrotnie zmieniły się cele i treści nauczania. O ile jeszcze Zarys Organizacyjny z 1849 roku jako cel nauczania widział przede wszystkim przedstawienie uczniom poglądu na całość filozofii, aby tym samym przygotować ich do zrozumienia systemów filozoficznych, o tyle w instrukcji z 1884 roku istotą stało się „wzbudzenie w uczniu rozmyślenia nad własnymi myślami” i „zainteresowania się filozofią”²¹². Tak więc celem była już nie tylko znajomość faktów z historii filozofii, ale i refleksja nad nimi. Rok 1909 przyniósł jeszcze inne określenie celu: „empiryczną znajomość świata zewnętrznego” przez „empiryczne poznanie świata duchowego”. Propedeutyka filozofii miała więc być środkiem do zrozumienia i poznania otaczającego świata. Miało to być zwieńczeniem nauki w gimnazjum i wprowadzeniem do studiów na uniwersytetach. Treścią zajęć prowadzonych w klasach VII i VIII stały się ogólne zasady logiki i metodologii oraz psychologia empiryczna. Z logiki analizowano pojęcia, wnioski, sądy, definicje, dowody; z psychologii ważna była klasyfikacja i różnicowanie zjawisk psychicznych, jakie człowiek sam w sobie dostrzega.

Instrukcja z 1884 roku zauważała brak odpowiednich podręczników, które odpowiadałyby istniejącemu planowi nauczania. Używany podręcznik Józefa Kremera²¹³

²⁰⁹ J. Soleski, *Nauka fizyki, podręcznik dla niższych klas gimnazjów i szkół realnych*, Lwów 1892.

²¹⁰ A. Kaweckie, F. Tomaszewski, *Fizyka dla niższych klas szkół średnich*, Kraków 1897; tychże, *Fizyka dla wyższych klas szkół średnich*, Kraków 1897 i następne wydania.

²¹¹ F. Tomaszewski, *Chemia*, Kraków 1901.

²¹² S. Kubisztal, *O nauczaniu filozofii*, „Muzeum”, R. V: 1889, s. 576–585.

²¹³ J. Kremer, *Początki logiki dla szkół średnich*, Kraków 1876

był zbyt obszerny, a jednocześnie posiadał braki z zakresu metodologii i psychologii²¹⁴. Następnie do logiki używano podręczników Władysława Kozłowskiego²¹⁵ i ks. Jana Nuckowskiego²¹⁶. Do lat dziewięćdziesiątych korzystano z psychologii Jana Crügera²¹⁷, następnie stosowano książkę Gustawa Adolfa Lindnera w tłumaczeniu i z komentarzem Leona Kulczyńskiego²¹⁸.

Nauczanie przedmiotów nadobowiązkowych

Do przedmiotów dodatkowych, jakie oferowały gimnazja, należały w tym czasie: kaligrafia, stenografia, rysunki, śpiew, gimnastyka i nauka języka obcego — nowożytnego, najczęściej francuskiego, nauka języka ruskiego oraz historia kraju rodzinnego. W 1891 roku RSK dodała jeszcze geometrię wykreślną, ale jej wprowadzenie nie było dla szkoły obligatoryjne. Niektóre z tych przedmiotów, takie jak gimnastyka czy rysunek odręczny, stały się po roku 1909 przedmiotami obowiązkowymi. Nauka przedmiotów nadobowiązkowych była uzależniona od woli rodziców wyrażonej na początku każdego półrocza, a także od liczby chętnych; zajęcia były prowadzone, jeżeli znalazło się przynajmniej 15 uczniów w gimnazjum niższym lub 30 w całym, którzy uczestniczyliby w lekcjach. Jedynie język ruski, jako drugi język krajowy, zajmował nieco inną pozycję wśród pozostałych z wyżej wymienionych przedmiotów. Należał on do tak zwanych przedmiotów względnie obowiązkowych, co oznaczało, że po zdeklarowaniu stawał się dla uczniów przedmiotem zajęć obowiązkowych, na które musieli uczęszczać co najmniej dwa lata (rzecz dotyczyła oczywiście gimnazjów z polskim językiem wykładowym).

Kaligrafia była również specyficznym przedmiotem, ponieważ nauczyciele mogli nakazać uczniom młodszych klas uczestniczenie w lekcjach. Decyzja zapadała po oględzinach zeszytów uczniowskich, gdyż według przepisów, wszystkie zadania pisemne miały być traktowane przez nauczycieli jako ćwiczenia kaligraficzne. Przepisy, jeszcze te z lat 1850–1851, polecały kaligrafię przede wszystkim uczniom klasy I i II, sporadycznie III i IV. W roku 1909 postanowiono, że kaligrafia będzie przedmiotem obowiązkowym w I klasie. Pismo, jego rodzaj i charakter uznawano za część ogólnego wykształcenia, wymagano czytelności i estetyki. „Sposób pisania to zwierciadło duszy” pisano w „Muzeum” w 1891 roku, narzekając na „psucie się” pisma wśród uczniów. Przyczyn tego zjawiska doszukiwano się w systemie kar szkolnych, do których należało bez wątpienia wielokrotne przepisywanie zadawanego tekstu na kartkach, a ponieważ uczniowie starali się zrobić to szybko, cierpiała na tym jakość pisma. Inną, poważniejszą przyczyną, był brak jednolitego programu i instrukcji do nauki kaligra-

²¹⁴ *Sprawa instrukcji*, „Muzeum”, R. III: 1887, s. 67.

²¹⁵ W. Kozłowski, *Logika elementarna*, Lwów 1891.

²¹⁶ J. Nuckowski, *Początki logiki ogólnej*, Kraków 1903.

²¹⁷ J. Crüger, *Zarys psychologii przez Zygmunta Sawczyńskiego przełożony*, Kraków 1878.

²¹⁸ C. A. Lindner, *Wykład psychologii empirycznej*, przekład L. Kulczyński, Kraków 1895.

fii²¹⁹. W związku z tym zaczęto przez analogię stosować instrukcję przeznaczoną dla szkół realnych pochodząca z 1879 roku. Na kaligrafii zajmowano się pismem zwykłym łacińskim i niemieckim, zwracając uwagę na właściwą postawę piszącego, prawidłowy sposób trzymania pióra i stopień nachylenia pisma. Nauka prowadzona była po 1 godzinie tygodniowo, liczba oddziałów zależała od liczby uczniów, przy czym zazwyczaj łączono uczniów klas pierwszych w jeden oddział, a z pozostałych tworzone drugi. Do nauki kaligrafii korzystano z książek Józefa Piórkiewicza, Jana Czernieckiego i Karola Nowickiego²²⁰.

W Gimnazjum Nowodworskiego od lat 80. XIX wieku do czasu wprowadzenia kaligrafii do grupy przedmiotów obowiązkowych, liczba uczniów uczestniczących w tych zajęciach ustaliła się na poziomie ok. 25% w stosunku do ogółu uprawnionych z klas I i II. W Gimnazjum św. Jacka trudno jest określić stałą tendencję, gdyż każde dziesięciolecie charakteryzowało się innym wskaźnikiem. Tak więc, o ile w roku szkolnym 1875/76 w lekcjach brało udział niewiele ponad 30% uczniów, o tyle dziesięć lat później było ich aż 67%, a w latach 90. XIX wieku i na przełomie wieków ponownie odsetek ten określił się na poziomie 30%. Natomiast w połowie pierwszego dziesięciolecia XIX w. w lekcjach kaligrafii uczestniczyła ponad połowa uprawnionych do tego uczniów. Frekwencja uczniów na kaligrafii w III Gimnazjum również nie była stała. Odsetek uczęszczających w stosunku do liczby uprawnionych wahał się, wynosząc 62% w połowie lat 80., 27% w połowie lat 90. XIX wieku, wzrastając następnie do ponad 36% na początku wieku i powracając do poziomu 27% w roku szkolnym 1905/06. W V Gimnazjum oraz Gimnazjum Podgórskim na zajęcia kaligrafii uczęszczali ok. 1/3, a w IV Gimnazjum ponad połowa uprawnionych uczniów.

Stenografii uczono zainteresowanych w dwóch grupach po 1 godzinie tygodniowo. Grupa początkująca zajmowała się alfabetem, tworzeniem zgłosek i wyrazów, wyrażaniem samogłosek w wyrazach, końcówkami, skröceniami wyrazów oraz opuszczaniem nieistotnych części słów. Grupa zaawansowana ćwiczyla wszystkie sposoby skracania zdań, odczytywano przy tym stenogramy i stenografowano różne fragmenty z utworów Mickiewicza, Krasickiego czy Sienkiewicza²²¹. W czasie nauki korzystano z podröcznika Władysława Bojarskiego i Karola Czajkowskiego²²². Na zajęcia uczęszczali przede wszystkim uczniowie starszych klas (od IV). Stenografia nie cieszyła się wielką popularnością. Frekwencja wahała się od kilkunastu do kilkadziesiątu osób w skali gimnazjum. Najniższy odsetek uczniów uczęszczających na lekcje stenografii był w Gimnazjum św. Anny i wynosił średnio 5% ogółu uprawnionych. Natomiast w św. Jacku i w IV Gimnazjum udział uczących się stenografii w stosunku do liczby

²¹⁹ J. Czerniecki, *Kaligrafia w naszych szkołach*, „Muzeum”, R. VII: 1891, s. 156–172.

²²⁰ J. Piórkiewicz, *Wzory pisma polskiego*, Lwów 1880; J. Czerniecki, *Podröcznik do nauki kaligrafii*, Lwów 1904; K. Nowicki, *Zeszyty kaligraficzne do nauki pisania polskiego*, Lwów 1891.

²²¹ *Sprawozdanie [...] Gimnazjum V w Krakowie za rok szkolny 1907/1908*, Kraków 1908, s. 8.

²²² W. Bojarski, *Podröcznik stenografii polskiej według systemu Gabelsberga-Polińskiego*, Lwów 1909; K. Czajkowski, *Nauka stenografii polskiej według systemu Gabelsberga-Polińskiego*, Lwów 1908.

uprawnionych był największy i wykazywał zwłaszcza na początku XX wieku tendencję wzrostową — od ok. 9% do prawie 28% w roku szkolnym 1915/16. W pozostałych gimnazjach odsetek uczniów uczęszczających na ten przedmiot nie był ustabilizowany i w poszczególnych latach podlegał znacznym wahaniom, przykładowo w V Gimnazjum w roku szkolnym 1908/09 wynosił 21%, by następnie w roku 1909/10 spaść do 10%.

Zajęcia muzyczne proponowane przez gimnazja krakowskie miały formę nauki śpiewu chóralnego i odbywały się, podobnie jak inne przedmioty nadobowiązkowe, w dwóch oddziałach, ale po dwie godziny tygodniowo. Program zajęć przewidywał wprowadzanie wiadomości o alfabcie muzycznym, kluczach i ich znaczeniu w muzyce, gamach molowych, bemolowych i krzyżykowych, gamach chromatycznych oraz wiadomości o tonacjach. Nauczanie obejmowało również szereg ćwiczeń głosu w różnych tonacjach, śpiewanie jedno-, dwu-, trzy- i czterogłosowych pieśni kościelnych, pasaży, cieniowanie i moderowanie w śpiewie, ćwiczenia praktyczne w śpiewaniu kościelnych i świeckich pieśni zarówno polskich, jak i obcych kompozytorów²²³. Chór szkolny uczestniczył we wszelkiego rodzaju uroczystościach szkolnych i religijnych. Przy szkole często tworzone orkiestry, która nie tylko wspomagała chór, lecz także pełniła ważną rolę podczas wycieczek podmiejskich, musztr, pokazów gimnastycznych i wszelkich pochodów. Szkolne orkiestry organizowane były we wszystkich gimnazjach z wyjątkiem V. Frekwencja na zajęciach muzycznych kształtowała się średnio na poziomie 10–12% ogółu uczniów.

Rysunki należały do tych przedmiotów, które cieszyły się popularnością wśród uczniów gimnazjów w Krakowie. Najbardziej stabilny odsetek (na poziomie 13%) uczęszczających na naukę rysunków w stosunku do liczby uprawnionych był w Gimnazjum Sobieskiego. W św. Annie i św. Jacku widoczny był stały spadek udziału uczniów w lekcjach, od ok. 20% uprawnionych w połowie lat 70. XIX wieku do ok. 8–9% w połowie pierwszego dziesięciolecia XX wieku. W pozostałych gimnazjach w omawianym okresie odsetek uczniów biorących udział w lekcjach rysunków wynosił średnio 9–11%.

Rysunki przez prawie cały okres autonomiczny w Galicji były przedmiotem nadobowiązkowym w niewielkim wymiarze godzin. Korekty programu nauczania z 1882 r. nie wniosły w tym zakresie żadnych zmian. W programie dominował rysunek geometryczny, stanowiący punkt wyjścia do rysowania postaci człowieka. Na lekcjach skupiano się na rysowaniu i kopiowaniu gotowych wzorów i modeli, co miało służyć zdobywaniu przez uczniów sprawności manualnej²²⁴. Reforma gimnazjów z 1908 roku wprowadziła również zmiany w nauczaniu rysunków. Dostrzeżono wówczas znaczenie rysunku odręcznego, który uznano za drogę do świadomego postrzegania i pojmo-

²²³ APK, GLN 4–13, Protokoły konferencji nauczycielskich za lata 1873–98, Sprawozdania z nauki śpiewu.

²²⁴ K. Dormus, *Rozwój form wychowania estetycznego i nauczania rysunków w Krakowie w latach 1850-1914*, Warszawa 1998, s. 109.

wania rzeczywistości, a także kształcenia wyobraźni²²⁵. Od roku szkolnego 1910/1911 rysunek stał się przedmiotem obowiązkowym w gimnazjum niższym (2 godziny tygodniowo). Doceniono jego ważną rolę w dopełnieniu wykształcenia, zwłaszcza przy wypracowaniu u uczniów smaku artystycznego i twórczej samodzielności²²⁶. Program nauczania rysunków był rozwinięciem tematyki zajęć nadobowiązkowych. Obejmował teorię rysunku odręcznego i wprowadzał podstawowe techniki malarskie. Zajmowano się ornamentyką w różnych epokach i stylach, a wraz z wyjaśnieniami o proporcjach, wprowadzano pojęcia perspektywy, światłocienia. Rysowano początkowo linie proste i krzywe w różnych układach w połączeniu z motywami roślinnymi, a następnie ornamenty z modeli gipsowych, bryły geometryczne, sprzęty z życia codziennego, przedmioty martwej natury: owoce, muszle, motyle, naczynia. Z natury rysowano liście, gałęzie. Malowano i rysowano głowy oraz całe postaci ludzkie, towarzyszyły temu wyjaśnienia na temat budowy ludzkiego ciała²²⁷.

Kolejną grupą przedmiotów zaliczanych do nadobowiązkowych było nauczanie języków obcych. Dominował przede wszystkim język francuski, w dalszej kolejności uczono języka ruskiego oraz języka angielskiego. Język angielski, który próbowano wprowadzić do gimnazjów na początku XX wieku²²⁸, nie cieszył się większym zainteresowaniem. Lekcje angielskiego prowadzone były przez nauczycieli ze szkoły językowej Berlitz. Francuskiego natomiast uczono zazwyczaj w kilku oddziałach po 2 godziny tygodniowo. Program obejmował naukę czytania, pisania, tłumaczenia i opowiadania, naukę gramatyki, konwersację, czytano fragmenty literatury francuskiej. Początkowo stosowano podręczniki krakowskich nauczycieli Jana Amborskiego i Augusta Świtkowskiego²²⁹, a następnie Stanisława Węcowskiego²³⁰. Uczniowie korzystali również ze *Słownika polsko-francuskiego* i *Słownika francusko-polskiego* opracowanych przez pochodzącego z Wielkopolski, a uczącego w Krakowie Oskara Włodzimierza Calliera²³¹.

²²⁵ Ibidem, s. 126.

²²⁶ Okólnik c.k. RSK do Dyrekcji wszystkich gimnazjów publicznych i prywatnych w sprawie obowiązkowej nauki rysunków. Dziennik Urzędowy c. k. RSK, 1909, R. XIII, nr 34, s. 747. Okólnik poprzedzały głosy na łamach „Muzeum” z roku 1908, domagające się wprowadzenia rysunków do przedmiotów obowiązkowych. T. Motzke, *Potrzeba obowiązkowej nauki rysunków w gimnazjach*, „Muzeum”, R. XXIV: 1908, s. 334–338.

²²⁷ *Sprawozdanie [...] III Gimnazjum w Krakowie za rok szkolny 1886*, Kraków 1886, s. 54–55 i inne sprawozdania.

²²⁸ W latach osiemdziesiątych uczono angielskiego w gimnazjum św. Jacka przez 1 rok.

²²⁹ J. Dybiec, *Nauczyciele krakowskich szkół średnich i ich wkład do rozwoju kultury i nauki 1860–1918*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, T. 6, *Nauczyciele galicyjscy*, pod. red. A. Meissnera, Rzeszów 1996, s. 86.

²³⁰ J. Amborski, *Książka do nauki francuskiego*, cz. I, Lwów 1893, cz. II, Lwów 1894 i cz. III, Lwów 1895; Idem, *Wypisy francuskie*, cz. I, Lwów 1896, cz. II, Lwów 1897; A. Świtkowski, *Wypisy francuskie do użytku młodzieży*, Kraków 1865, 1871, 1873, 1883; Idem, *Główne zasady języka francuskiego ze stosownymi ćwiczeniami*, Kraków 1878; S. Węcowski, *Książka do nauki języka francuskiego dla klasy V*, Lwów 1907, dla III i IV klasy książki ukazały się w roku 1908 i 1910.

²³¹ J. Dybiec, *Nauczyciele krakowskich szkół...*, s. 90.

Na francuski zapisywało się i uczęszczało zazwyczaj kilkanaście procent ogółu uprawnionych uczniów. Najbardziej ustabilizowany odsetek uczących się tego przedmiotu, wynoszący średnio ok. 15% wszystkich uprawnionych, był w Gimnazjum św. Anny. W Gimnazjum św. Jacka po okresie większej frekwencji w wysokości 10–13% w latach 80. i 90. XIX wieku, udział uczniów w lekcjach francuskiego ustalił się na poziomie 16% na początku XX wieku i taki pozostał do końca okresu autonomicznego. W III Gimnazjum tego języka uczyło się średnio 10% uprawnionych uczniów. W pozostałych gimnazjach widoczne są wyraźne wahania udziału uczniów w lekcjach i duża rozpiętość w krótkich okresach, na przykład w Gimnazjum Podgórskim od 40% na przełomie wieków do 8% w roku szkolnym 1905/06.

Języka ruskiego zaczęto uczyć w gimnazjach krakowskich od roku 1897/98. Przedmiot nie cieszył się powodzeniem wśród uczniów, mimo że RSK zachęcała do udziału w zajęciach, uznając, że dobra znajomość obu języków krajowych jest ważna i potrzebna²³². Konsekwencją postawy uczniów było to, że nauczanie języka nie odbywało się w sposób systematyczny, a w niektórych szkołach, na przykład w św. Jacku, IV i V Gimnazjum, nauka odbywała się tylko w wybranych latach, przy czym na lekcjach utrzymywała się niska frekwencja, rzadko przekraczając 10% ogółu uprawnionych uczniów. Wyjątkiem było III Gimnazjum, gdzie stale ok. 6% uczniów brało udział w zajęciach. Lekcje przeznaczone były dla uczniów klas IV, V i VI, plan przewidywał naukę dwustopniową, po 3 semestry każdy stopień. Celem nauki była biegłość w mowie i piśmie. W programie poza nauką czytania, pisania i mówienia znalazła się również znajomość historii literatury ukraińskiej, najważniejszych utworów prozatorskich i poetyckich, łącznie z ich deklamacją. Na lekcjach języka ruskiego korzystano najczęściej z podręczników Aleksandra Barwińskiego i Bohdana Łepkiego²³³.

Gimnastyka została wprowadzona do gimnazjów Zarysem Organizacyjnym. Zaszeregowanie jej do grupy przedmiotów nadobowiązkowych spowodowało, że nie sprecyzowano konkretnych zasad nauczania, o których miały zdecydować władze krajowe. O faktycznym wprowadzeniu gimnastyki do szkół zadecydowały naciski osób związanych z prężnie rozwijającymi się wówczas towarzystwami gimnastycznymi, przede wszystkim z Towarzystwem Gimnastycznym „Sokół”, powstałym w Czechach w 1862 roku i przeniesionym do Galicji (krakowski oddział „Sokoła” powstał w 1885 roku). Był to jednak proces długotrwały i nie zakończony pełnym sukcesem. Pierwsze kroki podjęto jeszcze w 1867 roku, kiedy to z MWiO wyszło pismo zachęcające do wprowadzania gimnastyki w szkołach średnich. W 1870 r. powołano pierwsze komisje dla kandydatów na nauczycieli gimnastyki w szkołach średnich i seminariach nauczycielskich, które powstały w Wiedniu i Grazu, 3 lata później powstała komisja we Lwowie, a w 1894 r. w Krakowie. Brak było jednak instytucji kształcących nauczycie-

²³² *Sprawozdanie [...] IV Gimnazjum w Krakowie za rok szkolny 1908/1909*, Kraków 1909, s. 76.

²³³ A. Barwiński, *Ruska czytanka dla gimnazji*, Lwów 1871; Idem, *Wypisy z ruskiej literatury narodowej XIX wieku*, Lwów 1905; B. Łepkij, *Wypisy, Kurs niższy*, Lwów 1904.

li tego przedmiotu. Tę lukę wypełniły wspomniane towarzystwa gimnastyczne (m.in. „Sokół”), które organizowały kursy popołudniowe i wakacyjne oraz działający od 1895 roku kurs naukowy dla kandydatów na nauczycieli gimnastyki w szkołach średnich przy Uniwersytecie Jagiellońskim²³⁴. Nadal jednak gimnastyka w Galicji pozostawała przedmiotem nadobowiązkowym.

Decyzje co do sposobu prowadzenia lekcji pozostawały w gestii dyrektorów szkół. Określono jednak wymiar godzin na 2 tygodniowo. Problematyka związana z wprowadzeniem gimnastyki była przedmiotem wielu dyskusji i referatów. W *Sprawozdaniu Dyrektora c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok 1883*, Stanisław Stodolak w pracy *Wychowanie fizyczne i moralne wobec reformy gimnazjów*, domagał się wprowadzenia obowiązkowej gimnastyki²³⁵. Podobnie jak kilka lat później Koło Krakowskie TNSW na posiedzeniu jesienią 1890 roku, po wysłuchaniu referatu Feliksa Baczakiewicza *O zabawach i wycieczkach młodzieży szkolnej*, przyjęło wnioski o konieczności wprowadzenia obowiązkowej gimnastyki oraz zapewnieniu młodzieży większej ilości ruchu, np. w formie ślizgawki w zimie czy pływania latem²³⁶. Podstawową barierą we wprowadzaniu gimnastyki do szkół był brak sal gimnastycznych. Warunki do uprawiania gimnastyki w gimnazjach krakowskich były niezwykle trudne, początkowo żadna ze szkół nie posiadała własnej sali gimnastycznej. Lekcje odbywały się w wynajmowanych salach. Pierwotnie niewielka grupa uczniów Gimnazjum św. Anny uczęszczała do sali prywatnej szkoły gimnastycznej Leona Weissa, a następnie do miejskiej sali gimnastycznej. W pierwszych latach sala była użyczona przez magistrat bezpłatnie, ale już od 1875 r. pobierano opłatę za wynajęcie sali i korzystanie z przyrządów gimnastycznych w wysokości 100 koron rocznie. Gimnastykę prowadzono tam do roku 1879, by następnie na krótko przenieść ją do zabudowań franciszkańskich²³⁷. W latach osiemdziesiątych, po wybudowaniu przez krakowskiego „Sokoła” własnej sali gimnastycznej, uczniowie gimnazjów krakowskich zaczęli z niej korzystać odpłatnie, dwa razy w tygodniu po 60 minut.

Ze względu na coraz większy nacisk społeczny, szkoły zaczęły nawiązywać systematyczną współpracę z „Sokołem”. Odegrał on dużą rolę w rozwoju i upowszechnieniu gimnastyki wśród uczniów gimnazjów krakowskich, udostępniając swoje boiska i sale gimnastyczne oraz oferując wykształconą kadre. Działalność wśród młodzieży szkolnej stanowiła jeden z celów TG „Sokół” i łączyła w sobie kwestię wychowania fizycznego i patriotycznego. Formalna działalność wśród uczniów gimnazjów kra-

²³⁴ A. Orchowski, *Kształcenie nauczycieli wychowania fizycznego w Krakowie w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, „Roczniki Naukowe Wyższej Szkoły Wychowania Fizycznego w Krakowie” 1962, T. II, Prace Humanistyczne, s. 53.

²³⁵ S. Stodolak, *Wychowanie fizyczne i moralne wobec reformy gimnazjów*, *Sprawozdanie [...] Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok 1883*, Kraków 1883, s. 1–53.

²³⁶ *Koło Krakowskie TNSW*, „Muzeum”, R. VII: 1891, s. 20.

²³⁷ H. Oszaśt, *Wychowanie fizyczne w Gimnazjum im. Bartłomieja Nowodworskiego w Krakowie w XIX wieku*, „Rocznik Naukowy Wyższej Szkoły Wychowania Fizycznego w Krakowie”, Kraków 1966, T. V, s. 52.

kowskich rozpoczęła się od pisma RSK do TG „Sokół” w Krakowie, którym to nawiązano współpracę z Gimnazjum św. Jacka²³⁸. Lekcje rozpoczęły się w roku 1885²³⁹. Wkrótce po tym współpracę podjęły pozostałe gimnazja krakowskie. Inicjatorem objęcia opieką uczniów kolejnych Gimnazjów św. Anny i Sobieskiego był „Sokół”, deklarował rozszerzenie swej działalności. RSK pismem z dnia 4 III 1891 powierzyła Towarzystwu naukę gimnastyki we wszystkich szkołach średnich Krakowa od dnia 1 IX 1891 roku²⁴⁰. Dla niektórych z nich był to jedyny sposób zapewnienia swoim uczniom systematycznych ćwiczeń fizycznych, tak było w przypadku uczniów Gimnazjum św. Jacka i V Gimnazjum. Sytuacja poprawiła się po koniec lat dziewięćdziesiątych, kiedy to wprowadzono gimnastykę obowiązkową w wybranych szkołach Galicji — w Krakowie stało się to w III Gimnazjum w 1897 r. oraz w Gimnazjum św. Anny w 1898 r. Było to możliwe dzięki przeniesieniu się tych szkół do nowych siedzib, które zapewniały możliwość przeprowadzania lekcji gimnastyki w równie nowo wybudowanych salach gimnastycznych. Powstałe na początku wieku w Krakowie Gimnazja IV i V korzystały w niektórych latach z sali gimnastycznej Gimnazjum św. Anny lub z zajęć w „Sokole”, nie zawsze jednak dało się zsynchronizować zajęcia i od roku szkolnego 1912/1913 w IV Gimnazjum nie było gimnastyki.

Gimnastyka udzielana jako przedmiot obowiązkowy odbywała się we wszystkich klasach po 2 godziny w tygodniu. W programie znajdowały się tzw. ćwiczenia rzędowe, czyli tworzenie szeregu i rzędu, obroty w miejscu i w pochodzie, ćwiczenia wolne i z laskami drewnianymi — ruchy ramion i nóg, obroty, podskoki, ćwiczenia na przyrządach — zwisy na linie i drążku, wołyżerka na koniu, ćwiczenia z ciężarkami, skoki z drążka, z kółek²⁴¹. W ciągu całego okresu autonomicznego trzykrotnie zmieniano program nauczania. Pierwszy wydano 15 IV 1879 roku, kolejny 12 II 1897 i ostatni w 1909 roku. Końcowym efektem było wprowadzenie obowiązkowej nauki gimnastyki i znaczne rozszerzenie jej zakresu. W programach widoczna była ewolucja, początkowo dominowały ćwiczenia systemu niemieckiego, który był nastawiony na kształtowanie takich cech fizycznych i psychicznych, jak zręczność, siła, odwaga i karność. Pod koniec wieku do programów wprowadzono elementy systemu szwedzkiego, który w gimnastyce widział środek do zaspokojenia naturalnej potrzeby ruchu wśród młodzieży²⁴². System ten zaczął przeważać w programach nauczania, szczególnie od początku wieku²⁴³. Lekcja gimnastyki zazwyczaj składała się z części poświęconej na tzw. ćwiczenia wolne trwające około 20 minut oraz ćwiczenia na przyrządach, którym

²³⁸ *Sprawozdanie Wydziału Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Krakowie z dn. 28 II 1886*, s. 3.

²³⁹ K. Toporowicz, *Eugeniusz Piasecki. Życie i dzieło*, Warszawa 1988, s. 32.

²⁴⁰ „Przewodnik Gimnastyczny Sokół” 1892, nr 5, s. 55–57.

²⁴¹ *Sprawozdanie [...] III Gimnazjum w Krakowie za rok szkolny 1901*, Kraków 1901, s. 23–31.

²⁴² S. Rowiński, *Nowy plan nauki gimnastyki dla szkół średnich*, „Przegląd Gimnastyczny” 1897, nr 5, s. 57.

²⁴³ E. Piasecki, *Dzieje wychowania fizycznego*, Lwów 1929, s. 206.

poświęcano pozostałe 40 minut. Starano się przestrzegać zasady wszechstronnego ćwiczenia wszystkich części ciała, aby przeciwdziałać skutkom wielogodzinnego siedzenia w szkole²⁴⁴.

MWiO w roku 1890 oraz 1904 wydało rozporządzenia nakazujące prowadzenie przez szkoły odrębnie i niezależnie od gimnastyki gier i zabaw ruchowych, w tym wypadku szkoły mogły wspomagać się zajęciami prowadzonymi przez „Sokoła” lub park Jordana. W Krakowie gry i zabawy na świeżym powietrzu w parku Jordana były prowadzone od 1 maja do końca września. Dla uczniów gimnazjów przeznaczono było jedno z dziesięciu boisk, duże boisko nr 1, z którego mogli korzystać codziennie przez półtorej godziny od godz. 16. Każda szkoła miała przydzielone dla siebie 2–3 dni w tygodniu, z wyjątkiem niedziel i świąt, które przeznaczone były dla młodzieży rzemieślniczej²⁴⁵. Zajęcia prowadzone w parku przez instruktorów cieszyły się dużym powodzeniem, uczestniczyli w nich głównie uczniowie młodszych klas gimnazjalnych. Starano się zachęcać uczniów latem do kąpieli w Wiśle lub w parku Krakowskim, zimą do przychodzenia na ślizgawki. Lodowiska były przygotowane w parku Krakowskim oraz w parku Zygmunta Wilkoszewskiego przy ulicy Kopernika, który wydzierżawił dwa stawy dla uczniów Gimnazjum św. Jacka. Uczniowie mogli również korzystać z lodowiska Krakowskiego Towarzystwa Łyżwiarzkiego. Z innych sportów zimowych popularna była jazda na sankach. Poza tym uprawiano narciarstwo, dotyczyło to jednak bardzo małej grupy uczniów.

Rok 1909 przyniósł wprowadzenie gimnastyki do szkół jako przedmiotu obowiązkowego. Zastrzeżono jednak, że proces ten ma przebiegać wolno i z „uwzględnieniem miejscowych warunków”. Spowodowało to, że w Gimnazjum św. Jacka, IV, V oraz Gimnazjum w Podgórzu zajęć obowiązkowych z gimnastyki nie wprowadzono. Owe warunki bowiem polegały na posiadaniu boiska i sali gimnastycznej. W 1910 roku rozporządzeniem z dn. 8 V MWiO zastrzegło, że w uczniowie mają mieć dwa wolne popołudnia w tygodniu na uprawianie sportów, gier i innych ćwiczeń cielesnych oprócz gimnastyki²⁴⁶ oraz zapowiadało, że Ministerstwo Obrony Krajowej obiecało przekazanie uczniom terenów wojskowych do ćwiczeń, w czasie gdy wojsko z nich nie korzysta. Tak stało się i w Krakowie, gdzie Gimnazjum św. Jacka otrzymało plac pod kopcem Kościuszki na wzgórzu św. Bronisławy, na którym trzy razy w tygodniu (we wtorki, czwartki i soboty od 16 do 18) ćwiczone pod kierunkiem nauczycieli. W pogodne dni, uczniowie mogli w czasie przerw wychodzić na dziedzińce szkolne. Na niektórych były urządzone boiska z podstawowymi przyrządami gimnastycznymi, np. w Gimnazjum św. Jacka, czy w Gimnazjum Nowodworskiego na dziedzińcu usta-

²⁴⁴ K. Toporowicz, *Działalność Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Krakowie na polu wychowania fizycznego i sportu pod koniec XIX i na początku XX wieku (1885–1914)*, „Rocznik Naukowy Wyższej Szkoły Wychowania Fizycznego w Krakowie” 1965, T. IV, s. 194.

²⁴⁵ F. Zych, *Park dr Jordana*, „Muzeum”, R.IX: 1893, s. 825–833.

²⁴⁶ Okólnik c. k. RSK do Dyrekcji szkół średnich i seminariów nauczycielskich w sprawie wychowania fizycznego młodzieży, Dziennik Urzędowy RSK r. 1914, s. 101–108.

wiono przyrządy gimnastyczne: drabinki, równie pochyłe, drążki do wspinania²⁴⁷. W najgorszej sytuacji znajdowało się IV Gimnazjum, które mieszcząc się w wynajętym budynku przy ulicy Krupniczej, nie posiadało żadnego dziedzińca, a warunki higieniczne panujące w nim były opłakane. Przed wojną rozpoczęła się również współpraca z nowo powstałymi klubami sportowymi. W roku szkolnym 1912/1913 Gimnazjum św. Jacka podpisało z klubem sportowym „Cracovia” porozumienie o udostępnieniu boiska oraz fachowego kierownictwa do uprawiania różnych sportów, a przede wszystkim lekkiej atletyki.

Ostatni przed wybuchem wojny plan nauki i instrukcja do gimnastyki zostały wydane przez MWiO 27 VI 1911 roku. Wprowadzony program odpowiadał już w pełni, szczególnie w ramach ćwiczeń wolnych, zasadom gimnastyki szwedzkiej. W wydany w 1914 roku okólniku poświęconym problemowi wychowania fizycznego w szkołach średnich, RSK proponowało nauczycielom gimnastyki literaturę, która pomogłaby im w prowadzeniu zajęć. Były to prace Eugeniusza Piaseckiego, Władysława Sikorskiego i Stanisława Tokarskiego²⁴⁸. Ważną rolę w edukacji nauczycieli odegrali również czasopisma, szczególnie „Przegląd Gimnastyczny”, „Przegląd Higieniczny” i „Przewodnik Gimnastyczny Sokół”.

Frekwencja na nadobowiązkowych lekcjach gimnastyki w Gimnazjum św. Anny wykazywała tendencję spadkową: od 41% w połowie lat 80. XIX wieku do 26% w roku 1895/96. Oddanie do użytku sali gimnastycznej i wprowadzenie obowiązkowych lekcji poprawiło ją nieco. Podobnie zresztą jak w Gimnazjum Sobieskiego, w którym w analogicznym okresie udział uczniów w gimnastyce zmalał z 41 do 19%. W Gimnazjum św. Jacka, w którym z powodu braku sali przez cały okres autonomiczny gimnastyka była, podobnie jak w IV, V i Gimnazjum Podgórskim, przedmiotem nadobowiązkowym, odsetek kształtował się średnio na poziomie 28%. W opinii inspektorów szkolnych Gimnazjum św. Jacka najlepiej dbało o rozwój fizyczny swoich uczniów²⁴⁹.

Trudności w dostępie do sali gimnastycznej i problemy organizacyjne spowodowały, że zajęcia gimnastyczne w IV i V Gimnazjum odbywały się niesystematycznie, a co za tym idzie udział uczniów w lekcjach malał, osiągając tuż przed I wojną światową poziom 10–13%. W Gimnazjum Podgórskim systematyczna współpraca z „Sokołem” zaowocowała tym, że ponad 1/4 uczniów stale uczestniczyła w zajęciach gimnastycznych.

Dopełnieniem działań na rzecz rozwoju fizycznego uczniów były prace fizyczne w warsztatach założonych w 1906 roku w parku Jordana dla uczniów szkół średnich. Po śmierci H. Jordana zostały przeniesione do lokalu przy ul. Podzamcze 30 i utrzy-

²⁴⁷ APK, GLN 70.

²⁴⁸ E. Piasecki, *Zasady wychowania fizycznego*, Kraków 1904; W. Sikorski, *System Linga*, Lwów 1912; S. Tokarski, *Zabawy i gry ruchowe*, Kraków 1902.

²⁴⁹ AGAD, Zespół Akt k.k. Ministerium für Cultus und Unterricht, wizytacje, 174 U, odpis protokołu powizytacyjnego z wizytacji w Gimnazjum św. Jacka 6–13 1902.

mywane przez miasto. Były to pracownie: stolarska, tokarska, koszykarska i introligatorska. Warsztaty czynne były 3 razy w tygodniu i na zajęcia przychodziło po kilkunastu uczniów z każdej ze szkół, z wyjątkiem Gimnazjum w Podgórzu, które od roku szkolnego 1906/1907 posiadało własną introligatomię.

Naukowe koła zainteresowań

Powstanie kół o charakterze naukowym i samokształceniowym w gimnazjach krakowskich wiązało się z powstawaniem czytelni dla uczniów w roku szkolnym 1906/1907. Na ich potrzeby wydzielano część zbiorów beletrystycznych i naukowych z biblioteki nauczycielskiej oraz prenumerowano czasopisma. Sprawami administracyjnymi w czytelniach i ich kierowaniem zajmował się tzw. zarząd czytelni, który był powoływany spośród przedstawicieli uczniów wszystkich klas. Nadzór sprawowali kuratorzy, którymi byli wyznaczani przez dyrekcję nauczyciele. Czytelnie były otwarte 3 razy w tygodniu po południu od 16 do 18, w niedziele i święta przed południem. Zaczęły przy nich powstawać uczniowskie kółka naukowe, do których należeli uczniowie wyższego gimnazjum. Nad każdym kółkiem pieczę sprawował nauczyciel danego przedmiotu. Koła tworzyli uczniowie jednej klasy bądź różnych klas. Koncentracja spotkań następowała w okresie jesienno-zimowym, wiosną aktywność kół wyraźnie malała. Zazwyczaj odbywało się kilka lub kilkanaście spotkań, w których brało udział od kilkunastu do kilkudziesięciu uczniów. Do najbardziej popularnych kół w gimnazjach należały koła historyczne. Tematyka zajęć koncentrowała się wokół problematyki związanej z historią Polski, w tym także z dziejami porozbiorowymi, co dawało szansę na uzupełnienie wiadomości uzyskanych na lekcjach historii kraju rodzinnego. Poruszano również tematykę narodowościową, społeczną, gospodarczą, wprowadzając elementy historii sztuki²⁵⁰. Członkowie kół historycznych wydawali własne pisma²⁵¹ i organizowali w szkołach obchody rocznic narodowych, na których przedstawiali uprzednio przygotowane referaty. Uroczystościami obejmowano kolejne rocznice powstań: listopadowego, styczniowego i kościuszkowskiego oraz rocznicę uchwalenia Konstytucji 3 maja.

Koła literackie, niemal równie popularne jak historyczne, skupiały się na tematyce związanej z historią literatury polskiej, a przede wszystkim na utworach wieszczów narodowych. Uczniowie przygotowywali również referaty dotyczące twórczości przedstawicieli współczesnej literatury polskiej, na przykład Stanisława Przybyszewskiego, Kazimierza Przerwy-Tetmajera, Stanisława Wyspiańskiego i europejskiej, zwłaszcza

²⁵⁰ Przykładowe tematy ze *Sprawozdania [...] Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok 1909*: Kwestia włościańska w Polsce niepodległej, Żydzi w Krakowie w XIV wieku, Kwestia słowiańska na Kaszubach i ze *Sprawozdania za rok 1909/1910*: Rozwój ekonomiczny narodów Europy, Ruch towarowy i pieniądz, Malarstwo polskie i inne.

²⁵¹ W III gimnazjum w roku szkolnym 1906/1907 wydawano miesięcznik „Polonia”.

cza Henryka Ibsena²⁵². Koło literackie przy III gimnazjum publikowało swoje prace w szkolnym piśmie „Znicz”. Kolejnym rodzajem kół, które często pojawiały się w szkołach, były koła filologiczne. Zgodnie z duchem gimnazjum klasycznego na zajęciach królowała literatura, historia, życie codzienne oraz sztuka starożytnych Greków i Rzymian. Dzieła autorów klasycznych czytano w oryginale, a członkowie kół przygotowywali wieczorki klasyczne, na których wygłaszano przygotowane referaty i deklamowano fragmenty utworów.

Dopełnieniem tych humanistycznych w wyrazie zajęć było działanie kół dramatycznych, które wyodrębniały się z literackich w celu wspólnego czytania i przedstawiania dzieł dramatycznych literatury europejskiej i polskiej. Koła dramatyczne urządziły przedstawienia, na których prezentowano fragmenty dzieł literackich, najczęściej autorstwa J. Słowackiego i S. Wyspiańskiego. Na najbardziej typowy repertuar składały się fragmenty *Snu srebrnego Salomei*, *Księdza Marka*, *Wesela*, *Nocy Listopadowej*, *Lelewela*²⁵³. Uczniowie bardzo emocjonalnie traktowali przygotowania do występów. Poszukując potwierdzenia swoich koncepcji artystycznych, członkowie koła dramatycznego Gimnazjum Nowodworskiego odwiedzili Stanisława Wyspiańskiego. Koła dramatyczne współdziałały również w przygotowaniach do wieczorków mickiewiczowskich, bądź wieczorów Trzech Wieszców, jakie odbywały się w gimnazjach na przełomie listopada i grudnia. Pomimo ograniczeń i swoistej cenzury wynikającej z przepisów szkolnych, wieczory te były okazją do manifestowania uczuć patriotycznych.

Miłośnicy historii naturalnej mieli możliwość działania w kołach przyrodniczych. Tematyka zajęć była szeroka, obejmowała botanikę, biologię, zoologię, anatomię, fizjologię, higienę, elementy astronomii, geologii, fizyki, pochodzenie i rozwój człowieka²⁵⁴. Działania kół przyrodniczych przybierały różne formy: członkowie tych kół wygłaszali na przykład referaty będące formą zorganizowanego samokształcenia, pracowali w sekcjach ogrodowych kół (np. w filii Gimnazjum św. Jacka), przygotowywali pomoce naukowe (sekcja fotograficzno-reprodukcyjna w Gimnazjum św. Jacka) oraz działali na rzecz popularyzacji przedmiotu (wydawanie pisemka „My” w III Gimnazjum). Istniejące przy gimnazjach koła matematyczne działały w sposób doraźny, tzn. aktywizowały się na pewien czas, zwłaszcza w przypadkach, gdy jedna klasa tworzyła koło.

Przedstawione powyżej koła reprezentowały najbardziej typowe formy aktywności intelektualnej uczniów, oprócz nich istniały jeszcze inne rodzaje kół zaintereso-

²⁵² Przykładowe tematy ze sprawozdań szkolnych: „O początkach działalności Przybyszewskiego”, „O Ibsenie”, „Słowacki a dwaj wieszczowie”, „Filozofia Słowackiego”.

²⁵³ R. Kielkowski, *Historie spod kopca Krakusa*, Kraków 1972, s. 261; *Sprawozdanie [...] Gimnazjum w Podgórzu za rok szkolny 1910*, Kraków 1910; przedstawienia tamtejszego koła dramatycznego odbywały się w sali miejscowego „Sokoła”.

²⁵⁴ Przykłady referatów przygotowanych przez uczniów gimnazjum św. Jacka w roku szkolnym 1908/1909: „O trzęsieniu ziemi”, „O słońcu”, „O barwach gwiazd”, „O bakteriach”, „O pochodzeniu człowieka”, „Elektryka na usługach człowieka” i inne.

wań, o różnorodnym charakterze, np. koło fotograficzne „Fos” działające w III Gimnazjum, koło szermiercze — również w III Gimnazjum, koło kolarzy przekształcone w koło sportowe w Gimnazjum Podgórkim. Ponadto działały koła, których celem było kształtowanie charakteru i postaw etycznych, jak na przykład abstynenckie w Gimnazjum św. Jacka, koło św. Stanisława Kostki w V Gimnazjum, które starało się „pielegnować ducha religijno-moralnego wśród młodzieży szkolnej”²⁵⁵ i koło eucharystyczne w IV Gimnazjum.

Wycieczki szkolne

Wycieczki szkolne były odrębną formą pracy dydaktycznej, odbywającą się poza terenem szkół. Ich inicjatorami byli nauczyciele, spośród których wielu było pasjonatami krajoznawstwa i turystyki górskiej. Miały dwojaki charakter, były wycieczkami rekreacyjnymi bądź naukowymi. Ich rozkwit przypada na lata 1904–1914, kiedy to w każdym z gimnazjów urządzano ich kilka bądź kilkanaście. Wycieczki odbywały się w niedziele lub inne dni wolne od nauki. Te o charakterze rekreacyjnym początkowo wiodły w bliższe i dalsze okolice Krakowa. Chodzono pieszo lub jeżdżono koleją. Do najbardziej popularnych, niemalże obowiązkowych miejsc wiosennych wycieczek i majówek należały Błonia (gdzie najczęściej odbywały się harce i musztry), Bielany, Wola Justowska, kopiec Kościuszki, Panieńskie Skały, Skała Kmity, Krzemionki, Zwierzyniec, Borek Fałęcki, Sikornik. Z nieco dalszych okolic popularne były miejscowości, takie jak Zabierzów, Tęczynek, Kobierzyn, Michałowice, Mogiła, Ojców, Przegorzały, Mydlniki, Niepołomice (gdzie uczniowie udawali się na sypanie kopca Grunwaldzkiego). Często jeżdżono koleją do Krzeszowic, stamtąd do Czernej i Rudawy, Dubia, Pychowic, zwiedzano opactwo tynieckie, Skawinę. W dalszych wycieczkach odwiedzano Melsztyn, Lusławice, Wiśnicz, Lanckoronę, Kalwarię, Leńczę, Lipowiec, Suchą, wspinalo się na Babią Górę. Około roku 1910 zaczęły się wyjazdy do Nowego Targu i Zakopanego połączone z wyjściem w Tatry, np. na Świnicę, w okolice Czarnego Stawu, do doliny Pięciu Stawów i Kościeliskiej, nad Morskie Oko²⁵⁶. Uczniowie poznawali również Pieniny; przykładowa trasa to Rytro, Szczawnica, Jaworki, Piwniczna. Wyprawę w Pieniny łączono często ze spływem Dunajcem (z Czerwonego Klasztoru do Szczawnicy). W najdalszą wycieczkę do Galicji Wschodniej, w której programie znalazły się Jaremcze, Tartarów, Worochota, Czarnohora, źródła Czeremoszu i Cisy, wybrali się uczniowie Gimnazjum św. Jacka. Odbyli ją w czerwcu 1913 roku. Główny sezon wycieczkowy przypadał na wiosnę. Jesienią, o ile pogoda na to pozwalała, udawano się w najbliższe okolice Krakowa. Zimą z sankami i nartami chodzono

²⁵⁵ *Sprawozdanie [...] Gimnazjum V w Krakowie za rok szkolny 1915/1916*, Kraków 1916, s. 57.

²⁵⁶ W. Krygowski, *Pierwsze wycieczki szkolne*, [w:] *Księga Pamiątkowa III Gimnazjum obecnie II Liceum im. Króla Jana Sobieskiego w Krakowie 1883-1958*, Kraków 1958, s. 171–173.

na Panieńskie Skały i kopiec Kościuszki. Bliskie wycieczki i majówki odbywały się przy udziale orkiestry szkolnej, której gra uprzyjemniała marsz i pobyt na miejscu.

Wśród wycieczek naukowych i poznawczych, które organizowane były przez szkoły w tym czasie, możemy wyróżnić wiele różnych rodzajów. Pierwszym były wycieczki historyczne, które rozpoczynano od zwiedzania zabytków Krakowa, kościołów i muzeów, szczególnie Muzeum Narodowego i Muzeum Czartoryskich, następnie wybierano się do pobliskich opactw i miejsc związanych z postaciami lub wydarzeniami historycznymi. Organizowano w drugiej kolejności wycieczki geograficzne, na których analizowano cechy geograficzne okolic Krakowa, tzn. Niżu Małopolskiego i Pogórza Karpackiego oraz cechy charakterystyczne wsi i miast zachodniogalicyjskich, ćwiczone czytanie mapy geograficznej w terenie bądź obserwowano zachody słońca z Sikornika. Kolejnym rodzajem wycieczek były wycieczki geologiczno-botaniczne, którym również sprzyjały okolice Krakowa; zaczynało się od Krzemionek, następnie oglądano Grotę Twardowskiego i obowiązkowo saliny wielkie. Osobną kategorią wycieczek były wyjścia do znajdujących się w mieście i okolicy zakładów przemysłowych, w których uczniowie poznawali sposoby produkcji różnych towarów. Udawano się najczęściej do fabryki cementu w Bonarce, wapiennika Libana-Eherenpreisa i fabryki cukrów i czekolady „Krystal” znajdujących się w Podgórzu. Poznawano w ten sam sposób zasady funkcjonowania zakładów miejskich, zwiedzając elektrownię i wodociąg miejski, oglądając studnie i pompy na Bielanych oraz zbiornik pod kopcem Kościuszki. Przedmiotem obserwacji były także roboty regulacyjne nad Wisłą i praca drukarni UJ.

Z innych wycieczek warto wspomnieć jeszcze pielgrzymkę do Rzymu grupy uczniów Gimnazjum św. Jacka w kwietniu 1905 r.²⁵⁷ Generalnie jednak wśród wycieczek organizowanych dla uczniów gimnazjów krakowskich dominowały te o charakterze rekreacyjnym. Ich rozwój związany był z dostrzeżeniem konieczności zapewnienia uczniom większej ilości ruchu i uzupełnienia tym samym zajęć gimnastycznych.

Szkolenie wojskowe

Ministerstwo Wyznań i Oświecenia wydało 16 października 1910 roku reskrypt w sprawie wprowadzenia ćwiczeń w strzelaniu w szkołach średnich i seminariach nauczycielskich. Uzasadnieniem wydania rozporządzenia była według ministerstwa troska o rozwój fizyczny młodzieży szkolnej. Mimo że nauka miała być nadobowiązkowa, to jednak jej wprowadzenie spowodowało dyskusję nad intencjami reskryptu oraz celowością przedsięwzięcia²⁵⁸. Obawiano się obecności wojskowych na terenie szkół, podkreślając ich obcość pod względem metod, celów, poglądów i języka, a samą na-

²⁵⁷ Wszystkie informacje o miejscach wycieczek pochodzą ze *Sprawozdań* dyrektorów poszczególnych gimnazjów w Krakowie oraz gimnazjum w Podgórzu.

²⁵⁸ E. Piasecki, *Nauka strzelania w szkołach średnich*, „Muzeum”, R. XXVII: 1911, T. I, s. 177–181.

ukę strzelania uznawano za niezbyt trafny środek wychowania fizycznego²⁵⁹, pomimo przeciwnych sugestii MWiO.

Naukę rozpoczęto jednak w roku szkolnym 1910/1911, program został opracowany w porozumieniu z c. k. Ministerstwem Obrony Krajowej, którego przedstawiciele sprawowali nadzór nad przebiegiem szkolenia. Szkolenie miało się rozpoczynać z początkiem października i trwać do końca maja. Zajęcia odbywały się w soboty po południu, po 2 godziny. W strzelaniu udział brali uczniowie dwóch najstarszych klas. W programie zajęć była teoria strzelania, strzelanie kapslami, naukę oceniania odległości i ćwiczenia w strzelaniu ostrymi ładunkami²⁶⁰. W szkołach wyznaczano 2 lub 3 nauczycieli, posiadających umiejętność strzelania w stopniu bardzo dobrym, jako kierowników nauki strzelania, pomagali im najlepsi uczniowie jako tzw. pomocnicy. W przerwach pomiędzy strzelaniem lub podczas wycieczek sugerowano przekazywanie uczniom informacji obejmujących ogólne wiadomości o wojsku i jego organizacji, o znaczeniu armii, ponadto proponowano wprowadzanie czytania map wojskowych i elementów historii wojen ze szczególnym uwzględnieniem tych, które związane były z oddziałami wojskowymi stacjonującymi w miejscu zamieszkania.

Władze administracji krajowej i władze wojskowe zobowiązane były do pomocy w organizowaniu nauki poprzez udostępnianie placów musztry i garnizonowych strzelnic, wypożyczenie broni, urządzeń do strzelania kapslami i innych części uzbrojenia oraz zapewnienie instruktorów i personelu pomocniczego, a także dostarczania amunicji za darmo lub po kosztach produkcji. Komendy wojskowe dostarczały instruktorów, jednak na zajęciach musiał być obecny nauczyciel z danej szkoły. Broń była wypożyczana na czas nieokreślony, po przejęciu przez szkołę całkowita odpowiedzialność za jej stan i bezpieczeństwo spadały na daną placówkę. Na każdego niezamożnego ucznia przypadało rocznie po 100 kapsli i 40 ostrych naboju, natomiast dla pozostałych uczestników przewidziano po 1000 naboju ostrych i do ćwiczeń, odpłatnie, po kosztach produkcji. Zajęcia teoretyczne odbywały się na terenach szkół, podobnie jak próbne strzelania nabojami kapslowymi. Uczniowie gimnazjów krakowskich ostrą amunicją posługiwali się na wojskowych strzelnicach na Woli Justowskiej i na Zakrzówku; wojsko udostępniało również do ćwiczeń tzw. pole ćwiczeń w Łobzowie.

Zachętą do udziału w zajęciach była nagroda ufundowana przez dowództwo Obrony Krajowej w Krakowie w postaci srebrnego zegarka dla najlepiej strzelającego ucznia w szkole. Udział uczniów klas VII i VIII gimnazjów krakowskich w latach 1911/1912–1913/1914 wahał się w granicach 56%–91%. Dane te dotyczą uczniów zapisanych na początku roku szkolnego, brak natomiast informacji o liczbie uczniów kończących naukę (wyjątkiem jest Gimnazjum Podgórskie — dyrektor w *Sprawozdaniach...* podaje, że ok. 55–60% uczniów zapisanych, do końca brało udział w zajęciach). Po pierw-

²⁵⁹ Ibidem, s. 180–181.

²⁶⁰ Program nadobowiązkowej nauki strzelania i ćwiczeń w strzelaniu w szkołach średnich i zakładach pokrewnych, „Muzeum”, R. XXVI: 1910, T 2, s. 561–564.

szym roku szkolenia w *Sprawozdaniach...* szkolnych dyrektorzy szkół starali się przedstawić jak najwięcej korzyści płynących z ćwiczeń w strzelaniu. Podkreślano nie tylko umiejętność obchodzenia się z bronią, znajomość zasad balistyki, przyzwyczajenie się do tzw. karności bojowej, nabycie wprawy w czytaniu map wojskowych, lecz także ujawnienie ukrytych wad wzroku i możliwość ich korekcji oraz poprawę postawy uczniów. Wszystko to prowadzić miało do lepszego przygotowania uczniów do obowiązkowej, jednorocznej służby wojskowej²⁶¹. Jeszcze przed wybuchem wojny uczniowie krakowskich gimnazjów osiągający najlepsze rezultaty w strzelaniu, wzięli udział w zawodach strzeleckich w Wiedniu, które odbyły się w dniach od 31 maja do 2 czerwca 1914 r.

Tocząca się wojna spowodowała, że nadobowiązkowe lekcje strzelania zostały zamienione w szkolenie wojskowe. Rozporządzenie MWiO z 2 czerwca 1915 roku wprowadzało ćwiczenia wojskowe dla wszystkich uczniów dwa razy w tygodniu. Celem ich było przygotowanie młodzieży do służby wojskowej (*Militärische Vorbildung der Schuljugend*). Już w czasie wakacji w 1915 roku zebrano część uczniów klas wyższych, którzy pozostali w Krakowie i rozpoczęto z nimi kształcenie wojskowe. Mieli stać się po wakacjach instruktorami dla swoich kolegów. Uczniowie gimnazjum wyższego byli zorganizowani na wzór wojskowy, każdy oddział każdej klasy stanowił pluton. Miejscem musztry stały się tereny klubu sportowego „Cracovia”, Błonia, plac powyścigowy, a nawet park Jordana. Lekcje teorii i strzelania kapslami odbywały się w gimnazjach, a ostre strzelania na strzelnicy na Woli Justowskiej. Teorię starano się ograniczać do minimum, skupiano się przede wszystkim na budowie karabinu, rodzajach amunicji, teorii strzelania i czytaniu map. Instruktorzy zostali dokładniej pouczeni o służbie polowej, regulaminie musztry, taktyce piechoty, pracach technicznych, składzie armii. Przygotowano dla nich także kilka gier wojennych. Najwięcej miejsca poświęcano ćwiczeniom w terenie. Musztrę zwartą ograniczano do osiągnięcia sprawności i traktowano ją jako środek do utrzymania dyscypliny. Skupiano się natomiast na musztrze i służbie polowej. Ćwiczone marsz bojowy i pozabojowy, służbę wywiadowczą i forpoczty, rozwijanie i postępowanie linii tyralierskich i rezerw, atak, obronę, przygotowywanie zasadzek, w różnym terenie i w różnych założeniach taktycznych oraz w różnych porach dnia²⁶². Przy III Gimnazjum utworzono oddział rowerowy dla służby wywiadowczej i ordynansowej.

Oprócz szkoleń, w każdym gimnazjum odbywały się wspólne ćwiczenia, w których brali udział uczniowie św. Anny, św. Jacka, III i V Gimnazjum, Gimnazjum w Podgórzu, I Szkoły Realnej i Akademii Handlowej. W IV Gimnazjum szkolenia wojskowego nie było z powodu braku odpowiednio przygotowanych nauczycieli, którzy mogliby kierować i nadzorować zajęcia. Młodszym klasom ćwiczenia przeplatano za-

²⁶¹ Rozwój fizyczny uczniów, *Sprawozdanie [...] Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok 1911*, Kraków 1911, s. 103–109.

²⁶² *Sprawozdanie z kształcenia wojskowego, Sprawozdanie [...] III Gimnazjum w Krakowie za rok szkolny 1916*, Kraków 1916, s. 48–52.

bawami. RSK zezwoliła w drugim półroczu roku szkolnego 1915/1916 na zastępowanie obowiązkowej gimnastyki na obowiązkowe szkolenie wojskowe i na klasyfikację z nich. Część rodziców oponowała przeciwko nim, obawiając się przemęczenia dzieci zajęciami polowymi. Starano się uzyskać zaświadczenia lekarskie zwalniające z nich na stałe. Ciężka sytuacja, w jakiej znalazła się część uczniów z powodu wojny (gorsze odżywianie, potrzeba oszczędzania odzieży i obuwia) spowodowały, że nie stosowano tych ćwiczeń w pełnym wymiarze, szczególnie w gimnazjach, do których uczęszczała młodzież uboższa, np. w V Gimnazjum.

V Podstawy materialne szkolnictwa

Finansowanie szkolnictwa średniego

Szkoły średnie o charakterze publicznym były finansowane całkowicie z budżetu państwa. Jednak nakłady te w ciągu całego okresu autonomicznego nie były wystarczające. Krajowe Biuro Statystyczne obliczyło, że w roku 1878 wydatki na szkoły średnie w Galicji wyniosły 1 482 378 K i stanowiły 18,59% wydatków Ministerstwa Oświaty na wszystkie szkoły średnie w Austrii. W miarę upływu czasu i pomimo bardzo dużego wzrostu liczby uczniów w szkołach, nakłady zwiększały się bardzo powoli. Wielkość 20,07 % wszystkich wydatków ministerstwa Galicja osiągnęła dopiero w 1904 roku¹, odsetek ten rósł bardzo powoli, o kilkadziesiąt setnych procenta rocznie, dochodząc w 1913 roku do wielkości 23,88%. Z obliczeń Józefa Buzka wynika, że w galicyjskiej państwowej szkole średniej ministerstwo wydało w przeliczeniu na jednego ucznia 206 K, gdy w tym samym czasie, tj. w 1908 roku, w innych krajach austriackich — 312 K². Nie przeszkodziło to znacznemu wzrostowi liczby szkół średnich. W 1860 r. było ich w Galicji 14, a w 1909 już 51, ale nowe gimnazja, powstające najczęściej po wielu latach starań, miały często trudne warunki lokalowe. Samorządy miejskie niechętnie angażowały się w sprawy pomocy finansowej dla szkół, nawet wówczas, gdy były inicjatorami ich powstania. Taka sytuacja zaistniała na przykład w Podgórzu, kiedy to wkrótce po uzyskaniu zgody od RSK na otwarcie gimnazjum władze miejskie odmówiły pomocy w finansowaniu szkoły, do czego się wcześniej zobowiązały³.

Brak budynków szkolnych powodował umieszczanie siedzib szkół w wynajmowanych prywatnych kamienicach, co zarówno zagrażało zdrowiu uczniów, jak i przeczyło podstawowym wymogom higieny szkolnej. Miejscem o takich właśnie cechach była

¹ J. Dybiec, *Finansowanie nauki i oświaty w Galicji (1860–1918)*, Kraków 1979, s. 19.

² J. Buzek, *Rozwój stanu szkół średnich w Galicji w ciągu ostatnich lat 50 (1859–1909)*, Lwów 1909, s. 63.

³ CAHU, Akta RSK, F 178, Syg. 178/3/137, Gimnazjum w Podgórzu 1895–1900 oraz Syg. 178/3/317 Zażalenie magistratu Podgórza.

kamienica przy ul. Podwale wynajmowana początkowo na potrzeby III, a następnie IV Gimnazjum. Przeznaczanie dużych sum na wynajem budynków u prywatnych właścicieli, przy jednoczesnym zmniejszaniu kredytu państwowego na budowę nowych gmachów szkolnych, świadczyło o złej polityce państwa. Na czynsze w gimnazjach krakowskich wydano w roku szkolnym 1911/12 — 48 524 K, co stanowiło 12,2% rocznych wydatków państwa na czynsze we wszystkich gimnazjach w Galicji. Redakcja „Muzeum” uznała, że przeznaczanie na wynajem lokali wszystkich szkół średnich sumy 572 010 K rocznie, w tym na same gimnazja 397 574 K, to „marnowanie grosza publicznego”⁴.

Na wydatki budżetu szkolnego składały się przede wszystkim płace i dodatki za wysługę dla dyrektorów i nauczycieli. Pozostałe, takie jak dodatki mieszkaniowe dla dyrektora, pobory tercjanów i sług pomocniczych, różnego rodzaju renumeracje i zapomogi, koszty podróży i diety, subwencje, czynsz za najem budynków, podatki, daniiny, koszty zarządu, wydatki ryczałtowe czy datki dla kas chorych stanowiły stosunkowo niewielką część kosztów. Tworzyły ogólną grupę wydatków stałych. Przedstawiony w Tabeli nr 10 budżet gimnazjów krakowskich i Gimnazjum Podgórskiego wykazuje, podobnie jak w całej Galicji, tendencję wzrostową, lecz roczne wzrosty były bardzo nierównomierne w obrębie poszczególnych szkół. Poza wydatkami stałymi istniały jeszcze wydatki nadzwyczajne, związane z adaptacją i remontami oraz subwencjami i dotacjami naukowymi.

Szkoły były również źródłem dochodów (Tab. 11.), ponieważ obowiązywała zasada, że szkoła nie jest bezpłatna. Wielkość opłat regulowały liczne ustawy, przy czym utrzymywano przepis, w myśl którego w mniejszych miastach opłata była mniejsza, a w większych — większa. Rozporządzenie z 19 IV 1870 roku ustaliło opłatę na trzech poziomach: dla Wiednia, średnich i małych miast. Dla Galicji problem kwoty regulowały rozporządzenia z lat 1870–1881. Uczniowie w gimnazjach krakowskich oraz w innych wybranych miastach Galicji zobowiązani byli do składania w każdym półroczu w ciągu pierwszych 6 tygodni sumy 40 K. Do roku 1870 nauczyciele mieli udział w zyskach z opłaty szkolnej — 1/3 sumy wpłat była odpowiednio dzielona pomiędzy nauczycieli. W kwietniu 1870 roku zniesiono ten przepis i cała opłata od drugiego półrocza miała wpływać na fundusz naukowy, czyli przechodzić pod całkowitą kompetencję MWiO. Opłatę składano z góry, jej poborcami byli dyrektorzy szkół, którzy otrzymywali za to wynagrodzenie w wysokości 4% zebranej sumy. Po przedstawieniu świadectwa ubóstwa uczniowie mogli zostać z tej opłaty zwolnieni. W gimnazjach krakowskich wraz ze wzrostem liczby uczniów wzrastała także znacznie liczba zwolnionych z opłaty szkolnej (Tab. 12.). Nowo wstępujący uczniowie opłacali ponadto takse egzaminacyjną 24 K, 2 K na środki naukowe, 4,20 K taksy wstępnej i 1 K na gry i zabawy.

⁴ M. Janelli, *Pomieszczenie galicyjskich szkół średnich (gimnazjów, szkół realnych i seminariów nauczycielskich)*, „Muzeum”, R. XXVIII: 1912, T. 2, s. 48.

10. Budżet gimnazjów krakowskich i Gimnazjum w Podgórzu według sprawozdań c. k. RSK (w koronach w wybranych latach)

v. Anny	Gimnazjum								Razem Kraków		Gimnazjum w Podgórzu
	św. Jacka		III		IV		V		Ilość w koronach	% wzrost w stos. do roku ubiegłego	
% wzrost w stos. do roku ubiegłego	Ilość w koronach	% wzrost w stos. do roku ubiegłego	Ilość w koronach	% wzrost w stos. do roku ubiegłego	Ilość w koronach	% wzrost w stos. do roku ubiegłego	Ilość w koronach	% wzrost w stos. do roku ubiegłego			Ilość w koronach
8	-	79 416	-	81 190	-	-	-	-	237	-	-
									254		
2	-6,7	78 656	-1,0	82 422	+1,5	-	-	-	232	-0,2	-
									570		
0	+7,0	75 268	-4,3	84 112	+2,1	-	-	-	235	+1,4	-
									880		
8	+3,6	78 436	+4,2	84 602	+0,6	-	-	-	242	+2,7	-
									256		
8	+4,6	84 688	+8,0	88 452	+4,6	-	-	-	255	+5,7	2 900
									968		
0	-2,4	87 850	+3,7	89 376	+1,0	-	-	-	258	+0,8	15 258
									106		
2	+1,3	88 716	+1,0	89 328	-0,1	-	-	-	259	+0,7	23 182
									976		
6	-0,2	87 674	-1,2	89 324	-0,004	-	-	-	258	-0,5	27 900
									804		
0	+1,1	87 282	-0,4	92 176	+3,2	-	-	-	262	+1,3	34 098
									128		

4	+6,2	90 946	+4,2	96 310	+4,5	-	-	-	-	275 070	+4,9	39 844
8	+10,3	91 460	+0,6	88 248	-8,4	-	-	-	-	276 526	+0,5	52 152
0	+11,9	89 582	-2,0	94 130	+6,7	-	-	-	-	292 082	+5,6	52 152
4	+50,0	115 175	+28,6	130 091	+38,2	-	-	-	-	407 570	+39,5	71 296
7	-23,6	115 464	+0,3	121 636	-6,5	64 598	-	-	-	425 655	+4,4	74 423
8	-2,1	113 441	-1,8	122 676	+0,9	75 918	+17,5	-	-	433 343	+1,8	77 227
9	+3,7	115 948	+2,2	125 056	+1,9	78 574	+3,5	-	-	445 377	+2,8	78 253
9	-2,4	155 105	+33,8	130 465	+4,3	88 312	+12,4	-	-	496 671	+11,5	85 693
3	+5,2	160 788	+3,7	119 852	-8,1	104 160	+17,9	-	-	514 003	+3,5	84 856
8	-1,6	162 256	+0,9	121 730	+1,6	105 808	+1,6	10 600	-	527 572	+2,6	85 985
1	-14,2	163 561	+0,8	122 566	+0,7	108 759	+2,8	79 369	+648,8	583 336	+10,6	87 491
4	+13,5	168 001	+2,7	131 807	+7,5	108 464	-0,3	92 887	+17,0	624 953	+7,1	103 600
7	+0,8	167 217	-0,5	135 867	+3,1	116 127	+7,1	109 272	+17,6	662 170	+6,0	107 335
4	-0,8	161 907	-3,2	136 844	+0,7	111 616	-3,9	113 811	+4,2	656 772	-0,8	115 920
2	+3,7	172 202	+6,4	138 848	+1,5	111 833	+0,2	120 670	+0,6	681 095	+3,7	115 615
1	-9,7	183 663	+6,7	148 179	+6,7	112 844	+0,9	122 060	+1,2	690 977	+1,5	118 779

pracowano na podstawie *Sprawozdań RSK* o stanie szkół za lata 1888–1912.

Tabela 11. Kwota dochodu z opłat szkolnych w poszczególnych gimnazjach krakowskich oraz gimnazjum w Podgórzu w latach 1875–1912 (w koronach)

Rok	św. A.	św. J.	III	IV	V	Gimnazjum Kraków	Gimnazjum w Podgórzu	Razem
1875	13 500	6 680	–	–	–	20 180	–	20 180
1876	13 650	7 290	–	–	–	20 940	–	20 940
1877	13 910	9 642	–	–	–	23 552	–	23 552
1878	14 140	12 500	–	–	–	26 640	–	26 640
1879	16 360	14 200	–	–	–	30 560	–	30 560
1880	18 790	15 606	–	–	–	34 396	–	34 396
1881	19 110	16 460	–	–	–	35 570	–	35 570
1882	21 620	16 580	–	–	–	38 200	–	38 200
1883	24 300	15 210	–	–	–	39 510	–	39 510
1884	15 810	15 130	10 740	–	–	41 680	–	41 680
1885	17 180	13 630	11 330	–	–	42 140	–	42 140
1886	16 148	13 244	13 792	–	–	43 184	–	43 184
1887	24 480	22 080	22 900	–	–	69 460	–	69 460
1888	24 320	17 340	22 480	–	–	64 140	–	64 140
1889	21 680	16 560	25 060	–	–	63 300	–	63 300
1890	23 740	17 720	23 420	–	–	64 880	–	64 880
1891	21 560	16 880	25 460	–	–	63 900	–	63 900
1892	18 840	17 700	22 520	–	–	59 060	–	59 060
1893	20 920	14 140	18 840	–	–	53 900	2 760	56 660
1894	19 320	14 140	17 040	–	–	50 500	3 690	54 190
1895	20 000	13 400	18 160	–	–	51 560	3 750	55 310
1896	21 330	12 660	16 400	–	–	50 390	4 215	54 605
1897	21 570	13 140	15 920	–	–	50 630	3 990	54 620
1898	26 360	10 440	17 840	–	–	54 640	6 330	60 970
1899	26 120	10 400	15 660	–	–	52 180	7 410	59 590
1900	25 040	12 820	17 760	–	–	55 620	7 380	63 000
1901	25 320	12 280	17 240	–	–	54 840	6 720	61 560
1902	16 920	11 760	19 160	9 280	–	57 120	7 230	64 350
1903	15 680	14 080	18 440	10 120	–	58 320	11 040	69 360
1904	19 160	11 769	17 060	7 720	–	55 709	6 795	62 504
1905	15 880	11 040	21 520	9 960	–	58 400	7 215	65 615
1906	17 320	11 600	19 360	12 160	–	60 440	8 800	69 240
1907	16 240	10 200	17 380	10 360	11 580	65 760	7 140	72 900
1908	20 320	11 440	24 240	10 120	9 980	76 100	7 950	84 050
1909	17 000	10 040	20 300	8 400	7 640	63 380	7 230	70 610
1910	18 360	9 240	20 320	7 720	7 600	63 240	6 660	69 900
1911	14 600	12 720	19 840	6 560	5 910	59 630	9 620	69 250
1912	15 800	11 280	24 280	10 280	7 560	69 200	7 860	77 060

Źródło: Opracowano na podstawie *Sprawozdań c.k. RSK o stanie szkół za lata 1875–1912.*

Tabela 12. Statystyka płacących i zwolnionych z opłat szkolnych uczniów w gimnazjach krakowskich i Gimnazjum w Podgórzu w latach 1875–1912

Rok	Gimnazjum													
	św. Anny			św. Jacka			III		IV		V		w Podgórzu	
	Płac.	Zwol.	% zwol	Płac.	Zwol.	% zwol	Płac.	% zwol	Płac.	% zwol	Płac.	% zwol	Płac.	% zwol
1875	300	279	48,2	140	184	56,8	-	-	-	-	-	-	-	-
1876	316	260	45,1	157	186	54,2	-	-	-	-	-	-	-	-
1877	284	317	52,7	217	219	50,2	-	-	-	-	-	-	-	-
1878	309	347	52,9	290	249	46,2	-	-	-	-	-	-	-	-
1879	366	322	46,8	310	273	46,8	-	-	-	-	-	-	-	-
1880	393	357	47,6	341	277	44,8	-	-	-	-	-	-	-	-
1881	415	400	49,1	335	319	48,8	-	-	-	-	-	-	-	-
1882	480	415	46,4	367	336	47,8	-	-	-	-	-	-	-	-
1883	539	420	43,8	345	348	50,2	-	-	-	-	-	-	-	-
1884	365	205	36,0	349	221	38,8	237	254	51,7	-	-	-	-	-
1885	364	236	39,3	293	231	44,1	262	221	45,8	-	-	-	-	-
1886	303	289	48,8	289	192	39,9	282	257	47,7	-	-	-	-	-
1887	270	277	50,6	239	241	50,2	238	317	57,1	-	-	-	-	-
1888	250	316	55,8	194	246	55,9	244	324	57,0	-	-	-	-	-
1889	259	295	53,2	179	238	57,0	293	291	49,8	-	-	-	-	-
1890	234	339	59,1	199	236	54,2	295	256	46,5	-	-	-	-	-
1891	241	295	55,0	204	246	54,7	301	245	44,9	-	-	-	-	-
1892	217	295	57,6	202	230	53,2	269	237	46,8	-	-	-	-	-
1893	261	263	50,2	171	255	59,9	211	262	55,4	-	-	-	-	-
1894	227	291	56,2	180	241	57,2	214	265	55,3	-	-	-	-	-
1895	249	334	57,5	163	262	61,6	236	239	50,3	-	-	-	-	-
1896	281	484	54,3	154	287	65,1	187	286	60,5	-	-	-	-	-

1897	245	469	66,4	169	319	65,3	200	281	58,4	-	-	-	-	-	59	156	72,5	
1898	338	469	58,1	142	295	67,5	217	325	60,0	-	-	-	-	-	105	189	64,3	
1899	301	629	67,6	133	313	70,2	206	312	60,2	-	-	-	-	-	115	263	69,6	
1900	313	663	67,9	167	307	64,8	215	351	62,0	-	-	-	-	-	123	282	69,6	
1901	310	694	69,1	167	308	64,8	208	399	65,7	-	-	-	-	-	106	325	75,4	
1902	221	437	66,4	158	325	67,3	238	418	63,7	122	265	68,5	-	-	119	356	74,9	
1903	197	426	68,4	149	503	77,1	242	450	65,0	142	249	63,7	-	-	195	571	75,5	
1904	235	497	67,9	151	547	78,3	202	525	72,2	96	281	74,5	-	-	109	449	80,5	
1905	223	491	68,8	123	538	82,6	255	503	66,4	118	352	74,9	-	-	125	495	79,8	
1906	219	544	71,3	152	552	78,4	251	600	70,5	146	414	73,9	-	-	133	436	76,6	
1907	210	472	69,2	121	509	80,7	273	548	66,7	123	246	66,6	109	240	68,8	119	437	78,6
1908	252	430	63,0	141	495	77,7	360	505	58,4	129	236	64,7	113	220	66,1	136	371	73,2
1909	218	446	67,1	131	495	78,7	212	568	72,8	94	294	75,7	91	231	71,7	123	382	75,6
1910	215	412	65,7	119	510	81,1	239	582	70,9	89	276	75,6	82	226	73,4	114	363	76,1
1911	178	462	72,2	143	521	78,5	204	667	76,6	80	267	76,9	101	363	78,2	118	204	63,4
1912	231	435	65,3	168	570	77,2	319	529	62,4	137	286	67,6	85	215	71,7	133	332	71,4

Źródło: Opracowano na podstawie *Sprawozdań RSK* o stanie szkół za lata 1875–1912 oraz *Sprawozdań dyrektorów gimnazjów w Krakowie i Podgórzu* za lata 1875–1912.

Spółeczeństwo polskie miało świadomość niezmiernie ważnego zjawiska, jakie dokonywało się na jego oczach. Napływ do szkół średnich dużej liczby uczniów dawał szansę na podniesienie poziomu intelektualnego znacznej części ludności i dlatego, krytykując państwo za jego politykę finansową, starano się wspierać spolonizowane szkolnictwo licznymi darowiznami na potrzeby bibliotek szkolnych i innych ośrodków naukowych, tworzeniem fundacji stypendialnych i budową burs.

Budynki szkolne

Stan budynków gimnazjów krakowskich był odzwierciedleniem sytuacji w całej Galicji, gdzie do lat 70. XIX wieku nie powstał żaden nowy budynek gimnazjalny. Lata te stanowią przełom; wyznaczają początek rozwoju budownictwa szkolnego zarówno dla całej Galicji, jak i samego Krakowa. Powstały wówczas — jako pierwsze — siedziby seminarium żeńskiego i męskiego. Seminarium żeńskie mieściło się od 1874 roku w domu Goetza Okocimskiego na rogu Podwala i Krupniczej. W latach 1879–1880 wznosił on na sąsiedniej parceli czynszowy budynek szkolny zaprojektowany przez Antoniego Łuszczkiewicza⁵. Seminarium męskie umieszczono w dwuskrzydłowym i dwupiętrowym budynku przy ulicy Podwale. Od lat osiemdziesiątych postulat budowy nowych pomieszczeń szkolnych stał się powszechnie poruszaną kwestią przez Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych, Radę Szkolną Krajową, Sejm Galicyjski i przekazywaną dalej do Koła Polskiego przy parlamencie wiedeńskim.

Ostatecznie w latach osiemdziesiątych powstał najbardziej typowy model budynku gimnazjalnego w Galicji. Wzór budynku pochodził z Wiednia, lecz w swoim zasadniczym układzie rzutu podkowy należał do najstarszych i najbardziej popularnych przykładów architektury szkolnej⁶. Genezą tego typu budynków był gmach rzymskiej Sapienzy, wzdłuż którego trzech boków od strony dziedzińca w drugiej połowie XVI wieku Giacomo della Porta wznosił komunikacyjne loggie. Ukształtowany w latach osiemdziesiątych budynek galicyjskiego gimnazjum miał plan na rzucie podkowy, wydłużoną część środkową, był jednotraktowy z korytarzem od strony dziedzińca i rozplanowany regularnie we wszystkich skrzydłach. Na parterze znajdował się najczęściej reprezentacyjny hall, na osi którego budowano okazałą klatkę schodową. Ważnym miejscem reprezentacyjnym była aula, która umieszczona była centralnie na drugim piętrze lub w skrzydle bocznym nad salą gimnastyczną. Elewacja budynków była najczęściej neorenesansowa, nawiązująca do architektury rzymskiej XVI wieku, przy czym otwory okienne i portale były starannie opracowane i wykończone. Przykładem tego typu budynku był gmach Szkoły Realnej im. Franciszka Józefa w Wiedniu, którego projekt opracowano w Departamencie Budownictwa Ministerstwa Spraw

⁵ M. Gutowski, *Architektura szkół średnich w Polsce w okresie zaborów*, Politechnika Białostocka, Rozprawy naukowe nr 5, Białystok 1991, s. 95.

⁶ Ibidem, s. 99.

Wewnętrznych. Stał się on punktem odniesienia dla kolejnych projektów i galicyjskich, i krakowskich.

Najbardziej charakterystyczne dla Krakowa są gmachy wzniesione w latach dziewięćdziesiątych. Obszerniejsze, bardziej reprezentacyjne, lepiej doświetlone, z bardziej plastycznymi elewacjami, łączącymi elementy neorenesansu i neobaroku rzymskiego z pierwszej połowy XVII wieku⁷. Projekty szkół krakowskich nawiązywały do ministerialnych wzorów wiedeńskich i wyszły z pracowni Józefa Sarego, który prowadził od roku 1880 oddział techniczny starostwa krakowskiego i często sygnował projekty wykonane w jego biurze przez Gabriela Niewiadomskiego, Stanisława Ciechanowskiego i Emila Wekluka⁸. Pierwszym budynkiem szkolnym powstałym w latach dziewięćdziesiątych był zaprojektowany przez Stanisława Ciechanowskiego gmach Wyższej Szkoły Realnej przy ulicy Studenckiej. Nowe budynki szkolne otrzymały dwa krakowskie gimnazja: św. Anny i króla Jana Sobieskiego. Szkice opracowywane w oddziałach technicznych starostw przesyłano do zatwierdzenia w Ministerstwie Robót Publicznych i Ministerstwie Wyznań i Oświecenia Publicznego; po ich zatwierdzeniu mogły zacząć powstawać rysunki techniczne i kosztorysy.

Powstanie gmachów św. Anny i III Gimnazjum związane było z kilkoma problemami: przede wszystkim z przeludnieniem, brakiem miejsca na pomieszczenie zbiorów i bibliotek szkolnych, złym stanem technicznym i higienicznym zajmowanych pomieszczeń.

Gimnazjum św. Anny w okresie autonomicznym mieściło się początkowo w gmachu wzniesionym przez J. Leitnera w latach 1638–1643 przy ulicy św. Anny, ufundowanym przez Gabryjela Władysławskiego, bakałarza Akademii Krakowskiej i króla Władysława IV. Budynek zbudowany w stylu barokowym miał dwa skrzydła, arkadowy dziedziniec i reprezentacyjne schody zewnętrzne. W skrzydle północnym, w przyziemiu, mieściły się mieszkania profesorów, na piętrze — kaplica. W skrzydle południowym znajdowały się klasy. W 1855 roku dobudowano skrzydło od strony Plant. W latach 70. i 80. XIX wieku, w związku z rosnącą liczbą uczniów, budynek stał się niewystarczający, nie spełniał również warunków higienicznych wymaganych od pomieszczeń szkolnych. Główne problemy, na które zwracano uwagę to wadliwe ogrzewanie sal klasowych przestarzałymi żelaznymi piecami, które słabo grzały i roztaczały swąd niebezpieczny dla uczniów oraz stare podłogi z miękkiego drewna będące siedliskiem kurzu. Drzwi wychodzące wprost na dziedziniec powodowały wśród uczniów przeziębienia. Również brak wentylacji w salach, zaduch i wycieki dochodzące z wadliwie umieszczonych miejsc ustępowych powodowały, że domagano się budowy nowego gmachu szkolnego⁹.

⁷ Ibidem, s.105.

⁸ Ibidem.

⁹ *Wnioski Kola Krakowskiego na Walnym Zgromadzeniu TNSW w Krakowie 20–21.05.1888*, „Muzeum”, R. IV: 1888, s. 384.

Jeszcze gorzej przedstawiała się sytuacja uczniów filii gimnazjum w domu Goetza na Krupniczej. Słabo oświetlone sale położone były bezpośrednio nad lodownią, stąd w salach panował ziąb, a przez mały dziedziniec, na którym gromadziła się młodzież na przerwach, przepływał rynsztok odprowadzający nieczystości z browaru. W tym samym budynku mieściło się również III Gimnazjum. Jego pomieszczenia były jeszcze gorsze. Sale klasowe, będące pokojami prywatnymi, nie były dostosowane do potrzeb szkolnych — były zimne i położone od ulicy, skąd dochodził ciągły hałas. Okna wszystkich sal, z wyjątkiem dwóch, zwrócone były w kierunku północno-zachodnim. Jedyne wejście do szkoły stanowiły wąskie drewniane schody, które na wypadek pożaru nie dawały żadnej możliwości ewakuacji uczniów. Szkoła pozbawiona była również dziedzińca, a jego funkcję pełnił oszklony ganek o szerokości zaledwie 1 m, zimą bardzo zimny i nadmiernie nasłoneczniony latem. Podobnie jak w budynku Gimnazjum św. Anny, złe rozmieszczenie sanitariatów powodowało, że i tu do klas przedostawały się ich wyziewy¹⁰. Tak złe warunki higieniczne oraz wzrost liczby uczniów spowodował, że podjęto decyzję o budowie dwóch nowych budynków szkolnych dla Gimnazjum św. Anny i Gimnazjum króla Jana Sobieskiego.

Pod koniec ery autonomicznej za standard, jakim powinno charakteryzować się gimnazjum, uznano posiadanie w budynku szkolnym sali gimnastycznej, sali rysunkowej, auli, kaplicy, sali do nauki religii, sali do nauki fizyki, boiska, pomieszczenia do przechowywania środków i zbiorów naukowych oraz ewentualnie mieszkania dla dyrektora. Tym warunkom odpowiadały nowo wybudowane gmachy dwóch gimnazjów, św. Anny przy placu na Groblach i króla Jana Sobieskiego przy ulicy Sobieskiego. Nowoczesne budowle powstały w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych — w 1897 r. do nowej siedziby przeniosło się III Gimnazjum, a rok później, w 1898 r., Gimnazjum św. Anny zasiedliło nowy budynek. Nadal jednak kamienica Goetza była wykorzystywana do celów szkolnych. Mieściła się tam filia Gimnazjum Nowodworskiego, przekształcona później w IV Gimnazjum. Koszt wynajmu wynosił 9600 K rocznie¹¹.

Budynek III Gimnazjum wzniesiony został w latach 1895–1897 według projektu biura Józefa Sarego. Dwupiętrowy gmach nawiązywał w swych zasadniczych cechach do budynku krakowskiej Szkoły Realnej. Mieszczący się od ulicy Sobieskiego główny front dwuskrzydłowego budynku mierzył 73 m, skrzydła boczne miały po 20 m. Na parterze mieścił się obszerny westybul, pomieszczenie portiera, mieszkanie dyrektora, mieszkania dwóch tercjanów i pięć klas lekcyjnych¹². Na piętra prowadziła szeroka reprezentacyjna klatka schodowa, ze ścianami podzielonymi pilastrami i półkoliście zamkniętymi wnękami. Na pierwszym piętrze znajdowała się kancelaria dyrekcji, sala konferencyjna, biblioteka dla nauczycieli i uczniów oraz siedem klas. Piętro wyżej mieściły się gabinety do historii naturalnej oraz do fizyki, czyli tzw. gabinet fizykalny z osobną salą wykładową, na drugim piętrze — sala rysunkowa z dodatkowym poko-

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Wszystkie ceny pochodzą z 1912 roku ze wspomnianego referatu M. Janellego.

¹² *Kalendarz Józefa Czecha na rok 1898*, Kraków 1898, s. 116.

jem na zbiory i dwie klasy. Pośrodku drugiego piętra usytuowano aulę z kaplicą. Korytarze były jasne i szerokie, ze sklepieniami kolebkowo-krzyżowymi i gurtami spływającymi na pilastry¹³. W osobnym budynku przylegającym do szkolnego dziedzińca znajdowała się sala gimnastyczną z szatnią. Budynek miał własne wodociągi i oświetlenie gazowe. Budowa (oprócz wyposażenia) kosztowała 340 000 K. W finansowaniu miała udział Krakowska Kasa Oszczędności, która założyła wspomnianą kwotę i zgodziła się na spłatę w ratach. Właściwie, wybudowanie siedziby tej szkoły oraz kilka lat wcześniej budynku szkoły realnej było możliwe jedynie dzięki społecznej inicjatywie¹⁴. Biuro starostwa, w którym powstał projekt, kierowało i nadzorowało budowę.

Przepełnienie, jakiego doświadczało Gimnazjum św. Anny, zwiększająca się ilość zbiorów bibliotecznych i środków naukowych oraz nie najlepsze warunki higieniczne doprowadziły do tego, że już od lat 70. XIX wieku planowano zmiany. Początkowo myślano o rozbudowie istniejącego budynku, w 1873 roku powstał plan dobudowania skrzydła od strony Plant w kierunku Collegium Novum. Plan ten nie został zrealizowany podobnie jak projektowana w roku 1892 nadbudowa na istniejącym budynku, na którą nie zgodził się urząd konserwatora¹⁵. Wobec tego, zapadła decyzja o budowie nowego gmachu, a stary został przekazany na własność Uniwersytetu. Miejsce na budowę znaleziono na rogu placu Na Groblach i ulicy Straszewskiego. Zakup placu o wielkości około 3200 metrów kwadratowych kosztował 107 040 K. Projekt budynku sporządził również Józef Sare. Kosztorys przewidywał wydatek na budowę w wysokości ok. 364 000 K i na urządzenie wnętrza — 22 000 K. Ze sprawozdania dyrektora wynika, że szacowane sumy nie zostały przekroczone.

Budynek był korzystnie położony — całym frontem zwrócony został na południe, w kierunku Wawelu, boczna ściana wychodziła na Planty. Szerokość strony frontowej wynosi 66 m, a ściany od strony Plant 52,40 m. Prowadziły do niego dwie bramy: jedna boczna, wjazdowa, prowadząca do prywatnego mieszkania dyrektora i służby szkolnej, druga od placu Na Groblach, nad którą umieszczony był napis „c. k. Gimnazjum św. Anny” i herb Nowodworskich, wysoko pod dachem wykuto zaś w kamieniu godło państwowe Austrii. Druga, główna brama prowadziła do obszernego hallu, na ścianach którego umieszczono obrazy o tematyce starożytnej wykonane w technice sgraffito przez Fryderyka Lachnera, profesora Wyższej Szkoły Przemysłowej i jego uczniów. Były to sceny z *Iliady* i *Odysei*. Po lewej stronie pożegnanie Hektora z Andromachą i Priam proszący Achillesa o wydanie zwłok Hektora; po prawej — sceny z Odysusem i Polifem oraz wracający z tułaczki Odyszeusz przed Penelopą. Sgraffita ozdobiły również sufit hallu i sufit klatki schodowej. Na całej szerokości hallu znajdowały się schody prowadzące do korytarza i klatki schodowej, w jej zagłębieniu umiesz-

¹³ M. Gutowski, op. cit., s. 106.

¹⁴ *Sprawozdanie RSK o stanie szkół za lata szkolne 1888–1890*, Lwów 1890, s. 6.

¹⁵ *Opis nowego budynku przez Dyrektora, Sprawozdanie [...] Gimnazjum św. Anny w Krakowie za rok 1899*, Kraków 1899, s. 2.

czono półwieżowy renesansowy zegar. Na parterze budynku mieściły się cztery sale lekcyjne, biblioteka nauczycielska, biblioteka dla uczniów i gabinet geograficzny. W części parterowej, ale na poziomie hallu wejściowego (tzn. około półtora metra poniżej) znalazło się pomieszczenie dla portiera, dalej w części zachodniej na tym samym poziomie umieszczona była szatnia dla uczniów udających się na gimnastykę, a w skrzydle wchodzącym w podwórze — sala gimnastyczna o powierzchni blisko 190 metrów kwadratowych, za nią zaś pokój dla nauczyciela gimnastyki z drugim wejściem od podwórka. Na pierwszym piętrze mieściły się cztery klasy, następnie gabinet historii naturalnej, który zajmował trzy sale, obszerna sala konferencyjna, kancelaria dyrektora z przedpokojem i małym pokojem przeznaczonym na archiwum. Na poziomie tego piętra, nad salą gimnastyczną wybudowano aulę, w której mogło się pomieścić około 700 osób i która służyła również do odbywania nabożeństw. Od strony północnej za ruchomą żaluzją ukryto skromny ołtarz z zakrystią, którego główną częścią był wizerunek św. Anny namalowany przez profesora Szkoły Sztuk Pięknych, Floriana Cynka. W auli umieszczono także ambonę z wejściem od zakrystii i miejsce dla chóru, wchodziło się tam z korytarza drugiego piętra. Na ścianach sąsiadujących z ołtarzem wisiały obrazy pędzla wspomnianego Fryderyka Lachnera przedstawiające św. Kazimierza i św. Stanisława Kostkę. Do auli, oprócz wejścia z pierwszego piętra, prowadziły schody od podwórza. Drugie piętro składało się z siedmiu sal lekcyjnych, gabinetu fizycznego złożonego z trzech pomieszczeń, osobnej sali wykładowej do fizyki z pomieszczeniem do doświadczeń chemicznych i sali do nauki rysunków wraz z pokojami na zbiory do nauki rysunków i zbiory archeologiczne. Sala do nauki rysunków liczyła około 74–76 m², pozostałe sale miały powierzchnię 58–70 m² lub 67–70 m², jedna, najmniejsza sala — 43 m². Korytarze na wszystkich piętrach były ogrzewane, ich szerokość wynosiła na parterze 2,5 m, na I i II piętrze — 2,8 m. Na korytarzach mieściły się wieszaki na ubrania dla uczniów. Dla młodzieży przeznaczony był obszerny dziedziniec mierzący w całości 1750 m², z tego dla uczniów przeznaczone było 1200 m², pozostałą część zajmowały małe ogródki. Dziedziniec wysypany był żwirem bazaltowym na podłożu z kamieni i żwiru wiślanego.

Budynek zaopatrzono w wodociąg. Pompa umieszczona była w piwnicy, a zbiornik znajdował się na strychu, skąd rozchodziła się na korytarze woda zdatna do picia. Wodociąg wykonała lwowska firma Niemiekszy, która w projekcie uwzględniła przyszłe podłączenie szkoły do wodociągu miejskiego. Szkoła ogrzewana była piecami węglowymi; w klasach znajdowały się piece kaflowe, a na korytarzach, w sali gimnastycznej i auli — żelazne. Aby ułatwić dostarczanie węgla i drzewa do sal i korytarzy, zamontowano dwie windy. Oświetlenie gazowe posiadały dwie sale na parterze, w których odbywały się wieczorami zajęcia przedmiotów nadobowiązkowych, pozostałe lekcje trwały od 8 do 13 i odbywały się bez sztucznego oświetlenia. Doświetlano natomiast hall, korytarze, salę gimnastyczną z należącymi do niej pomieszczeniami, bibliotekę nauczycielską i bibliotekę uczniów, gabinety geograficzny, fizyczny i historii naturalnej, kancelarię, salę konferencyjną oraz aulę. Dziedziniec oświetlała duża la-

tarnia. Budynek posiadał system wentylacji; otwory szybów wentylacyjnych umieszczone były po sufitem i przy podłodze. Wszystkie sale wyłożone były dębowym parkietem, korytarze i hall posadzką ceramiczną, a schody wykonano z kamienia. Wyposażenie sal składało się po ze części starych, a po części z nowo zakupionych sprzętów. Zupełnie nowe było urządzenie sali gimnastycznej i auli, postarano się również o nowe ławki, tablice, katedry i wieszaki na korytarzach. Kilka sal urządzonych było amfiteatralnie. Był to, jak wynika z opisu, najnowocześniejszy budynek szkolny w Krakowie.

Wznoszeniem gmachów szkolnych od połowy XIX wieku zajmowały się wyspecjalizowane firmy budowlane. Od końca XIX przedsiębiorstwa doskonaliły się też w zakładaniu systemów wentylacyjnych, ogrzewania i oświetlenia budynków. Gimnazjów w Krakowie powstawały na terenach dopiero co wchodzących pod zabudowę, ponieważ wymagały dużej działki, projekty musiały uwzględniać linię regulacyjną ulic. Ułatwiał to plan na rzucie podkowy, który pozwalał też na oszczędne wykorzystanie parceli i wyizolowanie dziedzińca wewnętrznego pełniącego funkcje rekreacyjne, co w zabudowie miejskiej miało duże znaczenie. Plan taki upraszczał również rozwiązania komunikacyjne, dobrze doświetlał korytarze i pozwalał na elastyczny układ pomieszczeń, dowolne usytuowanie pracowni przedmiotowych i auli. Widoczne w obu budynkach rozplanowanie reprezentacyjnego hallu i okazałej klatki schodowej nawiązywało do renesansowego pałacu miejskiego i połączone było z neorenesansowymi porządkami użytymi jako podziały ścian hallu, klatki schodowej i auli¹⁶. Wszystkie te elementy służyły nadaniu budynkowi szkolnemu charakteru reprezentacyjnego i okazałości. Wewnętrzne założenie w systemie nauczania, aby opierać się na klasycznych, humanistycznych wartościach, znalazło i tu swoją kontynuację oraz zewnętrzny wyraz.

Materiałem budowlanym, jaki powszechnie stosowano, była cegła oraz gotowe betonowe profile, które stosowano dla wykończenia otworów okiennych i portali. Projekty nie sprawiały problemów konstrukcyjnych, ponieważ ani aule, ani sale gimnastyczne nie były zbyt duże. Obawiano się jedynie przeciążenia korytarzy i dlatego stosowano sklepienia kolebkowo-krzyżowe. Aule, które znajdowały się w ówczesnych gimnazjach, miały trzy podstawowe źródła: kaplicę szkolną, której funkcję zresztą w tym czasie pełniły, teatr szkolny (wprowadzony do gimnazjum przez jezuitów) oraz obowiązujący od połowy XIX wieku tzw. popis uczniów, czyli publiczny występ przedstawiający ich osiągnięcia. Aule, spełniające takie funkcje, stanowiły jedne z najbardziej reprezentacyjnych części budynków — odbywały się w nich uroczystości religijne, państwowe i narodowo-patriotyczne.

Na formę budynków wpływ miały również przekształcenia w programach. Wzrost znaczenia przedmiotów matematyczno-przyrodniczych powodował, że odpowiednio wyposażone gabinety specjalistyczne stawały się chlubą szkoły. Rozwój psychologii

¹⁶ M. Gutowski, *op. cit.*, s. 125.

i medycyny dał impuls do wzrostu zainteresowania i dbałości o higienę, odpoczynek, rekreację, odpowiednie oświetlenie i wentylację budynków. Budynki wznoszone były z dbałością o wygodę uczniów i uczących. Gwałtowny wzrost liczby uczniów na przełomie XIX i XX w. sprawił jednak, że wkrótce stały się nie wystarczające.

Warunki w szkołach znajdujących się w wynajmowanych budynkach były wyjątkowo trudne. Gimnazjum św. Jacka mieściło się do roku 1866 przy ul. Kanoniczej 18, następnie przeniesiono siedzibę szkoły do wyremontowanych poddominikańskich zabudowań przy ulicy Siennej 13. Dla szkoły przeznaczono przylegające od wschodu skrzydło klasztoru dominikanów, które powstało w XII wieku i mieściło na parterze refektarz, a na piętrze bibliotekę. W XVII wieku nadbudowano drugie piętro, które spłonęło w czasie wielkiego pożaru Krakowa w 1850 roku. Odbudowano je na potrzeby gimnazjum. Było to jednotraktowe wnętrze z korytarzem od strony północnej, bez auli i pomieszczeń na specjalistyczne gabinety. W roku 1902 powstała filia tegoż gimnazjum, którą umieszczono przy ulicy św. Sebastiana 10. Cała szkoła mieściła się aż w trzech budynkach, nie licząc filii. Gmach główny, należący do zabudowań klasztornych, sprawiał wrażenie obszernego i widnego za sprawą szerokiego korytarza i schodów. Jego zaletą niewątpliwie był obszerny dziedziniec, obsadzony drzewami, na którym znalazło się miejsce na rodzaj boiska sportowego z najbardziej niezbędnymi przyrządami sportowymi. Sale lekcyjne budziły jednak zastrzeżenia; dwie na parterze były ciemne i wilgotne, cztery na piętrze za małe, pozostałe klasy umieszczone były w dwóch budynkach przy bramie, w tzw. folwarkach, w których panujące warunki w raporcie Lekarza Miejskiego dr Jana Buszka określone zostały mianem opłakanych¹⁷. Potwierdził to M. Janelli w referacie wygłoszonym w 1912 roku na zjeździe członków TNSW w Tarnowie, zatytułowanym *Pomieszczenie galicyjskich szkół średnich (gimnazjów, szkół realnych i seminariów nauczycielskich)*, w którym czytamy: „Budynki donajęte pod każdym względem nieodpowiednie”¹⁸. Sala konferencyjna i kancelaria dyrektora były za małe, pomieszczenie gabinetów i środków naukowych jakie posiadała szkoła było złe ze względu na wilgoć panującą w części budynku. Uczniom i nauczycielom dawały się we znaki jatki rzeźnicze (zwane dominikańskimi) znajdujące się obok, przy Siennej 17, z których wyziewy zwłaszcza latem „zatrwały powietrze”. Za wynajem tych budynków władze szkolne płaciły 14 924 K rocznie, nie licząc kosztów napraw i konserwacji, a wiedzieć trzeba, że koszty utrzymania tego budynku gimnazjalnego były najwyższe w Krakowie. W lepszej sytuacji byli uczniowie filii przy ul. Sebastiana. Szkoła mieściła się w jednym budynku, co prawda również wynajętym, ale jego stan określano jako dobry¹⁹. Niewątpliwą zaletą umiejscowienia filii było istnienie ogrodu, dzięki któremu energicznie działało koło przyrodnicze, a pozostali uczniowie

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ M. Janelli, op. cit., s. 21.

¹⁹ Ibidem.

mieli miejsce relaksu i odpoczynku. Filia posiadała również boisko. Cena wynajmu wynosiła 13 000 K.

V Gimnazjum mieściło się również w wynajętych pomieszczeniach przy ulicy S. Stachowskiego (obecnie J. Kochanowskiego 5) w jednym budynku, którego stan ogólny był dobry. Nie był on jednak budowany z myślą o szkole i nie był dostosowany do pełnienia tej funkcji — małe i ciemne korytarze, zbyt wąskie sięń główna i schody, niektóre klasy za słabo oświetlone, za małe podwórko, zbyt mało miejsca na zbiory naukowe. Centralne władze oświatowe były poinformowane o sytuacji, w jakiej pracuje szkoła²⁰. Wynajęcie pomieszczeń kosztowało rocznie 11 000 K²¹.

Gimnazjum Podgórskie mieszczące się przy ul. Zamoyskiego znajdowało się w budynku miejskim, nie było więc obciążone czynszem. Budynek posiadał jednak szereg wad, przede wszystkim część sal szkolnych była zawilgocona, dwie z nich zagrzybione, a podłogi — zbutwiały. Wilgoć gościła również w mieszkaniu tercjana. Wysokie, nieopalone korytarze wyziębiały szkołę. Złe warunki panowały praktycznie we wszystkich salach lekcyjnych i w miejscach, w których przechowywano pomoce naukowe. Ciasna sala konferencyjna nie była w stanie pomieścić wszystkich nauczycieli. Nieodpowiednie było również umiejscowienie sanitariatów, z których fetor dochodził nawet do sal lekcyjnych. W sąsiedztwie, naprzeciw szkoły, znajdowała się fabryka octu, a w skale przylegającej do dziedzińca znajdowała się lodownia, w której rzeźnicy przechowywali mięso²². W tej sytuacji konieczna była decyzja o budowie nowego gmachu szkolnego. Miejscem budowy stało się wzgórze na Krzemionkach. Budynek, według projektu Jerzego Struskiewicza, wzniesiono w latach 1913–1914, lecz jego całkowite wykończenie przerwał wybuch I wojny światowej. Wewnętrzny układ charakteryzował się wydatną częścią środkową mieszczącą na parterze wąską sięń prowadzącą do hallu, od którego rozchodziły się schody na mało reprezentacyjną klatkę schodową, na drugim piętrze znajdowała się aula. W ciekawy sposób zaprojektowano stronę zewnętrzną szkoły, efektownie wykorzystując spadek terenu na taras ze skarpą wzniesioną z kamienia łamanego²³. Elewację skomponowano z tarasem, drugie piętro oddzielono belkowaniem. Ryzalit podzielono zmodernizowanymi pilastrami i zwieńczono trójkątnym przyczółkiem. W medalionach umieszczono orła polskiego oraz różne symbole: nauki — kaganek, literatury — księga i pióro, muzyki — lutnia. Gmach wyróżniał się nietypowym, bardzo wysokim dachem z lukarnami. W okresie autonomii Gimnazjum Podgórskie nie zostało przeniesione do nowej siedziby. Nastąpiło to dopiero kilkadziesiąt lat później.

Sytuacja w poszczególnych szkołach była bardzo zróżnicowana, nowoczesne budynki gimnazjów św. Anny i Sobieskiego wyraźnie wyróżniały się spośród pozosta-

²⁰ AGAD, Akta k.k. Ministerium für Cultus und Unterricht, Syg. 174 U, Wizytacje, 23–28 marca 1906, inspektor szkolny donosi, że „szkoła pracuje w wyjątkowo niekorzystnych warunkach”.

²¹ M. Janelli, op. cit., s. 23.

²² Ibidem, s. 27; R. Kiełkowski, *Historie spod kopca Krakusa*, Kraków 1972, s. 257.

²³ M. Gutowski, op. cit., s. 124.

łych szkół. Były zewnętrzną, materialną wizją koncepcji pedagogicznych Jana Fryderyka Herbart, jego postulatu wszechstronności wychowania. Wraz z pozytywistycznymi elementami myśli Spencera i dalszym rozwojem nauk matematyczno-przyrodniczych, w budynkach szkół gościł już nie tylko neohumanistyczny duch, lecz także i ciało. Budynek jako pałac miejski był dostępny dla każdego, kto pragnął pokonać próg matury i kontynuować naukę na studiach²⁴. Jasny i logiczny układ wewnętrzny od wejścia po aulę, kształtował wizję świata i sankcjonował jego porządek. W pozostałych budynkach szkolnych widoczna ciasnota, niedostosowanie do potrzeb uczniów i nauczycieli oraz złe warunki higieniczne uzupełniały symboliczną wizję austro-węgierskiej monarchii.

Biblioteki szkolne

Biblioteki gimnazjów należały do ogólnie pojętych zbiorów naukowych poszczególnych szkół, do których zaliczano również wyposażenie gabinetów przedmiotowych. Ich finansowanie pochodziło z tzw. funduszu na zbiory naukowe, ten zaś miał kilka źródeł. Przede wszystkim były to dochody własne szkoły, na które składały się taksy wstępne, pobierane jako jednorazowa opłata od uczniów wstępujących do szkoły w kwocie 4,20 K, datki na środki naukowe składane przez uczniów dobrowolnie oraz taksy za duplikaty świadectw półrocznych i maturalnych²⁵. Ważną częścią dochodów na środki naukowe była do roku 1878 dotacja ze skarbu państwa, tzw. subwencja funduszu naukowego. Szkoły otrzymywały różne sumy, a ich przeznaczenie było określone z góry. W latach 1875–1878 stała subwencja dla gimnazjów krakowskich, wówczas dwóch — św. Anny i św. Jacka, wynosiła 1100 K rocznie, dodano również w tych latach po 400 K na wyposażenie gabinetów do nauki fizyki. Oprócz tego, co kilka lat udzielano jednorazowych dotacji. Otrzymało ją Gimnazjum św. Jacka w latach 1874–1878, w wysokości 2900 K.

W roku 1878 nastąpiła zmiana przepisów odnośnie udziału państwa w finansowaniu zbiorów naukowych w gimnazjach. Rozporządzeniem z dnia 14 VI 1878 Ministerstwo Oświecenia zniosło wszelkie stałe dotacje udzielane ze skarbu państwa. W miejsce subwencji postanowiono pobierać corocznie od każdego ucznia datek na środki naukowe w wysokości nie mniejszej niż 2 K. Ustalono przy tym sumę minimalną, do jakiej szkoła miała prawo (w wypadku gimnazjum wyższego była to suma 880 K). Z sumy tej szkoła musiała przeznaczać 400 K na bibliotekę, 300 K na gabinet fizyczny, 100 K na gabinet historii naturalnej i 80 K na wzory rysunkowe. Za każdą klasę równoległą szkoła mogła sobie doliczyć 60 K. Nadwyżki powyżej kwoty minimalnej szkoła mogła rozdysponować dowolnie. Dopiero w 1895 r. RSK okólnikiem z 5 grud-

²⁴ Ibidem, s. 237.

²⁵ *Sprawozdanie RSK o stanie szkół średnich galicyjskich w latach szkolnych 1875–1883*, Lwów 1884, s. 243–244.

nia, zgodziła się, aby dochody z funduszu na zbiory naukowe były dzielone przez szkoły według rzeczywistych potrzeb. Zachowano natomiast jednorazowe subwencje na uzupełnienie zbiorów. Istniało jeszcze jedno źródło dochodów na zbiory naukowe postaci dotacji ze strony gmin, jednak gimnazja krakowskie nie otrzymywały od miasta tej formy pomocy. Jedynie gimnazjum w Podgórzu na początku swej działalności otrzymywało od podgórskich władz miejskich pieniądze na tworzenie zbiorów naukowych. Kwoty z przeznaczeniem na środki naukowe przedstawia Tabela nr 13.

Tabela 13. Kwota funduszy (w koronach) na zbiory naukowe w gimnazjach krakowskich i w Gimnazjum Podgórskim w latach 1875–1903

Rok	Gimnazjum				
	św. Anny	św. Jacka	III	IV	w Podgórzu
1875	2230	4024	–	–	–
1876	2624	1994	–	–	–
1877	2794	2484	–	–	–
1878	2822	2946	–	–	–
1879	2520	2290	–	–	–
1880	3010	2354	–	–	–
1881	2992	2580	–	–	–
1882	3434	2672	–	–	–
1883	3726	2458	–	–	–
1884	2346	2232	4104	–	–
1885	2682	1896	5782	–	–
1886	2344	1810	6030	–	–
1887	2158	1940	1822	–	–
1888	2062	1506	1838	–	–
1889	1962	1427	3508	–	–
1890	2233	1656	1681	–	–
1891	1968	1620	2037	–	–
1892	2000	1572	1951	–	–
1893	2175	1488	1640	–	721
1894	2096	1438	1673	–	1216
1895	2242	1553	1796	–	3214
1896	2302	1498	1717	–	1425
1897	2691	1824	1797	–	2271
1898	3391	1707	2133	–	2196
1899	3623	1555	1687	–	1464
1900	3658	1674	2188	–	1532
1901	3598	1607	2108	–	1695
1902	2202	1648	2246	7565	1901
1903	1873	2908	2368	7917	1786

Źródło: Opracowano na podstawie *Sprawozdań c.k. RSK o stanie szkół za lata 1875–1903*.

W 1885 roku RSK swoim rozporządzeniem nakazała przeprowadzenie do roku 1890 inwentaryzacji bibliotek w szkołach średnich i rozdzielanie księgozbiorów osobno dla nauczycieli i dla uczniów. W 1886 roku przeprowadzono w całej Przedlitawii akcję rewizji bibliotek szkolnych dla uczniów pod względem treści książek, a RSK zaczęła ogłaszać corocznie spis książek w języku polskim, ruskim i niemieckim, które były odpowiednie dla uczniów.

Biblioteki szkół średnich znajdowały się w nieco lepszej sytuacji niż biblioteki w szkołach ludowych, wpływał na to ów stały dopływ pieniędzy. Pozwalało to na powolny, ale systematyczny rozwój zbiorów bibliotecznych²⁶. Kraków, obok Lwowa, znajdował się również w lepszej sytuacji niż mniejsze miasta, ponieważ istniała tradycja przekazywania przez osoby prywatne w formie zapisów lub darowizn całych zbiorów bibliotecznych albo kwot pieniężnych z przeznaczeniem na zakup książek²⁷. Oprócz osób prywatnych również instytucje naukowe, autonomiczne i samorządowe systematycznie przekazywały książki do gimnazjalnych bibliotek. Wśród darczyńców najczęściej w sprawozdaniach szkolnych wymieniane są Akademia Umiejętności, Wydział Krajowy i Biuro Statystyczne. Tendencja ta nasiliła się po apelu i petycji TNSW do Wydziału Krajowego o zwiększenie nakładów na biblioteki, ze względu na konieczność ciągłego dokształcania się przez nauczycieli²⁸. Drukowanie w sprawozdaniach szkolnych rozpraw naukowych opracowanych przez nauczycieli powodowało, że biblioteki szkolne dążyły do posiadania ich dużej ilości z różnych ośrodków, bowiem prace naukowe zamieszczane w nich skierowane były do nauczycieli wszystkich przedmiotów, uczniów i lokalnych środowisk kulturalnych²⁹.

Właściwy księgozbiór zakładu stanowiła biblioteka nauczycieli, będąca pod zarządem jednego z wyznaczonych nauczycieli (najczęściej polonisty) oraz pod kontrolą dyrektora i biblioteka uczniów, która składała się z trzech oddziałów: z biblioteki książek szkolnych dla ubogich uczniów, biblioteki książek do czytania polskich i biblioteki książek niemieckich. Pomimo że istnienie bibliotek związane jest ze szkolnictwem od jego początków, nie miały one jakiegoś specjalnego miejsca w budynku szkolnym. Wykorzystywano wszelkie wolne pomieszczenia, a często liczba książek o bardzo różnej wartości i przydatności uniemożliwiała swobodny do nich dostęp. Przepisy szkolne sugerowały, aby zaopatrywać biblioteki w takie prace, które potrzebne były do pogłębiania wiedzy merytorycznej i metodycznej nauczycieli, a których cena przekraczała możliwości finansowe przeciętnego nauczyciela³⁰.

²⁶ J. Dybiec, *Mecenat oświatowy i naukowy w Galicji 1860–1918*, Wrocław 1981, s. 184.

²⁷ Ibidem, s. 185.

²⁸ „Muzeum”, R. V: 1889, s. 306–307.

²⁹ J. Kolbuszewski, *Rozprawy polonistyczne w sprawozdaniach galicyjskich*, [w:] *Literatura i wychowanie. Z dziejów edukacji literackiej w Galicji*, pod. red. M. Ingłota, Acta Universitatis Wratislaviensis, Nr 633, Wrocław 1983, s. 118.

³⁰ *Ustawy i rozporządzenia obowiązujące w galicyjskich szkołach średnich*. Zestawił H. Kopia, Lwów 1900, s. 42.

W bibliotekach nauczycielskich poza właściwym księgozbiorem prenumerowano czasopisma pedagogiczne, fachowe, literackie. Z pism polskich były to „Muzeum”, „Szkola”, „Przegląd Pedagogiczny”, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, „Biblioteka Warszawska”, „Ateneum”, „Przegląd Polski”, „Przewodnik Bibliograficzny”, „Przewodnik Higieniczny”, „Przewodnik Gimnastyczny”, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Krakowskiego”, „Rocznik Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa”, „Poradnik Językowy”, „Rodzina i Szkoła”, „Kosmos”. Z pism niemieckich w bibliotekach przede wszystkim znajdowało się czasopismo wydawane od 1850 r. specjalnie dla gimnazjów — „Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien”, inne poświęcone sprawom szkół średnich lub problematyce pedagogicznej to: „Zeitschrift für das Realschulwesen”, „Das humanistische Gymnasium”. Wśród pism przeznaczonych dla filologów klasycznych prenumerowano najczęściej „Neue Jahrbücher für das klassische Altertum und Pädagogik”, „Philologische Wochenschrift”. Historycy korzystali z „Zeitschrift für Schulgeographie”, „Sybels-Historische Zeitschrift”. Z pism matematyczno-przyrodniczych i innych, dotyczących przemysłu w bibliotekach znajdowały się: „Zeitschrift für mathematischen und naturwissenschaftlichen Unterricht”, „Zeitschrift für Mathematik und Physik”, „Verordnungsblatt für die Dienstbericht des Ministeriums für Cultus und Unterricht”.

O zbiorach bibliotecznych poszczególnych szkół dowiadujemy się ze sprawozdań dyrektorów, jednak nie wszędzie pokazywany jest obraz wyjściowy, często podawana jest liczba tomów, a nie tytułów, bądź tylko rodzaj zakupów i darowizn w danym roku. Trudno jest więc ustalić ostateczną wielkość zasobów. U schyłku lat dziewięćdziesiątych Gimnazjum Nowodworskiego i św. Jacka wydrukowało w *Sprawozdaniach...* katalog swoich bibliotek nauczycielskich, na tej podstawie możemy określić wielkość zbiorów bibliotecznych³¹. Układ katalogów został opracowany na podstawie zasad dołączonych do rozporządzenia MWiO z 30 grudnia 1896 roku i okólnika RSK z 4 listopada 1897 roku. Ze zbiorów nauczycielskich wyodrębniono encyklopedie i słowniki o charakterze ogólnym i część czasopism, a pozostałe podzielono według działów: filozofia i estetyka, pedagogika i szkolnictwo, religia, filologia klasyczna, filologia nowożytna, lingwistyka, geografia z etnografią i statystyką, historia powszechna, historia monarchii austro-węgierskiej i jej krajów, matematyka, historia naturalna i fizyka.

O księgozbiornie Gimnazjum św. Anny wspomina Jan Leniek w *Książce pamiątkowej...* podając stan z roku 1850, w którym biblioteka liczyła 2565 tomów, w tym 1865 kompletnych oraz 700 dubletów i defektów, w większości pochodzących z zapisu księdza Piotra Bouchera, kanonika katedry krakowskiej i profesora Akademii. We-

³¹ *Katalog biblioteki nauczycielskiej gimnazjum św. Anny ułożony przez profesora Jana Czubka, Sprawozdanie [...] I Gimnazjum św. Anny w Krakowie za rok 1898, Kraków 1898, s. 1–50; Katalog biblioteki nauczycielskiej c. k. gimnazjum św. Jacka w Krakowie ułożony przez prof. M. Mazanowskiego, Sprawozdanie [...] II Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok 1899, Kraków 1899, s. 1–49.*

dług słów J. Leńka ks. Boucher przekazał w 1821 roku 1888 tomów na rzecz szkoły³². Inne zbiory w pierwszej połowie XIX wieku powstały z darów profesorów uniwersytetu i opłat szkolnych. W roku 1888 biblioteka nauczycieli liczyła 3290 dzieł w 5837 tomach. Istniała ponadto jeszcze tzw. stara biblioteka zawierająca książki z czasów Księstwa i Rzeczypospolitej Krakowskiej licząca około 2 tysięcy tomów, z czego połowę stanowiły dzieła niekompletne. Spis sporządzony przez profesora Jana Czubka w 1898 roku wykazuje 2568 pozycje katalogowych. Z filozofii i estetyki znajdowały się 173 tytuły. Wśród nich były między innymi pochodzący z 1693 roku rękopis *Philosophia scholastica*, a także traktat *Philosophiae curiosae pars VIII moralis* Tylkowskiego wydany w Oliwie w 1678 roku. Z osiemnastowiecznych traktatów filozoficznych w bibliotece skatalogowano *De arte bene cogitand* Stanisława Konarskiego (Warszawa 1767), J. J. Rousseau *Traites sur la musique (Deux Ponts 1782)*, *Logika czyli rozważania i rozsądzania* (Wilno 1791). Większość zbiorów stanowiły wydawane w drugiej połowie XIX wieku dzieła z zakresu etyki, estetyki, logiki, filozofii i psychologii. Były to np. *Rozmyślenia* Kartezjusza, *Rzecz o zasadach poznania* George'a Berkeley'a, Franza Brentano *Psychologie vom empyr. Standpunkt*, Józefa Kremiera *Podróż do Włoch, Grecja starożytna i jej sztuka, Listy z Krakowa*, Józefa K. Szaniawskiego *Rzut oka na dzieje filozofii*, Wilhelma Wundta *Wykłady o duszy ludzkiej i zwierzęcej*.

Prace ogólnopedagogiczne i dotyczące szkolnictwa liczyły 160 tytułów, przy czym w tej liczbie mieściły się również czasopisma. W dziale tym umieszczono zarówno rozprawy, szkice, encyklopedie pedagogiczne, jak i plany nauczania, poradniki metodyczne, szczególnie z zakresu nauczania języków, prace dotyczące higieny szkolnej, a także książki o historii szkolnictwa. Były to między innymi prace Johanna Friedericha Herbarta *Allgemeine Pädagogik*, J. J. Rousseau *Emil*, J. Locke'a *O edukacji dzieci*, G. Piramowicza *Powinności nauczyciela*, H. Spencera *O wychowaniu umysłowym, moralnym i fizycznym*, J. Śniadeckiego *Fizyczne wychowanie dziecka*. Ponadto w zbiorach znajdowała się *Encyklopedia Wychowawcza* i wiele prac autorów niemieckich.

Religia w katalogu Jana Czubka liczyła 43 pozycje. Do najważniejszych należały: Alzoga *Historia powszechna Kościoła*, pochodzący z 1550 roku wydany w Heidelbergu Minuciusa Felixa *M. Octawius, Quaestiones de Deo* Jana Morawskiego wydane w Kaliszu w 1674 roku, Opatioviusa Adamusa *Tractatus Theologici 2*, wydany w Krakowie w 1644 roku, X. J. Fijałka *Średniowieczne ustawodawstwo synodalne biskupów*.

Największe zasoby biblioteki dotyczyły filologii klasycznej, było to 810 tytułów. Obejmowały historię literatury greckiej i rzymskiej, analizę dzieł klasyków, gramatyki języków klasycznych, biografie autorów, a przede wszystkim pisma autorów klasycznych w oryginale i tłumaczone na język polski i niemiecki. Były to utwory Ajschylosa, Arystofanesa, Arystotelesa, Juliusza Cezara, Katullusa, Cycerona, Demostenesa, Ezopa, Herodota, Hezjoda, Homera, Horacego, Ksenofonta, Liwiusza, Lukiana, Korne-

³² J. Leniek, *Książka pamiątkowa ku uczczeniu jubileuszu trzechsetnej rocznicy założenia Gimnazjum św. Anny w Krakowie*, Kraków 1888, s. CLXVII.

liusza Neposa, Owidiusza, Platona, Pliniusza Starszego, Plutarcha, Polibiusza, Salustiusza, Seneki, Sofoklesa, Tacyta, Wergiliusza. Wszyscy w wielu wydaniach i tłumaczeniach. Obszerny był również dział filologii nowożytnej, liczył 546 dzieł, wśród nich dzieła szesnastowieczne³³. Zbiór obejmował, podobnie jak w dziale literatury klasycznej nie tylko same utwory, lecz także ich analizę, historię literatury francuskiej, angielskiej, niemieckiej, polskiej, historię piśmiennictwa polskiego, słowniki językowe, słowniki synonimów, życiorysy, teorię poezji i prozy. Spośród autorów literatury europejskiej reprezentowani byli: Ariosto, Amicis, Balzak, Byron, Calderon, Comeille, Dante, Goethe, La Fontaine, Lope de Vega, Milton, Molier, Monteskiusz, Racine, Sansovino, Schiller, Szekspir, Voltaire. Najwięcej książek było autorów polskich, od Mikołaja Reja i Jana Kochanowskiego po Stanisława Tarnowskiego. Wyodrębniono także dział lingwistyczny, w którym przede wszystkim znajdowały się prace dotyczące gramatyki i historii języka, było to 58 pozycji.

Geografia, etnografia i statystyka to 125 pozycji. W tym dziale dominowały prace poświęcone geografii Europy, ze szczególnym uwzględnieniem ziem wchodzących w skład monarchii austro-węgierskiej oraz ziem polskich i terenów starożytnej Grecji i Rzymu. Na uwagę zasługuje *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i krajów przyległych* (Warszawa 1880–1895).

W kolejnym dziale, dotyczącym historii powszechnej, w ogromnej przewadze znajdowały się pozycje dotyczące historii Polski, takie jak Michała Bobrzyńskiego *Dzieje Polski w zarysie*, Waleriana Kalinki *Sejm czteroletni*, Teodora Morawskiego *Dzieje narodu polskiego*, dokumenty zawarte w *Monumenta Poloniae Historica* i w *Źródłach dziejowych*, prace Karola Szajnochy, Józefa Szujskiego i Wincentego Zakrzewskiego. Pozycje z historii powszechnej dotyczyły historii starożytnej, np. T. Mommsena *Römische Geschichte*, dziejów Niemiec i ogólnie pojętej historii Europy, w tym tak ciekawe prace jak H. T. Buckle'a *Historia cywilizacji w Anglii*. Osobną kategorią była historia monarchii austro-węgierskiej, w której 25 prac poświęcone było historii Czech, Śląska, Węgier, Austrii i opracowania dotyczące poszczególnych władców lub wydarzeń.

Pozostała część księgozbioru licząca 281 pozycji to książki poświęcone matematyce (66), historii naturalnej (118) i fizyce (97). W dziale matematycznym znaleźć można było prace Euklidesa i współczesnych teoretyków matematyki, elementy historii matematyki i szereg podręczników. Prace z zakresu szeroko pojętych nauk biologicznych dotyczyły mineralogii, np. A. Altha *Zasady mineralogii*; botaniki — J. Sachsa *Geschichte der Botanik*, zoologii — J. V. Carusa *Geschichte der Zoologie*, geologii — *O ziemiorództwie gór dawnej Sarmacji* S. Staszica, F. Hauera *Die Geologie*, fizjologii człowieka — N. Cybulskiego *Fizjologia człowieka* cz. I i II. Fizyka reprezentowana była przez dzieła teoretyczne obejmujące główne działy fizyki, chemię i astronomię, podręczniki poświęcone tej tematyce i prace historyczne dotyczące dziejów fizyki, np.

³³ Aptonius, *Progumnasmata*, 1548, *Apologiae et orationes*, Basileae 1543, *Apophthegmatum* per Er. Roterod. coll. I. VIII. Coloniae Arg. 1553, *Biblia Scharfenbergera*, Kraków 1575.

J.C. Poggendorffa *Geschichte der Physik*. Dział matematyczno-przyrodniczy obejmował zaledwie 11,3% wszystkich pozycji katalogowych. W bibliotece dominowała humanistyka, a przede wszystkim filologia klasyczna, której zbiory stanowiły 33% księgozbioru. Zbiory biblioteki nauczycielskiej Gimnazjum św. Anny do końca ery autonomicznej ciągle rosły, duży udział miały darowizny ze strony Akademii Umiejętności, która co roku wspomagała księgozbiory szkół średnich swoimi rozprawami. W roku szkolnym 1913/1914 biblioteka nauczycieli liczy 8034 pozycje³⁴.

Zbiory biblioteki nauczycielskiej Gimnazjum św. Jacka zostały opublikowane również w formie katalogu w Sprawozdaniu Dyrektora szkoły za rok 1899, wykazując 1817 pozycji. Podobnie jak w przypadku katalogu Gimnazjum św. Anny, również tu uwzględniono czasopisma, podając ich tytuł jako jedną pozycję katalogową. Najwięcej tytułów czasopism znajdowało się w dziale encyklopedii, były tam „Ateneum”, „Pamiętniki Towarzystwa Literackiego A. Mickiewicza”, „Biblioteka Warszawska”, „Kwartalnik Historyczny”, „Muzeum”, „Przegląd Polski”, „Przewodnik Naukowy i Literacki”. Inne pozycje z tego działu to między innymi: *akta grodzkie i ziemskie z archiwum Bernardyńskiego* we Lwowie, Karola Estreichera *Bibliografia polska XV–XVI stulecia*, *Słownik synonimów polskich* A. St. Krasińskiego, *Słownik muzyków polskich* Albina Słowińskiego, *Katalog rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej* opracowany przez Władysława Wisłockiego. Ogółem były to 82 pozycje.

W kolejnej części katalogu, poświęconej filozofii i etyce, były opracowania ogólne, np. J. E. Erdmana *Grundriss der Geschichte der Philosophie*, J. Burckardta *Kultura Odrodzenia we Włoszech*, jak i konkretne rozprawy filozoficzne, jak chociażby Monteskiusza *Duch czyli treść praw*, Kazimierza Twardowskiego *Wyobrażenia i pojęcia* i inne dzieła poświęcone logice, estetyce, psychologii.

W pozostałych działach również występowały cenne i ciekawe pozycje, np. z pedagogiki Franciszka Bielińskiego *Sposób edukacji w XV listach opisany 1775 roku* (wydał S. Siedlecki, Kraków 1888), G. Piramowicza *Powinności nauczyciela*, A. Karbowiaka *Dzieje wychowania i szkół w Polsce w wiekach średnich*, K. Schmida *Geschichte der Erziehung vom Anfang an bis auf unsere Zeit*. Prace pedagogiczne stanowiły 10% całego księgozbioru. Największą jego częścią były książki z zakresu filologii klasycznej (20,2%), filologii nowożytnych (20,6%) i historii powszechnej (15,8%). Podobnie jak w Gimnazjum św. Anny większość stanowiły opracowania dotyczące poszczególnych autorów, dzieje literatury, utwory pisarzy i poetów w różnych edycjach i wydaniach³⁵. Prace poświęcone dziejom piśmiennictwa lub literatury to np. H. Hettnera *Geschichte der deutschen Literatur im XVIII Jahr* (Braunschweig 1872), F. Hösocka *Życie Słowackiego na tle współczesnej epoki* (Kraków 1896), L. Łukasze-

³⁴ *Sprawozdanie [...] I Gimnazjum św. Anny w Krakowie za rok 1914*, Kraków 1914, s. 56.

³⁵ Np. J. Cezara, *O wojnie galijskiej* pięć różnych wydań i tłumaczeń, Lipsk 1844, Berlin 1860 w tłumaczeniu Fr. Kranera, Stuttgart 1878 w tłumaczeniu Reinharda, Praga 1884 w edycji Slavika i ponownie Berlin 1890; dzieła Cicerona w edycjach Halma, Kocha, Richtera, podobnie z dziełami Homera, Liwiusza, Platona, Sofoklesa, Tacyta, Ksenofonta.

wicz *Rys dziejów piśmiennictwa polskiego* (Kraków 1831), W. A. Maciejowski *Piśmiennictwo polskie od czasów najdawniejszych, aż do 1831* (Warszawa 1851–2), A. Małcki *Juliusz Słowacki* (Lwów 1866), W. Spasowicz *Dzieje literatury polskiej* (Warszawa 1885), S. Tarnowski *Jan Kochanowski* (Kraków 1888), *Zygmunt Krasiński* (Kraków 1892), *Studia do historii literatury polskiej. Wiek XIX. Rozprawy i sprawozdania* (Kraków 1895), M. Wiszniewski *Historia literatury polskiej* (Kraków 1840–1857). Wśród pozycji geograficznych był *Kosmos* A. Humboldta oraz wiele pozycji statystycznych, np. *Rocznik statystyki Galicji, Statistik der österr. Monarchie*. Dział historii powszechnej reprezentowała głównie historia Polski, w zbiorach znajdowała się *Bibliografia historii polskiej* L. Finkla (część I wydana we Lwowie w 1891 roku, część II w Krakowie w 1896 roku) i pisma M. Bobrzyńskiego, W. Kalinki, J. Lelewela i wiele opracowań dotyczących poszczególnych wydarzeń lub epok. Pośród niewielkiej części katalogu, bo liczącej 16 pozycji, dotyczącej historii monarchii austro-węgierskiej, należy wymienić pracę K. H. L. Pölitza *Österreichische Geschichte*, wydaną w Wiedniu w 1857 roku, a następnie przetłumaczoną przez J. Tretiaka i wydaną we Lwowie w 1878 roku, pod polskim tytułem *Historia Austrii*. Matematyka reprezentowana była głównie przez ogólne opracowania dotyczące poszczególnych działów: arytmetyki, algebry, trygonometrii, stereometrii, geometrii wykreślnej i analitycznej, logarytmów, ogółem 46 pozycji (2,5% ogółu). Nieco większy był zbiór książek przyrodniczych, liczył 83 tytuły (4,5%), wśród nich prace K. Darwina. W dziale fizycznym obejmującym również chemię były prace E. Czermińskiego *Chemische Theorie* (Kraków 1868), *Chemia organiczna* (Kraków 1867) i *Chemia nieorganiczna* (Kraków 1874) oraz wiele ogólnych opracowań będących wykładem fizyki lub astronomii czy kosmologii. Na końcu katalogu Gimnazjum św. Jacka umieszczono prace pod hasłem budownictwo, inżynieria, w którym znajdowały się podręczniki i poradniki dla inżynierów oraz książki poświęcone miernictwu wojennemu oraz nauce artylerii. Podobnie jak w Gimnazjum św. Anny na podstawie katalogu widać dominującą pozycję przedmiotów humanistycznych, księgozbiór matematyczno-przyrodniczy stanowił ogółem 11,5% całości.

Zbiory biblioteki nauczycielskiej Gimnazjum Sobieskiego w chwili rozpoczęcia przez szkołę działalności liczyły 138 tytułów w 389 tomach³⁶. Nowo powstające szkoły i tworzone w nich biblioteki dostawały szereg nadzwyczajnych subwencji, tak że przyrost zbiorów następował stosunkowo szybko. W III Gimnazjum w ciągu kolejnych lat ich wzrost przedstawiał się tak, jak przedstawiono w Tab. 14.

To spowodowało, że w roku szkolnym 1912/1913 wszystkie pieniądze przeznaczone na coroczne zakupy książek przeznaczono na szafy i półki na książki, ponieważ ich

³⁶ *Sprawozdanie [...] III Gimnazjum w Krakowie za rok szkolny 1884*, s. 48.

Tabela 14. Wielkość księgozbioru biblioteki nauczycielskiej w III Gimnazjum w wybranych latach

Rok	Liczba tytułów	Liczba tomów
1884	138	389
1900	1442	2763
1914	2008	3709

Źródło: Opracowano na podstawie *Sprawozdań [...] III Gimnazjum w Krakowie za lata szkolne 1884, 1900 i 1914.*

ilość uniemożliwiała swobodne korzystanie z księgozbioru. Coroczne nabytki w dziesięcioleciu 1902–1912 przedstawiały się następująco:

Tabela 15. Liczba zakupionych książek do biblioteki nauczycielskiej w III Gimnazjum w latach 1902–1912

Rok	Liczba tytułów	Liczba tomów
1902	33	82
1903	36	83
1904	34	79
1905	52	92
1906	91	115
1907	54	81
1908	30	65
1909	47	76
1910	77	125
1911	59	75
1912	53	73

Źródło: Opracowano na podstawie *Sprawozdań [...] III Gimnazjum w Krakowie za lata szkolne 1902–1912.*

Oznaczało to, że w bibliotece nauczycieli średnio rocznie (w latach 1902–1912) wzrastała liczba książek o 51 tytułów. Wśród najważniejszych zakupów, jakich dokonano po 1900 roku znalazły się kolejne tomy *Bibliografii polskiej* Estreichera, *Dzieje literatury polskiej* A. Brücknera, *Encyklopedia staropolska* Z. Glogera, I. Chrzanowskiego *Literatura polska*, T. Korzona *Historia nowożytna*, W. Smoleńskiego *Ostatni rok sejmu walnego*, A. Szelągowskiego *Śląsk i Polska wobec powstania czeskiego i Walka o Bałtyk*, F. Bujaka *Galicja*, W. Tokarza *Galicja na początku ery Józefińskiej*, J. F. Herbarta *Pädagogische Schriften*, prace filologiczne wydawane przez J. N. Baudoine'a i rozprawy wydziału historyczno-filozoficznego, matematyczno-przyrodniczego i filologicznego AU. Ponadto prenumerowano kilkanaście tytułów czasopism.

W kolejnych, powstających po 1900 roku gimnazjach następował również stosunkowo duży przyrost, lecz większość księgozbiorów stanowiły podręczniki szkolne i podręczniki do metodyki poszczególnych przedmiotów. Poniższa tabela (Tab. 16.) ilustruje wzrost księgozbiorów w bibliotekach nauczycielskich IV i V Gimnazjum.

Tabela 16. Liczba tytułów znajdujących się w bibliotekach nauczycielskich w IV i V Gimnazjum w latach 1902–1914

Rok	IV Gimnazjum	V Gimnazjum
1901/02	334	–
1902/03	390	–
1903/04	544	–
1904/05	741	–
1905/06	817	–
1906/07	898	108
1907/08	984	238
1908/09	1100	314
1909/10	1212	357
1910/11	1312	629
1911/12	1360	687
1912/13	1418	735
1913/14	1418	764

Źródło: Opracowano na podstawie *Sprawozdań [...] Gimnazjum IV i V w Krakowie za lata szkolne 1901/02–1913/14.*

W Gimnazjum Podgórskim, w pierwszych latach istnienia szkoły miasto dotowało bibliotekę szkolną. Była to sytuacja wyjątkowa. Przyrost tego księgozbioru w ostatnim dziesięcioleciu przed wybuchem wojny przedstawiał się następująco (Tab. 17.):

Tabela 17. Wielkość księgozbioru biblioteki nauczycielskiej w Gimnazjum Podgórskim latach 1905–1914

Rok	Ilość tytułów
1905	684
1906	769
1907	855
1908	915
1909	958
1910	971
1911	1210
1912	1350
1913	1400
1914	1467

Źródło: Opracowano na podstawie *Sprawozdań dyrektora szkoły za lata szkolne 1905–1914.*

Świadczyło to o stosunkowo szybkim rozwoju biblioteki. Kupowano najczęściej dzieła klasyków greckich i rzymskich, utwory najwybitniejszych pisarzy europejskich, kompletowano dzieła wieszczów narodowych. W bibliotece gromadzono również prace współcześnie tworzących autorów, na przykład Konopnickiej, Kraszewskiego, Sienkiewicza, Wyspiańskiego. Opracowania naukowe sprowadzane do biblioteki to przede wszystkim prace z zakresu historii literatury i historii, np. O. Balzera *Genealogia Piastów*, J. Burckharda *Griechische Kulturgeschichte*, Glogera *Rok polski w życiu, tragedii i pieśni*, M. Kukiela *Dzieje oręża polskiego*, S. Kutrzeby *Historia ustroju Polski*, T. Mommsena *Historia rzymska*, F. Piekosińskiego *Rycerstwo polskie wieków średnich*, S. Tarnowskiego *Historia literatury polskiej*, *Katalog rękopisów Akademii Umiejętności* opracowany przez Czubka, J. Ptaśnika *Monumenta Poloniae Vaticana*, poza tym słowniki, poradniki metodyczne. W znacznie mniejszym stopniu reprezentowane były nauki matematyczno-przyrodnicze. Biblioteki posiadały dużą liczbę sprawozdań szkolnych, które otrzymywane były drogą wymiany pomiędzy gimnazjami. Trudno jednoznacznie określić wielkość wszystkich księgozbiorów ze względu na różne sposoby ich liczenia, natomiast można stwierdzić, że zasoby biblioteczne znacznie się powiększały i zawierały większość aktualnych opracowań zgodnych z ówczesnym poziomem wiedzy i nauki, co pozwalało nauczycielom na podnoszenie kwalifikacji, ale jednocześnie przydatność wielu z nich była w praktyce szkolnej niewielka.

Biblioteki uczniowskie składały się z kilku części, za każdą z nich odpowiedzialny był inny nauczyciel. W ich skład zasadniczo wchodził zbiór książek polskich, niemieckich oraz biblioteka dla ubogich uczniów, zwana później biblioteką pomocy koleżeńskiej. Ponadto w III Gimnazjum wydzielono dodatkowo zbiór książek w językach klasycznych. W Gimnazjum Nowodworskiego w roku szkolnym 1912/1913 w pięciu niższych klasach gimnazjalnych założono biblioteczki klasowe, które były utrzymywane i obsługiwane przez uczniów pod nadzorem nauczycieli, a których kanonem były: *W pustyni i w puszczy* H. Sienkiewicza, *Serce de Amicisa*, *Harce młodzieży polskiej* E. Piaseckiego, *Vademecum Skauta* i *Zasady przyzwoitego zachowania*³⁷. Wraz z powstającymi „Czytelniami” dla uczniów klas wyższych, w których zaczęło się koncentrować życie naukowe uczniów, również i tam powstawały biblioteki podręczne służące przygotowywaniu referatów i różnego rodzaju wystąpień, a także pojawiły się prenumerowane specjalnie dla młodzieży czasopisma.

Określenie wielkości zbiorów przeznaczonych dla uczniów nastęrcza pewne trudności, bowiem informacje zawarte w sprawozdaniach, podobnie jak te dotyczące bibliotek nauczycielskich, dla opisanego wielkość zbiorów podają wymiennie i zupełnie dowolnie liczbę tytułów bądź liczbę tomów. Zatem można je ustalić jedynie dla poszczególnych lat. Można natomiast śledzić rodzaj zakupów i darowizn, ponieważ te

³⁷ *Sprawozdanie [...] I Gimnazjum św. Anny w Krakowie za rok 1913*, Kraków 1913, s. 62; również w IV gimnazjum pojedyncze klasy organizowały własne biblioteczki klasowe, były to klasy wyższe i mogli z nich korzystać uczniowie innych klas, *Sprawozdania [...] Gimnazjum IV w Krakowie za rok szkolny 1902/03*, Kraków 1903, s. 45.

informacje dość często były publikowane. Książki dobierane były zgodnie z duchem gimnazjum klasycznego, miały kształtować charakter i wolę na konkretnych przykładach, sięgając do czasów starożytnej Grecji i Rzymu. Były również zasobami tzw. lektury domowej uczniów, którą ustalano na rok z góry dla języka polskiego, niemieckiego, łaciny i greki. Te pozycje stanowiły większą część zbiorów i, o ile w wypadku języków klasycznych i języka niemieckiego uczniowie najchętniej korzystali z różnego rodzaju wypisów, o tyle zbiór książek polskich był największy i najbardziej urozmaicony.

Podstawę stanowiła klasyka polska od M. Reja po S. Żeromskiego i W. Reymonta, ze szczególnym uwzględnieniem A. Mickiewicza, J. Słowackiego i Z. Krasińskiego, oraz przygodowo-historyczne utwory W. Łozińskiego, W. Bełzy, M. Czajkowskiego, W. Przyborowskiego i innych, a także najśłynniejsze dzieła europejskiej literatury dziecięcej i młodzieżowej z *Sercem* E. de Amicisa na czele, licznymi utworami Juliusza Verne'a, K. Dickensa, *Księżą Dżungli* Kiplinga i *Robinsonem Cruzoe* Daniela Defoe. Kolejną grupę stanowiła klasyka literatury europejskiej z Szekspirem, Molierem, Byronem i całą grupą romantyków na czele. Pod koniec pierwszego dziesięciolecia XX wieku pojawiły się książki opisujące wyprawy geograficzne, np. Fridtjofa Nansena *Podróż do bieguna północnego* lub przedstawiające kraje i społeczeństwa pozaeuropejskie, np. Wilhelma Deppinga *Japonia*, Andre Bellesorta *Społeczeństwo japońskie* czy C. F. Gordon Cumming *Życie w Chinach*. Zbiory uzupełniały opracowania historyczno-literackie, takie jak A. Brücknera *Dzieje języka polskiego*, J. Kleinera *Studia o Słowackim*, pisma S. Tarnowskiego dotyczące historii literatury polskiej, W. Feldmana prace o twórczości Wyspiańskiego i Żeromskiego, *Szkice historyczne* K. Szajnoch, Z. Glogera *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, J. Kitowicza *Opis obyczajów za panowania Augusta III* i wiele innych³⁸.

Zbiory niemieckie w bibliotekach uczniowskich obejmowały: głównie utwory J. W. Goethe'go, F. Grillparzera, G. E. Lessinga, J. G. Herdera, Ch. M. Wielanda; tłumaczenia na niemiecki twórczości głównych pisarzy europejskich i podobnie jak w bibliotece polskiej szereg utworów beletrystycznych, przygodowych opisujących wyprawy, podróże po krajach Azji, Afryki i Ameryki. Nabywano prace z dziedziny historii literatury, biografie pisarzy. Biblioteczki uczniowskie uzupełniały program nauczania, przy czym dobór książek sugerowała RSK, publikując konkretne propozycje przedstawiane przez trzy odrębne komisje powołane spośród nauczycieli lwowskich.

Biblioteczki pomocy koleżeńskiej uczniów składały się z podręczników przeznaczonych dla ubogich uczniów. Początkowo pochodziły głównie z darów i zakupów szkolnych. Kierowanie nimi przeszło pod zarząd Pomocy Koleżeńskiej Uczniów i zakupy pochodziły z jej funduszków, na które składały się dobrowolne datki przy wpisach, drobne sumy zbierane przy pożyczaniu i oddawaniu książek i sumy pochodzące

³⁸ Wszystkie wybrane nazwiska autorów i tytuły książek pochodzą ze Sprawozdań szkolnych z lat 1900–1913.

z darów od uczniów, nauczycieli i osób prywatnych. Zbiory te charakteryzowały się dużą zmiennością związaną z koniecznością aktualizacji podręczników. O ile w wypadku bibliotek uczniowskich możemy mówić o stałym powiększaniu się zbiorów, o tyle wielkość tych zasobów podlegała wahaniom w obrębie poszczególnych lat, przy zachowaniu generalnej tendencji wzrostowej. Progresa zasobów poszczególnych gimnazjów przedstawiała się następująco (Tab. 18–27.):

Tabela 18. Wielkość księgozbioru biblioteki uczniowskiej w Gimnazjum św. Anny w wybranych latach

Rok	Ilość tytułów
1867	831
1876	933
1881	907
1901	1788
1914	3104

Źródło: Opracowano na podstawie *Sprawozdań dyrektora szkoły za lata 1867, 1876, 1881, 1901 i 1914.*

Tabela 19. Wielkość księgozbioru biblioteki uczniowskiej w Gimnazjum św. Jacka w wybranych latach

Rok	Liczba tytułów	Liczba tomów
1877	–	208
1890	546	881
1895	766	1284
1900	1018	1617

Źródło: Opracowano na podstawie *Sprawozdań dyrektora szkoły za lata 1877, 1890, 1895 i 1900.*

Tabela 20. Liczba książek polsko i niemieckojęzycznych w bibliotece uczniowskiej w Gimnazjum św. Jacka w wybranych latach

Rok	Polskojęzycznych		Niemieckojęzycznych	
	Liczba tytułów	Liczba tomów	Liczba tytułów	Liczba tomów
1890	374	596	172	281
1895	521	881	245	403
1900	670	1137	348	480

Źródło: Opracowano na podstawie *Sprawozdań dyrektora szkoły za lata 1890, 1895 i 1900.*

Tabela 21. Wielkość księgozbioru biblioteki uczniowskiej w Gimnazjum św. Jacka w wybranych latach

Rok	Liczba tytułów	Liczba tomów
1887	103	185
1900	1069	1851
1905	1530	2401
1910	1869	2688
1912	1963	–

Źródło: Opracowano na podstawie *Sprawozdań dyrektora szkoły za lata 1887, 1900, 1905, 1910 i 1912.*

Tabela 22. Liczba książek polsko i niemieckojęzycznych w bibliotece uczniowskiej w Gimnazjum Sobieskiego w wybranych latach

Rok	Polskojęzycznych		Niemieckojęzycznych	
	Liczba tytułów	Liczba tomów	Liczba tytułów	Liczba tomów
1887	82	147	21	38
1900	802	1245	267	606
1906	1125	1630	445	820

Źródło: Opracowano na podstawie *Sprawozdań dyrektora szkoły za lata 1887, 1900 i 1906.*

Tabela 23. Wielkość księgozbioru biblioteki uczniowskiej IV Gimnazjum w latach 1902–1910

Rok	Liczba tytułów	Liczba tomów
1902	392	498
1903	500	645
1904	598	774
1905	762	1160
1906	836	1321
1907	899	1410
1908	957	1520
1909	994	1568
1910	1066	–

Źródło: Opracowano na podstawie *Sprawozdań dyrektora szkoły za lata 1902–1910.*

Tabela 24. Liczba książek polsko i niemieckojęzycznych w bibliotece uczniowskiej IV Gimnazjum w latach 1902–1910

Rok	Polskojęzycznych		Niemieckojęzycznych	
	Liczba tytułów	Liczba tomów	Liczba tytułów	Liczba tomów
1902	319	391	73	107
1903	408	491	92	154
1904	479	575	119	199
1905	591	819	171	341
1906	654	968	181	353
1907	702	1038	197	372
1908	745	1127	212	397
1909	766	1154	228	414
1910	814	–	252	–

Źródło: Opracowano na podstawie *Sprawozdań dyrektora szkoły za lata 1887, 1900 i 1906.*

Tabela 25. Wielkość księgozbioru biblioteki uczniowskiej V Gimnazjum w latach 1907–1914

Rok	Liczba tytułów	Liczba tomów
1907	301	392
1908	573	744
1909	638	822
1910	723	930
1911	833	1169
1912	993	1281
1913	1045	1336
1914	1094	1402

Źródło: Opracowano na podstawie *Sprawozdań dyrektora szkoły za lata 1907–1914.*

Największy przyrost księgozbiorów nastąpił po roku 1900 i był najszybszy w nowo powstałych Gimnazjach IV i V, wynikało to z posiadania funduszy na zakupy, które uzależnione były w dużej mierze od liczby uczniów, specjalnych dotacji państwa oraz dużej ilości darowizn przekazywanych przez osoby prywatne, instytucje naukowe, redakcje czasopism i zgromadzenia zakonne, szczególnie o charakterze misyjnym.

Istniejące przy czytelnich biblioteki posiadały przede wszystkim czasopisma, których ilość i zakres tematyczny był dość szeroki i obejmował takie tytuły, jak „Tygodnik Ilustrowany”, „Świat”, „Przegląd Powszechny”, „Biblioteka Warszawska”, „Lamus”, „Świat Słowiński”, „Przegląd Ludowy”, „Zaranie Śląskie”, „Przegląd Filozoficzny”, „Biesiada Literacka”, „Kultura Polska”, „Życie Ilustrowane”, „Przewodnik

Tabela 26. Liczba książek polsko i niemieckojęzycznych w bibliotece uczniowskiej V Gimnazjum w latach 1907–1914

Rok	Polskojęzycznych		Niemieckojęzycznych	
	Liczba tytułów	Liczba tomów	Liczba tytułów	Liczba tomów
1907	167	203	134	189
1908	389	499	184	245
1909	441	557	197	265
1910	497	635	226	295
1911	563	726	321	443
1912	599	768	394	513
1913	625	789	420	547
1914	650	827	444	575

Źródło: Opracowano na podstawie *Sprawozdań dyrektora szkoły za lata 1907–1914*.

Tabela 27. Wielkość księgozbioru biblioteki uczniowskiej Gimnazjum Podgórskiego w wybranych latach

Rok	Liczba tytułów polskojęzycznych	Liczba tytułów niemieckojęzycznych	Razem
1900	254	67	321
1905	411	132	543
1914	1336	816	2152

Źródło: Opracowano na podstawie *Sprawozdań dyrektora szkoły za lata 1900, 1905 i 1914*.

zdrowia”, „Poradnik Literacki”, „Przegląd Literacki”, „Przegląd Polski”, „Przewodnik Oświatowy”, „Kwartalnik Historyczny”, „Znicz”, „Łan młodzieży”, „Książka”, „Kosmos”, „Misje Katolickie”. Większość z nich była stale prenumerowana, jedno przez Dyрекcję szkoły np. „Kwartalnik Historyczny”, inne prenumerowała Czytelnia ze swoich funduszy pochodzących ze składek członków, jeszcze inne takie jak np. „Świat Słowiański” czy „Misje Katolickie” były dostarczane bezpłatnie. O poziomie czytelnictwa możemy się dowiedzieć z niektórych *Sprawozdań...* dyrektorów szkół, gdzie zamieszczano stan czytelnictwa w poszczególnych klasach. Ogólna tendencja była taka, że najwięcej w gimnazjum niższym czytali uczniowie II i III, a w gimnazjum wyższym V i VI klas (w obrębie poszczególnych roczników zdarzały się odstępstwa od tej skłonności). Odsetek czytających uczniów wahał się od 60 do 85% ogółu uczniów.

We wszystkich gimnazjach krakowskich i w Gimnazjum Podgórskim w okresie autonomii nastąpił szybki rozwój bibliotek szkolnych. Różnorodność ich księgozbiorów zależała, jak wykazałam, od wielu czynników: koncepcji wychowawczej gimna-

zjum, czasu powstania szkoły, liczby uczniów, rodzaju darczyńców i wielkości subwencji państwowych. Istotną rolę odegrały również naciski ze strony nauczycieli, uświadamiając społeczeństwu konieczność współtworzenia i powiększania zbiorów wobec wzrastającej liczby ubogich uczniów, a także obecności znacznej grupy suplentów, którym biblioteki szkolne pomagały w przygotowaniu się do egzaminu.

Pracownie przedmiotowe

Istnienie pracowni przedmiotowych w szkołach ściśle wiązało się z posiadaniem tzw. zbiorów naukowych, przez które rozumiano wszystkie środki pomocnicze, jakimi dysponuje nauczyciel w czasie trwania lekcji, które były bezpośrednio i równocześnie dostępne dla uczniów oraz stanowiły istotny czynnik pracy szkolnej³⁹. Zaliczano do nich mapy ścienne historyczne i geograficzne, ryciny historyczne, okazy i ryciny z poszczególnych działów biologii, przyrządy do doświadczeń fizycznych i chemicznych wraz z tablicami oraz modele i wzory do rysunków. Pracownie przedmiotowe, jakie istniały w gimnazjach, to przede wszystkim pracownia fizyczna, czyli tzw. gabinet fizykałny, biologiczna, czyli gabinet historii naturalnej, historyczna lub najczęściej historyczno-geograficzna, sala rysunkowa i pracownia do nauki języków klasycznych zwana gabinetem archeologicznym. Gabinety specjalistyczne były powodem dumy dyrektorów szkół i corocznie starano się powiększać ich zbiory. W nowych budynkach szkolnych Gimnazjum św. Anny i Sobieskiego gabinety miały swoje specjalne pomieszczenia, były odpowiednio doświetlone i obszerne⁴⁰.

Największe były sale gimnastyczne i sale rysunkowe. Powierzchnia sal rysunkowych wynosiła od 80 do 100 m², a wielkość przeciętnej klasy wahała się od 58 do 70 m². Drzwi wejściowe umieszczone były z boku sali naprzeciwko katedry profesora, odległość od tablicy do ostatniej ławki nie mogła być większa niż 9–11 m. Okna umieszczone były zawsze z lewej strony, a ich wielkość nie mogła być mniejsza niż 1/5 powierzchni klasy. Te standardy spełniały w Krakowie tylko dwie szkoły: Gimnazjum św. Anny i Sobieskiego. Jednak w związku z coraz większą ilością uczniów zaczęto gabinety specjalistyczne przeznaczać na sale ogólne. W 1912 roku tylko sytuację w Gimnazjum św. Anny uznano za dobrą pod względem ilości gabinetów i pomieszczeń dla zbiorów naukowych. Warunki panujące w pozostałych szkołach określano jako nieodpowiednie i niewystarczające⁴¹. Posiadanie sali do nauki fizyki, sali rysunkowej i sali gimnastycznej było na początku drugiego dziesięciolecia XX wieku wykładnikiem spełnienia podstawowych potrzeb w nauczaniu. W Krakowie tylko Gimnazjum Nowodworskiego odpowiadało tym wymogom, III Gimnazjum miało salę rysunkową i salę

³⁹ *Sprawozdanie c.k. RSK o stanie szkół średnich galicyjskich za lata szkolne 1875–1883*, Lwów 1884, s. 238.

⁴⁰ M. Gutowski, op. cit. s. 218.

⁴¹ M. Janelli, op. cit., s. 21–27.

gimnastyczną, w Gimnazjum Podgórskim znajdował się gabinet „fizykalny”, a pozostałe szkoły nie posiadały żadnej z tych pracowni przedmiotowych. Pomimo to miały zbiory do nauki poszczególnych przedmiotów, które — co więcej — systematycznie rosły. Pochodziły nie tylko z zakupów, ale również z darów obecnych i byłych uczniów, rodziców, nauczycieli czy naukowców.

Najwięcej funduszy przeznaczano na rozwój zbiorów do nauki fizyki. Wydzielono dziesięć działów w inwentarzu przyrządów do nauki fizyki i w ich obrębie dokonywano zakupów zbiorów. Były to działy, takie jak: właściwości ciał, mechanika, hydrostatyka i hydrodynamika, aerostatyka i aerodynamika, akustyka, nauka o ciepłe, optyka, elektryczność i magnetyzm, chemia i narzędzia. RSK sugerowała, by w miarę funduszy dokonywać zakupów w każdym dziale, rozpoczynając od tych przyrządów, które służą do wyjaśnienia podstawowych praw fizycznych. Wielkości inwentarza podawane w sprawozdaniach nie mówiły o ich wartości i rzeczywistej przydatności na lekcjach. W 1884 roku MWiO opublikowało wykaz konkretnych środków pomocniczych, które miały służyć nauce fizyki, co pozwoliło stopniowo ujednoczyć zbiory. Największe ilościowo zbiory posiadały szkoły powstałe najwcześniej, ale z kolei nowo powstałe otrzymywały więcej dotacji na zakupy i szybko powiększały swoje kolekcje przyrządów. W roku szkolnym 1868/69 inwentarz Gimnazjum św. Anny wykazuje 355 numerów urządzeń będących na wyposażeniu gabinetu do nauki fizyki, z czego najwięcej z działu elektryczności i magnetyzmu (90), optyki (57), mechaniki (51), najmniej przyrządów znajdowało się w dziale akustyki (20)⁴². W inwentarzu Gimnazjum św. Jacka w tym samym roku znajdowały się 154 pozycje. Podobnie jak w Gimnazjum Nowodworskiego najwięcej w zakresie elektryczności i magnetyzmu (43) oraz mechaniki (29), najmniej w dziale akustyki (12) i nauki o ciepłe (7)⁴³. W roku 1876 zbiór pomocy do nauki fizyki w Gimnazjum św. Anny wynosił 435 pozycji, z czego do nauki chemii służyło 50 przyrządów. W roku 1888 inwentarz wzrósł do 482 pozycji.

W 1906 roku zaprowadzono w gabinecie „fizykalnym” prąd z miejskiej elektrowni i zakupiono szereg nowoczesnych urządzeń, takich jak elektrometry Brauna, galwanometry Edelmana, induktory, rury Roentgena, elektryczne radiometry. Wiele z tych przedmiotów uległo zniszczeniu w wyniku zajęcia budynku w czasie wojny przez szpital wojskowy. W Gimnazjum św. Jacka, pomimo braku odpowiedniego miejsca, również wzrastała liczba środków nauczania w zakresie fizyki i chemii. W 1881 roku zbiory liczyły już 341 sztuk, z tego na fizykę przypadało 296 i na chemię 35⁴⁴. Rozwój nauki, jaki nastąpił na przełomie XIX i XX wieku, znalazł swoje odzwierciedlenie w corocznych nabytkach, których było coraz więcej — jeszcze przed wybuchem wojny w roku szkolnym 1913/1914 do nauki fizyki zakupiono w jednym tylko roku 63 pozycje. Nabyto między innymi: przyrząd Hartla do przedstawiania praw przy zderzaniu ciał, przy-

⁴² *Sprawozdanie RSK o stanie szkół średnich w latach szkolnych 1872–1874*, Lwów 1874, s. 34.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Sprawozdanie [...] Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok 1881*, Kraków 1881, s. 68.

rząd Weinholda do doświadczeń Ampera, elektroskopy, elektromagnesy, pryzmaty i soczewki achromatyczne, model maszyny dynamo, przyrząd do telegrafu bez drutu, urządzenia do zmiany kierunku prądu, kieszonkowy amperometr⁴⁵. W przypadku III Gimnazjum, w chwili rozpoczęcia przez niego działalności zbiór do nauki fizyki liczył 96 przedmiotów i 16 narzędzi⁴⁶. Na przełomie wieku, w roku 1899/1900 zbiór ten powiększył się do 374 przyrządów, a w 1907 r. do 475. Fundusze z roku szkolnego 1909/1910 przeznaczono na rekonstrukcję gabinetu i naprawę urządzeń⁴⁷. Zbiory rosły systematycznie do wybuchu wojny. Najłatwiej prześledzić rozwój gabinetów w IV i V Gimnazjum, ponieważ w dorocznych sprawozdaniach dokładnie przedstawiano rodzaj i wielkość nabytków. Szkoły te na początku swej działalności miały część zbiorów, które posiadały na wyposażeniu jako filie.

W IV Gimnazjum rozwój zbiorów przedstawiał się następująco:

1902 — 209 przyrządów i narzędzi (numerów inwentarza)

1906 — 395 j.w.

1910 — 475 j.w.

1914 — 534 j.w.

W V Gimnazjum:

1907 — 58 przyrządów i narzędzi

1910 — 149 j.w.

1914 — 327 (546 sztuk) j.w.

W Gimnazjum Podgórskim:

1900 — 145 przyrządów i narzędzi

1905 — 209 j.w.

1910 — 318 j.w.

1914 — 594 j.w.

We wszystkich szkołach starano się zwiększać zbiory pozwalające na bardziej praktyczne pokazanie zasad i praw fizycznych i chemicznych i bez względu na warunki lokalowe gromadzono urządzenia pozwalające zrozumieć zjawiska, które w praktyce zaczęto stosować w codziennym życiu (elektryczność, fale radiowe, telegraf).

Pomimo przeznaczania większych funduszy na gabinety fizykalne, największy rozwój widoczny jest w zbiorach służących do nauki historii naturalnej. Wynikało to zarówno z ich ceny, jak i z dostępności. Darowizny na rzecz gabinetów historii naturalnej stanowiły znaczną część tych zbiorów. Darami były pojedyncze okazy przywożone przez uczniów z wakacji, np. muszla, wypchany ptak, minerał z miejsca zamieszkania

⁴⁵ *Sprawozdanie [...] Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok 1914*, Kraków 1914, s. 79–80.

⁴⁶ *Sprawozdanie [...] III Gimnazjum w Krakowie za rok szkolny 1884*, Kraków 1884, s. 24–25.

⁴⁷ *Sprawozdanie [...] III Gimnazjum w Krakowie za rok szkolny 1910*, Kraków 1910, s. 65.

⁴⁸ *W Sprawozdaniu [...] Gimnazjum św. Anny w Krakowie za rok 1901* wśród darczyńców widnieją Zarząd Salin w Bochni i Wieliczce, które przekazały okazy soli, gipsu i anhydrytu, oraz 8 uczniów, również z darami w postaci minerałów, s. 56. W III Gimnazjum konsul w Brazylii przekazał 22 wypchane ptaki, *Sprawozdanie [...] III Gimnazjum w Krakowie za rok szkolny 1907*, Kraków 1907, s. 81.

oraz dary składane przez osoby prywatne, instytucje czy firmy⁴⁸. Zbiory podzielone były na działy zoologiczny, botaniczny i mineralogiczny. Największe zbiory z historii naturalnej posiadały gimnazja św. Anny, św. Jacka i Sobieskiego. W 1888 roku, pomimo wydzielenia części zbiorów dla III Gimnazjum, w macierzystym Gimnazjum św. Anny pozostało z zoologii 754 okazy, 120 tablic z obrazami i 4 atlasy, z botaniki 1611 okazów, 86 tablic, 36 modeli kwiatów, 85 przekrojów drzew i krzewów, mikroskop i 50 preparatów mikroskopowych oraz z mineralogii 1289 minerałów, 504 modele krystalograficznych, 27 imitacji klejnotów i zbiór geognostyczny liczący 430 gatunków⁴⁹. Kolejne sprawozdania dyrektora szkoły informują o systematycznym, stałym powiększaniu zbiorów. W Gimnazjum św. Jacka znajdował się duży zbiór owadów krajowych liczący 1200 okazów, skorup mięczaków (440) i wiele innych eksponatów zoologicznych, których było ponad 2 tysiące. W skład zbiorów wchodziły również mikroskopy, odczynniki, preparaty mikroskopowe⁵⁰. Gabinet III Gimnazjum już w chwili powstania był doskonale wyposażony. Z zoologii — 1977 suchych okazów, w alkoholu — 73, wypchanych — 71, szkieletów — 12. Z botaniki: roślin suszonych — 403, w ramach — 88, w zielnikach — 315, wzorów botanicznych Brendla — 43. Z mineralogii i geologii minerałów było 424, skał — 29, skamielin — 56, poza tym modele krystalograficzne z tektury, drutu, jedwabiu⁵¹. Zbiory w pozostałych szkołach były skromniejsze. W IV Gimnazjum w 1914 najwięcej było okazów minerałów, skał i skamielin: 388 pośród 2982 przedmiotów. W chwili powstania na wyposażeniu gabinetu było zaledwie 112 sztuk pomocy naukowych. W V Gimnazjum ilość wzrosła ze 188 okazów i 94 tablic w 1907 do 1286 w 1914 roku, przy czym najwięcej było zbiorów

Tabela 28. Wielkość zbiorów wybranych działów w gabinecie historii naturalnej V Gimnazjum w latach 1909–1914

Rok	1909	1910	1911	1912	1913	1914
Zoologia	537	593	675	684	715	759
Botanika	53	54	64	70	70	70
Mineralogia	299	305	424	456	456	457

Źródło: Opracowano na podstawie *Sprawozdania dyrektora szkoły za lata 1909–1914*.

zoologicznych. Rozwój zbiorów dla poszczególnych działów można zaobserwować dla lat 1909–1914 (Tab. 28.).

Stosunkowo skromny był zbiór botaniczny. Nie wzrastał on w znaczący sposób. Natomiast progresja w zakresie mineralogii wynosiła 53%, a w zoologii 41%.

⁴⁹ J. Leniek, op. cit., s. CLXX.

⁵⁰ *Sprawozdanie [...] Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok 1882*, Kraków, 1882, s. 61.

⁵¹ *Sprawozdanie [...] III Gimnazjum w Krakowie za rok szkolny 1884*, Kraków 1884, s. 52.

Tabela 29. Wielkość zbiorów wybranych działów w gabinecie historii naturalnej V Gimnazjum w latach 1909–1914

Rok	1900	1905	1910	1914
Zoologia	233	306	395	458
Botanika	220	223	236	276
Mineralogia	278	299	657	657

Źródło: Opracowano na podstawie *Sprawozdania dyrektora szkoły za lata 1909–1914*.

W Gimnazjum Podgórskim w latach 1905–1914 postęp w zakresie zbiorów z historii naturalnej kształtował się następująco (Tab. 29.):

Jak wynika z zestawienia, największy wzrost zbiorów nastąpił w dziale mineralogii. Od początku wieku w skład środków do nauki przyrody wchodziły obok typowych okazów zoologicznych czy botanicznych (zwierząt wypchanych, w spirytusie czy w formalinie, zasuszonych roślin), również przyrządy i odczynniki do badań. Były to przede wszystkim mikroskopy oraz preparaty mikroskopowe do poszczególnych działów, będące na wyposażeniu wszystkich szkół.

Kolejnym rodzajem klas były pracownie zbiorów geograficzno-historycznych. Początkowo mapy do nauki historii i geografii były umieszczane w bibliotekach nauczycielskich i stanowiły ich część. Ze względu na wzrost ich liczby, wyodrębniano je jako osobny zbiór i, o ile było na tyle miejsca, urządzano osobny gabinet. Stan zasobów jest możliwy do przedstawienia w większości szkół tylko dla pojedynczych lat, informacje o zakupach wskazują kierunek rozwoju, nie określając dokładnie ich wielkości. Jan Leniek w *Książce Pamiątkowej...*, w zbiorze geograficzno-historycznym wykazuje: 2 globusy, 6 reliefów, 11 atlasów, 134 mapy ściennie geograficzne i 54 historyczne⁵². Również w Gimnazjum św. Jacka jeszcze na początku lat 80. XIX wieku część zbiorów biblioteki nauczycieli stanowiło: 95 map ściennych, 56 atlasów, 72 obrazy Langla i Tauniza, 3 globusy i 1 tellurium⁵³.

Kupowano najczęściej mapy Gaeblera, Ulaufta, Bambergera, Kieperta, Schmidta, Baldamusa⁵⁴. Na przełomie wieków coraz częściej pojawiały się mapy i atlasy opracowane przez polskich autorów: S. Majerskiego, B. Gustawicza i E. Romera. Bardzo dużą część zbiorów stanowiły różnego rodzaju środki obrazowe, wśród nich tzw. obrazy dydaktyczne ilustrujące i uzupełniające program nauczania, a także reprodukcje

⁵² J. Leniek, op. cit., s. CLXX.

⁵³ *Sprawozdanie [...] Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok 1882*, Kraków 1882, s. 59.

⁵⁴ *Sprawozdanie [...] Gimnazjum Nowodworskiego czyli św. Anny w Krakowie za rok 1911*, Kraków 1911, s. 40, *za rok 1914*, Kraków 1914, s. 61, *Sprawozdanie [...] Gimnazjum IV w Krakowie za rok szkolny 1909/10*, Kraków 1910, s. 45.

⁵⁵ *Sprawozdanie [...] Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok 1914*, s. 77–78; *Sprawozdanie [...] Gimnazjum IV w Krakowie za rok szkolny 1909/10*, Kraków 1910, s. 45.

malarstwa polskiego i europejskiego, np. Artura Grottgera cykle *Wojna, Polonia i Litwania*, J. Matejki, J. Kossaka, J. Chełmońskiego, J. Malczewskiego, W. Eliasza, Albrechta Dürera, Hansa Holbeina⁵⁵. Największy rozwój ilościowy tych środków nastąpił po 1900 roku: w III Gimnazjum w 1900 roku zbiory gabinetu geograficzno-historycznego wynosiły 94 numery inwentarzowe, a w 1907 już 243. Podobnie w IV Gimnazjum w roku 1902 było 79 pozycji inwentarza, w 1910 — 172 numery, a w 1914 — 23. Równie szybki wzrost widoczny był w V Gimnazjum. W Podgórzu największy wzrost zbiorów w gabinecie geograficzno-historycznym był w pierwszych latach po utworzeniu szkoły. Wśród pomocy do nauki historii używano również nowoczesnych środków obrazowych, takich jak obrazy stereoskopowe czy fotografie. W związku z łączeniem nauczania geografii z zajęciami terenowymi, wśród numerów inwentarzowych pojawiły się busole i taśmy metryczne⁵⁶.

Pod koniec lat dziewięćdziesiątych w szkołach zaczęto wydelać z części zasobów bibliotek nauczycielskich tzw. zbiory archeologiczne służące do nauki filologii klasycznej i historii sztuki. W ten sposób we wszystkich istniejących w tym czasie gimnazjach oraz w nowo otwieranych powstawały gabinety archeologiczne. Wyposażenie tych gabinetów stanowiły różnego rodzaju tablice ściennie, obrazy i plany, albumy z dziejami sztuki starożytnej, modele, teksty i dzieła pomocnicze. Największą popularnością cieszyły się tablice Cybulskiego, wszelkiego rodzaju plany miast i ilustracje.

We wszystkich szkołach istniały również sale do nauki rysunków, mimo że nie wszędzie były odpowiednie ku temu warunki. Zbiory do nauki rysunków stale się powiększały. Wśród zbiorów znajdowały się wzory i gipsowe modele do demonstracji stylów architektonicznych, modele ornamentów klasycznych, gotyckich, roślinnych, płaskorzeźb, głowy, popiersia, maski, medaliony, odlewy ręki, reprodukcje dzieł malarskich dawnych i współczesnych malarzy. Ponadto przedmioty domowe, przedmioty przemysłu artystycznego — przede wszystkim naczynia, przedmioty użytkowe i sprzęty domowe, np. stołeczek, kołyska, różnego rodzaju tła z kolorowych tkanin, papieru lub tektury, zabawki, najczęściej wózki, koguciki, bąki, koniki, bryły do nauki perspektywy, zasuszone liście, motyle i owady, zasuszone owoce roślin, imitacje owoców, pióra i skrzydła ptasie, wypchane ptaki, pająki, ryby, wiele rodzajów muszli morskich i inne⁵⁷. Do nauki rysunków, pomimo że przez większość omawianego okresu był to przedmiot nadobowiązkowy, przywiązywano dużą uwagę. Uznawano bowiem, że jest to przedmiot rozwijający wiele umiejętności i pogłębiający wiedzę ogólną oraz wrażliwość estetyczną uczniów.

⁵⁶ *Sprawozdanie [...] Gimnazjum w Podgórzu za rok szkolny 1905*, s. 69.

⁵⁷ *Sprawozdanie [...] Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok 1914*, Kraków 1914, s. 80; *Sprawozdanie [...] Gimnazjum w Podgórzu za rok szkolny 1910*, s. 35; *Sprawozdanie [...] Gimnazjum IV w Krakowie za rok szkolny 1913/14*, Kraków 1914, s. 55; *Sprawozdanie [...] Gimnazjum św. Anny w Krakowie za rok 1899*, Kraków 1899, s. 43; *Sprawozdanie [...] Gimnazjum V w Krakowie za rok szkolny 1910/11*, Kraków 1911, s. 77; *Sprawozdanie [...] III Gimnazjum w Krakowie za rok szkolny 1884*, Kraków 1884, s. 25.

Z ciekawym i wyjątkowym gabinetem mamy do czynienia w III Gimnazjum. W roku szkolnym 1913/1914 zorganizowano tam gabinet psychologii eksperymentalnej, który wyposażono w różnego rodzaju pomoce, np. przyrząd do badania pamięci, zmienności tonów, krążnik dla mieszania barw oraz diagramy przedstawiające zmianę uwagi pod wpływem zmęczenia, uczenie się słów, błędy w dyktandach, zmiany w natężeniu uwagi, typy pamięci oraz krzywe miłego i nie miłego wrażenia. Rozwój tego eksperymentalnego gabinetu przerwał wybuch wojny, ale jego powstanie świadczy o szerokich horyzontach i otwarciu na rozwój nauk psychologicznych, a także wskazuje na chęć przyjrzenia się i pomocy uczniom w podstawowych problemach związanych z procesem nauczania i uczenia się⁵⁸.

W krakowskich gimnazjach znajdowały się ponadto zbiory nut do śpiewu i do nauki instrumentalnej⁵⁹. W przypadku nut do nauki śpiewu były to pieśni, kantaty i inne utwory muzyczne dla chóru męskiego, natomiast zbiór do nauki gry instrumentalnej wiązał się z posiadaniem przez szkołę orkiestry gimnazjalnej, której istnienie stało się pod koniec okresu autonomicznego przedmiotem troski i dumy dyrekcji szkół.

Skupienie uwagi na problemie wychowania fizycznego młodzieży, które wyraźnie widać po 1890 roku, nie zaowocowało jednak poprawą sytuacji w zakresie wyposażenia szkół w odpowiednie pomieszczenia do ćwiczeń. Tylko te szkoły, które uzyskały nowe budynki, były wyposażone w sale gimnastyczne, były to gimnazja Nowodworskiego i króla Jana Sobieskiego. Największa, bo blisko 190 metrowa, sala gimnastyczna Gimnazjum św. Anny była wyposażona we wszystkie istotne urządzenia, z osobnym pokojem dla nauczyciela gimnastyki, i służyła również w niektórych latach uczniom IV Gimnazjum⁶⁰. Pozostałe szkoły korzystały z sali gimnastycznej „Sokoła” krakowskiego, a Gimnazjum Podgórskie z wybudowanej w 1893 r. sali „Sokoła” Podgórskiego. Inną zastępczą formą było tworzenie na dziedzińcach szkolnych boisk z podstawowymi przyrządami gimnastycznymi. Najlepiej urządzone było boisko powstałe w roku szkolnym 1892/93 przy Gimnazjum św. Jacka, dzięki pomocy i pod kierunkiem nauczycieli gimnastyki z „Sokoła”.

⁵⁸ *Sprawozdanie [...] III Gimnazjum w Krakowie za rok szkolny 1914*, Kraków 1914, s. 69.

⁵⁹ *Sprawozdanie [...] Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok 1914*, Kraków 1914, s. 80; *Sprawozdanie [...] Gimnazjum IV w Krakowie za rok szkolny 1909/10*, Kraków 1910, s. 45.

⁶⁰ *Sprawozdanie [...] Gimnazjum św. Anny w Krakowie za rok 1899*, Kraków 1899, s. 4.

Zakończenie

Gimnazja państwowe funkcjonujące przez pół wieku w okresie autonomii w Krakowie wyraźnie zaznaczyły swoją obecność w mieście i w jego historii. Rozwój szkół i zmiany, jakim podlegały, związane były z procesami zachodzącymi w Galicji i w Krakowie, a zwłaszcza ze wzrostem liczby ludności miasta, z ożywieniem gospodarczym oraz odrodzeniem Uniwersytetu Jagiellońskiego. Powstanie Akademii Umiejętności i wielu towarzystw naukowych przyczyniło się do stworzenia swoistego charakteru Krakowa przełomu XIX i XX wieku — ośrodka naukowo-kulturalnego o specyficznej, inteligencko-urzędniczej strukturze społecznej. W takich warunkach następowało także przeobrażanie się gimnazjów, stanowiących przecież naturalne zaplecze szkolnictwa wyższego. Pomimo wzrastającej liczby szkół, potrzeby edukacyjne społeczeństwa nie zostały jednak w pełni zaspokojone, tym bardziej, że równocześnie wzrastała liczba uczniów. Ich napływ szczególnie zaznaczył się na początku XX wieku. W stosunku do lat sześćdziesiątych XIX wieku ta liczba wzrosła ponad pięciokrotnie, osiągając wraz z Podgórzem prawie cztery tysiące. Konsekwencją były zmiany w strukturze wyznaniowej, najbardziej widoczne w zwiększeniu się udziału uczniów pochodzenia żydowskiego z 4 do 19%. Przemianom uległ również ich skład społeczny, zróżnicowany w poszczególnych gimnazjach, ale o wyraźnie inteligencko-urzędniczo-kupieckim charakterze. Poszerzył się na początku wieku o uczniów wywodzących się z rodzin pracowników najemnych.

Efektom ośmioletniego cyklu nauczania było uzyskanie klasycznego w charakterze wykształcenia. Stosunkowo dobra znajomość łaciny i greki oraz kultury starożytnej Grecji i Rzymu sprawiała, że uczeń miał świadomość przynależności do kręgu kultury śródziemnomorskiej. W wyniku nauczania uczniowie nabywali też dobrą znajomość literatury polskiej, zwłaszcza staropolskiej i romantycznej oraz dzieł literackich z obszaru niemieckojęzycznego. Uwzględnienie w programach postępu nauk przyrodniczych spowodowało, że uczniowie uzyskiwali elementarne wiadomości pozwa-

lające na zrozumienie podstawowych praw fizyki i chemii. Z matematyki otrzymywali umiejętność praktycznego zastosowania podstawowych zagadnień matematycznych oraz logicznego myślenia, dzięki wprowadzeniu do programu nauczania dowodów twierdzeń.

Ukończenie gimnazjum wiązało się jednak z dużym wysiłkiem ze strony uczniów, składało się na to wiele czynników, takich jak przeładowanie programów nadmiarem treści, pamięciowe metody nauczania i trudna sytuacja materialna znacznej większości gimnazjalistów, której nie był w stanie zmienić ograniczony w swym zakresie system stypendiów, najczęściej prywatnych. Bieda była zjawiskiem powszechnym wśród gimnazjalistów; 70% z nich posiadało świadectwo ubóstwa. Skutkiem biedy były częste choroby i zgony wśród uczniów. Próba poprawy stanu zdrowia poprzez wprowadzenie gimnastyki nie w pełni się powiodła, nie we wszystkich szkołach udało się skutecznie te szczytne zamierzenia. Rekompensaty mogli uczniowie szukać w atmosferze panującej w szkołach i w prestiżu, jakim się one cieszyły, dystansując się skutecznie od mniejszych ośrodków.

Na przykładzie uczniów gimnazjów krakowskich widać, że władzom szkolnym nie w pełni udało się realizacja zamierzonego celu: wychowania lojalnego poddanego monarchii. Atmosfera Krakowa drugiej połowy XIX wieku, kult pamiątek narodowych, rozwój instytucji kulturalno-naukowych, tworzenie się samokształceniowych organizacji uczniowskich o charakterze religijnym, etycznym i niepodległościowym oraz działania nauczycieli stworzyły dodatkową płaszczyznę samowychowania. Rozwój organizacji młodzieżowych i możliwość jawnego publikowania swoich poglądów w czasopismach („Promień”, „Zarzewie”, „Tekka”), w których prowadzono ostre dyskusje programowe, uzupełniały te luki w wykształceniu, których szkoła zaborcza zapewnić nie mogła. Legalność skautingu, jego rozwój i popularność wśród uczniów gimnazjów krakowskich umożliwiła skierowanie naturalnej energii uczniów na działania dążące do samodoskonalenia się.

Ubrane w formalne uniformy przepisów szkolnych wieczory mickiewiczowskie powiązane (nieoficjalnie) z obchodami kolejnych rocznic powstania listopadowego, często były ukrytymi manifestacjami patriotycznymi, co w efekcie prowadziło do dwutorowego systemu edukacji, któremu poddawani byli uczniowie. Ta dwoistość systemu wychowawczego przejawiała się w postaci funkcjonowania z jednej strony oficjalnego trybu działania szkoły jako instytucji państwowej ze wszystkimi tego konsekwencjami, z drugiej zaś istnienia równoległego nurtu wychowawczego, dążącego do podtrzymania świadomości narodowej. Było to możliwe również dzięki nauczycielom. Ich środowisko również się zmieniało. Trudny i wielostopniowy system osiągania stabilizacji zawodowej powodował konieczność ciągłego doskonalenia. W procesie tym swój udział miały również gimnazja krakowskie, dzięki prowadzonym praktycznym kursom pedagogicznym (w dwóch z nich) oraz dzięki działalności Leona Kulczyńskiego, który zainicjował wykłady z pedagogiki na Uniwersytecie Jagiellońskim. Rozwój pedagogiki i psychologii, jaki widoczny był na przełomie wieków, nie

przełożył się mimo to na radykalną zmianę w programach i metodach, ale jednak unowocześnił warsztat pracy nauczycieli. Wyraźną jakościową zmianę widać w gronie nauczycieli wchodzących do szkół na początku XX wieku.

Nauczyciele gimnazjów krakowskich, podobnie jak lwowskich, częściej niż uczący w pozostałych miastach Galicji, przenoszani byli do innych szkół. Władze austriackie starały się w ten sposób destabilizować grona nauczycielskie, czego bezpośrednim wynikiem była nieustanna rotacja etatów i niewielka liczba uczących przez wiele lat w jednej szkole. Efektem tych działań były zmiany w społeczności nauczycieli, którzy stali się w większości jednolitą, dobrze przygotowaną i świadomą problemów ówczesnego szkolnictwa grupą, czemu dawali wyraz, działając na forum Koła Krakowskiego Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych. Uczestnictwo w wielu zjazdach, liczne publikacje na łamach „Muzeum” odnoszące się do całości problematyki oświatowej potwierdzają to w wystarczającym stopniu. Wielu z nich prowadziło różnego rodzaju badania i współpracowało z licznymi instytucjami naukowymi. Współtworzyli również podręczniki polskie, które skutecznie wyparły niemieckie, pracując tym samym na rzecz programu wychowania narodowego. Było to tym trudniejsze, że działano w bardzo sformalizowanym, zbiurokratyzowanym i zcentralizowanym systemie szkolnictwa ogólnoaustriackiego, pozostawiającym niewiele swobody co do treści i metod uczenia, w którym drobiazgowość przepisów skutecznie mogła pozbawić jakiegokolwiek woli do samodzielnego działania. Nauczyciele zmuszeni realizować narzucone plany nauczania starali się, nawiązując do tradycji Komisji Edukacji Narodowej, współtworzyć własne koncepcje i programy. Wprowadzając w życie elementy nowoczesnych koncepcji pedagogicznych, dążyli do podniesienia skuteczności procesu kształcenia. Mieli poczucie pełnienia ważnej roli społecznej, a ich pasja udzielała się uczniom. We wspomnieniach, poza nielicznymi przypadkami lojalizmu i serwilizmu, pozostawili po sobie wiele dowodów sympatii i podziwu, że w szkole realizującej program państwa zaborczego potrafili zachować godność, a w swej pracy widzieli misję przygotowania do pełnienia różnych funkcji w społeczeństwie.

Na przykładzie gimnazjów krakowskich szczególnie dobrze widoczna jest również oszczędnościowa polityka państwa austriackiego w stosunku do szkół średnich. Ze względu na fakt, że gimnazja były całkowicie finansowane przez państwo, częstą praktyką stało się tworzenie klas równoległych, których liczba znacznie przekraczała liczbę klas głównych. Kolejnym krokiem było otwieranie filii, a dopiero w ostateczności nowej szkoły. Cały proces trwał latami. W Krakowie w ten sposób powstały III, IV i V Gimnazjum. Konsekwencją takiej polityki były niezwykle trudne warunki funkcjonowania szkół. Do najbardziej uciążliwych zaliczyć można sztuczne zaniżanie etatów nauczycielskich i zatrudnianie gorzej opłacanych suplentów, dużą liczbę uczniów w klasach oraz zły stan budynków szkolnych.

Przepełnione, ciasne, wilgotne i ciemne sale lekcyjne, mieszczące się najczęściej w wynajętych pomieszczeniach, zupełnie nie przystosowanych do potrzeb szkolnych, nie sprzyjały procesowi nauczania. Nawet wybudowane w latach dziewięćdziesiątych

XIX wieku budynki Gimnazjum Nowodworskiego i III Gimnazjum, które odpowiadały ówczesnym standardom, tylko na pewien czas zmieniły sytuację w tych szkołach. Pomimo tak trudnych warunków, każda ze szkół zdołała stworzyć sobie pewne zaplecze do lepszego działania, powiększając księgozbiory i tworząc gabinety przedmiotowe.

Każde z gimnazjów miało własny charakter i autorytet, który współtworzony był przez dyrektora, nauczycieli, uczniów i miejsce, w którym się spotykali, rozumiane jako instytucja, a także jako budynek szkolny. Wspólnie szkoły te stworzyły i uformowały specyficznego lokalnego patriotę, który miał świadomość wartości zdobytego wykształcenia i znaczenia miejsca, w którym ten proces się dokonał. Przeniósł on otrzymaną w krakowskim gimnazjum wizję świata na wszystkie swoje działania, w tym i na decyzje o losach państwa już w niepodległej Polsce.

Bibliografia

Źródła

Materiały archiwalne

Archiwum Akt Dawnych,

Zespół 304 Akta k.k. Ministerium für Cultus und Unterricht, 174U wizytacje szkół, szkoły krakowskie 202U–210U.

Centralne Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie

Akta Rady Szkolnej Krajowej, Fond 178, opis 3, Syg. teczek: 137, 152, 206, 242, 317, 437, 549, 727, 702, 760.

Archiwum Państwowe w Krakowie

Archiwum Gimnazjum i Liceum im. B. Nowodworskiego w Krakowie GLN; Protokoły konferencji nauczycielskich, sygn. GLN 4–13, Katalogi klasyfikacyjne, sygn. GLN 127–178; Protokoły egzaminów dojrzałości, sygn. GLN 191–200; Książki ogłoszeń kurendy, sygn. GLN 70.

Archiwum Gimnazjum i Liceum św. Jacka w Krakowie GLJ, Katalogi klasowe, sygn. GLJ 6–58; Protokoły egzaminów dojrzałości, sygn. GLJ 60–96.

Akta Filii Gimnazjum św. Jacka w Krakowie GŚWJ, Teczki Nr 2–7, 10–27.

Akta IV Gimnazjum im. Henryka Sienkiewicza w Krakowie, Teczki GS 1–GS 12, GS 25–GS 39.

Akta Państwowego Gimnazjum w Podgórzu (Dzienniki Podawcze z lat 1899–1906 i 1912–1918) i Archiwum byłego VI Gimnazjum i Liceum im. T. Kościuszki w Krakowie, Teczka nr 1, 13, 20, 21, 68–91.

Archiwum szkolne

Archiwum byłego III Gimnazjum im. Króla Jana III Sobieskiego, obecnie II Liceum, Katalogi główne klasowe za lata 1883–1918.

Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego

Akta Państwowej Komisji Egzaminacyjnej dla nauczycieli szkół średnich, PKEN sygn. 10 [Organizacja państwowych egzaminów nauczycielskich, Zarządzenia ogólne 1868–1918], sygn. 12 [Nominacje prezesów i członków Komisji Egzaminacyjnych], sygn. 30 [Teczki nauczycielskie].

Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie

Teczka personalna. Tabela służbowa Pers A 86. Akta osobowe ks. Antoniego Bystrzonowskiego.

Teczka personalna. Tabela służbowa Pers A 424. Akta osobowe ks. Jana Krzemienieckiego.

Teczka personalna. Tabela służbowa Pers A 719. Akta osobowe ks. Pawła Ryłko.

Teczka personalna. Tabela służbowa Pers A 886. Akta osobowe ks. Czesława Wądołnego.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich

Rękopisy:

Rkps 12730 II [Mf 12730], Jan Rączkowski, *Wspomnienia*, cz. I i II, maszynopis.

Rkps 13074 II [Mf 2710], Jan Bartosiński, *Okruchy wspomnień*.

Rkps 14691 II t. 1, Stanisław Marcei Nałęcz-Dobrowolski [Marcei Dobrowolski], *Wiosna Młodej Polski. Wspomnienia*.

Źródła drukowane

Wydawnictwa o charakterze normatywnym

Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Österreich von Ministerium des Cultus und Unterricht, Wien 1849.

Krajowe ustawy szkolne wraz ze statutem RSK zestawil Bolesław Baranowski, Lwów 1893.

Nowe przepisy egzaminacyjne dla kandydatów na nauczycieli szkół średnich, Rozporządzenie MWiO z 15.06.1911r. L.24113, „Muzeum”, R. XXVII: 1911, t. II, z. 3, s. 219–293.

Nowy plan nauki dla szkół realnych galicyjskich, „Muzeum”, R. IX: 1893, s. 1–22.

Okólnik c. k. RSK do Dyrekcji szkół średnich i seminariów nauczycielskich w sprawie wychowania fizycznego młodzieży, Dziennik Urzędowy RSK, R. 1914, s. 101–108.

Okólnik c.k. RSK do Dyrekcji wszystkich gimnazjów publicznych i prywatnych w sprawie obowiązkowej nauki rysunków. Dziennik Urzędowy c. k. RSK, 1909, R. XIII, Nr 34, s. 747.

Okólnik RSK z dn. 24.03.1891 r., „Muzeum”, R. VII: 1891, s. 615–616.

Okólnik RSK, z dn. 21.05.1892 r., W sprawie nauki języka łacińskiego, „Muzeum”, R. VIII: 1892, s. 488–491.

Plan nauki dla gimnazjów galicyjskich, Lwów 1909.

Plan nauki języka niemieckiego w gimnazjach z językiem wykładowym polskim lub ruskim, Lwów 1904.

Plan nauki języka niemieckiego w gimnazjach z językiem wykładowym polskim lub ruskim, Instrukcja dla nauczycieli tego przedmiotu w klasach I–IV, Lwów 1904.

Plan nauki języka niemieckiego w szkołach średnich galicyjskich i instrukcja dla nauczycieli tego przedmiotu w klasach I–IV, Lwów 1892.

Plan nauki religii mojżeszowej, Sprawozdanie Dyrekcji IV Gimnazjum w Krakowie za rok szkolny 1901, Kraków 1901, s. 34–35.

Rozporządzenie c. k. RSK, wprowadzające nowy plan nauki w gimnazjach galicyjskich, L. 44 242, Reskrypt MWiO z 6 VII 1909, na podstawie planu z rozporządzenia z 20 III 1909 r. *Dziennik Rozporządzeń Krajowych*, Nr 7, Lwów 1909, s. 22–31.

Rozporządzenie MWiO, z dn. 24 V 1892 r. l. 11372 do wszystkich c. k. Krajowych Rad Szkolnych w sprawie zmiany planu naukowego w niższym gimnazjum, „Muzeum”, R. VIII: 1892, s. 667–668.

Ustawy i rozporządzenia obowiązujące w galicyjskich szkołach średnich. Zestawił Henryk Kopia, Lwów 1900.

Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych, oprac. J. Piwocki, Lwów 1898–1907.

Zbiór ustaw i rozporządzeń odnoszących się do szkół średnich w Galicji. Opracowali M. Janeli i K. Missona, T. I, z. I, Lwów 1914, T. II, z. II, Lwów 1918.

Materiały statystyczne

Galizisches Provinzial Handbuch für das Jahr 1868, Lwów 1869. Dalsze roczniki: *Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim za lata 1870–1914*.

Kumaniecki K., *Tymczasowe wyniki spisu ludności w Krakowie z 31 grudnia 1910 roku*, Kraków 1912.

Statystyka Miasta Krakowa za rok 1906/07, Kraków 1909.

Statystyka szkół średnich w Galicji, „Muzeum”, R. XIV: 1898, s. 1–37.

Sprawozdania, katalogi, kalendarze, kroniki

Kalendarz Józefa Czecha na rok..., Kraków 1888–1917.

Kalendarzyk Profesorski TNSW na rok 1916, ułożył Henryk Kopia, Lwów 1915.

Katalog biblioteki nauczycielskiej c. k. gimnazjum św. Jacka w Krakowie ułożony przez prof. Mazanowskiego, Sprawozdanie dyrektora c.k. II Gimnazjum św. Jacka za rok 1899, Kraków 1899, s. 1–49.

Katalog biblioteki nauczycielskiej gimnazjum św. Anny ułożony przez profesora Jana Czubka, Sprawozdanie dyrektora c.k. I Gimnazjum św. Anny za rok 1898, Kraków 1898, s. 1–50.

Sprawozdania c.k. Dyrekcji Gimnazjalnej przy św. Annie w Krakowie z roku szkolnego 1869–1873.

Sprawozdania Dyrektora c.k. Gimnazjum Nowodworskiego czyli św. Anny w Krakowie za rok 1874–1918.

Sprawozdania c.k. Dyrekcji Gimnazjalnej św. Jacka w Krakowie z roku szkolnego 1869–1971.

Sprawozdania Dyrekcji c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok 1872–1876.

Sprawozdania Dyrektora c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok 1877–1918.

Sprawozdania Dyrektora Filii c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok 1912–1918.

Sprawozdania Dyrekcji c.k. III Gimnazjum za rok szkolny 1884–1918.

Sprawozdania Dyrekcji c.k. Gimnazjum IV w Krakowie za rok szkolny 1902–1910.

Sprawozdania c.k. Dyrekcji Gimnazjum IV (Realnego) za rok szkolny 1910/11–1917/18.

Sprawozdania Dyrektora c.k. Gimnazjum V za rok szkolny 1906/7–1916/17.

Sprawozdania Dyrekcji c.k. Gimnazjum w Podgórzu za rok szkolny 1899–1915.

- Sprawozdania Dyrekcji c.k. Gimnazjum VI w Krakowie (na Podgórzu) za rok 1916–1918.*
- Sprawozdanie Delegata Rady miasta Krakowa do rady szkolnej Krajowej za czas, od sierpnia 1887 do stycznia 1889 roku, Kraków 1889.*
- Sprawozdanie c.k. Rady Szkolnej Krajowej (dalej: RSK) o stanie szkół średnich w latach szkolnych 1872–1874, Lwów 1875.*
- Sprawozdanie c.k. RSK o stanie szkół średnich galicyjskich za lata szkolne 1875–1883, Lwów 1884.*
- Sprawozdanie c.k. RSK o stanie szkół średnich galicyjskich za lata szkolne 1884–1888, Lwów 1889.*
- Sprawozdanie c.k. RSK o stanie szkół średnich galicyjskich za lata szkolne 1888–1890, Lwów 1890.*
- Sprawozdania c. k. RSK o stanie szkół średnich galicyjskich za lata od 1891/1892 do 1911/12, Lwów 1892–1912.*
- Sprawozdanie c.k. RSK o stanie wychowania publicznego za rok szkolny 1902/1903, Szkoły średnie, Lwów 1903.*
- Sprawozdanie c.k. RSK o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1904/05, Szkoły średnie, Lwów 1905.*
- Sprawozdanie c.k. RSK o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1907/08, Szkoły średnie, Lwów 1909.*
- Sprawozdanie Koła Krakowskiego TNSW, „Muzeum”, R.V: 1889.*
- Sprawozdanie Koła Krakowskiego TNSW, „Muzeum”, R. VII: 1891.*
- Sprawozdanie Koła Krakowskiego Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych (dalej KK TNSW) z 11.III.1893 r., „Muzeum”, R. IX: 1893.*
- Sprawozdanie Wydziału Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego Sokół w Krakowie z dn. 28 II 1886 r., Kraków 1886.*
- Sprawozdanie Wydziału Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego Sokół w Krakowie z dn. 15 III 1891 r., Kraków 1891.*
- Sprawozdanie z II Walnego Zgromadzenia TNSW, „Muzeum”, R. III: 1887.*
- Sprawozdanie z VII Walnego zgromadzenia TNSW, „Muzeum”, R. VI: 1890.*
- Sprawozdanie z IX Walnego Zgromadzenia TNSW, „Muzeum”, R. IX: 1893.*
- Sprawozdanie z kształcenia wojskowego, Sprawozdanie dyrektora c.k. III gimnazjum im. Króla Jana Sobieskiego w Krakowie za rok 1916, Kraków 1916, s. 48–52.*

Współczesne publikacje pedagogiczne

- Ankieta w sprawie nauki języka niemieckiego, „Muzeum”, R. VII: 1891, s. 41–44.*
- Baczakiewicz F., O zabawach i wycieczkach młodzieży szkolnej, Sprawy KK TNSW z 1890, „Muzeum”, R. VII: 1891, s. 20–21.*
- Bałaban M., Nauczanie religii mojżeszowej, „Rocznik Pedagogiczny” 1921, T. 1, seria 2, s. 186–190.*
- Buzek J., Rozwój stanu szkół średnich w Galicji w ciągu ostatnich lat 50 (1859–1909), „Muzeum”, R. XXV, T. 3, Dodatek III, s. 1–16, Lwów 1909.*
- Bystrzonowski A., Egzorty świąteczne zastosowane do potrzeb uczniów wyższych klas szkół średnich, Kraków 1909.*

- Czarnecki J., *Kaligrafia w naszych szkołach*, „Muzeum”, R. VII: 1891, s. 156–172.
- Dolnicki J., *O najnowszym rozporządzeniu ministerialnym w sprawie nauki języków klasycznych*, „Muzeum”, R. VIII: 1892, s. 11–23.
- Finkel L., *O tak zwanej metodzie regresywnej*, „Muzeum”, R. X: 1894, s. 11–21, 71–82.
- Fiszer K., *Sprawa nauki filologii klasycznej*, „Muzeum”, R. VI: 1890, s. 353–379.
- German L., *Kilka uwag o stosunku szkoły średniej do domu rodzicielskiego*, „Muzeum”, R. I: 1885, s. 228–237.
- German L., *Nauka języka niemieckiego w szkołach średnich*, „Przegląd Polski” R. 59: 1881.
- Janelli M., *Pomieszczenie galicyjskich szkół średnich (gimnazjów, szkół realnych i seminariów nauczycielskich)*, „Muzeum”, R. XXVIII: 1912, T. 2, s. 11–50.
- Janik M., *Szkoły średnie w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej*, „Muzeum”, R. XXI: 1905, s. 895–907, 1015–1026.
- Jeszcze o filologii klasycznej*, „Muzeum”, R. VII: 1891, s. 897–901.
- Jougan A., *W sprawie reformy nauki religii w szkołach*, „Muzeum”, R. VI: 1890, s. 680–696.
- Jougan A., *Wystąpienie na VI Walnym Zgromadzeniu TNSW we Lwowie 16–17 IV 1889 r.*, „Muzeum”, R. VI: 1890, s. 375–405.
- Karbowiak A., *Ruch naukowo-literacki nauczycieli szkół wyższych galicyjskich w ostatnich 25 latach*, „Przegląd Powszechny”, R. IX, T. XXXIV.
- Karbowiak A., *Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych 1884–1908*, „Muzeum”, R. XXV: 1909, Dodatek 1, s. 1–188.
- Kwiatkowski S., *Kilka słów o nauce historii krajowej*, „Muzeum”, R. VIII: 1892, s. 23–27.
- Kubisztal S., *O nauczaniu filozofii*, „Muzeum”, R. V: 1889, s. 576–585.
- Kulczyński L., *Jak należy urządzić i rozszerzyć praktyczne wykształcenie kandydatów stanu nauczycielskiego*, „Muzeum”, R. XXI: 1905, s. 413–416.
- Kulczyński L., *O pedagogicznym i dydaktycznym przygotowaniu kandydatów na nauczycieli szkół wyższych*, „Muzeum”, R. III: 1887, s. 132–150.
- Kulczyński W., Limbach M., *W sprawie podręczników szkolnych do nauki historii naturalnej, KK TNSW*, „Muzeum”, R. V: 1889, s. 76.
- Materiały do nauki języka polskiego*, „Muzeum”, R. XXVI: 1910, Dodatek nr 5.
- Mazanowski M., *W sprawie biednej młodzieży szkół średnich*, „Muzeum”, R. X: 1894, s. 532–536, 691–694, 812–820.
- Miklaszewski J., *W sprawie podręcznika szkolnych do historii kraju rodzinnego, KK TNSW*, „Muzeum”, R. V: 1889, s. 505–509.
- Motzke T., *Potrzeba obowiązkowej nauki rysunków w gimnazjach*, „Muzeum”, R. XXIV: 1908, s. 334–338.
- Petelenz K., *O korepetytorach*, „Muzeum”, R. III: 1887, s. 267.
- Piasecki E., *Nauka strzelania w szkołach średnich*, „Muzeum”, R. XXVII: 1911, T. I, s. 177–181.
- Piasecki E., *Zasady wychowania fizycznego*, Kraków 1904.
- Podwin A., *O stosunku katechety do młodzieży. Początek pierwszego kursu katechetycznego*, Lwów 1907.

- Program nadobowiązkowej nauki strzelania i ćwiczeń w strzelaniu w szkołach średnich i zakładach pokrewnych*, „Muzeum”, R. XXVI: 1910, T. 2, s. 561–564.
- Próchnicki F., *Wskazówki do nauki języka polskiego*. (Wnioski Wydziału TNSW w sprawie języka polskiego), „Muzeum”, R. I: 1885; s. 321–330.
- Rowiński S., *Nowy plan nauki gimnastyki dla szkół średnich*, „Przegląd Gimnastyczny” 1897, nr 5.
- Rozwój fizyczny uczniów, Sprawozdanie Dyrektora c.k. II Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok 1911*, Kraków 1911, s. 103–109.
- Samolewicz Z., *Kilka uwag nad instrukcjami do nauki języka łacińskiego i greckiego*, „Muzeum”, R. I: 1885, s. 13–22, 75–82.
- Sikorski W., *System Linga*, Lwów 1912.
- Sobiński S., *Uwagi metodyczne o nauczaniu historii*, Warszawa 1910.
- Sokołowski A., *Uwagi nad nową instrukcją do nauki historii w szkołach średnich*, „Muzeum”, R. II: 1886, s. 658–669.
- Sokołowski A., *Wnioski Koła Krakowskiego w sprawie pomnożenia liczby gimnazjów*, „Muzeum”, R. V: 1889, s. 532–535.
- Sprawa języka niemieckiego w sejmie*, „Muzeum”, R. III: 1887, s. 12–18, 126–128, 746–749.
- Sprawa języka niemieckiego. O nauce języka niemieckiego w naszych szkołach średnich*, „Muzeum”, R. V: 1889, s. 478–486.
- Sprawa szkół średnich w sejmie*, „Muzeum”, R. VI: 1890, s. 747–769.
- Sprawa szkół średnich w sejmie, Sprawozdanie RSK o stanie szkół za lata 1888-1890*, „Muzeum”, R. VI: 1890, s. 747–769.
- Sprawy TNSW (Koło samborsko-stryjsko-drohobyckie), Wypowiedź Stanisława Bednarskiego w dyskusji na temat sprawy nauczania geografii w gimnazjach*, „Muzeum”, R. VII: 1891, s. 6–16.
- Stodolak S., *Wychowanie fizyczne i moralne wobec reformy gimnazjów*, Sprawozdanie Dyrektora c.k. II Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok 1882/1883, Kraków 1883, s. 1–53.
- Szeruda J., *Nauczanie religii ewangelickiej*, „Rocznik Pedagogiczny” 1921, T. I, seria 2, s. 181–186.
- Tokarski S., *Zabawy i gry ruchowe*, Kraków 1902.
- Toroński A., *W sprawie nauki religii mojżeszowej w gimnazjach*, „Muzeum”, R. VI: 1890, s. 147–155.
- Trzaskowski B., *W sprawie podniesienia nauki języka polskiego w szkołach średnich*, „Muzeum”, R. VII: 1891, s. 31–40.
- Tymczasowe wskazówki do nauczania Historii Kraju Rodzinnego, Sprawozdanie c.k. RSK za rok szkolny 1890/1891*, Lwów 1891.
- Wnioski Koła Krakowskiego na Walnym Zgromadzeniu TNSW w Krakowie 20–21.05.1888 w sprawie higienicznych stosunków w galicyjskich szkołach średnich*, „Muzeum”, R. IV: 1888, s. 383–394.
- Wnioski Koła Krakowskiego*, „Muzeum”, R. VI: 1890, s. 312–314.
- Wskazówki dla wypisów dla niższych klas gimnazjalnych, Sprawozdanie c.k. RSK za rok szkolny 1891/92*, Lwów 1890.

- Wskazówki do nauki języka niemieckiego*, Koło Krakowskie, „Muzeum”, R. III: 1887, s. 56 i 267.
- Wskazówki wychowawcze dla rodziców i opiekunów, Sprawozdanie Dyrektora c.k. IV Gimnazjum w Krakowie za rok szkolny 1910*, Kraków 1910.
- Z powodu sprawozdania c.k. RSK o stanie galicyjskich szkół średnich w roku 1891/92*, „Muzeum”, R.VIII: 1892, s. 1–11.
- Z powodu wydania planu i instrukcji do nauki języka polskiego*, „Muzeum”, R. IX: 1893, s. 369–372.
- Z powodu wznowienia komisji naukowej w c. k. RSK*, „Muzeum”, R. III: 1887, s. 59–68.
- Zawiliński R., *Ideaty wychowawcze doby obecnej a szkoła średnia w przyszłości*, „Muzeum”, R. XXVIII: 1912, t. 1, s. 89–106.
- Zawiliński R., *O środkach podniesienia nauki języka polskiego*, „Muzeum”, R. VII: 1891, s. 144–146.
- Zych F., *Park dr Jordana*, „Muzeum”, R. IX: 1893, s. 825–833.

Podręczniki

Język polski

- Chrzanowski I., Wojciechowski K., *Wypisy polskie*, cz. I, Lwów 1909.
- Czubek J., Zawiliński R., *Wypisy polskie dla klasy III szkół gimnazjalnych i realnych*, Kraków 1893.
- Czubek J., Zawiliński R., *Wypisy polskie dla klasy IV szkół gimnazjalnych i realnych*, Kraków 1894.
- Konarski F., *Zwięzła gramatyka języka polskiego*, Lwów 1899.
- Małecki A., *Gramatyka języka polskiego mniejsza dla użytku gimnazjów i szkół realnych ułożona*, Lwów 1872.
- Małecki A., *Gramatyka Języka polskiego szkolna*, Lwów 1882.
- Małecki A., *Gramatyka Języka polskiego większa przez....*, Lwów 1860, 1862, 1863 i kolejne wydania.
- Mecherzyński K., *Historia literatury polskiej dla młodzieży opowiedziana w krótkości*, Kraków 1873.
- Mecherzyński K., *Przykłady i wzory z najcelniejszych poetów i prozaików zebrane i zastosowane do historii literatury polskiej opowiedzianej w krótkości dla młodzieży*, Kraków 1874, T. 1–2, 1877–1878, wyd. II rozszerzone, T. 1, 2.
- Próchnicki F., Wójcik J., *Wypisy polskie dla klasy IV*, T. IV, Lwów 1911.
- Próchnicki F., Wójcik J., *Wypisy polskie dla klasy I szkół gimnazjalnych i realnych*, Lwów 1890.
- Próchnicki F., Wójcik J., *Wypisy polskie dla klasy II szkół gimnazjalnych i realnych*, Lwów 1890, 1897.
- Próchnicki F., *Wypisy polskie dla klasy V c. k. szkół gimnazjalnych i realnych*, Lwów 1899.
- Próchnicki F., *Wzory poezji i prozy*, Lwów 1893.
- Tarnowski S., Próchnicki R., *Wypisy polskie dla klas wyższych*, cz. I i II, Kraków 1891.
- Tarnowski S., Próchnicki F., *Wypisy polski dla klas wyższych szkół gimnazjalnych i realnych*, cz. II, Lwów 1891.

Tarnowski S., Wójcik J., *Wypisy polskie dla klas wyższych szkół gimnazjalnych i realnych*, cz. I, Lwów 1890.

Wypisy polskie dla użytku klas wyższych c.k. szkół gimnazjalnych, T. I, cz. I, Lwów 1853, cz. II, Lwów 1856.

Wypisy polskie dla klas niższych c. k. szkół gimnazjalnych i realnych, t. I–IV, Lwów 1882.

Wypisy polskie dla użytku klas niższych c.k. szkół gimnazjalnych, Lwów 1870.

Wypisy polskie dla użytku klas niższych w c.k. szkołach gimnazjalnych, Lwów 1860.

Wypisy polskie dla użytku klas wyższych, Lwów 1858.

Język łaciński i grecki

Frączkiewicz A., *Nepos J. Curtius. Czytanka łacińska*, Lwów 1912.

Próchnicki F., *Ćwiczenia łacińskie dla klasy III*, Lwów 1888.

Próchnicki F., *Ćwiczenia łacińskie dla klasy IV*, Lwów 1888.

Próchnicki F., *Przykłady do tłumaczenia z języka polskiego na łacinę*, Lwów 1883.

Samolewicz Z., *Ćwiczenia łacińskie na klasę II gimnazjalną*, Lwów 1887.

Samolewicz Z., *Gramatyka języka łacińskiego*, Lwów 1876 i następne wydania.

Samolewicz Z., *Przykłady do tłumaczenia z języka łacińskiego na polski i z polskiego na łaciński ułożył....*, Lwów 1887.

Samolewicz Z., Sołtysik T., *Gramatyka języka łacińskiego*, cz. I, II, Lwów 1891.

Samolewicz Z., *Zwięzła gramatyka języka łacińskiego dla klasy I i II*, Lwów 1889.

Steiner J., Scheindler A., *Ćwiczenia łacińskie dla klas I–III*, Lwów 1893 i następne wydania.

Ćwikliński L., *Gramatyka języka greckiego*, Lwów 1892.

Schenkl K., *Ćwiczenia greckie*. Podług wydania niemieckiego do polskiego języka zastosowali J. Lewicki, P. Parylak, Wiedeń-Praga 1891.

Taborski J., Winkowski J., *Ćwiczenia greckie dla klasy III i IV ułożyli....*, Lwów 1899.

Język niemiecki

German L., Petelenz K., *Ćwiczenia niemieckie dla klasy pierwszej–czwartej szkół średnich*, Lwów 1888 i kolejne wydania.

Hammerski E., *Wypisy niemieckie*, Lwów 1877, 1880.

Ippold J., Stylo A., *Deutsche Lesebuch für die oberen Klassender galizischen Mittelschulen*, I, II Teil, Lwów 1905, 1906.

Jahner A., *Deutsche Grammatik für die galizischen Mittelschulen*, Lwów 1899.

Janota E., *Gramatyka języka niemieckiego*, Kraków 1868 i następne wydania.

Janota E., *Wypisy niemieckie*, Kraków 1870 (kl. III i IV).

Janota E., *Wypisy niemieckie*, Kraków 1868, 1870, 1875 (kl. I i II).

Petelenz K., *Deutsche Grammatik für die galizischen Mittelschulen*, Kraków 1890.

Petelenz K., Werner A., *Deutsche Lesebuch für die galizischen Mittelschulen*, V–VIII Klasse, Lwów 1893–94.

Schober J., *Gramatyka Języka niemieckiego*, wydana przez L. Germana, Kraków 1882.

Geografia i historia

- Baranowski B., Dziedzicki L., *Geografia powszechna ułożona dla użytku szkół średnich tudzież dla nauki samodzielnej przez...*, Lwów 1883.
- Baranowski B., Dziedzicki L., *Geografia powszechna*. Ułożona przez..., Lwów 1892.
- Beneoni K., Tatomir L., *Krótki rys geografii do użytku szkolnego*, Lwów 1889.
- Beneoni K., Tatomir L., *Rys geografii i historii powszechnej dla wyższych szkół średnich i nauki prywatnej*, Lwów 1891.
- Benoni K., Majerski S., *Geografia austriacko-węgierskiej monarchii*, Lwów 1892.
- Benoni K., Majerski S., *Geografia monarchii austriacko-węgierskiej*, wyd. V przerobione przez B. Baranowskiego, Lwów 1906.
- Bellinger J., *Krótki rys geografii we dwóch kursach do użytku młodzieży w niższych gimnazjach i szkołach realnych*, Bochnia 1854 i kolejne wydania.
- Romer E., *Geografia*, Lwów 1904.
- Szaraniewicz J., *Krótki opis geograficzny austriacko-węgierskiej monarchii ze szczególnym uwzględnieniem Królestwa Galicji i Wielkiego Księstwa krakowskiego*, Lwów 1886.
- Szubert K., *Rys jeografii powszechnej*, przełożył dr Lenartowicz, Kraków 1880.
- Kozen B., *Atlas geograficzny*. Spolszczył dr. Janota, uzupełnił B Gustawicz, Wiedeń 1879.
- Romer E., *Atlas geograficzny*, Lwów 1908.
- Gindely A., *Dzieje powszechne dla wyższych klas szkół średnich*. Według czwartego wydania przełożył M. Markiewicz, T. I Dzieje starożytne, T. II Dzieje średniowieczne, T. III Dzieje nowożytne, Rzeszów 1878–1879.
- Hannak E., *Rys historyczno-statystyczny Państwa Austriackiego*. Dla gimnazjów i szkół realnych z języka niemieckiego na język polski przełożył Ludwik Sternal, Lwów 1873.
- Krotoski K., *Opowiadania z dziejów monarchii austriacko-węgierskiej w związku z historią powszechną*, Lwów 1910.
- Lewicki A., *Zarys historii Polski i krajów ruskich z nią połączonych*, Kraków 1884.
- Lewicki A., *Zarys historii Polski i krajów ruskich z nią połączonych*, Kraków 1893.
- Popliński A., *Historia powszechna dla klas niższych szkół realnych i gimnazjalnych na wzór Weltera ułożona*, T. I–II, Poznań 1844–1850.
- Pütz W., *Rys geografii i historii powszechnej dla klas wyższych*, Z XII wydania niemieckiego, tłumaczenie W. Niedzielskiego, E Gołębiowskiego, T. I Świat Starożytny, Lwów 1869, T. II Wiek średni, Lwów 1870, T. III, Dzieje Nowożytne, Lwów 1870 (T. II i T. III w tłumaczeniu L. Tatomira).
- Rawer K., *Dzieje ojczyste*, Lwów 1895.
- Semkowicz A., *Opowiadania z dziejów powszechnych*, część I i II, Lwów 1893, 1894.
- Tomek W. W., *Dzieje monarchii austriacko-węgierskiej dla szkół średnich*. Przełożył i uzupełnił M. Markiewicz, Rzeszów 1877.
- Welter T., *Dzieje powszechne skrócone*. Przełożył na język polski Zygmunt Sawczyński. cz. I Dzieje starożytne, cz. II Dzieje wieków średnich, cz. III Dzieje nowożytne, Kraków 1865.
- Zakrzewski W., *Historia powszechna na klasy wyższe*, T. I Historia starożytna, T. II Historia wieków średnich w zarysie, T. III Historia nowożytna w zarysie, Lwów-Kraków 1891–1899.

Zakrzewski W., *Historia powszechna na klasy wyższe szkół średnich*, T. 1, Kraków 1891, T. 2, Kraków 1894, T. 3, Kraków 1903.

Babirecki J., *Polska wieku XV*, Kraków 1896.

Heck W., *Mapa historyczna Polski*, Kraków 1895.

Putzger W., *Atlas historyczny do dziejów starożytnych, średniowiecznych i nowożytnych dla użytku wyższych i średnich zakładów naukowych Austro-Węgier*. Wydanie polskie opracowali A. Lewicki i W. Bojarski, Wiedeń 1903.

Topolnicki J., *Mapa Rzeczypospolitej Polskiej ułożona i rysowana w roku 1862 podług map Lelewela, Wrotnowskiego i Zannoniego i podług opisów Balińskiego, Lelewela i Sarnickiego*, Lwów 1864.

Tabulae, quibus antiquitates Graecae et Romanae illustratus, edidit Sthephanus Cybulski, Lwów 1893.

Matematyka

Baraniecki M., *Podręcznik algebry dla uczniów klas wyższych gimnazjów i szkół realnych w Galicji*, z. 1–3, Kraków 1892.

Baraniecki M., *Podręcznik arytmetyki i początków algebry w czterech częściach, dla uczniów klas niższych gimnazjów i szkół realnych Galicji*, cz. 1–4, dla klas 1–4, Kraków 1894–95.

Dziwiński P., *Podręcznik arytmetyki*, Lwów 1912.

Dziwiński P., *Zasady algebry dla wyższych klas gimnazjów i szkół realnych*, Lwów 1891.

Jamrógiewicz M., *Geometria pogładowa dla niższych klas gimnazjalnych*, Lwów 1897.

Jamrógiewicz M., Strutyński K., *Geometria pogładowa. Stopień niższy dla klas I, II, III, szkół średnich*, Lwów 1912.

Kranz I., *Zbiór zadań matematycznych, obejmujących zadania z arytmetyki, geometrii płaskiej, stereometrii i geometrii analitycznej. Podręcznik dla klas wyższych*, Kraków 1902.

Kranz I., *Arytmetyka i algebra. Podręcznik dla niższych klas szkół średnich*, cz. I, na klasę 1 i 2, Kraków 1904.

Kranz I., *Arytmetyka na klasę I, II, III*, Kraków 1910–1911.

Kranz I., *Geometria pogładowa, Podręcznik dla niższych klas szkół średnich*, cz. I, Kraków 1907, cz. II, Kraków 1908.

Kranz I., *Geometria pogładowa. Zbiór zadań*, cz. 1–2, Kraków 1907.

Kranz I., *Tablice pięciocyfrowe logarytmów liczbowych, wartości funkcji trygonometrycznych i logarytmów tych funkcji do użytku szkolnego*, Kraków 1900.

Łomnicki A. M., *Geometria*, cz. I i II dla klasy IV i V, Lwów 1911.

Łomnicki A. M., *Geometria dla klasy VI, VII, VIII*, Lwów 1912.

Łomnicki A. M., *Geometria, cz. I, dla klasy IV i V, Planimetria i stereometria*, Lwów 1911.

Michułowicz J., *Podręcznik arytmetyki dla klasy IV*, Lwów 1911.

Mochnik F., *Arytmetyka i algebra dla klas wyższych gimnazjalnych i realnych*, z II wydania dzieła niemieckiego przełożył i uzupełnił Józef Bodyński, Lwów 1879.

Mochnik F., *Geometria dla użytku wyższych klas szkół gimnazjalnych i realnych*, przełożył T. Stanecki, Lwów 1889.

Mochnik F., *Geometria dla wyższych klas szkół średnich*. Przełożona przez T. Staneckiego, Lwów 1889.

- Moćnik F., *Geometria pogładowa dla klas niższych szkół średnich*. Przełożył na język polski Grzegorz Maryniak, Lwów 1896.
- Moćnik F., *Geometria pogładowa dla klas wyższych szkół średnich*. Przełożył G. Maryniak, Lwów 1889.
- Stanecki T., *Arytmetyka i algebra dla klas wyższych gimnazjalnych i realnych*. Podług dzieła niemieckiego F. Moćnika, Lwów 1872.
- Strutyński K., *Arytmetyka. Stopień niższy dla klasy I, II, i III szkół średnich*, Lwów 1912.
- Zajączkowski W., *Początki arytmetyki do użytku szkół średnich, zastosowane na klasę I i II*, Lwów 1887.

Historia naturalna

- Duchowicz B., Wiśniowski T., *Wiadomości z chemii i mineralogii dla klas niższych*, Lwów 1911.
- Kawecki A., Tomaszewski F., *Fizyka dla niższych klas szkół średnich*, Kraków 1897.
- Kawecki A., Tomaszewski F., *Fizyka dla wyższych klas szkół średnich*, Kraków 1897 i następne wydania.
- Łomnicki A. M., *Mineralogia dla niższych klas szkół średnich ułożył...*, Lwów 1882 i następne wydania.
- Łomnicki A. M., *Mineralogia i geologia dla klas wyższych szkół średnich, przez...*, Lwów 1891 i następne wydania.
- Łomnicki A. M., *Zarys botaniki dla klas wyższych szkół średnich*, Lwów 1875.
- Nowicki M., *Zoologia dla niższych klas szkół średnich*, Kraków 1890, 1892.
- Nowicki M., *Zoologia dla niższych klas szkół średnich*. Wydanie VII przerobione do nowych instrukcji przez J. Limbacha, Cieszyn 1895, Wydanie VIII, Lwów 1898.
- Nowicki M., *Zoologia dla niższych szkół gimnazjalnych*, Kraków 1870.
- Nusbaum J., Wiśniowski J., *Zoologia na klasy niższe szkół średnich*, Lwów 1909.
- Nusbaum J., Wiśniowski, *Wiadomości z zoologii dla klas niższych szkół średnich*, Lwów 1910.
- Petelenz K., *Podręcznik do nauki zoologii w klasach wyższych szkół średnich napisał...*, Sambor 1890.
- Petelenz K., *Zoologia dla klas wyższych szkół średnich*, Lwów 1892 i kolejne wydanie, Lwów 1907.
- Rostafiński J., *Botanika szkolna dla klas niższych*, Kraków 1886 i następne wydania.
- Rostafiński J., *Botanika szkolna dla klas wyższych*, Kraków 1886 i następne wydania.
- Soleski J., *Nauka fizyki, podręcznik dla niższych klas gimnazjów i szkół realnych*, Lwów 1892.
- Tomaszewski F., *Chemia*, Kraków 1901.
- Wiśniowski T., *Mineralogia i geologia*, Lwów 1902.
- Wiśniowski T., *Wiadomości z mineralogii dla klas niższych*, Lwów 1903.
- Wiśniowski T., *Zasady mineralogii i geologii*, Lwów 1912.

Filozofia

- Crüger J., *Zarys psychologii przez Zygmunta Sawczyńskiego przełożony*, Kraków 1878.
- Kozłowski W., *Logika elementarna*, Lwów 1891.
- Kremer J., *Początki logiki dla szkół średnich*, Kraków 1876.
- Lindner C. A., *Wykład psychologii empirycznej*, przekład L. Kulczyński, Kraków 1895.

Nuckowski J., *Początki logiki ogólnej*, Kraków 1903.

Kaligrafia

Piórkiewicz J., *Wzory pisma polskiego*, Lwów 1880.

Czarnecki J., *Podręcznik do nauki kaligrafii*, Lwów 1904.

Nowicki K., *Zeszyty kaligraficzne do nauki pisania polskiego*, Lwów 1891.

Stenografia

Bojarski W., *Podręcznik stenografii polskiej według systemu Gabelsberga-Polińskiego*, Lwów 1909.

Czajkowski K., *Nauka stenografii polskiej według systemu Gabelsberga-Polińskiego*, Lwów 1908.

Język francuski

Amborski J., *Książka do nauki francuskiego*, cz. I Lwów 1893, cz. II Lwów 1894 i cz. III Lwów 1895.

Amborski J., *Wypisy francuskie*, cz. I Lwów 1896, cz. II Lwów 1897.

Świtkowski A., *Wypisy francuskie do użytku młodzieży*, Kraków 1865, 1871, 1873, 1883.

Świtkowski A., *Główne zasady języka francuskiego ze stosownymi ćwiczeniami*, Kraków 1878.

Węcowski S., *Książka do nauki języka francuskiego dla klasy V*, Lwów 1907, dla III i IV klasy książki ukazały się w roku 1908 i 1910.

Język ruski

Barwiński A., *Ruska czytanka dla gimnazji*, Lwów 1871.

Barwiński A., *Wypisy z ruskiej literatury narodowej XIX wieku*, Lwów 1905.

Łepkij B., *Czytanka ruska*, [b.m.w.], [b.r.w.].

Łepkij B., *Wypisy, Kurs niższy*, Lwów 1904.

Religia

Dąbrowski T., *Historia biblijna dla szkół średnich, wydziałowych i seminariów nauczycielskich, z mapą, ułożył...*, cz. 1 Stary Zakon, Stanisławów 1881.

Dąbrowski T., *Historia biblijna dla szkół średnich, wydziałowych i seminariów nauczycielskich, z mapą, ułożył...*, cz. 2 Nowy Zakon, Stanisławów 1881.

Jachimowski W., *Dogmatyka ogólna oraz wstęp do ksiąg św. Starego i Nowego Przymierza w Kościele, na V gimnazjalną klasę. Ułożył wg dzieła niemieckiego ks. K. Martin biskupa z Paderborn...*, Lwów 1889.

Jeż M., *Nauka wiary katolickiej. Podręcznik dla szkół średnich*, cz. 1, Kraków 1899.

Jougan A., *Historia Kościoła Katolickiego dla szkół średnich*, Lwów 1895.

Jougan A., *Katolicka dogmatyka szczegółowa dla szkół średnich*, Lwów 1901.

Jougan A., *Liturgika katolicka do użytku w szkołach średnich, uniwersytetach, seminariach nauczycielskich i szkołach wydziałowych*, Lwów 1895.

Katechizm większy dla szkół ludowych podług ks. Deharbe'a, opracował ks. Morawski, Lwów 1898.

Martin K., *Dogmatyka szczegółowa do użytku młodzieży szkolnej gimnazjalnej VI klasy*, sporządził ks. Wł. Jachimowski, Lwów 1889.

- Martin K., *Etyka katolicka ułożona przez K. Martina przetłumaczona przez dr Łukasza Soleckiego*, Przemyśl 1886.
- Puszet S., *Etyka katolicka dla użytku szkół średnich*, Kraków 1888.
- Szczeklik K., *Etyka katolicka. Podręcznik dla szkół średnich*, Tarnów 1898.
- Wielki katechizm religii katolickiej*, Kraków 1910.
- Kammerling Z., *Wiara i ustawa, nauka o wierze i powinnościach izraelickich*, Lwów 1906.
- Spitzer S., *Historia biblijna oraz zasady wiary i moralności*, Kraków 1907.
- Spitzer S., *Modły izraelitów*, Kraków 1907.

Czasopisma

- „Muzeum”, 1885–1914.
- „Promień” 1905.
- „Przegląd Gimnastyczny” 1897–1901.
- „Przewodnik Gimnastyczny Sokół” 1881–1914.
- „Skaut” 1911–1912.
- „Teki” 1900, 1902.
- „Zarzewie” 1909–1914.
- „Znicz” 1907–1914.
- “Notificationes” I–II 1988, nr 1–2 e Curia Metropolitana Cracoviensi.

Pamiętniki i wspomnienia drukowane

- Balicki A. E., *My i oni*, [w:] *Pół wieku wspomnień uczniów gimnazjum im. B. Nowodworskiego (św. Anny) w Krakowie*. Wydawnictwo Jubileuszu Gimnazjum im. B. Nowodworskiego, Kraków 1938, s. 64–86.
- Balicki A. E., *Tomasz Sołtysik — wspomnienie pośmiertne*, [w:] *Księga Pamiątkowa III Gimnazjum obecnie Liceum im. Króla Jana Sobieskiego w Krakowie 1883–1958*, Kraków 1958, s. 201–203.
- Bielak F., *Z odległości lat. Wspomnienia i sylwetki*. Wybór i opracowanie K. Świerzowski, Kraków 1979.
- Borzemski M., *Pamiętnik tajnych organizacji niepodległościowych na terenie byłej Galicji w latach od roku [sic!] 1880–1897*, Lwów 1930.
- Broniatowski H., *Geografowie Gimnazjum Sobieskiego*, [w:] *Księga Pamiątkowa III Gimnazjum obecnie Liceum im. Króla Jana Sobieskiego w Krakowie 1883–1958*, Kraków 1958, s. 195–198.
- Broniewski S., *Kraków wczorajszy w anegdocie*, [w:] *Kopiec wspomnień*, Kraków 1964, s. 445–500.
- Cikowski S., *Sport w III Gimnazjum*, [w:] *Księga Pamiątkowa III Gimnazjum obecnie Liceum im. Króla Jana Sobieskiego w Krakowie 1883–1958*, Kraków 1958, s. 167–170.
- Chłędowski K., *Pamiętniki*, T. 1 *Galicja 1843–1880*, Kraków 1957.
- Chmielowiec M., *Prof. Jan Czubek*, [w:] *Pół wieku wspomnień uczniów gimnazjum im. B. Nowodworskiego (św. Anny) w Krakowie*. Wydawnictwo Jubileuszu Gimnazjum im. B. Nowodworskiego, Kraków 1938, s. 105–108.

- Długosz T., *Gimnazjum I w Krakowie 1906–1908*, [w:] *Pół wieku wspomnień uczniów gimnazjum im. B. Nowodworskiego (św. Anny) w Krakowie*. Wydawnictwo Jubileuszu Gimnazjum im. B. Nowodworskiego, Kraków 1938, s. 113–128.
- Dobrzycki J., *Lata przełomowe*, [w:] *Pół wieku wspomnień uczniów gimnazjum im. B. Nowodworskiego (św. Anny) w Krakowie*. Wydawnictwo Jubileuszu Gimnazjum im. B. Nowodworskiego, Kraków 1938, s. 204–226.
- Estreicher S., *Kilka wspomnień z lat szkolnych 1879–1887*, [w:] *Pół wieku wspomnień uczniów gimnazjum im. B. Nowodworskiego (św. Anny) w Krakowie*. Wydawnictwo Jubileuszu Gimnazjum im. B. Nowodworskiego, Kraków 1938, s. 1–20.
- Estreicher S., *Lata szkolne Stanisława Wyspiańskiego. Stanisław Wyspiański na Uniwersytecie Jagiellońskim*, Kraków 1933.
- Friedeker S., *Wspomnienie o prof. Czubku*, [w:] *Pół wieku wspomnień uczniów gimnazjum im. B. Nowodworskiego (św. Anny) w Krakowie*. Wydawnictwo Jubileuszu Gimnazjum im. B. Nowodworskiego, Kraków 1938, s. 109–112.
- Galicyjskie wspomnienia szkolne*, pod red. A. Knota, Kraków 1955.
- Opieński J., *Wiązanka wspomnień z lat szkolnych 1875–1882*, [w:] *Pół wieku wspomnień uczniów gimnazjum im. B. Nowodworskiego (św. Anny) w Krakowie*. Wydawnictwo Jubileuszu Gimnazjum im. B. Nowodworskiego, Kraków 1938, s. 35–37.
- Kielkowski R., *Podgórze dzielnicą zapomniana*, [w:] *Kopiec wspomnień*, Kraków 1964, s. 233–300.
- Konar E., *Kardynał Puzyna (moje wspomnienia)*, Kraków 1912.
- Korta K., *Gimnazjum św. Anny w Krakowie. Wspomnienia ucznia*, Biblioteka Krakowska nr 97, Kraków 1938.
- Krygowski W., *Pierwsze wycieczki szkolne*, [w:] *Księga Pamiątkowa III Gimnazjum obecnie Liceum im. Króla Jana Sobieskiego w Krakowie 1883–1958*, Kraków 1958, s. 171–173.
- Krzyżanowski M., *Wspomnienia księgarza*, [w:] *Kopiec wspomnień*, Kraków 1964, s. 127–176.
- Kleczkowski A., *Wspomnienia ucznia z końca wieku*, [w:] *Pół wieku wspomnień uczniów gimnazjum im. B. Nowodworskiego (św. Anny) w Krakowie*. Wydawnictwo Jubileuszu Gimnazjum im. B. Nowodworskiego, Kraków 1938, s. 87–97.
- Lustgarten J., *Narodziny krakowskiego sportu*, [w:] *Kopiec wspomnień*, Kraków 1964, s. 365–420.
- Lustgarten J., „Sobek” i „Cracovia”, [w:] *Księga Pamiątkowa III Gimnazjum obecnie Liceum im. Króla Jana Sobieskiego w Krakowie 1883–1958*, Kraków 1958, s. 251–254.
- Markiewicz H., *Boy o Krakowie*, Kraków 1968.
- Papée S., *Wspomnienia z jaskółki*, [w:] *Księga Pamiątkowa III Gimnazjum obecnie Liceum im. Króla Jana Sobieskiego w Krakowie 1883–1958*, Kraków 1958, s. 249–250.
- Promieniowcy i Tekowcy w Sanoku (1905–1907)*, [w:] F. Bielak, *Z odległości lat. Wspomnienia i sylwetki*, wybór i opracowanie K. Świerzowski, Kraków 1979, s. 67–79.
- Rak W., *Z dziejów VI LO*, [w:] *Między dawnymi i młodszymi laty. 100-lecie VI Liceum Ogólnokształcącego im. Adama Mickiewicza w Krakowie*, Kraków 2002.
- Skimina S., *Filologia klasyczna*, [w:] *Księga Pamiątkowa III Gimnazjum obecnie Liceum im. Króla Jana Sobieskiego w Krakowie 1883–1958*, Kraków 1958, s. 187–190.

- Słapa A., *Chłopięca pasja książek*, [w:] *Kopiec wspomnień*, Kraków 1964, s. 177–200.
- Sykulski J., *Nauczyciele języka polskiego*, [w:] *Księga Pamiątkowa III Gimnazjum obecnie Liceum im. Króla Jana Sobieskiego w Krakowie 1883–1958*, Kraków 1958, s. 180–186.
- Szymański H., *Leopold Świerż*, [w:] *Pół wieku wspomnień uczniów gimnazjum im. B. Nowodworskiego (św. Anny) w Krakowie*. Wydawnictwo Jubileuszu Gimnazjum im. B. Nowodworskiego, Kraków 1938, s. 29–32.
- Templer L., *Prof. Jan Śnieżek*, [w:] *Pół wieku wspomnień uczniów gimnazjum im. B. Nowodworskiego (św. Anny) w Krakowie*. Wydawnictwo Jubileuszu Gimnazjum im. B. Nowodworskiego, Kraków 1938, s. 200–203.
- Turski M., *Czasy gimnazjalne*, [w:] *Kopiec wspomnień*, Kraków 1964, s. 81–104.
- Wasilewski A., *Sylwetki Krakowian*, [w:] *Kopiec wspomnień*, Kraków 1964, s. 501–554.
- Windakiewicz S., *Z moich wspomnień szkolnych*, [w:] *Pół wieku wspomnień uczniów gimnazjum im. B. Nowodworskiego (św. Anny) w Krakowie*. Wydawnictwo Jubileuszu Gimnazjum im. B. Nowodworskiego, Kraków 1938, s. 33–34.
- Zachemski J., *Wspomnienia*, [w:] *Pół wieku wspomnień uczniów gimnazjum im. B. Nowodworskiego (św. Anny) w Krakowie*. Wydawnictwo Jubileuszu Gimnazjum im. B. Nowodworskiego, Kraków 1938, s. 38–63.
- Zajac K., *Historycy III Gimnazjum*, [w:] *Księga Pamiątkowa III Gimnazjum obecnie Liceum im. Króla Jana Sobieskiego w Krakowie 1883–1958*, Kraków 1958, s. 191–194.

Księgi pamiątkowe i inne

- Księga pamiątkowa i adresowa wygnańców wojennych z Galicji i Bukowiny 1914/15 oraz Albumy Pamiątkowe*, cz. II, Kraków–Wiedeń 1915.
- Księga Pamiątkowa Towarzystwa Kolonii Wakacyjnych*, pod red. Ludwika Piotrowicza, Kraków 1927.
- Księga Pamiątkowa III Gimnazjum obecnie Liceum im. Króla Jana Sobieskiego w Krakowie 1883–1958*, Kraków 1958.
- Księga Pamiątkowa III Gimnazjum obecnie Liceum im. Jana III Sobieskiego 1883–1983*, Kraków 1984.
- Księga Pamiątkowa III Gimnazjum a obecnie II Liceum im. Króla Jana III Sobieskiego: 120 lat*, Kraków 2002.
- Leniek J., *Książka pamiątkowa ku uczczeniu jubileuszu trzechsetnej rocznicy założenia Gimnazjum św. Anny w Krakowie*, Kraków 1888.
- Opis nowego budynku przez Dyrektora, Sprawozdanie Dyrektora c.k. I Gimnazjum św. Anny w Krakowie za rok 1899*, Kraków 1899.
- Otwarcie gimnazjum w Podgórzu*, „Muzeum”, R. VIII: 1892, s. 574–576.
- 100 lat Podgórskiego Gimnazjum i Liceum im. Tadeusza Kościuszki w Krakowie*, Kraków 1992.
- 80 lat V Gimnazjum i III Liceum im. Jana Kochanowskiego w Krakowie 1906–1986*, Kraków 1987.
- Jednodniówka harcerska wydana na 25 lecie III drużyny Harcerzy*, Kraków 1937.

Opracowania

- Bagiński H., *U podstaw organizacji wojska polskiego 1908–1914. Materiały do historii ruchu niepodległościowego Zarzewie, Polskie Drużyny Strzelecki, Tajny Skauting*, Warszawa 1935.
- Banach A. K., *Młodzież chłopska na Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1860/61–1917/18*, Kraków 1997.
- Banach A. K., *Szkolnictwo polskie dla wychodźców z Galicji i Bukowiny*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, R. 36: 1993, z. 1–2, s. 15–36.
- Banaszek M., *Bukowski Julian, Słownik Polskich Teologów Katolickich*, T. 1, pod red. ks. E. H. Wyczawskiego, Warszawa 1982, s. 253–254.
- Barycz H., *Historia szkół nowodworskich od założenia do reformy H. Kollątaja (1588–1777)*, Kraków 1939–47.
- Barycz H., *Karbowiak Antoni, Polski Słownik Biograficzny*, T. XII, Kraków 1966/67, s. 20–22.
- Bąk J., *Semper in altum. Z dziejów szkół nowodworskich*, Kraków 1976.
- Bielak A., *Państwowe Gimnazjum i Liceum Św. Jacka w Krakowie 1857–1950*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, R. XXVIII: 1980, nr 4, s. 566–579.
- Bieniarzówna J., Małecki J. M., *Dzieje Krakowa*, T. III, *Kraków w latach 1796–1918*, Kraków 1979.
- Biernacka R., *Saski Sylwester, Polski Słownik Biograficzny*, T. XXXV, Warszawa–Kraków 1994, s. 260–262.
- Bizerski T., *Kraków jednym z pierwszych ośrodków propagowania nauczania slōjdu w szkołach polskich*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, T. 10, s. 223–235.
- Bobrowska-Nowak W., *Inicjatywy pedagogiczne nauczycieli gimnazjów galicyjskich w początkach XX stulecia*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Pedagogika IX — Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 127: 1982, s. 43–55.
- Bugajscy J. K., *Harcerska służba III krakowskiej drużyny im. Kazimierza Pułaskiego w latach 1911–1958*, Kraków 1958.
- Czarniecki S., *Kłęsk Karol, Polski Słownik Biograficzny*, T. XII, Kraków 1966/67, s. 611–612.
- Demel J., *Kraków na przełomie wieku XIX i XX na tle wzrostu i wcielenia przedmieść i gmin podmiejskich (1867–1945)*, [w:] *Kraków. Studia nad rozwojem miasta*, pod red. J. Dąbrowskiego, Kraków 1957, s. 287–351.
- Demel J., *Stosunki gospodarcze i społeczne Krakowa w latach 1846–1853*, Kraków 1952.
- Dormus K., *Rozwój form wychowania estetycznego i nauczania rysunków w Krakowie w latach 1850–1914*, Warszawa 1998.
- Dutkova R., *Blaski i cienie galicyjskiego gimnazjum klasycznego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, *Prace Historyczne*, z. 89: 1989, s. 187–197.
- Dutkova R., *Szkolnictwo średnie Krakowa w I połowie XIX wieku (1801–1846)*, [w:] *Monografie z dziejów oświaty*, pod red. Józefa Miąso, T. XIX, Wrocław 1976.
- Dutkova R., *Uniwersytet Jagielloński, a szkolnictwo średnie w XIX wieku (1801–1914)*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, T. XXVII: 1981, s. 5–19.
- Dutkova R., *Żeńskie gimnazja w procesie emancypacji kobiet 1896–1918*, Kraków 1995.
- Dybiec J., *Finansowanie nauki i oświaty w Galicji (1860–1918)*, Kraków 1979.

- Dybiec J., *Mecenat naukowy i oświatowy w Galicji 1860–1918*, Wrocław 1981.
- Dybiec J., *Nauczanie historii nauki i techniki w szkolnictwie na ziemiach polskich w latach 1864–1918*, [w:] *Dzieje nauczania historii nauki i historii techniki w Polsce*, pod red. I. Stasiewicz-Jasiukowej, Wrocław-Warszawa-Kraków 1982, s. 133–176.
- Dybiec J., *Nauczyciele krakowskich szkół średnich i ich wkład do rozwoju kultury i nauki (1860–1918)*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, T. 6, *Nauczyciele galicyjscy*, pod. red. A. Meissnera, Rzeszów 1996, s. 73–93.
- Dybiec J., *Rola Biblioteki Jagiellońskiej w rozwoju nauczycielskiego ruchu naukowego w Galicji w latach 1867–1914*, [w:] *Kultura książki w Krakowie doby autonomii galicyjskiej*, pod red. Marii Kocójowej, Wrocław 1991, s. 29–46.
- Dybiec J., *Życie naukowe w Galicji doby autonomicznej*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, T. 3, *Nauka i Oświata*, pod red. A. Meissnera, J. Wyrozumskiego, Rzeszów 1995, s. 35–49.
- Dynak W., Labuda A. W., *Status prawny polonistycznej edukacji literackiej w szkolnictwie Polski podzaborowej*, *Prace Literackie XXI*, Wrocław 1979, s. 209–242.
- Dynak W., *Kanon symboliki narodowej i społecznej w galicyjskiej edukacji polonistycznej*, [w:] *Literatura i wychowanie. Z dziejów edukacji literackiej w Galicji*, pod red. M. Ingłota, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, Nr 633, Wrocław 1983, s. 35–49.
- Encyklopedia Krakowa*, Warszawa-Kraków 2000, hasła: *Dankowicz Szymon*, s. 144; *Dec Walenty*, s. 147; *Eljaszowie*, s. 189–190; *Świerzyński Saturnin*, s. 969; *Tondos Stanisław*, s. 998–999; *Vopalka Antoni*, s. 1027.
- Estreicher S., *Znaczenie Krakowa dla życia narodowego polskiego w ciągu wieku XIX*, Biblioteka Krakowska, Nr 72, *Kraków w XIX wieku*, T. 1, Kraków 1932.
- Ferens B., *Kulczyński Władysław*, *Polski Słownik Biograficzny*, T. XVI, Kraków 1971, s. 141–142.
- Gabryel K., *Wądołny Czesław*, *Słownik Polskich Teologów Katolickich*, T. 4, pod red. ks. E. H. Wyczawskiego, Warszawa 1982, s. 400–401.
- Gaweł T., *Pelnili służbę. Komendanci krakowskiej chorągwi ZHP*, Kraków 1989.
- Gawroński K., *Wpływ krakowskiej szkoły historycznej na galicyjskie podręczniki historii Polski doby pozytywizmu*, „Przegląd Humanistyczny”, Nr 6: 1981, s. 130–147.
- Grzebień L., *Krzemieniecki Jan*, *Słownik Polskich Teologów Katolickich*, T. 6, pod red. ks. L. Grzebienia, Warszawa 1983, s. 234–235.
- Gutowski M., *Architektura szkół średnich w Polsce w okresie zaborów*, Politechnika Białostocka, *Rozprawy naukowe nr 5*, Białystok 1991.
- Hausner W., *Krakowski skauting 1910–1914*, Kraków 1994.
- Homola I., „Kwiat społeczeństwa...” *Struktura społeczna i zarys położenia inteligencji krakowskiej w latach 1860–1914*, Kraków 1984.
- Homola I., *Nauczycielstwo krakowskie (1867–1914)*, [w:] *Inteligencja polska XIX i XX wieku*, pod red. Ryszarda Czepulis-Rastenis, Warszawa 1981, s. 83–130.
- Homola I., *Struktura zawodowa inteligencji krakowskiej z końcem XIX stulecia*, „*Studia Historyczne*”, R. XXI: 1978, z. 3 (82).
- Homola I., *Wykształcenie i uposażenie nauczycieli krakowskich w okresie autonomii galicyjskiej*, „*Studia Historyczne*”, R. XXII: 1979, z. 2 (85), s. 199–219.

- Horbowski A., *Problematyka pedagogiczna na łamach sprawozdań szkolnych gimnazjów galicyjskich*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, T. 8, *Ciągłość i zmiana, Myśl edukacyjna w Galicji 1772–1919*, pod red. Cz. Majora i A. Meissnera, Rzeszów 1996, s. 73–80.
- Hulewicz J., *Akademia Umiejętności w Krakowie 1873–1918. Zarys dziejów*, Wrocław 1958.
- Hulewicz J., *Sprawa wyższego wykształcenia kobiet w Polsce w wieku XIX*, Kraków 1939.
- Hulewicz J., *Udział Galicji w walce o szkołę polską 1899–1914*, Warszawa 1934.
- Inglot M., *Gatunki i rodzaje literackie w galicyjskich podręcznikach do nauczania języka polskiego w szkołach elementarnych i niższych klasach gimnazjalnych*, [w:] *Literatura i wychowanie. Z dziejów edukacji literackiej w Galicji*, pod. red. Mieczysława Ingłota, Acta Universitatis Wratislaviensis, Nr 633, Wrocław 1983, s. 51–74.
- Maternicki J., *Dydaktyka historii w Polsce 1773–1918*, Warszawa 1974.
- Jabłoński Z., *Zarys dziejów Towarzystwa Naukowego Krakowskiego (1815–1872)*, Kraków 1967.
- Jagoda Z., *Z historii polskich podręczników metodyki analizy dzieła literackiego w szkole*, [w:] „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, z. 44: 1972, s. 123–139.
- Jagosz M., *Korzonkiewicz Jan, Słownik Polskich Teologów Katolickich*, T. 6, pod red. ks. L. Grzebienia, Warszawa 1983, s. 144–153.
- Jakóbiec M., *Łepkij (Łepki) Bohdan Nestor, Polski Słownik Biograficzny*, T. XVIII, Kraków 1973, s. 345–347.
- Karolczak K., *Struktura społeczna Krakowa na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, T. II, *Spółczesność i gospodarka*, pod. red. J. Chłopeckiego i H. Madurowicz-Urbańskiej, Rzeszów 1995, s. 209–221.
- Kiełkowski R., *Historie spod kopca Krakusa*, Kraków 1972.
- Klusek J., *Biografia pisarza w szkole galicyjskiej*, [w:] *Literatura i wychowanie. Z dziejów edukacji literackiej w Galicji*, pod. red. M. Ingłota, Acta Universitatis Wratislaviensis, Nr 633, Wrocław 1983, s. 95–99.
- Knot A., *Korneli Juliusz Heck, Polski Słownik Biograficzny*, T. IX, Kraków 1960–61, s. 329–330.
- Kolbuszewski J., *Zagadnienie „wartości” w galicyjskich podręcznikach literatury polskiej*, [w:] *Literatura i wychowanie, Z dziejów edukacji literackiej w Galicji*, pod. red. M. Ingłota, Acta Universitatis Wratislaviensis, Nr 633, Wrocław 1983, s. 101–118.
- Kot S., *Historia Wychowania*, T. II, Warszawa 1996.
- Kracik J., *Bystrzonowski Antoni, Słownik Polskich Teologów Katolickich*, T. 5, pod red. ks. L. Grzebienia, Warszawa 1983, s. 171–172.
- Kracik J., *Chelmecki Jan, Słownik Polskich Teologów Katolickich*, T. 1, pod red. ks. E. H. Wyczawskiego, Warszawa 1982, s. 282–283.
- Kracik J., *Fialek Jan Nepomucen, Słownik Polskich Teologów Katolickich*, T. 5, pod red. ks. L. Grzebienia, Warszawa 1983, s. 374–383.
- Kramarz H., *Nauczyciele gimnazjalni w Galicji 1867–1914*, Kraków 1987.
- Kubiczek W., *Rola szkolnictwa ogólnokształcącego w rozwijaniu kultury plastycznej młodzieży w Polsce (do I wojny światowej)*, Kraków 1979.
- Kuczman K., *Pociecha Michał, Polski Słownik Biograficzny*, T. XXVII, Wrocław 1983, s. 18–19.
- Kunisz A., *Leniek Jan, Polski Słownik Biograficzny*, T. XVII, Kraków 1972, s. 52.

- Lechicki C., *Janota Eugeniusz, Polski Słownik Biograficzny*, T. X, Kraków 1962, s. 552–553.
- Leonhard B., *Kalendarium z dziejów harcerstwa krakowskiego*, Kraków 1984.
- Łęga W., *Buszczyński Bolesław, Polski Słownik Biograficzny*, T. III, Kraków 1937, s. 145.
- Łuczynska B., *Koło krakowskie TNSW na tle prac Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich Wyższych 1884–1939*, Kraków 1991.
- Majorek Cz., *Historia utylitarna i erudycyjna. Szkolna edukacja historyczna w Galicji (1772–1918)*, Warszawa 1990.
- Majorek Cz., *Oblicze Historiografii oświatowo-pedagogicznej Galicji*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, T. 8, *Myśl edukacyjna w Galicji 1772–1919*, pod red. Cz. Majora i A. Meissnera, Rzeszów 1996, s. 11–22.
- Marmon W., *Mapa jako pomoc dydaktyczna w polskiej teorii nauczania historii w drugiej połowie XIX i początku XX w.*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie”, z. 109, *Prace Historyczne XII*: 1987, s. 241–250.
- Meissner A., *Spór o duszę polskiego nauczyciela. Społeczeństwa o galicyjskie wobec problemu kształcenia nauczycieli*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, T. 11, Rzeszów 1999.
- Meissner A., *Wkład Galicji w rozwój nauk pedagogicznych*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, T. 3, *Nauka i Oświata*, pod red. A. Meissnera, J. Wyrozumskiego, Rzeszów 1995, s. 79–97.
- Możdżeń S. I., *Podręczniki w galicyjskich szkołach średnich (1860–1885)*, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr 248, *Prace pedagogiczne VII*, Wrocław 1975, s. 33–60.
- Możdżeń S. I., *Reformy szkoły średniej w Galicji w latach 1884–1914*, Kielce 1989.
- Możdżeń S. I., *Udział polskich nauczycieli średnich szkół galicyjskich w rozwoju historii wychowania*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, T. 6, *Nauczyciele galicyjscy*, pod red. A. Meissnera, Rzeszów 1996, s. 49–57.
- Możdżeń S. I., *Ustrój szkoły średniej w Galicji i próby jego modernizacji w latach 1848–1884*, Wrocław 1974.
- Mycielska D., *Drogi życiowe profesorów*, [w:] *Inteligencja polska XIX i XX wieku*, pod red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1981, s. 243–299.
- Niemiec J., *Zakład naukowo-wychowawczy ojców Jezuitów w Chyrowie 1886–1939*, Rzeszów-Kraków 1998.
- Nowak J., *Bieniarz Franciszek, Polski Słownik Biograficzny*, T. II, Kraków 1936, s. 69–70.
- Olszewski D., *Polska kultura religijna na przełomie XIX i XX w.*, Warszawa 1996.
- Olszewski K., *Kulczyński Leon, Polski Słownik Biograficzny*, T. XVI, Kraków 1971, s. 140–141.
- Orchowski A., *Kształcenie nauczycieli wychowania fizycznego w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, „Rocznik Naukowy Wyższej Szkoły Wychowania Fizycznego w Krakowie” 1962, T. II, s. 7–74.
- Oszast H., *Początki wychowania fizycznego w szkołach średnich miasta Krakowa w II połowie XIX wieku*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1975, nr 2, s. 118–131.
- Oszast H., *Wychowanie fizyczne w Gimnazjum im. Bartłomieja Nowodworskiego w Krakowie w XIX wieku*, „Rocznik Naukowy Wyższej Szkoły Wychowania Fizycznego w Krakowie” 1966, T. V, s. 40–59.
- Piasecki E., *Dzieje wychowania fizycznego*, Lwów 1929.

- Piech S., *Dzieje Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1880–1939*, Kraków 1996.
- Potoczny J., *Dorobek naukowy nauczycieli gimnazjów klasycznych w Galicji autonomicznej*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, T. 8, *Myśl edukacyjna w Galicji 1772–1919*, pod red. Cz. Majorjorka i A. Meissnera, Rzeszów 1996, s. 59–72.
- Purchla J., *Liberalizm i symbolika, a powstanie nowoczesnego Krakowa*, [w:] *Kraków na przełomie XIX i XX wieku*. Materiały sesji naukowej z okazji dni Krakowa 1981, Kraków 1983.
- Purchla J., *Pozaeconomiczne czynniki rozwoju Krakowa w okresie autonomii galicyjskiej*, Kraków 1990, s. 115–123.
- Puszka A., *Nauczyciele historii i geografii państwowych szkół średnich w Galicji w okresie autonomii 1868–1914*, Lublin 1999.
- Puzyrewicz-Kaczmarek A., *Wpływ walki o szkołę polską w roku 1905 na nauczanie literatury polskiej w galicyjskich szkołach średnich*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, T. XXVI: 1980, s. 178–187.
- Rederowa D., *Z dziejów Towarzystwa Naukowego Krakowskiego 1815–1872*, Kraków 1998.
- Reychman J., *Eljasz Walery przydomek Radzikowski*, *Polski Słownik Biograficzny*, T. 6, Kraków 1994, s. 231–232.
- Skowron M., *Życie i działalność pedagogiczna Leona Kulczyńskiego*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, T. IX, *Biografie pedagogiczne. Szkice do portretu galicyjskiej pedagogii*, pod red. Cz. Majorjorka i J. Potocznoego, Rzeszów 1997, s. 93–101.
- Skrzęt R., *Mazanowski Antoni*, *Polski Słownik Biograficzny*, T. XX, Kraków 1975, s. 289–290.
- Skrzęt R., *Mazanowski Mikołaj*, *Polski Słownik Biograficzny*, T. XX, Kraków 1975, s. 291.
- Słowiński L., *Nauka literatury polskiej w szkole średniej w latach 1795–1914*, Warszawa 1976.
- Smarzyński H., *Dr Henryk Jordan pionier nowoczesnego wychowania fizycznego w Polsce*, Kraków 1958.
- Sokulski J., *Bylicki Franciszek*, *Polski Słownik Biograficzny*, T. III, Kraków 1937 s. 169–170.
- Starnawski J., *Towarzystwa Naukowe w zakresie humanistyki na terenie Galicji*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, T. 3, *Nauka i Oświata*, pod red. A. Meissnera, J. Wyrozumskiego, Rzeszów 1995, s. 51–68.
- Staszal J., *Kraków przed stu laty w „Dzienniku” Kazimierza Girtlera*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie”, R. XVII: 1971.
- Stinia M., *Nauka religii i katecheci w gimnazjach krakowskich w okresie autonomii*, „Horyzonty wiary”, R. 9: 1998, s. 81–90.
- Szmyd M., *Recepcja piśmiennictwa pedagogicznego Austrii i Niemiec w polskim czasopiśmiennictwie pedagogicznym Galicji (1885–1910)*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, T. 8, *Myśl edukacyjna w Galicji 1772–1919*, pod red. Cz. Majorjorka i A. Meissnera, Rzeszów 1996, s. 189–198.
- Szromba Z., *Gustawicz Bronisław*, *Polski Słownik Biograficzny*, T. IX, Kraków 1960/61, s. 174–175.
- Śliwa T., *Barda Franciszek*, *Słownik Polskich Teologów Katolickich*, T. 5, pod red. ks. L. Grzebienia, Warszawa 1983, s. 80–84.
- Tabaka Z., *Analiza zbiorowości studenckiej w latach 1850–1918. Studium statystyczne*, [w:] *Studia z dziejów młodzieży Uniwersytetu Krakowskiego od Oświecenia do połowy XX wie-*

- ku, pod redakcją C. Bobińskiej, T. II, cz. I, „Zeszyty Naukowe UJ”, R. CCXXVIII, Prace historyczne, z. 29, Kraków 1970, s. 79–158.
- Terech M., *Zarys historii sokolstwa polskiego*, Warszawa 1932.
- Toporowicz K., *Działalność Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Krakowie na polu wychowania fizycznego i sportu pod koniec XIX i na początku XX wieku (1885–1914)*, „Rocznik Naukowy Wyższej Szkoły Wychowania Fizycznego w Krakowie”, T. IV: 1965.
- Toporowicz K., *Eugeniusz Piasecki. Życie i dzieło*, Warszawa 1988.
- Toporowicz K., *Słownik biograficzny wychowania fizycznego i sportu*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1968, t. XII, z. 1, s. 113–115.
- Toporowicz K., *Działalność Towarzystwa Gimnastycznego Sokół na polu wychowania fizycznego i sportu pod koniec XIX i na początku XX wieku (1885–1914)*, „Rocznik Naukowy WSWF w Krakowie”, T. IV, cz. I, s. 153–249.
- Tyrowicz M., *Krotoski Kazimierz Michał*, *Polski Słownik Biograficzny*, T. XV, Kraków 1970, s. 346 – 348.
- Urbańczyk S., *Nitsch Kazimierz*, *Polski Słownik Biograficzny*, T. XXIII, Kraków 1978, s. 145–150.
- Wierzbicka M., *Popularne podręczniki dziejów Polski w latach 1864–1914*, [w:] *Edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX wieku*. Zbiór studiów pod. red. J. Maternickiego, Warszawa 1981, s. 355–394.
- Woźniak F., *Z dziejów II Państwowego Gimnazjum i Liceum im. św. Jacka w Krakowie (1857–1950)*, Kraków 1967.
- Wójcik-Łagan H., *O nowy kształt edukacji historycznej. Sprawa wykorzystania źródeł w teorii i praktyce szkolnej z lat 1890–1918*, „Przegląd Humanistyczny” 1983, nr 3, s. 59–74.
- Wrona G., *Towarzystwa Naukowe w Krakowie w latach 1845–1939*, Kraków 1994.
- Wyczawski H. E., *Bilczewski Józef, Słownik Polskich Teologów Katolickich*, T. 1, pod red. ks. E. H. Wyczawskiego, Warszawa 1982, s. 157–163.
- Zwolska W., *Nauczyciele historii w gimnazjach galicyjskich w dobie autonomicznej 1867–1914*, „Rocznik Łódzki”, T. 15, Łódź 1971.
- Zajac M., *Zarys dziejów Podgórskiego Gimnazjum i Liceum im. Tadeusza Kościuszki w Krakowie*, Kraków 1998.
- Zwolska W., *Podręczniki historii w gimnazjach galicyjskich w latach 1867–1914*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, Seria I, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 86, Łódź 1972, s. 27–45.
- Zwolska W., *Programy nauczania historii w gimnazjach galicyjskich w latach 1867–1914*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, Seria I, z. 76, s. 85–104.
- Zwolska W., *Rola historii i metody jej nauczania w gimnazjach galicyjskich*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, R. XIII: 1970, nr 4, s. 532–550.
- Zwolska W., *Sprawa nauczania historii kraju rodzinnego w gimnazjach galicyjskich w latach 1867–1914*, „Małopolskie Studia Historyczne”, R. 9: 1966, z. 1/2, s. 25–45.
- Żbikowski A., *Żydzi krakowscy i ich gmina w latach 1869–1919*, Warszawa 1995.

Spis tabel i wykresów:

Tabela 1. Liczba klas równoległych w gimnazjach krakowskich i Gimnazjum Podgórskim w latach 1867/68–1912/13	19
Tabela 2. Zmiany ilościowe w gronie nauczycielskim poszczególnych gimnazjów krakowskich i Gimnazjum Podgórskiego w wybranych latach	27
Tabela 3. Liczba uczniów w gimnazjach krakowskich i gimnazjum w Podgórzu w wybranych latach w okresie autonomii galicyjskiej oraz odsetek uczniów na końcu roku szkolnego w stosunku do liczby zapisanych	93
Tabela 4. Liczba uczniów prywatnych w poszczególnych gimnazjach krakowskich i Gimnazjum Podgórskim na końcu wybranych lat szkolnych okresu autonomii galicyjskiej oraz ich odsetek w stosunku do ogółu uczniów	94
Tabela 5. Liczba uczniów publicznych według miejsca zamieszkania rodziców w gimnazjach krakowskich i gimnazjum w Podgórzu w latach 1885–1916	95
Tabela 6. Liczba i odsetek uczniów według wyznania w gimnazjach krakowskich i gimnazjum w Podgórzu w latach 1867–1916	97
Tabela 7. Liczba uczniów według języka ojczystego w gimnazjach krakowskich i gimnazjum w Podgórzu w latach 1875–1916	99
Tabela 8. Liczba uczniów pobierających stypendia oraz wysokość stypendiów w gimnazjach krakowskich oraz Gimnazjum Podgórskim w latach 1867–1916	109
Tabela 9. Liczba uczniów uczęszczających na lekcje historii kraju rodzinnego w stosunku do liczby uprawnionych do tego uczniów poszczególnych w publicznych gimnazjach krakowskich i Gimnazjum Podgórskim w wybranych latach okresu 1868–1918	159
Tabela 10. Budżet gimnazjów krakowskich i Gimnazjum w Podgórzu według sprawozdań c. k. RSK (w koronach) w wybranych latach	191
Tabela 11. Kwota dochodu z opłat szkolnych w poszczególnych gimnazjach krakowskich oraz gimnazjum w Podgórzu w latach 1875–1912 (w koronach)	193
Tabela 12. Statystyka płacących i zwolnionych z opłat szkolnych uczniów w gimnazjach krakowskich i Gimnazjum w Podgórzu w latach 1875–1912	194

Tabela 13. Kwota funduszy (w koronach) na zbiory naukowe w gimnazjach krakowskich i w Gimnazjum Podgórskim w latach 1875–1903	205
Tabela 14. Wielkość księgozbioru biblioteki nauczycielskiej w III Gimnazjum w wybranych latach	212
Tabela 15. Liczba zakupionych książek do biblioteki nauczycielskiej w III Gimnazjum w latach 1902–1912	212
Tabela 16. Liczba tytułów znajdujących się w bibliotekach nauczycielskich w IV i V Gimnazjum w latach 1902–1914	213
Tabela 17. Wielkość księgozbioru biblioteki nauczycielskiej w Gimnazjum Podgórskim latach 1905–1914	213
Tabela 18. Wielkość księgozbioru biblioteki uczniowskiej w Gimnazjum św. Anny w wybranych latach	216
Tabela 19. Wielkość księgozbioru biblioteki uczniowskiej w Gimnazjum św. Jacka w wybranych latach	216
Tabela 20. Liczba książek polsko i niemieckojęzycznych w bibliotece uczniowskiej w Gimnazjum św. Jacka w wybranych latach	216
Tabela 21. Wielkość księgozbioru biblioteki uczniowskiej w Gimnazjum św. Jacka w wybranych latach	217
Tabela 22. Liczba książek polsko i niemieckojęzycznych w bibliotece uczniowskiej w Gimnazjum Sobieskiego w wybranych latach	217
Tabela 23. Wielkość księgozbioru biblioteki uczniowskiej IV Gimnazjum w latach 1902–1910	217
Tabela 24. Liczba książek polsko i niemieckojęzycznych w bibliotece uczniowskiej IV Gimnazjum w latach 1902–1910	218
Tabela 25. Wielkość księgozbioru biblioteki uczniowskiej V Gimnazjum w latach 1907–1914	218
Tabela 26. Liczba książek polsko i niemieckojęzycznych w bibliotece uczniowskiej V Gimnazjum w latach 1907–1914	219
Tabela 27. Wielkość księgozbioru biblioteki uczniowskiej Gimnazjum Podgórskiego w wybranych latach	219
Tabela 28. Wielkość zbiorów wybranych działów w gabinecie historii naturalnej V Gimnazjum w latach 1909–1914	223
Tabela 29. Wielkość zbiorów wybranych działów w gabinecie historii naturalnej V Gimnazjum w latach 1909–1914	224
Wykres 1. Czas pracy nauczycieli w gimnazjach krakowskich oraz gimnazjum w Podgórzu w okresie autonomii galicyjskiej	35

Indeks osobowy

- Ajschylos 208
Alth A. 209
Amborski Jan 175
Amborski Jan 175
Amicis Edmund de 209, 214, 215
Anczyc Władysław Ludwik 110
Ariosto Ludowico 209
Arystofanes 208
Arystoteles 208
Asnyk Adam 72, 145
August III, król
Ausübel Maurycy 86
- Babirecki Jan 163
Babirecki Jan 163
Bach Aleksander von 129
Baczakiewicz Feliks 55, 64, 177
Badeni Kazimierz 16
Baden-Powell Robert Stephenson 119
Bagiński Henryk 119
Bagiński Henryk 119
Baldamus Alfred 224
Balicki Antoni Euzebiusz 69, 71, 73, 110, 111, 112
Balicki Antoni 78
Balzak Honoriusz 209
Balzer Oswald 214
Balaban Mejer 140
Bamberg Ferdynand 224
Banach Andrzej Kazimierz 29, 30, 78
- Banaszak Marian* 59
Bar Kochba Szymon 140
Baraniecki Adrian 49
Baraniecki Marian 165, 166
Baraniecki Marian 165, 166
Baranowski Bolesław 141, 155
Baranowski Bolesław 141, 155
Baranyk Michał 77
Barda Franciszek bp 60
Barnum Phinias Taylor 110
Baron Józef 149
Bartosiński Jan 10, 115
Bartosiński Jan 115
Barwiński Aleksander 176
Barwiński Aleksander 176
Barycz Henryk 6, 50
Batory Stefan, król, 51
Baudoine de Courtenay Jan Mściśław 212
Bąk Józef 6, 48, 56, 72, 73
Bednarski Stanisław 29, 31, 67
Belcredi Richard hr. 129
Belinger Józef 155
Belinger Józef 155
Bellesort Andre 215
Bełza Władysław 215
Benoni Karol 155, 156
Benoni Karol 155, 156
Berkeley Georg 208
Bielak Antoni 15

- Bielak Franciszek* 10, 49, 61, 69, 73, 116, 117
 Bielak Franciszek 49, 116
 Bielawski Jan 64, 77
 Bielikowicz Antoni 46, 47
 Bieliński Franciszek 210
 Bielski Marcin 145
Bieniarzówna Janina 14, 112, 123
 Bieniasz Franciszek 47, 52
Biernacka Róża 65
 Bilczewski Józef bp 29, 60
 Bill Johann Georg 170
 Bion ks. 67
Bizerski Tadeusz 113
 Bobek Kazimierz 47, 58, 63
Bobińska Celina 29
Bobrowska-Nowak Wanda 113
 Bobrzyński Michał 209, 211
 Boczar Karol 77
 Bodyński Józef 166
Bodyński Józef 166
 Bogucki Michał 35, 47, 69
 Bojarski Władysław 173
Bojarski Władysław 173
 Bolesław Chrobry król 121
 Bonaparte Napoleon 13
 Bonitz Herman 125
Bonusiak Włodzimierz 7
 Boratyński Ludwik 47, 51
 Borek Stanisław ks 107
 Borszewski Adam 77
Borzemski Wacław 111, 113, 116
 Borzemski Wacław 116
 Boucher Piotr 207, 208
Boy-Żeleński Tadeusz 10, 76
 Boy-Żeleński Tadeusz 76
 Boznańska Olga 112
 Boznański Leon 107
 Brenatano Franz 208
Broniatowski Henryk 75
Broniewski Stanisław 76
 Brückner Aleksander 212, 215
 Brzeziński Karol 86
 Buckle Henry T. 117, 209
Bugajski Jan 120
Bugajski Kazimierz 120
 Bujak Franciszek 212
 Bujwid Odo 44, 63, 117
 Bujwidowa Kazimiera 118
 Bukowski Julian ks. 59
 Burckhardt Jacob 210, 214
 Buszczyński Bolesław 30, 52
 Buszek Jan 202
Buszko Józef 7
Buzek Józef 189
 Bylicki Franciszek 30, 47, 50
 Byron George 209
 Bystron Jan 47, 48
 Bystrzonowski Antoni 18, 60, 61
 Bystrzycki Jan 105
 Calderon De La Barca Pedro 209
 Callier Oskar Włodzimierz 175
 Carus Julius Victor 209
 Cezar Juliusz 88, 149, 208
 Chełmecki Jan ks 60, 106
 Chełmoński Józef 112, 225
Chłędowski Kazimierz 10, 76
 Chłędowski Kazimierz 76
Chlopecki Jerzy 7, 11
 Chmiel Józef 77
Chmielowiec Marian 69
 Chmielowski Piotr 145
 Chowaniec Franciszek 64, 67
 Chrzanowski Ignacy 148, 212
Chrzanowski Ignacy 148
 Chwistek Leon 47, 58, 78
 Chylińska, właścicielka stacji 105
 Ciechanowski Stanisław 197
 Cooper James Fenimore 110
 Corneille Pierre 145, 209
 Creizenach Wilhelm 38
 Crüger Jan 172
Crüger Jan 172
 Cumming Gordon Constance Frederica 215
 Curtius Georg 150
 Cybulski Napoleon 209
Cybulski Stefan 163
 Cybulski Stefan 163, 225
 Cycleron, Marcus Tullius Cicero 88, 149, 208
 Cynek Florian 200

- Czajkowski Karol 173
Czajkowski Karol 173
Czajkowski Michał 215
Czapczyński Tadeusz 114
Czarniecki Stanisław 52
Czartoryska Marcelina księżna 66
Czech Józef 103, 108, 113, 198
Czech Józef 38, 103, 108, 113, 198
Czechowski Dymitr 47
Czepulis Rastenis Ryszarda 8, 37, 45
Czerkawski Euzebiusz 82, 129, 131, 151, 158
Czermak Wiktor 38
Czernecki Jan 173
Czernecki Jan 173
Czubek Jan 147
Czubek Jan 22, 30, 47, 48, 69, 70, 147, 149, 207, 208, 214
Czyrniański Emilian 211
- Ćwikliński Ludwik 150
Ćwikliński Ludwik 150
- Dankowicz Szymon 62
Dante Aligieri 145, 209
Danysz Antoni 30, 45, 70
Darwin Karol 117, 211
Dąbrowski Henryk 120
Dąbrowski Jan 11
Dąbrowski Jan 47, 50, 78
Dąbrowski Tomasz ks 139
Dąbrowski Tomasz 139
Dec Walenty 66
Defoe Daniel 215
Dembitzer Joel 62
Dembowski Ignacy 106
Demel Juliusz 11, 15
Demostenes 88, 149, 208
Depping Wilhelm 215
Dickens Karol 215
Dietl Józef 215
Długosz Jan 145
Długosz Teofil ks. 123
Długosz Teofil ks. 118, 121
Dobrzycki Jerzy 69
Dobrzycki Stanisław 47, 69
- Doleżan Wiktor 47
Dolnicki Julian 133
Dormus Katarzyna 64, 65, 66, 174
Doyle Conan Artur 110
Dropiowski Tadeusz 57
Dunajewski Albin bp 12, 16
Droździkowski Eugeniusz 78
Dubas Franciszek 77
Duchowicz Bronisław 170
Duchowicz Bronisław 170
Dürer Albrecht 225
Duszak Maurycy 62
Dutkowa Renata 5, 14, 22, 28, 38, 47, 92, 96
Dybiec Julian 7, 22, 45, 49, 51, 106, 107, 146, 161, 170, 175, 189, 206
Dydyński Antoni 107
Dynak Władysław 141, 144
Dziedzicki Ludwik 155
Dziwiński Placyd 165, 166
Dziwiński Placyd 165, 166
- Eljasz Walery zob. Radzikowski 65
Elżbieta cesarzowa 79, 83
Erdman Johann Eduard 210
Estraicher Karol 210, 212
Estreicher Stanisław 68, 70, 74, 80
Estreicher Stanisław 74, 79
Euklides 209
Exner Franz 125
Ezop 208
- Fałat Julian 112
Famy Alfred 77
Feldman Wacław 215
Feliński Alojzy 145
Ferens Bronisław 52
Feuchtinger Józef 76
Fiderer Edward 150, 151
Fidziński Feliks 77
Figna Józef 64, 77,
Figura Józef 75
Figwer Jan 78
Fijałek Jan Nepomucen ks 47, 60, 61, 208
Finkel Ludwik 164, 211
Fiszer Korneli 148, 149

- Flach Józef 71
 Fontaine Jean de La 209
 Franciszek Józef cesarz 79, 83, 147, 156
 Frączkiewicz Antoni 150
 Fredro Aleksander 145
 Frencl Innocenty 139
 Freund August 171
 Friedeker Salomon 69
 Friedlein Józef 17
 Friedmann Maurycy 78
 Fuchs Franciszek 58, 75

Gabryel Kazimierz 60
 Gacek Feliks 118
 Gaebler Eduard 224
 Garbowski Tadeusz 38
 Garbusiński Kazimierz 66
 Garwaski Stanisław 13
 Gawalewicz Adolf 63
Gawel Tadeusz 118
Gawroński Krzysztof 163
 Gąsiorowski Janusz 120
 Gąsiorowski Witold 118
 Gątkiewicz Feliks 68
 German Ludomił 17, 35, 36, 42, 55, 151, 153
German Ludomił 153
 Gędek Aleksander 63
 Giacomo della Porta Batista 196
 Gierymski Maksymilian 112
 Gindely Anton 160
Gindely Anton 160
 Glasner dr 105
 Gloger Zygmunt 212, 214, 215
 Głowiński Samuel Roch bp 107
 Godlewski Emil 44
 Goethe Johann Wolfgang 70, 152, 153, 209, 215
 Goetz Okocimski 16, 17, 196, 198
 Gołba Franciszek ks. 104
 Gołębiowski E., 160
 Gołuchowski Agenor 129
 Gomulicki Wiktor 110
 Gordon Cumming C. F. 215
 Gostomski Stanisław 105
 Goszczyński Seweryn 48, 148

 Górka Olgierd 78
 Górnicki Łukasz 145
 Grabowski Tadeusz Stanisław 47, 122
 Grajewski Karol 113
 Grillparzer Franz 153, 215
 Grottger Artur 225
Grzebień Ludwik 59, 60
 Gustawicz Bronisław 47, 50, 51, 58, 156
Gutowski Maciej 196, 197, 199, 201, 203, 204, 220, 224
 Gutwiński Roman 22, 47, 78

 Hamerski Edward 153
Hamerski Edward 153
 Hannak Emenuel 161
Hannak Emenuel 161
 Hauer Franz 209
 Hauptmann Gerhart 71, 112
Hausner Wojciech 120
 Heck Korneli 30, 47, 48
 Heck Walerian 163
Heck Walerian 163
 Helcl Antoni Zygmunt 12, 129
 Herbart Jan Fryderyk 46, 49, 53, 204, 208, 212
 Herder Johann Gottfried 152, 215
 Herodot 88, 208
 Hettner Hermann 210
 Hezjod 208
 Himmelblau Fabian 111
 Hiob 140
 Hoborski Antoni 78, 108
 Holbein Hans 225
 Homer 88, 149
Homola Irena 8, 11, 29, 30, 36, 37, 47
 Horacy (Quintus Horatius Flaccus) 88, 208
Horbowski Adam 46
 Hösick Ferdynand 210
Hulewicz Jan 7, 32, 47, 57, 91, 116, 117, 118
 Humboldt Aleksander 211

 Ibsen Henrik 112
 Igieliński Antoni 77
 Ilnicki Bazyli 149
Ingłot Mieczysław 141, 144, 147, 206

- Ippoldt Juliusz 30, 47, 49, 53, 71, 153
- Jabłoński Zbigniew* 46
- Jachimowski Władysław Julian ks. 139
- Jachimowski Władysław Julian ks.* 139
- Jagoda Zenon* 143
- Jagosz Michał* 59
- Jahner Alfred 153
- Jakóbiec Jan 58, 67
- Jakóbiec Marian* 50
- Jarmógiewicz Mieczysław 166
- Jarmógiewicz Mieczysław* 166
- Jan Paweł II 60
- Janczewski Edward 38
- Jandaurek 153
- Janelli Marian* 40, 190, 198, 202, 203, 220
- Janicki Klemens 145
- Janik Michał 30, 46, 47, 51
- Janota Eugeniusz ks. 30, 47, 49, 58, 71, 153
- Janota Eugeniusz ks.* 153
- Jaworek Piotr 47
- Jaworski Julian 58
- Jaworski Stanisław 75
- Jerzykowski Antoni 149
- Jeżeniński Michał 151
- Jeż Mateusz ks. 59, 61, 68, 108, 139
- Jordan Henryk 44, 55, 63, 64, 67, 103, 110, 113, 114, 119, 180, 186
- Jougan Alojzy Władysław* 102, 137, 138, 139
- Jougan Alojzy Władysław 139
- Józef II cesarz 147
- Jura Albin 77
- Kalinka Walerian 117, 145, 163, 209, 211
- Kamiński A. 160
- Kammerling Z. 141
- Kannenberga Stanisław 36, 67
- Kantor Józef 64
- Kapałka Kazimierz 78
- Kaplińska Helena 23
- Karbowiak Antoni* 45, 54, 57
- Karbowiak Antoni 50, 58, 210
- Karbowiak Michał 50
- Karolczak Kazimierz* 11
- Karpiński Bolesław 77
- Karpiński Franciszek 145
- Kartezjusz (Descartes Rene) 208
- Kasprzyc Jan 111, 112
- Kasprzyk Teofil ks. 59
- Kaszyczko Mikołaj 77
- Katullus (Caius Valerius) 208
- Katylina (Lucius Sergius) 149
- Kautsky Karol 117
- Kawecki Antoni 171
- Kawecki Antoni* 171
- Kielkowski Roman* 17, 75, 121, 203
- Kiepert Heinrich 224
- Kipling Rudyard 215
- Kitowicz Jędrzej 145, 215
- Kleczkowski Adam* 69, 71, 72, 74, 75
- Kleczkowski Marian 77
- Kleiner Juliusz 215
- Kleist Heinrich von 153
- Kłęsk Karol 46, 52
- Klopstock Friedrich Gottlieb 152
- Klusek Jerzy* 144
- Kłak Czesław* 7
- Kłosowski Władysław 77
- Knot Antoni* 10, 48, 61
- Koch Władysław 67
- Kochanowski Jan 49, 111, 145, 209
- Kochowski Wespazjan 48, 145
- Kocójowa Maria* 45
- Kolbuszewski Jacek* 147, 206
- Kołątaj Hugo 13
- Kołodocki Władysław 120
- Komar Edward* 103
- Konarski Franciszek 146
- Konarski Franciszek* 146
- Konarski Stanisław 146, 208
- Koneczny Gustaw 77
- Konieczny Stanisław 122
- Konopnicka Maria 50, 72, 145
- Kopia Henryk* 28, 206
- Koprowicz Stanisław 67
- Korneliusz Nepos 149, 208
- Korta Karol* 10, 60, 61, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76
- Korzeniowski Józef 145
- Korzon Tadeusz 212

- Korzonkiewicz Jan ks. 60
 Kosiński Władysław 47
 Kossak Juliusz 65, 225
 Kossak Wojciech 65, 76
 Kostanecki Kazimierz 44, 63
 Kościuszko Tadeusz 119
Kot Stanisław 127
 Kot Stanisław 47, 50, 78
 Kotarbiński Józef 112
 Kozen Blasius 156
Kozen Blasius 156
 Kozłowski Stanisław 74
 Kozłowski Władysław 172
Kozłowski Władysław 172
Kracik Jan 60
 Kraft Kamil 57, 68, 77
 Krainer Jan 35
 Krajewski Wojciech 151
Kramarz Henryka 7, 26, 29, 30, 31, 34
Kranz Ignacy 165, 166, 167
 Kranz Ignacy 31, 74, 75, 165, 166, 167
 Krapieński Franciszek 145
 Krasicki Ignacy 145, 173
 Krasieński Adam Stanisław 210
 Krasieński Zygmunt 73, 111, 112, 145, 215
 Kraszewski Józef Ignacy 111, 145
Kremer Józef 171
 Kremer Józef 171, 208
 Krokiewicz Adam 77
Krotoski Kazimierz 162
 Krotoski Kazimierz 30, 51, 55, 162
 Kruczkiewicz Bronisław 149
 Krukowski Władysław 78
Krygowski Władysław 183
 Krzemieniecki Jan ks. 30, 60
Krzyżanowski Marian 110, 111
 Krzyżanowski Stanisław 38
 Ksenofont 148, 208
Kubiczek Wojciech 43
Kubisztat Stanisław 171
Kuczman Kazimierz 65
 Kukiel Marian 214
 Kulczyński Leon 30, 31, 38, 47, 52, 56, 57,
 73, 86, 111, 172
Kulczyński Leon 56
 Kulczyński Władysław 30, 47, 52, 58
 Kulig Zygmunt ks. 59
 Kulińska Apollonia 105
Kumaniecki Kazimierz 12
Kumor Bolesław 59
Kunisz Andrzej 51
 Kurowski Józef 18, 67, 68
 Kurpiel Antoni 47
 Kutrzeba Stanisław 214
 Kwak Franciszek 78
 Kwaśniewski, właściciel księgarni 111

 Lachner Fryderyk 199
 Lafargue Paul 117
 Landau Samuel 62
Lechicki Czesław 50, 58
 Lehman Rudolf 46
 Lehr-Spławiński Tadeusz 47
 Leitner J. 197
 Lekszycki Antoni 67
 Lelewel Joachim 117, 211
Leniek Jan 6, 208, 223, 224
 Leniek Jan 6, 47, 50, 207
Leonhardt Stanisław 118, 120, 121
 Leonhardt Stanisław 78, 108
 Lessing Gotthold Ephraim 152, 153, 215
 Leszko Ludwik 78
 Leśnodorski Gustaw 77
Lewicki Anatol 162
 Lewicki Anatol 54, 162
 Lewicki Józef 150
 Limbach Józef 169
 Linder Gustaw Adolf 172
Linder Gustaw Adolf 172
 Litman, właściciel księgarni 111
 Liwiusz Tytus 88, 149, 208
 Locke John 208
 Lope de Vega (Vega Carpio Lope Félix de)
 209
 Lukian z Samosaty 48, 208
Lustgarten Józef 76, 113
 Lutostawski Wincenty 121
 Luzar Marian 123

 Łaszczowa, właśc. stancji 105
Łepkij Bohdan Nestor 176
 Łepkij Bohdan Nestor 30, 47, 50, 176

- Łęga Władysław* 52
Łomnicki Alojzy Marian 170
Łomnicki Alojzy Marian 170
Łomnicki Antoni Marian 166
Łomnicki Antoni Marian 166
Łopuszański Tadeusz 57
Łoś Jan 38
Łoziński Walery 215
Łuczynska Barbara 54
Łukaszewicz Łesław 211
Łuszczkiewicz Antoni 196
- Macheta Władysław ks.* 79
Maciejowski W. A. 211
Madurowicz Urbańska Helena 7, 11
Maeterlinck Maurice 112
Magiera Jan 51, 58
Majerski Stanisław 156
Majerski Stanisław 156, 224
Majmonides Mojżesz 140
Majorek Czesław 7, 45, 46, 53, 127, 157, 161
Malczewski Antoni 48, 145
Malczewski Jacek 65, 112, 225
Matecki Antoni 145, 146
Małecki Antoni 47, 145, 146, 211
Matecki Jan M. 14, 112, 123
Małkowski Andrzej 120
Marchet Gustaw 21
Maria Teresa cesarzowa 147
Markiewicz Henryk 10, 76
Markiewicz Michał 160, 161
Markiewicz Michał 161
Martin K. bp. 139
Maryniak Grzegorz 166
Maryniak Grzegorz 166
Matejko Jan 112, 225
Maternicki Jerzy 162
Matuszek Adam 78
Maurer Józef 30, 49
May Andrzej 47
Mayer Henryk 38
Mazanek Kazimierz 122
Mazanowski Antoni 23, 30, 45, 47, 49, 122
Mazanowski Jerzy 122
Mazanowski Mikołaj 23, 30, 45, 47, 48, 53, 55, 207
Mazur Emil 63
Mecherzyński Karol 146
Mecherzyński Karol 146, 147
Mehoffer Józef 74
Meiring Matthias 149
Meissner Andrzej 7, 22, 45, 46, 49, 50, 53, 65, 127, 175
Miąso Józef 14
Michulowicz Jerzy 165
Michulowicz Jerzy 165
Mickiewicz Adam 48, 50, 111, 112, 145, 147, 173, 215
Mieroszowski Jan hr. 106
Miklaszewski Juliusz 30, 47, 74, 161
Milton John 209
Miłkowski Zygmunt 117
Minucius Felix M. 208
Miodoński Adam 38
Mirłyński Piotr 30
Missona Kazimierz 40
Młozzowski Teofil 30, 77
Mochnecki Maurycy 117
Mochnik Franciszek 166, 167
Mochnik Franciszek 166, 167
Mojżesz 140
Molière 145, 209, 215
Molin Jan 70
Moliński Andrzej ks. 59
Mommsen Teodor 209, 214
Moniuszko Stanisław 66
Monteskiusz 209, 210
Montleart Augusta księżna 107
Morawski Adam ks. 139
Morawski Jan 208
Morawski Kazimierz 38, 58, 149
Morawski Teodor 209
Morozewicz Józef Marian 38
Mossoczny Władysław 77
Możdżeń Stefan Ignacy 7, 21, 50, 51, 125, 126, 127, 129, 132, 146, 152, 165
Muszyński Jerzy 78
Mycielska Dorota 45

- Nałęcz Dobrowolski Stanisław Marceli 10
 Nansen Fridtjof 215
 Naruszewicz Adam 145
 Natanson Władysław 38
 Neugebauer Mieczysław 119
 Niedzielski W. 160
 Niemcewicz Julian Ursyn 111, 145
Niemiec Jan 133
 Nietzsche Fryderyk 71
 Niewiadomski Gabriel 197
 Niezabitowska Ludwika 107
 Nitsch Kazimierz 30, 47, 57, 72, 111
 Norwid Cyprian Kamil 111
Nowak Jan 52
 Nowak Kasper 64
 Nowak Stanisław 77
 Nowicki Karol 173
Nowicki Karol 173
 Nowicki Maksymilian 168
Nowicki Maksymilian 168
 Nowiński Stanisław ks. 61
 Nowodworski Bartłomiej 13
 Nuckowski Jan 172
Nuckowski Jan 172
 Nusbaum Józef 169
Nusbaum Józef 169

 Ogonowski Hilary 149
Olszewski Daniel 138
 Olszewski Karol 38
Olszewski Kazimierz 53
 Opatiovius Adamus 208
Opieński Jan 61, 68, 70
Orchowski Aleksander 43, 44
 Orszulski Teofil 113
 Orzechowski Leon 30
 Orzechowski Stanisław 145
 Orzeszkowa Eliza 145
 Ostrowski Jan 78
Oszast Halina 147
 Owidiusz 149, 208

 Paczosa Franciszek 64
 Palmstein Roman 149
Papee S. 112
 Pardyak Stanisław 22
 Parylak Piotr 150

 Pasek Jan Chryzostom 48, 145
 Patočka Teofil 77
 Patoczka Sławomir 118
 Paulisch Zygmunt 47
 Pawlasowa, właśc. stancji 105
 Pawlica Jan 17
 Pawlicki Stefan 38, 149
 Pawlikowski Tadeusz 112
 Pazdrowski Antoni 17
 Pechnik Aleksander 53
 Perewency Władysław Gabriel 13, 197
Petelenz Ignacy 169
 Petelenz Ignacy 55, 169
Petelenz Karol 153
 Petelenz Karol 47, 57, 105, 106, 151
 Pećkowski Michał ks. 30, 68
Piasecki Eugeniusz 178, 184
 Piasecki Eugeniusz 64, 178, 180, 214
 Piątkiewicz Bronisław 119, 120, 123
 Piechocka Maria 122
 Piekosiński Franciszek 214
 Piłsudski Józef 178
 Piotrowski Jan 78
 Piórkiewicz Józef 173
Piórkiewicz Józef 173
 Piprek Jan 49
 Piramowicz Grzegorz 208, 210
*Piwocki Jerzy 25, 26, 32, 34, 40, 43, 45,
 81, 82, 83, 85, 87, 88, 89, 102, 125,
 137, 138, 142, 156*
 Platon 88, 149, 209
 Plezia Jakub 77
 Pliniusz, (Caius Plinius Secundus) 209
 Plutarch 209
 Pociecha Michał 65
 Podkowiński Władysław 112
 Podwin Adam ks. 59
 Poggendorff Johann Christian 210
 Polaczek Stanisław 58
 Polibiusz
 Pölitz Karol Heinrich Ludwik 211
 Poniatowski Józef księżę 123
 Popiel Paweł 12
 Popiołek Wojciech 106
 Popliński Antoni 149, 160
Popliński Antoni 160

- Potocki Wacław 48, 145
Potoczny Jerzy 7, 45, 48, 51, 53
Próchnicki Franciszek 54, 55, 134, 143, 147, 148, 150
Próchnicki Franciszek 147, 148, 150
Prus Bolesław 111, 145
Prus-Petryczyn Kazimierz 107
Pryziński Jan 105
Przeclawski Wiktor 122
Przerwa-Tetmajer Kazimierz 50, 111, 181
Przyborowski Walery 110, 215
Przybylski Józef 68
Przybyłko-Potocka Maria 112
Przybyszewski Stanisław 72, 111, 112, 181
Przychocki Gustaw 47, 77
Ptaszyk Michał 64
Ptaśnik Jan 214
Pułaski Kazimierz 121
Purchla Jacek 11
Puszet Stanisław ks. 59
Puszka Alicja 7, 51, 52, 157, 163
Pütz Wilhelm 160
Pütz Wilhelm 160
Pützger Friedrich Wilhelm 163
Pützger Friedrich Wilhelm 163
Puzyna Jan kard. 12, 103
Puzyrewicz-Kaczmarek Aleksandra 144
- Racine Jean Baptiste 209
Radzikowski zob. Eljasz Walery 65
Rafacz Józef 77
Rak Wojciech 6
Raucher, właściciel księgarni 111
Rawer Karol 162
Rawer Karol 162
Rawski Paweł ks. 60
Rączkowski Jan 10, 103, 116
Reaumur Rene Antoine Ferchault de 83
Rederowa Danuta 46
Regiec Jan 58
Reiter Marian 147
Rej Mikołaj 111, 145, 209, 215
Reychman J. 65
Reymont Władysław 215
Riess Stanisław 67, 68, 77
Robitsch Mateusz 139
Robitsch Mateusz 139
Rodziewiczówna Maria 110
Romer Eugeniusz 155
Romer Eugeniusz 155, 156
Rosmuski Czesław 30, 106
Rospond Kazimierz ks. 59
Rostafiński Józef 170
Rostafiński Józef 38, 54, 170
Rousseau Jean Jacques 208
Rowiński Stanisław 178
Rozmarnowicz Bolesław 122
Rychlak Józef ks. 61
Rychlicki Józef ks. 59
Rydel Lucjan 70, 112
Ryłko Paweł ks. 59
Rypel Wojciech 30, 70
Rzewuski Seweryn 145
- Sachs Julius 209
Sajdak Jan 78
Salomon 140
Salustiusz 88, 149, 209
Samolewicz Zygmunt 132, 134, 143, 149, 150, 151
Samolewicz Zygmunt 150
Sansovino Andrea 209
Sapieha Adam 151
Sare Józef 197, 198, 199
Saski Sylwester 65
Sawczyński Zygmunt 129, 131, 160
Sawczyński Zygmunt 129, 131, 160
Sawicki Ludomir 78
Scheindler August 150
Scheindler August 150, 151
Schenkl Karol 150
Schenkl Karol 150
Schiller Fryderyk 70, 153
Schmelkes Samuel Hirsch 78
Schmerling Anton von 129
Schmid Carl August 210
Schmidt wydawca map 224
Schober Karol 153
Schramm Julian 38
Schuster (Szuster) Ignacy 139
Semkowicz Aleksander 162
Semkowicz Aleksander 162

- Seneka (Lucius Anneus Seneca) 209
Seredyński Władysław 7
 Sidoli właściciel cyrku 110
 Siedlecki Stanisław 54, 57, 210
 Siemaszko Kazimierz ks. 104
 Siemaszkowa Wanda 112
 Siemiński Lucjan 110
 Sienkiewicz Henryk 111, 145, 173, 214
 Sikora Wincenty 58, 78
 Sikorski Władysław 180
 Silberstein Maurycy 108
 Sinko Tadeusz 47, 58
 Sitowski Ludwik 47
 Siuda Antoni ks. 59, 103
 Skarga Piotr 108, 145
 Skibiński Mieczysław 77
 Skimina Stanisław 47
Skowron Małgorzata 53
Skrzęt Rościsław 49
Słapa Aleksander 110
 Słowacki Juliusz 49, 73, 112, 145, 182, 215
 Słowiński Albin 210
 Smolarski Władysław 118
 Smoleński Władysław 117, 212
 Smreczyński Stanisław 30
 Sobiński Stanisław 57, 67, 68, 163
 Sofokles 88, 149, 209
 Sokołowski August 47, 51, 54, 56, 57, 157,
Sokulski Justyn 50, 72
 Soleski Lukasz bp 138, 139
 Soleski Józef 171
 Solon 162
 Solska Irena 112
 Solski Ludwik 112
 Sołtyś Tomasz 31, 56, 75, 91, 106, 114, 149, 150, 151
 Spasowicz Włodzimierz 211
 Spencer Herbert 204, 208
Spitzer Salomon 141
 Spitzer Salomon 62, 78, 141
 Stach Jan 47, 75, 78
 Stach Karol 22, 47, 68, 78
 Stach Teofil 18
 Stachowski Stanisław 18
 Stanecki Tomasz 131, 166
Stanecki Tomasz 166
Starnawski Jerzy 46
 Staroniewicz Jan ks. 61
 Starowolski Szymon 145
Stasiewicz-Jasiukowa Irena 7, 51
Stasz Jan 68
 Staszic Stanisław 209
 Stawek Jędrzej 107
 Stawiarski Ignacy 63
 Stecki Tadeusz 118
 Stein Ignacy 47, 57, 67
 Steiner Joseph 150
Steiner Joseph 150
 Steinhauser Anton 156
Sternal Ludwik 161
 Sternal Tomasz 150
 Sternbach Leon 38
 Sterpińska z Wybranieckich Antonina 106
 Sterpiński Antoni 106
 Stępkowski Marian 119
 Stinia Maria 59
 Stodolak Stanisław 56, 64, 177
 Straszewski Maurycy 38
 Strażyńska Helena 23, 49
 Stroka Wincenty 72
 Struszkiewicz Jerzy 203
 Strutyński Kazimierz 165
Strutyński Kazimierz 165
 Stupnicki Marcelli 107
 Stupnicki Teofil 67
Stylo Zygmunt Adolf 153
 Stylo Zygmunt Adolf 71, 153
 Surzycki J. 120
 Syrokomla Władysław 145
 Szajnocha Karol 145
 Szałaśny Karol ks. 61
 Szaniawski Józef 208
 Szaraniewicz Izidor 156
Szaraniewicz Izidor 156
 Szarlowski Alojzy 47
 Szczeklik Karol ks. 139
Szczeklik Karol ks. 139
 Szekspir William 145, 153, 209, 215
 Szelągowski Adam 212
Szeruda Jan 141
 Szklarska Florentyna 105

- Szmidt Wiktor 22
Szmitt Henryk 117
Szromba Zofia 52, 58
Szubert Korol 155
Szubert Korol 155
Szujski Józef 61, 71, 145, 163, 209
Szulakiewicz Władysława 7
Szwarcenberg-Czerny Franciszek 38
Szymański Henryk 70
Szymdt K. 46
Szymeczko Jan Kanty ks. 59, 104
Szymonowicz Szymon 145
Szymonowicz Szymon 48
Szyślowski Mikołaj 78
- Śliwa Tadeusz* 60
Śniadecki Jan 208
Śnieżek Jan 47, 75
Świdorski Franciszek ks. 61
Świerż Leopold 58, 70
Świerżyński Saturnin 65
Świtkowski August 175
Świtkowski August 76, 175
- Tabaka Zbigniew* 29
Taborski Józef 150
Taborski Józef 150
Tacyt 88, 149, 208
Taffetowie, właściciele księgarni 111
Tarnowski Stanisław 31, 54, 61, 71, 145, 148, 211, 214, 215
Tarnowski Stanisław 148
Tatomir Lucjan 155, 160
Tatomir Lucjan 155, 160
Templer Leopold 75
Terech Michał 120
Terlikowski Franciszek 151
Tetmajer Kazimierz Przerwa 111
Thon Ozjasz 62
Thun Stanisław 123
Tokarski Stanisław Marian 44, 64, 180
Tokarski Stanisław Marian 180
Tokarz Wacław 212
Tołłoczko Stanisław 57
Tomasik Józef ks. 59, 78
Tomaszewski Franciszek 57, 58, 75, 171
- Tomek Wacław Władysław 161
Tomek Wacław Władysław 161
Tondos Stanisław 65, 76
Topolnicki Jan 163
Topolnicki Jan 163
Toporowicz Kazimierz 63, 64, 178, 179
Towarnicki Jan 107
Tretiak Józef 38
Trzaskowski Bronisław 22, 143, 149
Turowski Stanisław 47, 77
Turowski Szczęsny 121
Turski Marian 110, 111, 113
Twardowski Kazimierz 210
Tyrowicz Marian 51
Tyszkiewicz Władysław 122
Tyszowski Teofil 44
- Udrycka właśc. stacji 105
Udziela Seweryn 58
Ujejski Józef 47
Ujejski Kornel 49
Ulaft autor map 224
Urbanicki Wilhelm 77
Urbańczyk Stanisław 47
Urlych Juliusz 120
Uziębło Antoni 118
- Verne Jules 110, 215
Voltaire Francois Marie Arouet 209
Vopalka Antoni 66
- Walczak Jan 77
Wasilewski Antoni 71, 72
Wasung Władysław 57, 68
Wądolny Czesław ks. 60
Wcisło Wawrzyniec 150
Weigel Ferdynand 16
Weiner Stanisław 68, 78
Weiss Leon 63, 177
Wekluk Emil 197
Welter Teodor 160
Welter Teodor 160
Wergiliusz 88, 149, 209
Werner Ryszard 153
Werner Ryszard 153
Wetzstein właściciel księgarni 111

- Węcowski Stanisław 175
Węcowski Stanisław 175
 Wędkiewicz Stanisław 47, 78
 Węgrzyn Józef 111
 Wieland Christop Martin 215
 Wielogłowski Walery 12
Wierzbicka M. 162
 Wierzejski Antoni 30, 47
 Więcowski Stanisław 67
 Wilkosz Stanisław 35
 Wilkoszewski Zygmunt 179
 Wilson Ryszard 105
 Windakiewicz S. 70
 Winkowski Józef 18, 68, 103, 150
 Winter Marcus 62
 Wisłocki Władysław 210
 Wiszniowski Michał 211
 Wiślicki Adam 155
 Wiśniowski Józef 78, 169
Wiśniowski Józef 169
 Wiśniowski Tadeusz 170
Wiśniowski Tadeusz 170
 Witkowski August 38
 Władysław IV król 197
 Władysławowski Gabryjel zob. Perevency 197
 Wodzicka Zofia hr. 104
 Wojciechowska Feliksa (Felicja) 105
 Wojciechowski Konstanty 148
 Wojnar Kacper 111
 Wołek Adam 77
 Wołoszynowski Eugeniusz 77
Woźniak Feliks 6
 Wóciak-Łagan Hanna 159, 164
 Wójcik Józef 118, 147, 148
Wójcik Józef 147, 148
Wrona Grażyna 58
 Wundt Wilhelm 46, 208
Wyczawski Hieronim Eugeniusz 59, 60
 Wyczółkowski Leon 112
Wyka Marta 7
 Wyrobek Zygmunt 119, 120
Wyrozumski Jerzy 7, 22, 46, 7, 22, 46
 Wypiański Stanisław 74, 75, 111, 112, 181, 182, 215
 Wszyński Kazimierz 118
 Zachemski Jakub 64, 70, 73, 77, 78
 Zagórowski Adam 122
Zajac Mieczysław 6
 Zajączkowski Władysław 165
Zajączkowski Władysław 165
 Zakrzewski Ignacy 58
 Zakrzewski Wincenty 54, 162, 209
 Zalewski Mieczysław 149
 Zaplatałski, właściciel księgarni 111
 Zarański Stanisław 156
 Zaremba Stanisław 38
 Zaręczny Stanisław 47
 Zathay Hugo 30, 55
 Zawiliński Roman 47, 56, 57, 58, 72, 142, 147
Zawiliński Roman 142, 147
 Zieliński Jędrzej ks. 139
 Ziembra Stanisław 47
 Ziembra Teofil zob. Ziembicki 30, 47, 72
 Ziembicki Teofil 30, 47, 72
 Ziobrowski Stanisław 57
 Znamirowski Ignacy 149
Zwolska Wanda 7, 154, 157, 163
 Żalchocki Jędrzej 107
Żbikowski Andrzej 12, 62
 Żegota Ignacy Król 47
 Żeromski Stefan 111, 117, 215
 Żłobicki Władysław 171
 Żórawski Paulin 38
 Żuławski Jerzy 73
 Żurakowski Jan 107

Spis treści

Wstęp	5
I Rozwój gimnazjów w Krakowie w dobie autonomicznej	11
II Nauczyciele	25
Liczebność	25
Struktura społeczna	29
Pragmatyka zawodowa: obowiązki, awans zawodowy, wynagrodzenia	30
Wykształcenie	36
Dorobek naukowy nauczycieli gimnazjalnych w Krakowie	44
Nauczyciele gimnazjów w Towarzystwach zawodowych i naukowych	53
Katecheci	58
Nauczyciele przedmiotów nadobowiązkowych	62
Działalność charytatywna	67
Nauczyciele we wspomnieniach	68
Nauczyciele w czasie wojny 1914–1918	77
III Uczniowie	81
Przepisy szkolne	81
Klasyfikacja i promocja, wyniki nauczania	86
Liczebność	92
Cechy demograficzne	95
Bursy i stancje	102
Stypendia	106
Zajęcia pozaszkolne	110
Problemy wychowawcze	114
Skauting i inne organizacje uczniów	115

IV Organizacja nauczania	125
Zarys Organizacyjny 1849 i jego ewolucja (1867–1918)	125
Rozkład zajęć w gimnazjach	136
Nauczanie przedmiotów obowiązkowych	137
Religia	137
Język polski	141
Język łaciński i grecki	148
Język niemiecki	151
Historia i geografia	154
Matematyka	164
Historia naturalna	167
Filozofia	171
Nauczanie przedmiotów nadobowiązkowych	172
Naukowe koła zainteresowań	181
Wycieczki szkolne	183
Szkolenie wojskowe	184
V Podstawy materialne szkolnictwa	189
Finansowanie szkolnictwa średniego	189
Budynki szkolne	196
Biblioteki szkolne	204
Pracownie przedmiotowe	220
Zakończenie	227
Bibliografia	231
Spis tabel i wykresów	253
Indeks osobowy	255

Do nowego, reprezentacyjnego budynku przy Placu na Groblach Gimnazjum św. Anny przeniosło się w 1898 roku.

Dla III Gimnazjum im. Króla Jana Sobieskiego wzniesiono w latach 1895–1897 nowy gmach przy ul. Sobieskiego

Gimnazjum św. Jacka mieściło się przy ul. Siennej 13, zajmowało wschodnie skrzydło klasztoru dominikanów i dwa budynki przy bramie, filia mieściła się przy ul. Sebastiana 10.

Budynek Gimnazjum Podgórskiego wzniesiony został w latach 1913–1914 wg projektu J. Struskiewicza.

Wł. Jag.

Gimnazjum Podgórskie mieściło się w budynku przy ul. Zamoyskiego

UCZNIOWIE GIMNAZJUM ŚW. JACKA W KRAKOWIE
URZĄDZAJĄ

DNIA 15-GO GRUDNIA 1912 R. W SALI SOKOLA

UROCZYSTY WIECZÓR

Z OKAZJI 300-LECIA ROCZNICY ZGONU
KS. PIOTRA SKARGI

PROGRAM.

1. Signio: Kantata ku czci ks. Skargi. Chór.
2. a) M. Zielenki: Motet kościelny z r. 1611 | Orkie-
b) Haydn: Adagio sostenuto | str.
3. X. Gołab: Ty wstajesz nam, Deklamacya.
4. M. Gomółka: Trzy psalmy (25, 48 i 74). Chór.
5. Bach-Gounod: a) Ave Maria | Skrzypce.
b) Hymn kościelny
6. Rydel: Piotrowi Skardze, Deklamacya.
7. Bach: Preludyum i Fuga g-moll. Fortepian.
8. Gaude Mater Poloniae. Chór.

Zakończenie.

POCZĄTEK O GODZINIE 5-TEJ WIECZOREM.

Wojciech Rypel, nauczyciel języków klasycznych w Gimnazjum św. Anny, wg rysunku ucznia J. Mehoffera z roku 1885.

S. Estreicher, Kilka wspomnień z lat szkolnych 1879–1887, [w:] *Pół wieku wspomnień uczniów Gimnazjum im. B. Nowodworskiego (św. Anny) w Krakowie*, Kraków 1938, s. 16

Zaproszenie na uroczyste obchody ku czci Piotra Skargi przygotowane przez uczniów Gimnazjum św. Jacka (*Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok 1912*, s. 149, 155)

Przyrzeczenie koleżeńskie maturzystów Gimnazjum św. Anny z roku 1887.

Matura była przełomem w życiu uczniów: „Odtąd wolno nam było nosić laski, cylindry i palić papierosy. Zostaliśmy dorosłymi.” (Pół wieku...)

Wojciech Rypel, nauczyciel języków klasycznych w Gimnazjum św. Anny, wg rysunku ucznia J. Mehoffera z roku 1885.

S. Estreicher, Kilka wspomnień z lat szkolnych 1879–1887, [w:] *Pół wieku wspomnień uczniów Gimnazjum im. B. Nowodworskiego (św. Anny) w Krakowie*, Kraków 1938, s. 16

Zaproszenie na uroczyste obchody ku czci Piotra Skargi przygotowane przez uczniów Gimnazjum św. Jacka (*Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok 1912*, s. 149, 155)

Przyrzeczenie koleżeńskie maturzystów Gimnazjum św. Anny z roku 1887.

Matura była przełomem w życiu uczniów: „Odtąd wolno nam było nosić laski, cylindry i palić papierosy. Zostaliśmy dorosłymi.” (Pół wieku...)

[..] Miejszem budowy nowego gmachu dla Gimnazjum Podgórskiego stało się wzgórze na Krzemionkach. Budynek według projektu Jerzego Struszkiewicza, zaczęto wznosić w latach 1913-1914. Przeprowadzka do niego z ulicy Zamoyskiego trwała do roku 1990.

Przyjęcie do gimnazjum było możliwe po ukończeniu 10 roku życia. Przyszły uczeń musiał wykazać się już posiadaną wiedzą, tzn. przystąpić do egzaminu wstępnego. Egzamin obejmował religię, język polski, język niemiecki i matematykę.

W III Gimnazjum im. Króla Jana Sobieskiego najtrudniejsze dla maturzystów były lata 90-te, egzamin dojrzałości pomysłnic zdawało około 84% abiturientów, w kolejnych latach udawało się to już 95%. [..]

